

Kutatási Füzetek

15.

A Kutatási Füzetek a Pécsi Tudományegyetem
Interdiszciplináris Doktori Iskolájának kiadványsorozata

Sorozatszerkesztő:

Fischer Ferenc
Ormos Mária
Harsányi Iván

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola

Kutatási Füzetek

15.

Pécsi Tudományegyetem
Pécs, 2009

Szerkesztette:
Bene Krisztián
Sarlós István
Vitári Zsolt

Az angol és a francia nyelvű tartalomjegyzéket készítette:
Bene Krisztián

A német nyelvű tartalomjegyzéket készítette:
Sarlós István

Címlaptervező:
Ocsovai Gábor

Nyomdai előkészítés:
Publikon Kiadó
IDResearch Kft.

© Szerzők, 2009
© Szerkesztők, 2009

ISBN 978-963-88505-0-8
ISSN 1416-0986

TARTALOM

Előszó	13
<i>Bene Adrián</i> : Jean-Paul Sartre történelemfogalma	15
<i>Bíró Teofil</i> : A hatalom legitimációjának problematikája a két világháború közötti Köztes-Európában	31
<i>Bótor Tímea</i> : A „Moszkva-Harmadik Róma” elmélet megalapozottsága a legújabb szakirodalom tükrében	55
<i>Csabai Zoltán</i> : Egy különös hitelszerződés I. Dareiosz korából	71
<i>Gonda Gábor</i> : Ki volt „hűséges a hazához”? A „nemzethűség” megállapításának problematikája Tolna vármegye Völgységi járásában	81
<i>Hosszú Csaba</i> : A köskönyök világa	103
<i>Kern Tamás</i> : Vázlat 10 pontban a rendszerváltás utáni védelem- és katonapolitikáról	121
<i>Kovács Tamás</i> : Vitéz Kisbarnaki Farkas Ferenc élete	139
<i>Madácsy József</i> : Gregory Bateson és az Anonim Alkoholisták	157
<i>Németh Nikoletta</i> : A Jobboldali Ellenzék közigazgatási programja	173
<i>Rab Virág</i> : Két elképzelés Európa kilátásairól az első világháborút követően	189
<i>Sarlós István</i> : Az alsó-Duna-völgyi Duna menti kisvárosok mezőgazdasága a két világháború között. Dunaföldvár mezőgazdasága az 1930-as években	211

<i>Schuller Balázs</i> : Munkásönigazgatás a Bakonyban. 1956 eseményei a Halimbai Bauxitbányánál	233
<i>Somogyi Andrea</i> : Az őshaza és a pogány múlt ábrázolása Prágai Cosmas krónikájában	253
<i>Szigetoári Krisztián</i> : Vázlat Primo de Rivera diktatúrájáról (1923. szeptember – 1930. január)	263
<i>Vitári-Wéber Adrienn</i> : Vázlatok egy pécsi amatőr régész pályafutásának kezdeteihez a 19. század második felében. Dr. Horváth Antal (1848–1912) régészeti jellegű tevékenységének adatolható kezdetei kiadatlan levelezések alapján (1866–1867)	281

CONTENTS

Preface	13
<i>Adrián Bene</i> : Jean-Paul Sartre's perception of history	15
<i>Teofil Bíró</i> : The problem of the legitimization of power in Central Europe between the two world wars	31
<i>Tímea Bótor</i> : The grounding of the theory of "Moscow-Third Rome" in the light of the most recent literature	55
<i>Zoltán Csabai</i> : A strange letter of credit from the age of Darius I	71
<i>Gábor Gonda</i> : Who was "faithful to the homeland"? The problem of the establishment of national loyalty in the Völgység district of Tolna county	81
<i>Csaba Hosszú</i> : The world of köskönys	103
<i>Tamás Kern</i> : A 10-point-draft of the defense and military politics after the régime change. Results and accumulated deficits	121
<i>Tamás Kovács</i> : The life of vitéz Ferenc Farkas Kisbarnaki	139
<i>József Madácsy</i> : Gregory Bateson and the Alcoholics Anonymous	157
<i>Nikoletta Németh</i> : The program of administration of Right Opposition Party (Jobboldali Ellenzék)	173
<i>Virág Rab</i> : Two ideas concerning the perspectives of the Europe after the First World War	189
<i>István Sarlós</i> : The economy of the towns by the Danube in valley of the Low-Danube between the two world wars. The agriculture of Dunaföldvár in the 1930s	211

<i>Balázs Schuller</i> : Workers' self-direction in the Bakony. The events of 1956 in the bauxite mine of Halimba	233
<i>Andrea Somogyi</i> : The presentation of the homeland and the pagan past in the chronicle of Cosmas of Prague. The role of the ancient prefigurations in the first historical syntheses of Mid-Eastern-Europe	253
<i>Krisztián Szigetvári</i> : Sketch of the dictatorship of Primo de Rivera (from September 1923 to January 1930)	263
<i>Adrienn Vitári-Wéber</i> : Sketches of the beginning of the carrier of an amateur archeologist in the second half of the 19th century	281

INHALT

Vorwort	13
<i>Adrián Bene</i> : Der Geschichtsbegriff von Jean-Paul Sartre	15
<i>Teofil Bíró</i> : Die Problematik der Legitimation der Macht in im Zwischeneuropa der Zwischenkriegszeit	31
<i>Tímea Bótor</i> : Die Begründung der „Moskan – Drittes Rom“ Theorie im Spiegel neuester Fachliteratur	55
<i>Zoltán Csabai</i> : Ein besonderer Kreditvertrag in der Zeit des Dareios I	71
<i>Gábor Gonda</i> : Wer war „treu zum Vaterland?“ Die Problematik der Bestimmung der „Nationaltreue“ im Kreis Völgység des Komitates Tolna	81
<i>Csaba Hosszú</i> : Welt der „Kösköny“-s	103
<i>Tamás Kern</i> : Abriss in 10 Punkten über die Schutz- und Militärpolitik nach der politischen Wende. Die erzielten Erfolge und die aufgestapelten Defizite	121
<i>Tamás Kovács</i> : Das Leben des Ferenc Ritter Kisbarnaki Farkas	139
<i>József Madácsy</i> : Gregory Bateson und das „Alcoholics Anonymus“	157
<i>Nikoletta Németh</i> : Das administrative Programm vom „Jobboldali Ellenzék“	173
<i>Virág Rab</i> : Zwei Konzeptionen über die europäische Perspektive nach dem Ersten Weltkrieg	189
<i>István Sarlós</i> : Die Landwirtschaft der Kleinstädte im Niederdonautal in der Zwischenkriegszeit. Die Landwirtschaft in Dunaföldvár in den 1930-er Jahren	211

<i>Balázs Schuller</i> : Die Arbeiter-Selbstverwaltung im Bakony-Gebirge. Die Ereignisse 1956 in der Bauxitgrube in Halimba	233
<i>Andrea Somogyi</i> : Die Urheimat und die heidnische Vergangenheit in der Chronik von Cosmas aus Prag. Die Rolle der antischen Vorbildern in der ersten ostmitteleuropäischen geschichtlichen Synthesen	253
<i>Krisztián Szigetvári</i> : Abriss über die Diktatur von Primo de Rivera (September 1923 – Januar 1930)	263
<i>Adrienn Vitári-Wéber</i> : Abriss über den Anfang der Laufbahn eines Amateur-Archäologen aus Fünfkirchen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts	281

TABLE DE MATIÈRE

Avant-propos	13
<i>Adrián Bene</i> : L'idée d'histoire de Jean-Paul Sartre	15
<i>Teofil Bíró</i> : La problématique de la légitimation de pouvoir en Europe centrale entre les deux guerres mondiales	31
<i>Tímea Bótor</i> : La réalité de la théorie "Moscou - Troisième Rome" dans la littérature récente	55
<i>Zoltán Csabai</i> : Un contrat de crédit intéressant de l'époque de Darius Ier	71
<i>Gábor Gonda</i> : Qui était "fidèle à la patrie"? La problématique de l'authentification de la „fidélité à la patrie” au canton Völgyseg du comitat Tolna	81
<i>Csaba Hosszú</i> : Le monde des köskönys	103
<i>Tamás Kern</i> : L'étude en 10 points de la politique militaire et de défense après le changement de régime. Les résultats acquis et les déficits accumulés	121
<i>Tamás Kovács</i> : La vie de vitéz Ferenc Farkas Kisbarnaki	139
<i>József Madácsy</i> : Gregory Bateson et les Alcooliques Anonymes	157
<i>Nikoletta Németh</i> : Le programme d'administration de l'Opposition de Droite (Jobboldali Ellenzék)	173
<i>Virág Rab</i> : Deux idées par rapport aux perspectives de l'Europe après la Première Guerre mondiale	189
<i>István Sarlós</i> : L'économie des bourgades au long de la Danube dans la vallée de la Basse-Danube. L'agriculture de Dunaföldvár aux années 1930	211

<i>Balázs Schuller</i> : Autogestion ouvrière dans le Bakony. Les événements de 1956 chez la mine de bauxite de Halimba	233
<i>Andrea Somogyi</i> : La présentation de l'habitat et de la passé païen dans la chronique de Cosmas de Prague. Le rôle des préfigurations antiques dans les premiers synthèses historiques de l'Europe centrale orientale	253
<i>Krisztián Szigetvári</i> : L'étude de la dictature de Primo de Rivera (septembre 1923 – janvier 1930)	263
<i>Adrienn Vitári-Wéber</i> : Des études des débuts de la carrière d'un archéologue amateur pecsois dans la deuxième moitié du XIXe siècle	281

JEAN-PAUL SARTRE TÖRTÉNELEMFOGALMA

Bevezető

Jean-Paul Sartre a 20. század egyik legnagyobb hatású francia gondolkodójaként ismert. E hírnévnek az alapja az a fenomenológiai egzisztencializmus, amelyet a második világháború után már nem tudott változatlan formában vállalni. Ennek a leegyszerűsített formában divattá váló gondolatrendszernek fontos fogalmai voltak a szabadság, a választás, a felelősség (amelyek magára az egyénre irányulnak inkább, és csak rajta keresztül a világra), ám alapvetően individualista megközelítéséből fakadóan az interszubsjektivitás a Másik elidegenítő tekintetének formájában jelenik meg benne. Ebből az ontológiai nézőpontból a társadalmi és történelmi kérdések kevésbé relevánsak.

A háború után az elkötelezettség sartre-i fogalma már jelzi, hogy a társadalmiság már nem mellőzhető elméleti tényező az emberről való gondolkodásban. Ezzel kapcsolatban megkerülhetetlen a marxi és a marxista tanokkal való szembesülés, a politikai és elméleti álláspont tisztázása. Ennek során Sartre fokozatosan eljut a materializmus, a dialektika, az osztályharcelmélet marxista tételeinek elfogadásához, ám az egyén szerepét tekintve nem jut közös nevezőre a hivatalos marxista állásponttal, ezt jelzi a historizmushoz való felemás viszonya is. Valójában úgy tűnik, mintha rátapintott volna a marxizmus történetfilozófiájában annak gyenge pontjára, hogy az racionalista önmeghatározásával ellentétben metafizikussá válik.

Karl R. Popper historicizmussal szembeni kritikája emiatt Sartre marxizmusára talán kevésbé érvényes. Az alábbiakban ezt vizsgálva Sartre elméletének sebezhetőségén keresztül a marxista történelemfelfogás(ok) elméleti igazolhatóságára kérdezek rá (megannyi lelkes cáfolat után a választ nem előre eldöntve). Ennek során vázlatosan szembesítem a hivatalos és a sartre-i marxizmust, amennyire az a két történelemfelfogás összehasonlításához szükséges.

A historizmus

A historizmus a felvilágosodás szülötte és együtt jár az emberiség haladásába vetett hittel. Historizmus és racionalizmus összefonódását Ernst Cassirer Lessingtől eredezteti,¹ akinél már nem ellentétes a kettő, hanem előbbi az ész beteljesedésének terepe. A történeti korok egyediségére fogékonyabb Herder is egységes folyamat fázisainak látja a különböző történeti korokat,² Diderot és az enciklopédisták pedig a szellemi kultúra haladó jellegébe vetett hitükből származtatják a társadalmi rend egyre fejlettebb formáit.³ Ehhez a tradícióhoz kapcsolódik a hegeli idealizmus és a marxi materializmus egyaránt. Hegel *A szellem fenomenológiájának* ismeretelméleti-logikai megközelítése szerint a szellem kibontakozása az abszolútum felé vezető út. Marx gazdasági-társadalmi kiindulópontja nagyobb szerepet juttat az empiriának, ám osztályharc-elméletének a jövő irányába való meghosszabbítása nem csupán utópikussá teszi ideológiáját, hanem a hegeli szellemet a proletariátus tudatává transzponálva egy előre kijelölt cél felé tartó beteljesülésként (az emberiség felszabadítása) interpretálja a történelmet. Utóbbi esetben a gyakorlati törekvések a társadalom átalakítására érthetővé teszik ezt, ám ettől a rendszer elméleti szempontból még sebezhető marad. (A historizmus mint relativizmusba torkolló intuitív hermeneutika témánk szempontjából irreleváns, ezért itt nem térek ki rá.)

Popper antihistoricizmusa

Popper *A historicizmus nyomorúságában és A nyílt társadalom és ellenségei* című művében fejti ki, hogy mit ért historicizmuson. A társadalomtudományi gondolkodás azon törekvését nevezi így, amely szerint „*a csoport történelmét, tradícióit és intézményeit kell tanulmányoznunk, hogy megérthessük és megmagyarázhassuk jelenlegi állapotát, s ha meg akarjuk érteni és talán előrelátni jövőbeli fejlődését*”.⁴ Már e kiinduló meghatározás alapján is látható, hogy a fent említett elképzelések tárgyát képezik a popperi kritikának. Bírálatakat a szerző módszertani síkon kezdi meg: nem elégszenek meg az általuk vizsgált jelenségek leírásával, hanem a jelentésüket kutatják, intuitív mó-

¹ CASSIRER 2007, 251. o.

² Uo. 295. o.

³ Uo. 341. o.

⁴ POPPER 1989, 43. o. (ford.: Kelemen Tamás).

don (ezt nevezi Popper esszencializmusnak), ráadásul a történelmet olyan változásnak tekintik, amely közben a lényeg változatlan marad⁵ (szubsztancializmus).

Érdekes ezt összevetni Mannheim felfogásával, amely szerint az első említett vonás bizonyos területek tanulmányozásában (a szellemtudományokban) adekvát módszer (ezt nevezi ő historizmusnak, elismerve ennek irracionális-intuitív jellegét, valamint középponti gondolataként a fejlődés feltételezését), a második mozzanat viszont az ész időfölöttiségének tanára jellemző (amelyeket mint a felvilágosodás filozófiáját szembeállít a historizmussal).⁶

Vagyis, amit Popper historicizmusként vet el, az sajátos keveréke a historizmusnak és a szubsztancializmusnak. Ennek egyik alapvető feltételezése a történelmi törvények léte, amely alapján a jövőre vonatkozó előrejelzés csupán prófécia lehet; másik kiinduló feltételezése a történelmi fejlődés törvényeinek a léte (evolucionizmus). Popper szerint viszont a történelem egyszeri folyamat, ezért nem általánosítható: néhány analógiából nem lehet törvényt alkotni.⁷ „*A társadalom mint egész mozgásának eszméje – az az eszme, hogy a társadalom a fizikai testekhez hasonlóan mint egész meghatározott útvonal mentén, adott irányban mozoghat – merő holista fogalomzavar.*”⁸ Ha pedig ilyen jellegű mozgás nincs, akkor nem létezhetnek ennek törvényei sem, legfeljebb bizonyos helyen és időben érvényesülő trendek. Márpedig ezekre előrejelzést nem érdemes építeni. Popper szerint a trendek és a törvények egybemosása eredményezte a társadalmi mozgás megváltoztathatatlan törvényeibe vetett hitet és például az egymásra következő comte-i tételét. A haladás feltételezett általános tendenciája lehet olyan trend, amely időnként érvényesül, de ezt a historicisták módján visszavezetni egy olyan törvényre, mint mondjuk a dialektikus materializmus a marxizmus esetében, téves eljárás. Tudományos előrejelzés helyett így csak prófécia kapunk.⁹ A történelem osztályharcok történeteként való értelmezése nem vindikálhatja magának az igazságot, mivel csupán egy érdekes nézőpont, nem pedig igazolható elmélet.

Popper *A nyitott társadalom és ellenségei* című könyvében a fenti logikai-tudományelméleti kifogások mellett etikai-társadalomelméleti jellegűekkel is előáll, Platón *Államának* kritikájából kiindulva. Saját álláspontját az

⁵ Uo. 55. o.

⁶ MANNHEIM 2000, 135. o.

⁷ POPPER 1989, 120. o.

⁸ Uo. 125. o.

⁹ Uo. 137. o.

igazságosság humanitárius elméletének nevezi, amelyet az egyenlőség, az individualizmus jellemez (a kiváltság és a kollektívizmus elvével szemben), és amelyben az állam van az egyénekért (protekcionista), nem pedig fordítva.¹⁰ A hegeli és a marxi társadalomelmélet elsősorban abban egyezik a platónival, hogy kollektivisták. Ezzel szemben a nyugat-európai civilizáció továbbépítendő alapja Popper szerint az altruista individualizmus.¹¹ Politikailag ennek a demokratikus állam a kerete, amelyben a kormányzat intézményes ellenőrzése akadályozza meg a diktatúrát. Popper az individuum szabadsága nevében vet el minden kollektivista historicizmust, mivel azoknak közös jellemzőjük a determinizmus; és a marxizmus is legfeljebb a végtet menetének befolyásolására lát lehetőséget. Mint látni fogjuk, Sartre és a marxizmus kapcsolatának is éppen ez az egyén-közösség viszony lesz az ütközőpontja. Az egyén szabadságába vetett hit köti össze Sartre gondolkodását a Popper által is képviselt tradícióval (noha filozófusként módszerük összeegyeztethetetlen, lévén előbbi kontinentális, utóbbi analitikus szellemű), ez teszi őt Popper kifejezésével „*tökéletlen historicistává*”.

Ezen a ponton azonban érdemes különbséget tenni az egyén szabadságára vonatkozó marxi gondolatok és a 20. századi hivatalos dialektikus materializmus felfogása között, kiindulva Heller Ágnesnek a *Marx és az „emberiség felszabadítása”* című írásában olvasható észrevételeiből.¹² Az ember ugyan nem szabadon alkotta meg a történelmét, de mégiscsak maga alakítja, méghozzá szabad egyének közösségeként (a képzelt jövőben).¹³ A szabadság „*abszolút; az egyénre vonatkozik; kizár mindenfajta szükségszerűséget; [...] az egyéni képesség kibontakoztatása*”.¹⁴ Tehát a szabadság liberális formuláját radikalizálja Marx, amikor ennek megvalósulási feltételeit kutatja, és eljut a kommunizmus megvalósításának tervéhez.

A marxi historizmus és popperi kritikája

Sartre történelemfelfogását a marxizmushoz való viszonyából származtathatjuk, ezért érdemes vázlatosan felidézni ennek a kialakulása óta vitákat gerjesztő ideológiának az alaptételeit. A tan középpontjában a

¹⁰ POPPER 2001, 100. o.

¹¹ Uo. 106. o.

¹² HELLER 2002.

¹³ Uo. 186–187. o.

¹⁴ Uo. 188. o. (ford.: Vándor Judit).

Marx és Engels által 1845-re kidolgozott történelmi materializmus és az erre épített osztályharcelmélet áll. Eszerint valamely osztály tudatát (eszmeit, képzetait, nézeteit, fogalmait) az osztály tagjainak életviszonyai, társadalmi léte (termelési és tulajdonviszonyok) és ebből fakadó érdekei határozzák meg.¹⁵

Marx és Engels materialisták: *A német ideológiában* elhatárolódnak az ifjúhegelianusok felfogásától, miszerint az emberek viszonyai tudatuk termékei volnának; és az emberek anyagi tevékenységébe (létfenntartási eszközeik termelése) beleszöve tekintenek az „eszmeik, képzetek, a tudat” termelésére. *„Nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet határozza meg a tudatot.”*¹⁶ Konkrétabban a társadalmi és gazdasági viszonyok.

Ideológiai kritikájukban megnyilvánuló historizmusuk abban áll, hogy kimutatják: nincsenek örök igazságok, hogy mit hiszünk azoknak, az osztályszituációtól függ. Az „igazságok” a kor és a társadalom termékei. Historizmusuk tehát egyúttal szociologizmus (és ezen a ponton válik elméletük mint szociológiai determinizmus historicizmussá a popperi értelemben). *„Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis akik híján vannak a szellemi termelés eszközeinek, általában ennek az osztálynak vannak alárendelve. Az uralkodó gondolatok nem egyebek, mint az uralkodó anyagi viszonyok eszmei kifejezései, a gondolatilag felfogott uralkodó anyagi viszonyok...”*¹⁷ Ideológiai kritikájuk tehát rámutat a felvilágosodás elvont emberfogalma nevében általános érvényűnek és öröknek beállított erkölcsi, jogi és egyéb elvek mesterséges, érdekeket tükröző és védő voltára: minden uralkodó osztály kénytelen céljai elérése érdekében *„saját érdekét a társadalom valamennyi tagjának közös érdekéért feltüntetni, vagyis eszmeileg kifejezve: kénytelen gondolatainak az általánosság formáját adni, azokat úgy feltüntetni, mint amelyek egyedül ésszerűek, általános érvényűek”*.¹⁸

Osztályharcelméletük a kizsákmányolás és az ez elleni küzdelem történeteként értelmezi a történelmet, amelynek szükségszerű végpontja ennek megszűnése kell legyen: a munkásosztály tagjainak osztályöntudatosává válásával felépül az osztályok nélküli társadalom, a szocializmus. Marx hisz tehát a haladásban, erre alapozza jövőképét, amit Popper természetesen megalapozatlannak tart és próféciónak minősíti. Már csak azért is, mert tévesnek tartja Marx történelmi determinizmusát, miszerint feltárhatók bizonyos törvényszerűségek, de a történelem menete nem vál-

¹⁵ vö. MARX-ENGELS 1976, 62. o. és 66. o.

¹⁶ MARX-ENGELS 1952, 10. o.

¹⁷ Uo. 29. o.

¹⁸ Uo. 30. o.

toztható meg, mert az egyén képtelen átlátni a rendszert, amelynek része (Popper szerint a történelem egésze nem tervezhető, de az intézmények igen). A céltételezés teleologikussága mellett azzal sem ért egyet, hogy a célhoz vezető út csakis a proletárforradalom lehet (ennek alternatívája a békés demokratikus fejlődés).¹⁹

Végül újra a logikai-tudományelméleti nézőpontból támadja a marxizmust, amikor a pszichoanalízishez hasonlóan dogmatikusnak minősíti, az alapján, hogy saját ideológiája alapján minden ellenvetést elhárít, ezért cáfolhatatlan, és így lehetetlenné teszi a racionális vitát.²⁰ Ilyen értelemben minden történelemértelmezést dogmatikusnak tart, mivel szerinte a történelemnek nincs „értelme”.²¹ Ez az álláspont jelenik meg az emberiség fejlődését egyébként elfogadó Marc Bloch *Mit várjunk a történelemtől?* című 1937-es előadásában is: a történelemnek nincs „értelme”, a fejlődés törvényei nem határozhatóak meg, mivel a feltételek mindig változnak.²²

Arthur C. Danto ezt a következőképpen fogalmazta meg *Analytical Philosophy of History* (1965) című könyvének bevezetőjében, megkülönböztetve szubsztantív és analitikus történelemfilozófiát. A szubsztantív a történelem egészéről kíván beszámolót nyújtani, megpróbálván az adatokból elméletet kialakítani. Ilyen a marxizmus is: a múltat alkotó események között kirajzolódó mintázatot igyekszik felmutatni és ezt kauzálisan magyarázni. Esetében a mintázat az osztályharc, a magyarázat pedig a gazdasági tényezőkben rejlik. Ennek a megközelítésnek két hibája is van: a múltat önkényesen az egész történelemmé egészíti ki, ráadásul egy előzetes – isteni tervhez hasonló – értelemhez igazítva.²³

Georges Duby és Guy Lardreau *Párbeszéd a történelemről* című könyvükben a haladás és a determinizmus marxizmusban játszott szerepéről gondolkodván elemzik, ahogyan két történelemfelfogás ötvöződik benne.²⁴ Az első a társadalmi alakulatok egyidejű elemzésében fel kívánja fedni ama intézmények szabályozott működését, amelyek között kölcsönös ok-okozati viszonyok alakulnak ki. Ezzel Duby egyet is ért, feltéve, hogy *A német ideológiában* foglaltakat anyagi lét és tudat viszonyáról kölcsönhatásként értelmezzük, a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* szellemében. Vagyis a gazdasági szint alapvető ugyan, de meghatározó jellege nem

¹⁹ POPPER 2001, 319. o.

²⁰ Uo. 387. o.

²¹ Uo. 431. o. és 432. o.

²² BLOCH 1996, 167. o.

²³ DANTO 2004.

²⁴ DUBY-LARDREAU 1993, 18. o.

egyirányú.²⁵ A második modell a különféle termelési módok kialakulásáról szól, teleologikusan. Ez a történelemfilozófia a termelőerők fejlődését állítja középpontba, kapcsolódva az első modellben is meglévő gazdasági determináció elvéhez. Ezt a szerzők elvetik, a történelmi fejlődés ebből származtatott mítoszával együtt, hivatkozva a gazdasági, ideológiai és politikai instanciák közötti kölcsönös visszatükröző viszonyra.²⁶ Amint látjuk, a determináció és a teleologikus haladáseszme számukra is elfogadhatatlan, ami újfent a szabadság problémájához, ezen keresztül pedig az egyén társadalmiságának kérdéséhez vezet el. Pontosan ez az, ami Sartre és a hivatalos marxizmus viszonyában is problémaként lesz jelen. (Ez Sartre máig ellentmondásos értékelését is magyarázza.)

Sartre útja a marxizmus felé

Sartre első filozófiai főművében, *A lét és a semmiben* (1943)²⁷ központi szerepet kap az én és a mások viszonya és ebben a test, valamint a tekintet szerepe. Itt a kiinduló szándék a szolipszizmus cáfolata, vagyis annak vizsgálata, hogy az ember léte hogyan kapcsolódik a többi emberéhez. Sartre kifejti, hogy a másikhoz való viszonyunk leírható egyrészt konfliktusként, másrészt közösségként [communauté]. A heideggeri Mitsein a priorinak (ezért az idealizmuson belül maradónak)²⁸ tekintett fogalmát a konkrét egyedi irányában továbbgondolva beszél arról, hogy a másik számára tárgyként vagyok (és hogy a másik tárgyként van számomra). A másokkal-való-létünket megelőzi és megalapozza a Másikért-létem, ami viszont tárgy-léttel, elidegenítettséggel jár: *„a dologiság már mindig is ott van, megélt szabadságomon kívül, mint annak a létnek egy attribútuma, ami a másik számára vagyok. A másik tekintetét már saját cselekedetem belsejében megragadom – mint lehetőségeim megkövülését és elidegenülését.”*²⁹ Majd pedig: *„A másik saját lehetőséget eszközzé teszi (a valami felé való túllépés lehetőségévé): lehetőségem azzá válik, amin a másik túlléphet saját lehetősége felé. A másik tekintete tehát elidegeníti tőlem lehetőségeimet, amennyiben azok a világ közegében a világ tárgyaihoz lettek igazítva.”* Végül Sartre leszögezi, hogy a tudatok közti viszony lényege, alapja a Mitsein-nal szemben a konfliktus: vagy transz-

²⁵ Uo. 19–20. o.

²⁶ Uo. 28–29. o.

²⁷ SARTRE 2006.

²⁸ Uo. 309. o.

²⁹ Uo. 325. o. (ford.: Seregi Tamás).

cendálom a másikat, vagy hagyom magamat általa transzcendálni. Ez azt mutatja, hogy ontológiájának interszubjektivitás-felfogására nagy hatással volt a Hegel *A szellem fenomenológiájának* híres úr-szolga koncepciója,³⁰ azonban itt szigorúan ontológiai perspektívában jelenik meg, indokolatlanul ebbe etikai és társadalomfilozófiai következtetéseket belemagyarázni.

Sartre a háború után közérthető formában, az *Existencializmus*³¹ (Existentialisme est une humanisme, 1947) címen kiadott előadásban a különböző kritikák ellenében fejt ki tételét: az existencializmus humanizmus, „amely lehetővé teszi az emberi életet és amely azt is hirdeti, hogy minden igazság és cselekvés emberi környezetet és alanyiságot implikál”,³² választási lehetőséget tulajdonítva az embernek. A tétel igazának hordozója az ember(i realitás), amely „először létezik, önmagára talál, feltűnik a világban és csak azután definiálja önmagát [...], olyan lesz, amilyenné önmagát alakítja”.³³ Ez indokolja felelősségünket önmagunkkal és embertársainkkal szemben az önmagunk kialakítására irányuló terven [projekt] keresztül. Sartre leszögezi: „A kiindulópont a szubjektivitás”,³⁴ amely az inter-szubjektivitásban van lehorgonyozva: nem szigorúan individuális a szubjektivitás, mivel „az ember, aki közvetlenül a Cogitoban éri el önmagát, felfedezi embertársait is, mégpedig mint létezésének a feltételeit”.³⁵ „Mikor azt mondjuk, hogy az ember önmagát választja, arra gondolunk, hogy mindegyikünk önmagát választja, de ezzel együtt arra is, hogy önmagával együtt választja egyúttal az összes többi embereket is.”³⁶ Ez a folyamatos igazodás egyfajta általunk konstruált virtuális világrendhez Kant etikájának kategorikus imperatívuszára rímel: „...) mindig fel kell tennünk magunkban a kérdést: mi lenne, ha mindenki így cselekedne?”.³⁷ Ez az etikai-cselekvéseméleti vázlat tulajdonképpen összhangban áll eddigi filozófiájával, azonban a súlypontok áttevődnek az ember társadalmi lé-

³⁰ Ld. uo. 196–197. o

³¹ SARTRE 1991.

³² Uo. 31. o.

³³ Uo. 36–37. o.

³⁴ Uo. 34. o.

³⁵ Uo. 64. o., továbbá: „Tisztában van vele, hogy semmi sem lehet [...], kivéve, ha a többiek is elismerik ilyennek. [...] Így azonnal egy olyan világot ismerünk meg, amelyet interszubjektivitásnak neveznek [...]”

³⁶ Uo. 38–39. o.

³⁷ Uo. 41. o. Kantra hivatkozik is később, egyetértően a tekintetben, hogy „a szabadság önmagát és a mások szabadságát akarja”, viszont elégtelennek tartja „hogy az erkölcsiség megalkotása számára a formális és univerzális tényező tökéletesen elég” Kant számára. Mint a fent idézett példából láttuk, Sartre szerint „túl elvont elvek a cselekvés meghatározása terén kudarcot vallanak”. (Uo. 77. o.)

tének területére, általános vélekedés szerint a közösen megélt történelmi válsághelyzetek hatására.

A következő lépést a világ cselekvő alakítása irányában (ne feledjük, Marx is ebben látta saját újszerűségét!) irodalomelmélete dokumentálja (*Mi az irodalom?*, 1948), amelyben az irodalom mint író és olvasót összefűző gyakorlat lehetőséget teremt a közösség tudatosulására az íróban és az olvasóban, sőt hozzájárul a közös világ közös és tevőleges alakításához. Ezt Sartre a szabadság és elkötelezettség fogalompárosán keresztül vázolja fel.

A szabadság és az elkötelezettség közös, összekötő háttere itt is – hasonlóan *A karteziánus szabadság* és az *Existencializmus* című írásokhoz – a cselekvés: „*a reális világ csak a cselekvésnek tárul fel, és [...] csak úgy érezhetjük benne otthon magunkat, ha megváltoztatása végett meghaladjuk*”.³⁸ A regény világa is akkor lesz igazán mély, sűrű, ha az olvasó általi felfedése–alkotása „*egyben a cselekvésre való képzeletbeli elkötelezés is; minél inkább meg akarjuk változtatni, annál előbb lesz ez a világ*”.³⁹ A pártatlan szemlélődés nem hogy nem tárja fel a valót, de „*eleve lehetetlen, hisz maga az észlelés is részrehajló, minthogy már a megnevezés is módosítja a tárgyat*”.⁴⁰ Az író számára már ezért sem lehetnek közömbösek a világ igazságtalanságai; igazságtalanságokat teremtve is csak az lehet a törekvése, hogy ezen igazságtalanságokat „*meghaladva megszüntesse*”, hiszen felelős érte, ahogyan olvasója is: „*a szerző minden művészete arra való, hogy kényszerítsen megalkotni azt, amit ő leleplez, vagyis hogy kompromittáljon engem. Mi ketten viseljük a felelősséget az egész világegyetemért, [...] a mi kettőnk szabadsága tartja fenn [...]*”.⁴¹ A világ igazságtalanságainak az olvasó elé tárása igényli az olvasó felháborodását, azt, hogy felszámolandó visszaélésnek tekintse ezeket, és meg akarja változtatni a világot. Ebből következik, hogy „*bár az irodalom és az erkölcs két teljesen különböző dolog, az esztétikai imperativus mélyén meglegyjük az erkölcsi imperativust*”.⁴² A kettő a szabadságban érintkezik, két szinten is: egyrészt, hogy mindkét területen a változtatás előfeltétele a semmités szabadsága, másrészt, „*hogy a világot egyre inkább át kell itatni szabadsággal*”.⁴³

Utóbbi révén szívárog be a politikai–társadalmi elkötelezettség Sartre irodalomelméletébe: „*...)* az írás szabadságától elválaszthatatlan az állampolgári szabadság. Rabszolgáknak nem lehet írni. A próza művészete azzal az egyedüli

³⁸ SARTRE 1969, 73. o.

³⁹ Uo. 74. o.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo. 75. o.

⁴³ Uo. 76. o.

rendszerrel szolidáris, amelyben van értelme: a demokráciával.”⁴⁴ Ennek igazolására szolgál a *Kinek írunk?* című rész, amelyben a hangsúly már egyértelműen a szabadság közösségi, társadalmi aspektusára helyeződik át. „A szabadság [...] nem egyéb olyan mozgásnál, amely révén az ember örökösen elszakad önmagától és felszabadul. Nincs adott szabadság; el kell hódítanunk önmagunkat a szenvedélyektől, a fajtól, az osztálytól, a nemzettől, és önmagunkkal együtt meg kell hódítanunk a többi embert is.”⁴⁵ Ez a folyamat, ez a szabadság mindig történeti, nem „lebeg a történelem fölött: el van kötelezve benne”,⁴⁶ „egy történelmi szituációban valósul meg; minden könyv konkrét felszabadulást javasol, egy sajátos elidegenedésből kiindulva”.⁴⁷ Itt már igen jól látszik Sartre balra irányuló politikai és szellemi érdeklődése, amihez jó alapot szolgáltatott néhány olyan hegeli gondolat, amely az ő filozófiájába is beépült, és a marxizmusban is megjelent, mint például a negativitás, a dialektika, a historizmus:⁴⁸ „...) a világ az elidegenedés, a szituáció, a történelem, őt kell átvennem és vállalnom, őt kell megváltoztatnom vagy konzerválnom, a magam és többiek számára. Mert ha a szabadság közvetlen aspektusa [is]⁴⁹ a negativitás, tudnivaló, hogy korántsem a nemet mondás elvont képességéről van szó, hanem arról a konkrét negativitásról, amely megtartja magában azt, amit tagad, és amely teljes egészében átszíneződik általa.”⁵⁰

Sartre történelmi példáinak sora azt a – hegeliánus – hitet tükrözi, hogy a történelemnek van célja, amely felé tart, és hogy ez a folyamat: haladás, fejlődés. Ennek állomásai: a társadalom bizonyos osztályai által

⁴⁴ Uo. 77. o.

⁴⁵ Uo. 78. o.

⁴⁶ Uo. 80. o.

⁴⁷ Uo. 81. o.

⁴⁸ Alexandre Kojève tartotta több éven át (1933–39) Hegel-szemináriumát Párizsban, az École Pratiques des Hautes Études-ön, amelyet – Lacannal, Althusserrel, Bataille-jal, Aronnal, Merleau-Ponty-val, Queneauval együtt – Sartre is látogatott, és amelynek nagy szerepe volt abban, hogy az interszubjektivitás, a Másik problémája a francia gondolkodók központi kérdésévé vált. Itt ismerkedett meg Sartre a hegeli úr-szolga modellel, tanárának interpretációjában: a vágy a tagadás motívuma, mivel a semmire irányul (és így behozza világunkba a jövőt). A vágy mindig egy másik ember vágyára irányul. Kojève a tagadás erejét hangsúlyozza a dialektikában, szerinte ezáltal változtatható meg a világ, mivel a munka (mint másik lehetőség) csak újratermel. Sartre humanizmusa és szabadságéizmusa erre a tagadásra épül – ezt a szabadságot minősíti Althusser látszatszabadságnak (a marxizmust pedig ennek ellentétéként: antihumanizmusnak), mivel szerinte a mi világunkban nincsenek szabad individuumok, csak ideológia által kitermelt szubjektumok vannak. Vö.: DESCOMBES 1979.

⁴⁹ Ez kimaradt a „car si” szó szerinti fordítása miatt a magyar szövegből. (B. A.)

⁵⁰ Uo. 81. o.

uralt korszakok. Ezután az írói elkötelezettség meghatározható a történelmi szituáción keresztül a forradalmi retorikájú marxista osztályharc-elmélet hasznosításával: „Az írástudók szükségképp az elnyomó osztályok vagy fajok parazitái”.⁵¹ Azonban funkcionálisan „azok érdekei ellen munkálkodik, akikből él. Ez az eredendő konfliktus határozza meg helyzetét.”⁵² Ezt kell tudatosítania magában az írónak, így „a tudatos, átgondolt elkötelezettség szintjére emeli a közvetlenül spontán elkötelezettséget”,⁵³ és képes lesz a társadalom elé tartani annak saját képét, felszólítva, hogy vagy „vállalja azt, vagy változtassa meg magát. S mindenképpen meg is változik; elveszíti tudatlanságának köszönhető egyensúlyát, a szegény és a cinizmus közt ingadozik, roszhiszeművé válik; ily módon az író boldogtalan tudatot kelt a társadalomban, következésképp örök ellentmondásban van azokkal a konzervatív erőkkkel, melyek az általa megbontani kívánt egyensúlyt fenntartják. Mert az átmenet a közvetettbe, ami csakis a közvetlen tagadása által mehet végbe, örök forradalmat jelent.”⁵⁴

Terjedelmi okokból itt nincs mód az 1950 és 1962 között a marxizmussal kapcsolatban született Sartre-írások szemlészésére, ezeknek – az általában az általa alapított *Les Temps Modernes* című folyóiratban megjelent cikkeknek a – gyűjteményét tartalmazzák a *Situations VI.* és *VII.* kötetek.⁵⁵ Tordai Zádor az 1947–52 közötti időszakot az egzisztencializmus széthullásával jellemzi, az 1952–60 közöttit pedig a materializmus keresésével; 1960-tól, a *Critique de la raison dialectique* (A dialektikus ész kritikája) megjelenésétől számítja Sartre marxista korszakát. Véleményem szerint az életművet célszerűbb a folyamatosság szempontjából tekinteni, így ilyen éles határvonalakat inadekvátnak tartok, ám az 1952-es évben valóban megjelenik egy olyan írása (*A kommunisták és a béke*), amelyben már azonosul a gazdasági és társadalmi determinációra épített materialista történelemfelfogással, elfogadva az osztályharc elméletét is.⁵⁶

Az 1957–60 között keletkezett *A módszer kérdései*,⁵⁷ amely A dialektikus ész kritikájának prolegomenájaként is felfogható, úgy tesz hitet a marxizmus mint „a filozófia jelenleg meg nem haladható horizontja”⁵⁸ mellett, hogy közben elhatárolódik (1956 után vagyunk!) a Párt dogmatizmusától, amely

⁵¹ Uo. 88. o.

⁵² Uo. 91. o.

⁵³ Uo. 86. o.

⁵⁴ Uo. 91. o.

⁵⁵ SARTRE 1964 és SARTRE 1965.

⁵⁶ Erről lásd TORDAI 1967, 192–193. o.

⁵⁷ SARTRE 1976a.

⁵⁸ Uo. 100–101. o.

abszolút idealizmusként tekint el a tapasztalati valóságtól,⁵⁹ a történelmi folyamatot is univerzalizáló és totalizáló sémákkal közelítve meg.⁶⁰ Ezt az életidegenné vált marxizmust kívánja visszatéríteni a konkrét emberi valósághoz, a maga egzisztencializmusa révén. Ebben kiemelt fontossága van a helyes történelemfelfogásnak. Sartre szerint a történelem „*mozgó és dialektikus totalizáció*”,⁶¹ amelynek motorját gazdasági ellentmondások alkotják, de az emberek maguk csinálják történelmüket. Nem elég tehát a konkrétumokat (például egy író munkásságát) elvont determinációra, valamely ideológiára, de végül mindig a gazdasági viszonyokra visszavezetni, látni kell a meghatározó tényezők produktumának egyediségét is.⁶² A társadalmi osztály és tagja között közvetítő szinteket kell feltételezni. Az első az egyén egyedi családjá, amelyben kialakul személyisége és szocializálódik, de persze a történelem általános mozgásán belül. Ezt követik az ember viszonyai: az egyén a különböző csoportokhoz való tartozása révén éli át és ismeri fel a maga helyzetét. Mint látható, Sartre a progresszív-regresszívnek nevezett módszerébe beleolvasztja a pszichoanalízist és a szociológiát. A szinkron és diakron megismerés célja egy olyan tudás, amely az embereket egy közös projektumban egyesítené, szituációjuk (a munka és a cselekvés révén való) meghaladása érdekében. Sartre már nem állítja, hogy a történelemnek van egységes értelme. Értelmei vannak, többes számban. A cél azonban az, hogy egy, közös értelmet adjunk neki.⁶³ Jelen tanulmány keretei között *A dialektikus ész kritikájának* posztumusz megjelent második részének (*A történelem intelligibilitása*) elemzésre nincs módom, ám ez a koncepció alapvonalain nem is változat.

A sartré-i történelemfelfogás hivatalos marxista bírálata

Elöljáróban szögezzük le: Sartre-t a marxista ideológusok soha nem fogadták el, jól mutatja ezt Lukács György örök ellenszenve. Ennek okai csak részben elméletiek. Ezek között jelentős tényező Sartre korábbi filozófiája iránti ellenérzésük: a husserli és heideggeri alapoknak köszönhetően gyakran emlegették vele kapcsolatban a szolipszizmus, a nihilizmus, az irracionálizmus vádjait, valamint legalább ilyen elmarasztalóan az indi-

⁵⁹ Uo. 116–117. o.

⁶⁰ Uo. 119. o.

⁶¹ Uo. 125. o.

⁶² Uo. 146–154. o.

⁶³ Uo. 187–188. o.

vidualizmust (amely utóbbi igaz, de nem éppen úgy, ahogyan a marxisták állították). Összességében reakciós filozófusnak tekintették, erről tanúskodik magyar recepciója is.⁶⁴

Jól példázza ezt Tordai Zádor könyve, az *Egzisztencia és valóság*. Tordai Zádor az egyén társadalmiságának immanenciájára hivatkozva kritizálja Sartre interszubjektív-felfogását.⁶⁵ Érvelésének alapvető hibája, hogy *A lét és a semmi* ontológiai nézőpontú példáiból indul ki, amelyek alapján önkényesen lehet csak a Sartre-nál később megjelenő társadalomfilozófiai állításokat elbírálni. Pedig éppenséggel Sartre történelemlétfelfogása mutatja, hogy az egyéni praxistársadalmi keretek közé helyezte. Túlzott absztrakcióval és spekulatív idealizmussal vádolni⁶⁶ pedig éppen olyan nonszensz, mint szemléletét történelmietlennek minősíteni.⁶⁷ Az egyedit éppen Sartre veszi védelmébe a dogmatikus marxizmussal szemben *A módszer kérdéseiben*: „*hogy az emberi viszonylatokat irányító anyagi feltételek a praxis valóságos feltételeivé váljanak, a sajátos szituáció egyediségében kell átélni őket*”.⁶⁸ *A lét és a semmi* mint fenomenológiai ontológia pusztán egyéni filozófiai ízlés alapján nevezhető absztraktnak (mikor konkrét egy ontológia?), illetve idealistának (az interszubjektív megalapozása a mű egyik központi célkitűzése). E mű eltérő megközelítése alapján a történelmietlenség felvetése is inadekvát: sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, egyszerűen itt nem erről van szó. Az elsődleges csúsztatás abban áll, hogy az individualizmus kevésbé megalapozott ítéletét a szerző áthagyományozza Sartre későbbi munkáira is, azokat saját prekonceptiói alapján értelmezve.

Pedig Sartre olyannyira nem volt szubjektív idealista (az „individualista” a marxisták szótárában körülbelül ilyen értelemben funkcionál vándként), hogy a pszichoanalízis tudattalanfogalmát éppen a történelmi materializmusra jellemző dialektika hiánya miatt veti el: „*Egy igazán dialektikus elméletben, mint amilyen a történelmi materializmus, a jelenségek dialektikusan származnak egymásból: a dialektikus valóságnak különféle alakzatai vannak, s ezek mindegyikét szigorúan meghatározza a megelőző, amelyet integrál és meghalad.*”⁶⁹ Kétségbevonhatatlanul történelmi szemléletet vall tehát, mégpedig objektív, materialista értelemben. „Bűne” csupán az, hogy az egyedi oldaláról is kíváncsi a társadalmi-történelmi folyamatokra, nem csak fordítva. „*Az a célom, hogy próbáljam megmutatni, miképpen találkozik a személyiség fejlődése,*

⁶⁴ Erről részletesen lásd BENE 2003.

⁶⁵ TORDAI 1967, 19–20. o.

⁶⁶ Uo. 140. o.

⁶⁷ Uo. 143. o.

⁶⁸ SARTRE 1976a, 195. o.

⁶⁹ SARTRE 1976b, 398. o.

ahogyan a pszichoanalízis világítja meg azt számunkra, és a történelmi fejlődés.”⁷⁰ A (mi egyedi) történelmünket meghatározó termelőerők, termelési viszonyok és konfliktusai egyediek. Nem kell univerzalizálni ezeket ahhoz, hogy alkalmazható legyen rájuk a dialektikus megértés módszere.⁷¹

A sarthe-i marxizmus a popperi kritika fényében

Érdekes módon Popper és Sartre nagyon hasonló társadalmi értékrenddel bírt, mint ahogyan mindketten racionalisták, annak ellenére, hogy előbbi analitikus filozófus, utóbbi pedig a német idealizmus hagyományát, és a fenomenológiát is elsajátította, később pedig marxista lett. Mindezeket Popper elveti, részben módszertani, részben társadalomelméleti-politikai megfontolásokból. Egyrészt igazolhatatlannak, másrészt totalitarizmus-hoz vezetőnek tartja a historicizmust. De mindketten hisznek az emberi egyenlőségben és önrendelkezésben, és a cselekvő ember az eszményük, aki a társadalom jobbításához járul hozzá. Emiatt az egyént nivelláló, kollektivistá-determinista gondolkodás egyikük számára sem elfogadható. Popper szavai („A jövőnk rajtunk múlik, nem függünk semmiféle történelmi szükségszerűségtől.”)⁷² teljes mértékben összeegyeztethetőek a marxista Sartre szavaival is, csak tudnunk kell, hogy dialektikusan értelmezi egyén és társadalom, egyén és történelem viszonyát. A történelem intelligibilis jellege nála a történelem értelmének többszámús és dinamikus fogalmára épül: a történelem dialektikus fejlődés, de ez a mozgás az adott szituációkban egyedi értelemadásokból áll össze. Vagyis kölcsönhatásról van szó, mint ahogyan a popperi fokozatos társadalomalakítás esetében is.

Mindketten egyfajta liberális szabadságfelfogást vallanak (ne feledjük, Heller Ágnes ezt Marx esetében is kimutatta), pragmatikus megközelítésben. A tettek alapjául szolgáló döntésekkel, választásokkal kapcsolatban azonban Popper igyekszik mentes maradni minden ideológiától, teleologikus hittől (kérdéses, hogy ez lehetséges-e), Sartre viszont az ötvenes évektől a marxizmusra alapozza az elkötelezettség korábban képlekenyebb koncepcióját.

Popper és Sartre nézőpontjának fő különbsége tehát, hogy az előbbi egy társadalommal kapcsolatos eszmét szigorúan tudományosan bírál el, az alapján hogy tételei logikailag igazolhatók vagy nem. Sartre viszont

⁷⁰ Uo. 406. o.

⁷¹ Uo. 421. o.

⁷² POPPER 2001, 15. o.

nem azért fogad el vagy vet el egy ideológiát, hogy az nyilvánvalóan doxa, ideológia – megelőlegezve annak feyerabendi belátását, hogy ez a tudományokra is igaz –, hanem a történelmi helyzettel és lehetőségekkel számot vetve, a gyakorlat szempontjából. A mérce az, hogy az adott ideológia, milyen mértékben szolgálhatja az által igenelt emberi és társadalmi értékek megvalósulását, függetlenül attól, hogy *utólag* milyen elméleti kifogások érhetik. Ez nem jelenti azt, mint láttuk, hogy ő maga ne törekedett volna az egyén és a társadalom egymást meghatározó viszonyának szisztematikus tanulmányozására, csupán elvetette az ideológiamentesség ábrándját. Ha pedig az ideológiai beágyazottságot adottságnak tekintjük, akkor helyesebb, ha tudatosítjuk ezt, így van választási lehetőségünk, ha korlátozottan is.

Felhasznált irodalom

- BENE 2003 = BENE Adrián: A magyar Sartre-recepció torzulásának ideológiai gyökerei. Tudásmenedzsment 2003. november, 65–77. o.
- BLOCH 1996 = BLOCH, Marc: Mit várjunk a történelemtől? In: BLOCH, Marc: A történész mestersége. Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 151–169. o.
- CASSIRER 2007 = CASSIRER, Ernst: A felvilágosodás filozófiája. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- DANTO 2004 = DANTO, Arthur C.: Szubsztantív és analitikus történelemfilozófia. www.szv.hu/cikkek/szubsztantiv-es-analitikus-tortenelemfilozofia, 2004. szeptember 26.
- DESCOMBES 1979 = DESCOMBES, Vincent: Le même et l'autre. Cambridge U. P. –Minuit, Paris, 1979.
- DUBY-LARDREAU 1993 = DUBY, Georges – LARDREAU, Guy: Párbeszéd a történelemről. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.
- HELLER 2002 = HELLER Ágnes: Marx és az „emberiség felszabadítása” In: FEHÉR Ferenc – HELLER Ágnes: Marx és a modernitás. Argumentum Kiadó – Lukács Archívum, Budapest, 2002. 183–220. o.
- MANNHEIM 2000 = MANNHEIM Károly: A historizmus In: MANNHEIM Károly: Tudásszociológiai tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 125–182. o.
- MARX-ENGELS 1952 = MARX, Karl – ENGELS, Friedrich: A német ideológia. Szikra, Budapest, 1952.
- MARX-ENGELS 1976 = MARX, Karl – ENGELS, Friedrich: A kommunista kiáltvány. Kossuth Kiadó, Budapest, 1976.

- POPPER 1989 = Karl R. POPPER: A historicizmus nyomorúsága. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
- POPPER 2001 = Karl R. POPPER: A nyitott társadalom és ellenségei. Balassi, Budapest, 2001.
- SARTRE 1964 = SARTRE, Jean-Paul: Situations VI. Gallimard, Paris, 1964.
- SARTRE 1965 = SARTRE, Jean-Paul: Situations VII. Gallimard, Paris, 1965.
- SARTRE 1969 = SARTRE, Jean-Paul: Mi az irodalom? Gondolat, Budapest, 1969.
- SARTRE 1976a = SARTRE, Jean-Paul: A módszer kérdései In: TORDAI Zádor (vál.): Módszer, történelem, egyén. Válogatás Jean-Paul Sartre filozófiai írásaiból. Gondolat Kiadó, Budapest, 1976. 95–282. o.
- SARTRE 1976b = Egy gondolat útja (Interjú Jean-Paul Sartre-ral). In: TORDAI Zádor (vál.): Módszer, történelem, egyén. Válogatás Jean-Paul Sartre filozófiai írásaiból. Gondolat Kiadó, Budapest, 1976. 387–436. o.
- SARTRE 1991 = SARTRE, Jean-Paul: Exisztencializmus. Hatágú Síp Alapítvány, h.n., 1991. (reprint, eredeti: Studio, 1947)
- SARTRE 2006 = SARTRE, Jean-Paul: A lét és a semmi. Egy fenomenológiai ontológia vázlat. L'Harmattan Kiadó - Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék - Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 2006.
- TORDAI 1967 = TORDAI Zádor: Egzisztencia és valóság. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.

A HATALOM LEGITIMÁCIÓJÁNAK PROBLEMATIKÁJA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI KÖZTES–EURÓPÁBAN

A téma, amelyről most írok, oly széleskörű, szerteágazó és szakirodalomban gazdag, hogy akár önálló doktori disszertáció tárgyát is képezhetné. Jelen tanulmányban megpróbálom felvázolni a korszak zűrzavaros viszonyai között, az államszerkezeti változások mögött megnyilvánuló, a hatalom természetét illető alapvető tendenciákat, s azok jellegzetességeit a térség újonnan létrejövő vagy nagymértékben megújuló államainak példáin keresztül.

Köztes-Európában az első világháború után az államhatalmi viszonyokat illetően hasonló folyamatok játszódtak le, mint a francia forradalom után Franciaországban. A vesztes államokban – a cári Oroszországot is közéjük sorolom – olyan radikális változások következtek be államszerkezetüket és területi integritásukat illetően, melyek eleve kétségessé tették a tartós béke elméleti lehetőségét is. A császári és cári abszolút monarchiák helyén többé-kevésbé demokratikusnak tekinthető köztársaságok (Németország, Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia, Ausztria, Lengyelország és Csehszlovákia), valamint ugyanezen az elven működő monarchiák (Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, Magyar Királyság, Román Királyság, Olasz Királyság, Bolgár Cárság) alakultak ki.¹ A probléma ezzel csupán az volt, hogy míg Európa fejlett, nyugati országaiban hosszú évszázadok politikai és társadalmi küzdelmeinek folyamányaként széles körben elfogadott volt a választói és demokratikus legitimitási elv, addig az általunk vizsgált térségben egészen 1917–18-ig kizárólag az öröklődési és arisztokratikus–monarchikus legitimitási elvet tekintették hatályosnak. Éppen emiatt a 20. század első felének közép-európai történetét – ugyanúgy, ahogyan Franciaország 19. századi históriáját is – nehezen lehetne megérteni a legitimitás elvének felismerése, létfontosságának elismerése nélkül.

¹ Németországban, Ausztriában, Csehszlovákiában, Finnországban, Észtországban és Lettországban parlamentáris köztársaság, Litvániában korlátozott parlamentáris köztársaság, Lengyelországban tekintélyelvű köztársaság, Oroszországban szovjet-köztársaság, Magyarországon, Romániában és a későbbi Jugoszláviában korlátozott parlamentáris monarchia, Olaszországban, Bulgáriában és Albániában pedig tekintélyelvű monarchia működött. PÁNDI 1997, 324–325. o.

A legitimitás elvének felismerője, széles körű propagálója Guglielmo Ferrero, jogi végzettségű olasz történész és gondolkodó volt. Jogtudományokban való jártasságának köszönhető, hogy az első világhégest követő általános fejtelenség közepette, mikor Közép- és Kelet-Európa trónjai félelmetes robajjal omlottak össze, Talleyrand emlékirataiban rábukkant az uralkodáshoz és az irányításhoz való jog, vagyis a legitimitás alapelveire. Ezekről az alapelvekről magyar nyelven is kiadott trilógiájában olvashatunk.² *Újjáépítés* című könyvében írja, hogy „az ember akkor kezdett kiemelkedni a barbárságból, amikor megfordította jog és erő viszonyát; amikor kijelentette, hogy a hatalomnak nem azért van joga parancsolni, mert erős, hanem azért rendelkezik erővel a parancsolásban, mert joga van hozzá”.³ Attól kezdve, hogy a hatalom által alávetettek elismerik a hatalom jogosságát, önként mutatnak hajlandóságot az együttműködésre és hajolnak meg a hatalom parancsai előtt. Ezt követően a hatalom az értelem eszközeként, szabályokat teremtve tud működni az úgynevezett „közjó” üdvére. Amíg pedig a kormányzó hatalom betartja a hatalomra kerülésnek és a hatalom gyakorlásának a társadalomban elfogadott szabályait, legitim kormányzatnak tekinthető. A hatalom legitimitása tehát nem kötődik kizárólagosan bizonyos kormányformákhoz, inkább arról van szó, hogy aszerint lehetnek legitimek vagy illegitimek a hatalom gyakorlói, hogy milyen mértékben fogadják el az alávetettek azt a jogelvet, mely a hatalmat igazolja, valamint mennyire tartják tiszteletben ugyanezen jogelvet a hatalom birtokosai.⁴

Amennyiben a hatalom birtokosai legitimitással rendelkeznek, az autoritás fogalmával tudjuk leginkább hitelesen kifejezni ennek a hatalomnak a jellegét. Az autoritás ugyanis nem más, mint a civilizált voltával igazolt, legitim hatalom.⁵ A „tisztá autoritás” sajátja a kötelező engedelmesség képessége. Az alávetettek ugyanis előre meg vannak győződve, hogy az autoritás megnyilvánulásai érdemesek az egyetértésre és elfogadásra. Ezért az autoritás ellentétes mind az erőszakos kényszer alkalmazásával, mind az érveken át kifejtett meggyőzéssel.⁶ Az autoritás lényegét tekintve, s röviden összefoglalva korlátozott, igazolt, normatív, formális és *de iure* hatalom.⁷

Mindezek után számot kell vetnünk azokkal az elvekkkel, melyek a hatalomgyakorlás mibenlétét meghatározzák. Ezek az elvek a hatalom

² FERRERO 2000, FERRERO 2002 és FERRERO 2001.

³ FERRERO 2002, 54. o.

⁴ FERRERO 2002, 56. o.

⁵ SZABÓ 2006, 16. o.

⁶ ARENDT 1995, 102. o.

⁷ SZABÓ 2006, 19–21. o.

megszerzésének és az azzal történő kormányzásnak a formai kereteit adják. Alapvetően a legitimitásnak négy princípiumáról beszélhetünk. A hatalom megszerzését az öröklődési vagy a választói elv mentén, míg a kormányzás módját az arisztokratikus–monarchikus, illetve a demokratikus elvek mentén láthatjuk kirajzolódni. A legitimitásnak ez a négy elve harcolva vagy éppenséggel együttműködve a másikkal, az évszázadok során keveredett egymással. Az öröklődési elv elválaszthatatlan volt az arisztokratikus–monarchikus legitimitási elvtől. A választói elvet viszont, mely a demokratikus államok számára alapvető, némely esetben a monarchiák is alkalmazták. A törvényhozás intézményeit sok monarchiában választásos alapon állították fel, sőt a német–római császárt, a római pápát és a velencei dózsét is sajátos viszonyok között ugyan, de választották. A pápa esetében ez mind a mai napig így történik. A demokrácia ellenben nem tűrte, s jellegéből kifolyólag nem tűrheti meg az öröklődési elvet. Az európai történelemben az arisztokratikus–monarchikus és a demokratikus, valamint az öröklődési és választói elvek általában harcban álltak egymással. Kevés kivételtől (Nagy-Britannia, Hollandia) eltekintve megállapítható, hogy ezek a különböző legitimitási princípiumok kibékíthetetlenek voltak egymással. Bizonyos feltételek között igazságosnak, racionálisnak és széles körben elfogadottnak tekinthetjük a legitimitás elveit, de ha ezek a feltételek hiányoznak, esetleg megváltoznak, akkor mindezek abszurdakká válnak.⁸ Az általunk vizsgált időszakot és térséget illetően azért következhetett be a vesztes háború után ez a példa nélkül álló hatalmas kataklizma, ami lavinaszerű gyorsasággal formálta át Közép-Európa politikai térképét, mert a hosszú 19. század folyamán szépen–lassan megváltoztak azok a feltételek, melyek az arisztokratikus–monarchikus, valamint az öröklődési elven alapuló abszolút monarchiákat legitimekké tették az alattvalók szemében. Alain de Benoist, a francia új-jobboldali gondolatiskola megteremtőjének szavait idézve: *„A fejlett társadalmakban nincs politikai hatalomátvétel a kulturális hatalom előzetes megszerzése nélkül: egy forradalom csak politikai síkra fordít egy olyan tényállapotot, amely már végbement a lelkekben.”*⁹

Levonva és átgondolva az idézett sorokban rejlő konzekvenciákat megállapíthatjuk, hogy a francia forradalom után Európában megjelenő új eszmei áramlatok – nacionalizmus, liberalizmus, anarchizmus, szocializmus, stb. – szépen–lassan, szinte észrevehetetlenül gyengítették le a régi, tradicionális monarchiák immunrendszerét. Ez az immunrendszer pedig nem

⁸ FERRERO 2001, 51–52. o.

⁹ BENOIST 2000, 5. o.

volt más, mint az öröklődési elven alapuló arisztokratikus-monarchiák alattvalóik körében történő általános elismertsége. A fentebb említett eszmei áramlatok eleinte titokban, majd a hatalom szorításának lazulásával egyre nyíltabban és hangosabban vonták kétségbe az uralkodók Istentől származtatott jogát a kormányzáshoz. Tették ezt a választásos elven nyugvó demokratikus államrendszer propagálása nevében, amely a monarchiát legfeljebb az angol mintán alapuló alkotmányos monarchia formájában tűri el. A biológiai öröklődés következtében hatalmon lévő uralkodó csalhatatlanságába vetett hit, valamint az ezen alapuló presztízs és autoritás gyöngült meg észrevétlenül a 19. század folyamán. A tradicionális államrendszerrel szemben álló különböző eszmei áramlatok propagandistái előszeretettel hangoztatták a felvilágosodás korabeli nézetekit a hatalommal szembeni ellenállásról. Újra előszedték a skót filozófus, Francis Hutcheson 1742-ben megjelentetett *Short Introduction to Moral Philosophy* című művében kifejtett tanításokat, amelyek szerint a kormányzat azért létezik, hogy biztosítsa a kormányzottak boldogságát. Amennyiben szeme elől téveszti ezt a célt, s nem e szerint kormányoz, a kormányzó hatalom zsarnokságnak tekinthető, amellyel szemben mindenképpen jogos az ellenállás.¹⁰ Ugyanezzel az elvvel indokolja a brit koronával szembeni ellenállást Thomas Jefferson a Függetlenségi Nyilatkozatban.¹¹

Mindezek a folyamatok a felszín alatt korhasztották a monarchikus államrendszer gyökereit, láthatatlanul gyengítve azt. Az első világháború hatalmas pusztításai következtében, melyet a katonai vereség csak tovább súlyosbított, egyszerre, váratlanul és mindent elsöprő erővel következett be a tradicionális monarchiák bukása. Az ősi trónok összeomlását követően a térség újonnan kialakuló államkeretei között meglepő gyorsasággal kiáltották ki a választói elven alapuló különböző köztársaságokat. A monarchikus államforma csupán azokban az országokban tudott továbbra is hatalmon maradni, ahol a választói elven alapuló monarchia néhány évtizedes múltra tekinthetett csak vissza, s kialakulásuk egy nemzetállam megteremtéséhez volt köthető. Így továbbra is a királyság maradt az államformája, élén az uralkodóval Romániának, Olaszországnak, Bulgáriának és a későbbi Jugoszláviának, mely a szerb királyságnak volt a legnagyobbodott utódállama. A monarchikus államforma fennmaradása Magyarországon egy kényszerhelyzet következtében manifesztálódott. A Tanácsköztársaság rövid, viszont annál kegyetlenebb diktatúrája után a köztársasági államforma hazánkban hitelét veszítette. Ezért a jobboldali

¹⁰ DEVINE 2003, 178–180. o.

¹¹ JEFFERSON 1977, 235–241. o.

konzolidációt követően az új nemzetgyűlés 1920. február 27-én érvénytelenítette a forradalmi néphatározatot, s kinyilvánította, hogy a királyság intézményének jogfolytonossága fennmarad. Mivel azonban az adott körülmények között a Habsburg-restauráció nem volt kívánatos, a parlament az államfői hatalom végleges rendezéséig kormányzót választott kiterjedt, de korlátozott jogkörrel. Magyarország így király nélküli királyság lett.

A választásos elven alapuló, újonnan kikiáltott közép-európai köztársaságokban a hatalom gyakorlóinak ugyanazokkal a problémákkal kellett szembenéznük, mint az *ancien régime* bukását követő különböző francia köztársasági kormányoknak. Ezek közül legfontosabbnak a hatalom gyakorlásának jogosságát jelentő legitimitás problémakörét tekinthetjük. Vajon a császári és cári egyeduralmokat felváltó demokratikus kormányokat legitím hatalomgyakorlóknak tekinthetjük? Mivel térségünkben a demokratikus elvet nem szentesítették hosszú évszázadok társadalmi-politikai küzdelmei, nem tekinthetjük legitímeknek őket. Viszont illegitimeknek sem titulálhatjuk ezeket a kormányokat, hiszen magukban hordozták a lehetőségét annak, hogy idővel legitímekké váljanak. Ugyanis nem csupán legitím és illegitim kormányok léteznek. A kettő között vannak olyan kormányok is, melyek anélkül, hogy legitímek volnának, széles körű egyetértésre számíthatnak ahhoz, hogy az illegitim kormányokkal ellentétben ne korlátozódjanak az erővel és korrupcióval való kizárólagos hatalomgyakorlás eszközéire. Ezeket az újonnan megalakuló kormányokat kvázi-legitim kormányoknak nevezzük.¹² Legitimé válásuk sikere, vagy kudarca attól függ, hogy politikájukat az értelem, az igazságosság és az általános hasznosság elvének akarják alárendelni, avagy sem. Talleyrand gondolatait idézve, „*a szabad alkotmány szükségszerűen arra törekszik, hogy az alkotmányon belül és azon kívül mindent az emberi nem érdekének alárendelve rendezzen*”, „*az önkényuralmi rendszernek pedig szükségszerűen az a hatása, hogy a kormányzásban és azon kívül mindent állandóan a kormányon lévők egyéni érdekeinek vet alá*”.¹³ Amennyiben az újonnan alakult köztársasági kormányok képesek lesznek a közjó üdvére kormányozni, s lesz elegendő bátorságuk, hogy ne ijedjenek meg az általuk is vallott demokratikus értékek alapvető szabadságjogainak alkalmazásától és széles körben történő engedélyezésétől, legitím hatalmakká válhatnak idővel. Azonban ha hatalmuk elvesztése miatt aggódva korlátozzák a kormányzottakat papíron lefektetett jogaik gyakorlásában, hitelüket veszítik azok szemében. A hitelvesztés pedig ahhoz vezet majd, hogy nyers erő és félelemkeltés alkalmazásával lesznek

¹² FERRERO 2001, 239. o.

¹³ Uo. 25. o.

kénytelenek engedelmességre kényszeríteni alattvalóikat. A félelem pedig még több félelmet szül mind a leigázottak, mind pedig a félelmet keltők soraiban.

Lássuk, hogy a közép-európai térség újonnan létrejött, valamint államszerkezetüket tekintve alapjaiban megújuló államai miképpen küzdöttek meg a két világháború között rájuk nehezedő problémákkal.

Eredeti célját tekintve esszémnek nem tárgya ugyan a totalitárius rendszerek vizsgálata, azonban ezen államoknak a térségben betöltött kiemelkedő geopolitikai jelentőségük miatt szükségét érzem jellemzőik ismertetésének. Az 1917. évi februári forradalom és a Romanov-dinasztia bukása után Oroszországban a monarchia intézménye átadta helyét a köztársaságnak. A véres eseményeket, a bolsevik hatalomátvételt és az intervenciókkal súlyosbított polgárháborút követően Szovjet-Oroszország alkotmánya elvileg biztosította valamennyi állampolgárának és tagköztársaságának a legszélesebb körű demokratikus jogokat. Ezek a jogok azonban csupán papíron léteztek, s a szovjet központi hatalom kegyetlenül elfojtott minden olyan kezdeményezést, amely ezen lefektetett jogoknak érvényt kívánt szerezni.¹⁴ A gyakorlatban a szovjetrendszer a világtörténelem legkegyetlenebb, legtöbb emberéletet követelő hatalma volt, mely fennállása során csupán a Szovjetunió területén több tízmillió ember életét oltotta ki brutális módon.¹⁵ A francia és a szovjet forradalom, a jakobinus és a bolsevik terror közötti párhuzamot maguk az orosz kommunisták is nyíltan felvállalták.¹⁶ A jakobinusokhoz hasonlóan a szovjetek is csak terror útján tudták biztosítani uralmukat. A Ferrero által felvázolt félelemelmélet¹⁷ a Szovjetunió esetében is megállja helyét, ugyanis a töme-

¹⁴ HELLER 1996, 126. o.

¹⁵ A különböző orosz, francia, brit és amerikai szerzők a Szovjetunió fennállása alatti, a kommunista rezsim által megsemmisített áldozatok számát a legkülönbözőbb tételekben állapítják meg. A legmérsékeltebb becslést Stéphane Courtois képviseli a maga húszmillió áldozatával. COURTOIS 2001, 12. o. Norman Davies közel ötvenmillió főben adja meg csupán a sztálinizmus áldozatainak a számát. DAVIES 2001, 904. o. Zbigniew Brzezinski a '80-as évek végén egy ötvenmillió becslést kockáztatott meg ugyanebben a vonatkozásban, míg Rudolf G. Hummel, a hawaii egyetemről úgy véli, hogy a szovjet kommunista rezsim közel hatvankétfélmillió személyt ölt meg 1919 és 1987 között. Jacques Julliard és Robert Conquest negyvenmillió áldozatról írnak, nem számítva a második világháború halottait. Dimitrij Volkogonov szerint 1917 és 1953 között harmincöt millióan haltak meg a Szovjetunióban. Dimitrij Patyin hatvanmillió áldozattal, Alekszandr Szolzsenyicin és Kurganov hatvanhatmillióssal számmal hozakodtak elő. BENOIST 1998, 12-13. o.

¹⁶ Lenin volt az első, aki a kozákokat a vendée-i parasztokhoz hasonlította, és azt mondta, hogy 1917 fejezte be 1789-et. BENOIST 1998, 134. o.

¹⁷ Ehhez lásd FERRERO 2000, 34-42. o. és FERRERO 2002, 11-21. o.

ges internálások és gyilkosságok által megfélemlített lakosság magában a hatalomban is egyre fokozódó félelmet keltett. A szovjet rezsim fölött állandóan egy képzeletbeli összeesküvés árnyképe lebegett. A híveket megannyi potenciális árulónak tekintették.¹⁸ Ez odáig vezetett, hogy Lenin, majd pedig Sztálin is egész népcsoportokat, társadalmi osztályokat likvidált félelmében. Azonban nemcsak a társadalomban tisztogattak, hanem saját soraikban is.¹⁹ Mindezek után bátran kijelenthetjük, hogy a Szovjetunióban hatalomra került kommunista rezsim nem rendelkezett nemhogy a legitim, de még a kvázi-legitim kormányok ismérveivel sem. A nyugati demokráciák által történő elismerését is legfőképpen annak köszönheti, hogy a nemzetiszocialista Németországgal szemben az ellensúly szerepét szánták neki. Presztízse megnövekedését és a világban történő általános elismerését azonban csak a második világháborút követően, a náci legyőzésében játszott kulcsszerepének köszönhetően nyerte el. Paradoxon, hogy a Szovjetunió ily módon éppen akkor kovácsolhatta ki a maga számára a legnagyobb erkölcsi tőkét és legitimitást, mikor a sztálini terror a csúcsára jutott.²⁰

Németországban a totalitarizmus hatalomra kerülése és kiépítése sokkal hosszabb folyamat eredményeképpen zajlott le. A vesztes háborút követően egy politikai és alkotmányos „forradalom” zajlott le, melynek következtében a császárság köztársasággá alakult. Az új köztársaságnak, hogy megszilárdulhasson, le kellett szerelnie a katonákat, alá kellett írnia a fegyverszünetet, újjá kellett építenie a gazdaságot és meg kellett teremtenie legitimitását. Így 1919 elején általános választásokra és Weimarban az Alkotmányozó Nemzetgyűlés összehívására került sor. Mindezek után megszületett a weimari alkotmány, s Németország hivatalosan is parlamentáris szövetségi köztársaság lett. A Weimari Köztársaság kormánya-
inak 1919 és 1923 között sikerült először felszámolniuk a demokratikus hatalom megdöntését célul kitűző brémai és müncheni szocialista, majd a berlini és müncheni nemzeti forradalmakat is.²¹ 1923-ra tehát konszolidálódott a politikai rendszer, de a gazdaság nehézségei, a felhalmozott állami adósságok és az antant teljesíthetetlen jóvátételi követeléseai tovább

¹⁸ A sztálinista terrornak három fő szakasza volt. Az elsőben másodrendű történelmi szereplők, ezt követően a parasztság milliói, végül pedig a politikai hatalom legmagasabb szintjein elhelyezkedő pártfunkcionáriusok és a hadsereg felső tisztikarának tagjai jelentették a terror célszemélyeit. DAVIES 2001, 901–902. o.

¹⁹ 1939-re Sztálin gyakorlatilag likvidálta a kommunista párt felső vezetését, valamint a Vörös Hadsereg tisztikarát.

²⁰ BENOIST 1998, 75–76. o.

²¹ PÁNDI 1997, 296–297. o.

súlyosbították a válságot és erősítették a fiatal köztársaság szélsőbal- és szélsőjobboldali ellenfeleit. Éppen amiatt azonban, mert Németország túlságosan is nagy része elutasította a köztársasági intézményeket, valamint a demokratikus legitimitási formulát – az általános választójogot és a népfelséget –, nem tekinthetjük a Weimari Köztársaság végrehajtó hatalmait legitím kormányzatoknak. Abban az esetben, ha – tegyük fel – a történelem kegyesebb a köztársasággal és megadatik neki, hogy felnövekedjék egy, már a szabadságban született új nemzedék, mely elfogadta volna a demokratikus és választási alapon álló legitimitási elveket, a Weimari Köztársaságot legitím hatalomnak tekinthetnénk. Magában hordozta ugyanis a legitím kormányzatok ismertetőjegyeit. Ezért a Weimari Köztársaságot kvázi-legitím hatalomnak tekinthetjük.²²

A történelem azonban nem volt kegyes a Weimari Köztársasághoz, s az 1929-ben kibontakozó gazdasági világválság olyan körülményeket teremtett Németországban, hogy 1933-ban paradox módon demokratikus eszközökkel jutott hatalomra Adolf Hitler nyíltan antidemokratikus Nemzetiszocialista Német Munkáspártja. Kancellári kinevezését követően Hitler szabad kezet kapott a „formátlan” demokratikus parlamentarizmus felszámolásához. Azok a főbb fejlemények, amelyek sietették az eseményeket, és helyet adtak a totalitárius, náci Harmadik Birodalomnak, Hindenburg – aki még mindig az állam élén volt – egyetértésével és szentesítésével következtek be.²³ A „hosszú kések éjszakája” és Hindenburg halála után az események felgyorsultak és eljutottak ahhoz az intézményi változtatáshoz, amely egy tisztán totalitárius *Führerstaat* intézményéhez vezetett. Hitler személyében egyesítette a birodalmi elnök tisztségét és a kancellári tisztséget, miközben továbbra is ő maradt az NSDAP élén.²⁴ Hitler ily módon a fegyveres erők főparancsnoka is lett, s neki tették le a „feltétlen engedelmesség” esküjét, amely eskü – hagyományos súlya révén – komolyan befolyásolta a további folyamatokat.²⁵

Az általános megítélésben a Harmadik Birodalom népi diktatúraként mutatkozott be. Mivel minden felsőbb krizmát nélkülözött, a Führer hatalmának forrását és legitimitását is a *Volk*tól, azaz a német néptől, annak egyetértésétől származtatta.²⁶ A hatalom legitimitása tekintetében a náci

²² FERRERO 2001, 165. o.

²³ EVOLA 2002, 139-140. o.

²⁴ Mindezt tette úgy, hogy nem hiányzott a törvényes, demokratikus megerősítés. A szavazatok 90 %-os többségével egy országos népszavazás erősítette meg az újítást. DAVIES 2001, 907. o.

²⁵ EVOLA 2002, 145. o.

²⁶ Uo.

rezsim pont ebben különbözik a szovjet kommunista diktatúrától. Míg a szovjetek – a francia jakobinusokhoz hasonlóan – a legbrutálisabb terrort alkalmazták azzal a néppel szemben, amelytől legitimitásukat eredezteték, addig a náci nem a német népet, hanem a Németország lakosságának csupán 1%-át kitevő zsidóságot kiáltották ki sanyarú sorsuk okozójának és minden baj forrásának. Lenin és Sztálin nagy számban ölette meg saját egykori harcostársait, amit Hitler – a „hosszú kések éjszakáját” kivéve – nem tett. Ian Kershaw szavaival élve: *„Sztálintól eltérően Hitler egyáltalán nem tette a tisztogatásokat rendszerének egyik jellemző vonásává, mint ahogy nem keltett a náci elitben bármilyen mértékben is hasonlítható bizonytalanságérzetet ahhoz, ami a Sztálin alatti szovjet vezetők körében uralkodott. Az 1934-es Röhm-ügyet vagy az 1944-es összeesküvőkkel szembeni kegyetlen megtorlást össze sem lehet hasonlítani a tisztogatások, a terror és a félelem általi uralkodás sztálinista technikájával.”*²⁷ Mindezeket figyelembe véve beláthatjuk, hogy a német nép érzékelve és értékelve az ország látványos belpolitikai és külpolitikai sikereit, könnyebben azonosult a náci rezsim célkitűzéseivel, s ezáltal legitímálta annak hatalmát. Németországban a nemzetiszocializmus bukását és hitelvesztését gyakorlatilag csak a katonai vereség volt képes realizálni az emberekben.

Az első világháborút elvesztő, abban jelentősen meggyengülő, ám még mindig félelmetes hatalomnak számító Németország és Oroszország között a versailles-i békerendszer nyugat-barát kisállamok sorát hozta létre. Ezen államok – a francia külpolitika törekvéseinek megfelelően – arra voltak hivatva, hogy együttműködve megakadályozzák a vesztes hatalmak újbóli megerősödését, valamint megakadályozzák egy esetleges proletár világforradalmat kitörését. Ennek a Franciaország által létrehozott német- és szovjetellenes ütközőzóna létének egyik feltétele Németország és Szovjet-Oroszország gyengesége, másik feltétele pedig Franciaország ereje volt. Ebben a francia rendszerben a kisállamok önállósága erősen korlátozott volt ugyan, de bírtak némi mozgástérrel politikai orientációjukat illetően. Az 1930-as években annyiban változott a helyzet, hogy a francia nagyhatalom erősen meggyengült, míg a náci Németország egyre aktívabb és agresszívebb külpolitikát folytatott a térségben. Ez az egyre erőteljesebb gazdasági és politikai függést kiépíteni szándékozó náci rendszer csakis kényszerpályát jelenthetett a Duna-völgyi országok számára.²⁸ Ez a hatalmi váltás nagymértékben meghatározta a kelet-közép-európai

²⁷ BENOIST 1998, 49–50. o.

²⁸ RÁNKI 1988, 11–14. o.

államok²⁹ 1920-as és '30-as években érvényesülő politikáját, valamint annak orientációját.

A független Finnország³⁰ a cári birodalom észak-nyugati részét képező autonóm Finn Nagyhercegség területéből alakult ki.³¹ A legalista finn jogi-politikai gondolkodás a cár-nagyherceg lemondását az Oroszországhoz fűződő kapocs megszűnésének is tekintette, s ebből következően a függetlenség deklarálását egy szükséges jogi lépésnek tekintette.³² Erre a gondolkodásra az autonóm finn állam Orosz Birodalmon belüli jogi státusza ad magyarázatot. A nagyhercegség létrehozásakor I. Sándor a svéd intézmények és jogi normák érvényben tartása mellett megerősítette az ősi alkotmányt. Olyan jogokat és előjogokat biztosított finn alattvalói számára, amelyek alapjain egy modern, többpárti rendszerű alkotmányos monarchia alulmúlhatott ki a 20. század elejére az autokrata cári birodalom keretein belül.³³ Így a függetlenség kikiáltásakor Finnország saját jogrendszerrel, állam- és közigazgatással, pártrendszerrel és nemzetgazdasággal rendelkezett.³⁴ Az elkövetkező két esztendőben az államforma kérdése állandó napirenden volt a parlamentben. A monarchia és a köztársaság pár-

²⁹ Ezen államok alatt Finnországot, Észtországot, Lettországot, Litvániát, Lengyelországot, Csehszlovákiát, Ausztriát, Magyarországot, Romániát, Jugoszláviát, Bulgáriát, Albániát és Görögországot értem.

³⁰ 1917. december 6-án a finn nemzetgyűlés kikiáltotta Finnország függetlenségét, melyet Szovjet-Oroszország, Németország, Svédország és Franciaország szinte azonnal el is ismertek. Az 1920. október 14-én Dorpatban megkötött finn-szovjet-orosz békeben a nagyhercegség határai mellett Finnország megkapja a jégmentes kikötőt jelentő Petsamo/Pecsengei korridort. A független finn állam területe így 388.200 km² lett, amihez hozzávetőlegesen 3,38 millió lakos (1930-as adat) tartozott. PÁNDI 1997, 340–342. o.

³¹ A Finn Nagyhercegséget I. Sándor cár az 1809-es haminai békében leírt alábbi közigazgatási körzetekből hozta létre: *Kymenkartano, Uusimaa és Häme, Turku és Pori az Åland-szigetekkel, Savo és Karélia, Vaasa és Oulu, a Västerbotten* egy része a *Tornio* folyóig. GOMBOS 1994, 33. o.

³² GOMBOS 1997, 86. o.

³³ I. Sándor tudatosan épített ki Finnországban az orosz területeken elképzelhetetlen mértékű szabadságjogokkal rendelkező autonóm finn államot. Egyrésztől az újonnan meghódított nagyhercegség kísérletképpen az alkotmányos monarchia liberálisabb gyakorlatának modellezésére adhatott lehetőséget. Másrésztől célszerűnek látszott a finnek lojalitását megnyerni és Stockholmtól az új szuverén felé irányítani. Ezeket a feltételezéseket támasztja alá a cár titkos leirata, amelyben a főkormányzóknak adott instrukciókat. (Alexander the first's secret instructions to Governor-General Steinheil, 26 September 1810. 24-25. o. in GOMBOS 1994, 38. o.) Mindezek ismeretében nincs okunk kételkedni az egykori birodalmi titkár, Szperanszkij állításában, aki egyik levelében azt hangoztatta, hogy „*Finnország nem kormányzóság, hanem állam*”. DOLMÁNYOS 1972, 201. o.

³⁴ GOMBOS 1997, 85. o.

harcából végül az utóbbi került ki győztesen nem utolsósorban a császári Németország katonai vereségének betudhatóan. A monarchia híveinek azonban sikerült elérniük, hogy a köztársaság elnöke széles körű politikai jogosítványokkal rendelkezzen³⁵ a parlament hatalmának korlátozása érdekében.³⁶ Az alkotmány azonban biztosította az állam feje és a kormány közötti kompetenciák elhatárolását, gondosan ügyelve arra, hogy az Elnök alkotmányjogi pozíciója összehasonlíthatatlanul gyengébb legyen, mint a cár-nagyhercegé.³⁷ Finnország 1919-re „teljhatalmú köztársaság” lett, ahol az államhatalmat a parlament, a legfelső végrehajtó hatalmat a köztársasági elnök képviseli. Az ítélezést pedig a független bíróságok végzik.³⁸ Az így létrejött független Finn Köztársaság államrendszere a finn társadalom döntő részének bizalmát élvezte. Ez többek között abban is megmutatkozott, hogy az 1930-as években a közép-európai általános tendenciáktól eltérően Finnország mindvégig megmaradt a demokratikus-liberális államvezetés útján. Még a szélsőséges mozgalmak is elfogadták a parlamentáris módszereket, s nem törekedtek az államhatalom megdöntésére. A finn demokratikus állam és társadalom megerősödése annak volt köszönhető, hogy a hatalom birtokosai egyetlen csoportot sem taszítottak ki az államból és a társadalomból.³⁹ A Finn Köztársaság kormányzatát egyrészt a tradicionális intézmények és jogi normák megőrzésének folytonossága miatt, másrészt a nagymérvű társadalmi támogatottságának betudhatóan bátran tekinthetjük legitim hatalomnak.⁴⁰

A szuverén balti államok⁴¹ létrejötte Finnországhoz hasonlóan szintén az első világhétség utáni szerencsés véletlenek sorozatának köszönhető.⁴² Az

³⁵ Feloszthatja a parlamentet, vétőjogával aktívan részt vesz a törvényhozásban, ő irányítja a külpolitikát, ő a hadsereg főparancsnoka, ő nevezi ki a legmagasabb rangú hivatalnokokat, s igen széles körű végrehajtói hatalommal bír. A finn köztársasági elnöki közjogi méltóságban ötvöződött az állami, a katonai és az egyházi hierarchia csúcsa. ROIKKO-JOKELA 2002, 242. o.

³⁶ Az erős, hierarchikusan kiépített hatalomnak régi, megszakítás nélküli hagyománya volt Finnországban, amely a 16. századig, Gustav Vasa király koráig nyúlik vissza. Ez folytatódott az orosz cár-nagyhercegek uralkodása alatt is, míg végül a függetlenség elnyerését követően végül a köztársasági elnök került a piramis tetejére. GOMBOS 1997, 88. o.

³⁷ GOMBOS 1997, 90. o.

³⁸ ROIKKO-JOKELA 2002, 242–243. o.

³⁹ ROIKKO-JOKELA 2002, 243. o.

⁴⁰ Ehhez természetesen kellett az a szerencsés történelmi tényező is, hogy a többi kelet-közép-európai államtól eltérően Finnország meg tudta őrizni önálló állami szuverenitását, valamint kormányzati berendezkedését a második világháborút követően.

⁴¹ Észtország, Lettország és Litvánia.

⁴² Ezt megelőzően maguk a balti népek sem gondoltak függetlenségre, csupán nemzeti autonómiát szerettek volna kiharcolni maguknak. A bolsevik hatalomátvétel,

önálló Észtország,⁴³ Lettország⁴⁴ és Litvánia⁴⁵ demokratikus-parlamentáris köztársaság formájában jött létre.⁴⁶ Egykamarás parlament, független, szuverén törvényhozás jellemezte őket. Ennek képviselőit általános, egyenlő, közvetlen, titkos és arányos választójog alapján háromévente választották. A kormány teljes felelősséggel tartozott a parlamentnek. A pártok túltengése és a politikai tapasztalatlanság, mely a cárizmus kellemetlen örökségeként tudható be, szintén általános jellemzője volt a balti államoknak. Ez extrém kormányzati instabilitást eredményezett.⁴⁷ Mindezek után nem meglepő, hogy a balti államokban is lejátszódott az a közép-európai térségre nagymértékben jellemző belpolitikai folyamat, amely az állam irányítását egy autoritárius hatalom kezére juttatta. Ez a hatalomváltás a Baltikumban puccsok formájában nyilvánult meg. A puccsok mögött pedig minden esetben általánosan elismert háborús hősök álltak, akik a függetlenségi harcokban tettek szert hírnevükre.⁴⁸ Hatalmuk elismerését elősegítette a mérsékelt parlamenti erők félelme a szélsőjobboldali mozgalmaktól, amelyek látványosan aktivizálódtak ezen években.⁴⁹ Mivel

a német megszállás, majd a német vereség végül is azt eredményezte, hogy elnyerték nemzeti függetlenségüket a világháború után. Ennek feltétele azonban Szovjet-Oroszország és Németország ideiglenes meggyengülése volt. Szovjet történészek körében általános vélekedés volt, hogy a balti államok két évtizedes függetlensége egy természetellenes, piciny időszak volt csupán. ROTSCCHILD 1992, 367. o.

⁴³ A független Észtország 47.549 km² területen 1.107.100 lakossal jött létre. Az össznépesség 87,7%-a észt nemzetiségű volt. Rajtuk kívül oroszok (8,2%), németek (1,7%), svédok (0,7%), zsidók (0,4%) és lettek éltek az országban. PÁNDI 1997, 346. o.

⁴⁴ A független Lettország 65.791 km² területen 1.950.500 lakossal jött létre. Az össznépesség 75,5%-a lett, 12%-a orosz, 4,8%-a zsidó, 3,2%-a német, 2,5%-a lengyel és 1,3%-a litván. Ezen felül elenyésző számban – mintegy 7.700-an – észtek is élnek Lettországban. Uo. 348. o.

⁴⁵ A független Litvánia 55.670 km² területen, mintegy két és félmillió lakossal jött létre. ROTSCCHILD 1992, 368. o. A lakosságnak 80,1%-át adták a nemzetalkotó litvánok, 7,1%-át a zsidók, 4,1%-át a németek, 3%-át a lengyelek, 2,3%-át az oroszok, 0,7%-át a lettek, s mintegy 0,2%-át a fehéroroszok. PÁNDI 1997, 354. o.

⁴⁶ RAUCH 1994, 55. o.

⁴⁷ Észtországban a demokratikusan működő parlamentarizmus tizenöt esztendeje alatt huszonegy, Lettországban tizennyolc különböző kabinet váltotta egymást a kormányzati hatalomban. Litvániában a demokratikus parlamentarizmus korszaka mindössze 1926-ig tartott. Ezalatt a hét év alatt tíz kormánya volt az országnak. ROTSCCHILD 1992, 372., 375. és 378. o.

⁴⁸ Észtországban Konstantin Päts, Lettországban Kárlis Ulmanis, Litvániában Augustinas Voldemaras és Antanas Smetona.

⁴⁹ A polgári, liberális és szociáldemokrata képviselők a puccsok elismerésével akarták elejét venni egy esetleges szélsőjobboldali hatalomátvételnek. Maguk is belátták, hogy a történelmi tapasztalatokra nem támaszkodható balti parlamentarizmus képtelen lenne erre. ROTSCCHILD 1992, 371. o.

ezek a puccsista rezsimiek elkerülték az extrém megoldások és a terror alkalmazását, valamint fellendítették a gazdaságot, széles körű társadalmi támogatottságot tudhattak a hátuk mögött.⁵⁰ Megállapíthatjuk tehát, hogy adott volt a lehetőség mindhárom balti országban egy teljes mértékben elfogadott, legitim hatalom kiépüléséhez. Mivel azonban a történelmi események megakadályozták ennek létrejöttét,⁵¹ a balti államok autoritárius kormányzatait kvázi-legitim hatalmakkak kell tekintenünk.

Lengyelországban a Központi Hatalmak veresége és a cári rezsim bukása teremtette meg a lehetőségét a régi *Rzeczpospolita* újjáalakításához. Hogy elejét vegye egy esetleges polgárháborúnak, mely a hatalomra áhítozó különböző politikai csoportok vetélkedése folytán aktualizálódhatott volna, előbb a hadsereg vezetését, majd a teljes hatalmat átvette a német fogságból hazatérő és hazájában rendkívüli népszerűségnek örvendő Józef Piłsudski. Ebben minden párt támogatását élvezte a már régóta a nemzeti önállóságért küzdő hadfi. Kakowski érsek szavait idézve: „*Piłsudski volt az egyetlen olyan gondviselészerű ember, aki az újjászülető Lengyelország élére állhatott.*”⁵² Mint ideiglenes államfő, Piłsudski a törvényhozó szejm összehívásáig diktátorként kormányzott, de kezdettől fogva a parlamenti demokrácia kiépítésére törekedett.⁵³ 1919. január 16-án megalakult új kormányát az antant is elismerte. Így képviselője hivatalosan is jelen lehetett az ország nyugati és déli határait kijelölő versailles-i békekonferencián. Piłsudski számára azonban az 1919–20-as évek Lengyelország keleti határainak biztosításával teltek.⁵⁴ Az 1922-es köztársasági elnöki választások

⁵⁰ RAUCH 1994, 102–103. o.

⁵¹ Mannerheim tábornok emlékirataiban érzékletesen idézi fel a balti államok szuverenitásának megszűnését, annak körülményeit. Visszaemlékezése eszünkbe juttatja a szovjet történészek vélekedését az önálló balti országokról, miszerint azok csupán egy természetellenes, rövid periódust jelentenek a történelemben. Valóban, az orosz medve közelsége mai napig meghatározza a balti térség államainak mozgásterét, annak határait. MANNERHEIM 1997, 8–9. o.

⁵² SZOKOLAY 1996, 135. o.

⁵³ Ennek alapfeltétele szerinte a lengyel néplélemben eluralkodó rabszolga szellem száműzése volt. Ennek megvalósítását Piłsudski főntről lefelé, vagyis a társadalom felső rétegeiből az alsó néprétegek felé kiterjesztve képzelte el. ZIELONKA 1989, 85. o.

⁵⁴ A lengyel hadsereg először megtámadta a Szovjetuniót, de az offenzíva elakadt, s a Vörös Hadsereg lendült támadásba. Már Párizsban is lengyel vereségről beszéltek, mikor 1920 augusztusában Piłsudski ellentámadást intézett a Varsóig előrenyomuló szovjet csapatok ellen. Az ellentámadás a lengyel hadsereg nem várt sikerét hozta, aminek köszönhetően szeptemberre egész Lengyelországból sikerült kiverni a Vörös Hadsereget. A „visztulai csoda” néven elhíresült lengyel győzelmet követően Piłsudski Rigában békét kötött a szovjetekkel. Ennek értelmében Lengyelország jelentősen, azaz a Curzon-vonaltól mintegy kétszáz km-rel keletre kiterjesztette ha-

után Piłsudski visszavonult. Az ezt követő gazdasági, politikai és társadalmi válság súlyosbodása 1926-ban államcsíny végrehajtására készítette Piłsudskit,⁵⁵ aki ezt követően a parlamentarizmust korlátozó megoldásokat fogadosított.⁵⁶ Intézkedéseit követően helyreállt az ország belső rendje, nőtt a gazdaság teljesítménye és a társadalomban a jólét jelei kezdtek mutatkozni. Mindezek megerősítették a Piłsudskiba vetett bizalmat.⁵⁷ Habár politikai ellenlábasai bőszen támadták, a lengyelek többsége elfogadta rendszerét. Így a Piłsudski nevével fémjelzett „szanációs” rezsimit kvázilegitim hatalomnak tekinthetjük, amely – ha nem történik meg Lengyelország 1939-es lerohanása – teljesen elfogadott, legitim rendszerré nőhetne volna ki magát.

Az első világháborút követően Ausztria nem csupán igen komoly területi veszteségeket volt kénytelen elszenvedni, de bele kellett törődnie, hogy egyszer, s mindenkorra elvesztette nagyhatalmi státuszát is.⁵⁸ A területeinek több mint 70%-át elvesztő Ausztria – csupán Magyarországgal szemben könyvelhetett el területi nyereséget⁵⁹ – súlyos gazdasági, társadalmi és politikai gondoknak nézett elébe. Ezért még a köztársaság kikiáltásának napján, 1918. november 12-én az ausztriai német nemzetgyűlés egyhangúlag kimondta a Németországhoz való csatlakozást.⁶⁰ Ezt azonban a győztes antant hatalmak nem engedélyezték, mert az Anschluss által Németország rendkívüli módon megerősödött volna. Így Ausztriának magának kellett megoldania a problémáit.

tárait jelentős litván, belorusz és ukrán kisebbséget olvasztva magába. PÁNDI 1997, 312–313 o.

⁵⁵ SZOKOLAY 1996, 150–151. o.

⁵⁶ Kiterjesztette a köztársasági elnök hatáskörét, felhatalmazta a szejm és a szenátus feloszlátásának és törvényerejű rendeletek kiadásának jogával. A költségvetés is az ő jóváhagyásától függött. Uo. 153. o.

⁵⁷ Uo. 154. o.

⁵⁸ Az Osztrák–Magyar Monarchia területének csupán 12,4%-át kitevő Ausztriai Német Köztársaság a saint-germaini békeszerződés aláírásával tudomásul vette, hogy az egykori Osztrák Császárságból 79.600 km² 8.137.000 lakossal lengyel, 78.600 km² 10.026.500 lakossal csehszlovák, 28.400 km² 1.626.700 lakossal délszláv, 23.400 km² 1.589.500 lakossal olasz, 10.400 km² 795.200 lakossal román és 6 km² háromezer lakossal fiumei kézre került. A történelmi Ostmarkból álló „maradék” Ausztria 83.800 km² területen mintegy 6.584.500 lakossal bírt, melynek 97,4%-a német volt. PÁNDI 1997, 292–293. o.

⁵⁹ Nyugat-Magyarország Moson, Sopron és Vas vármegyéiből 4010 km² terület, két város és 249.842 lakos – akik közül 221.185 német nemzetiségű volt – került feltétel nélküli átszólással Ausztriához. A soproni népszavazás eredményeképpen Sopron városa és hozzá tartozó nyolc község Magyarországon maradt. ZSIGA 1991, 8–9. o.

⁶⁰ ZÖLLNER 1998, 376. o.

Az állam szerkezetét tekintve az osztrák köztársaság teljes mértékben megfelelt a demokratikus parlamentarizmus normáinak.⁶¹ A kormányzó hatalom kijelölése általános választások útján történt, ami az ifjú köztársaság első évtizedében a szociáldemokraták és a keresztényszocialisták között eredményezett kielezett küzdelmet. Az általános gazdasági világválság éveiben az osztrák demokrácia látványos meggyengülésének lehetnek tanúi a kortársak. Ezzel párhuzamosan erősödtek a radikális politikai csoportok, amelyek egyre inkább az utcát tekintették a politikai csatározások színhelyének. Megnőtt a szerepük a különböző politikai irányítás alatt álló paramilitáris önvédelmi alakulatoknak.⁶² Hitler németországi hatalomra kerülése után újra napirendre került az Anschluss ügye, amelyet azonban már nem egy demokratikus, hanem egy náci-barát Ausztriával képzeltek el Németországban. Hitler nem is sajnálta a pénzt az osztrák nácik támogatására, ám így is csupán erőteljes és fenyegető fellépésének hatására sikerült 1938-ban békés módon végrehajtania az Anschluss-t. A Németországgal való egyesülés az adott történelmi szituációban elkerülhetetlen volt, hiszen a meggyengülő versailles-i békerendszer garantálta egyedül az önálló Ausztria függetlenségét. A megerősödő német hatalmi rendszer ellenében a gyengülő Franciaország már nem nyújthatott számottevő védelmet az osztrák köztársaságnak. A magára hagyott Ausztria azonban így is elismerést érdemel, hiszen öt esztendőn keresztül ellenállt Hitler törekvéseinek. Az elismerés és a dicséret azért is helyénvaló, hiszen már 1933-ban valószínűtlen volt, hogy a kicsiny, demokratikusan irányított Ausztria képes lesz ellenállni a Harmadik Birodalomnak.⁶³ Az osztrák kormány kvázi-legitimitását azonban mi sem bizonyítja jobban annál, hogy ebben a húsz esztendőben Ausztria állampolgáraiból megszületett az osztrák nemzet, amely már nem a Németországgal való egyesülésben képzei el jövőjét, hanem a független és önálló Ausztria keretein belül látta azt biztosítotttnak.

⁶¹ 1919 első felében kétséges volt, hogy a magyar és bajor Tanácsköztársaságok között Ausztria meg tudja-e tartani a parlamentáris demokrácia törvényes működési kereteit. A kommunista vörösgárdistáknak voltak ugyanis puccszerű akcióik, de a hatalmat nem sikerült megszerezniük. Így Ausztriát elkerülte a tanácsköztársaság. A kommunista uralom magyarországi és bajorországi bukása után az osztrák demokrácia e tekintetben biztonságban érezhette magát. Uo. 371–372. o.

⁶² Ilyenek voltak a jobboldali *Frontkämpfervereinigung* és a *Heimwehr*, a nemzetiszocialista *Vaterländischer Schutzbund* és *Deutsche Wehr* és a baloldali *Republikanischer Schutzbund*. Uo. 381–382. o.

⁶³ Uo. 394. o.

A versailles-i békeszerződés egyik legfurcsább és leggroteszkebb tákolmánya a csehszlovák „nemzetállam” volt.⁶⁴ Területe az egykori német és osztrák császárság, valamint a magyar királyság egyes részeiből tevődött össze. Geopolitikai helyzetéből adódóan kulcsszerepet játszott a kisantantban, melynek elsődleges célja Magyarország bekerítése és a vesztes hatalmak túlságos megerősödésének megakadályozása volt. A kisantant egyik gyenge pontja az egyre feszültebbé váló lengyel–cseh viszony volt. Másik gyenge pontjának az mutatkozott, hogy nem tudta betölteni azt a hatalmi úrt, amely az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után a térségben keletkezett. A szervezet egységesen csupán Magyarországgal szemben tudott fellépni, míg igazi ellenfelek más-más nagyhatalmak voltak.⁶⁵

Csehszlovákia volt az az újonnan létrehozott közép-európai állam, mely államszerkezetét tekintve a leginkább hasonlított a nyugati demokráciákhoz. A dunai népek közül egyedül a csehek voltak képesek valódi demokratikus társadalmi rend kialakítására.⁶⁶ Nem csoda, ha az első világháború után egyetlen közép-európai ország sem élvezhette annyira a Nyugat rokonszenvét, mint Csehszlovákia. Demokratikus hírneve és népszerűsége a Nyugat kedvencévé tette.⁶⁷ Mivel a lakosság körében szélesen elfogadott és támogatott volt a parlamentáris demokrácia, az újonnan létrehozott köztársaságok végrehajtó hatalmai közül talán a csehszlovák kormányt tekinthetjük a legközelebb állónak egy valódi legitim kormányzathoz. A hatalomnak nem kellett sem a terror, sem pedig a félelemkeltés eszközéhez nyúlnia, hogy uralmát biztosítsa. A csehszlovák állampolgárok széles körű jogokkal bírtak, s a nemzeti kisebbségek helyzete is a legjobbra tekinthető a térségben.⁶⁸ Csehszlovákia tragédiája nem államszerkezetének struktúrájára vagy felelőtlen állami politikájára vezethető vissza, hanem megalakulásának körülményeire. Történelmi távlatból szemlélve az eseményeket egyértelműnek tűnik, hogy Csehszlovákia az adott formációban csakis azért létezhetett, mert a győztes antanthatalmak szavatolták biztonságát az ellenséges érzületű, ámde ideiglenesen gyenge

⁶⁴ Csehszlovákiának több mint tizenhárom és félmillió lakosa volt, melyből mintegy hárommillió személy élt Szlovákiában. Összlakosságából 6.850.000 cseh, 3.123.000 német, 1.910.000 szlovák, 745.000 magyar, 461.000 rutén, ukrán és orosz, 180.000 zsidó és 75.000 lengyel nemzetiségű volt. KOVÁČ 2001, 178. o.

⁶⁵ Csehszlovákiának Németország, Romániának a Szovjetunió, Jugoszláviának pedig Olaszország volt igazi ellenlábas. BORSODY 1998, 27. o.

⁶⁶ Uo. 58. o.

⁶⁷ Uo. 54. o.

⁶⁸ Ezt annak a Borsody Istvánnak a könyvében olvashatjuk, aki magyar kisebbségiként a rivális nacionalista vetélkedések keresztüzében nőtt fel Csehszlovákiában.

szomszéd államokkal szemben. Németország megerősödése után azonban nyilvánvalóvá vált, hogy elégtételt kíván venni Csehszlovákián az őt ért sérelmekért. A csehek külön tragédiája Münchenben realizálódott, ahol a francia és angol szövetségesek magára hagyták Csehszlovákiát csupán azért, hogy „megőrizték a békét”.

Románia az 1918 tavaszán megkötött bukaresti béke ellenére is a győztes oldalon fejezte be az első világháborút. Ez a tény az 1916-os szerződés megszegése ellenére is lehetőséget teremtett számára, hogy megvalósítsa nagyszabású területi ambícióit. Habár az angolokkal, amerikaiakkal és szerbekkel is konfrontálódtak a békekonferencián, francia és olasz támogatóiknak „köszönhetően” a román területi igények nagy részben teljesültek.⁶⁹ A román királyság így területét és lakosságát tekintve is több mint kétszeresére nőtt.⁷⁰ Azonban pont ezek miatt a területi gyarapodások miatt ellentétbe került Magyarországgal, Bulgáriával és a Szovjetunióval. A bolsevik terjeszkedés európai felszámolásában a francia vezérkar kulcsszerepet szánt Romániának. A franciák szimpátiáját Románia felé tovább növelte a román nyelv latin eredete. Így Romániát Franciaország kelet-európai tükörképének, egyfajta francia élettérnek, kolóniának tartották.⁷¹ Románia azonban nem csupán Franciaország kedvéért, s az amúgy igen jelentős területi gyarapodás lehetőségéért volt hajlandó a kommunizmus katonai leverésének főszereplőjévé válni, hanem mert – s ez egyértelműen kiderül az olasz katonai misszió romániai vezetőjének 1919. január 27-i miniszterelnöki tájékoztatójából – a forradalmi mozgalmakkal szemben meg kívánta védeni az alkotmányos monarchia létét, a Hohenzollern-Sigmaringen uralkodóház trónját és a hatalmon lévő kormányt.⁷² Románia államformája ugyanis királyság volt, ahol a végrehajtó hatalmat a király és az általa kinevezett nyolctagú kormány gyakorolta. Az uralkodó általában a választásokon győztes párt soraiból nevezte ki a kormányt. Az 1920-as évek román belpolitikája a Iuliu Maniu vezette Parasztpárt és a Ion Brătianu nevével fémjelzett liberálisok közötti párharccal jellemezhető

⁶⁹ DURANDIN 1998, 220–221. o.

⁷⁰ A román királyság „eredeti”, 139.100 km²-nyi területéhez és 7.625.400 lakosságához a Párizs környéki békék hozzácsatoltak Szovjet-Oroszországtól 44.400 km²-t 2.344.800 lakossal (Besszarábia), Ausztriától 10.400 km²-t 811.700 lakossal (Bukovina), Magyarországtól 101.900 km²-t 5.208.400 lakossal (Erdély, Partium és Kelet-Bánát). Ezen felül Románia visszaszerezte Bulgáriától Dobrudzsát is. Mindezek eredményeképpen az új román királyság területe 295.900 km² lett, 16.250.700 lakossal. PÁNDI 1997, 402–403. o.

⁷¹ DURANDIN 1998, 242. o.

⁷² EÖRDÖGH 2000, 42. o.

leginkább. Fontos megjegyezni, hogy a széleskörűnek tűnő választójog a valóságban meglehetősen korlátozott volt.⁷³

1930-ban II. Károly tekintélyuralmi kormányzást vezetett be. Az uralkodó ezt követően egyaránt fellépett baloldali és jobboldali ellenzékével szemben is. 1938-ban felszámolta ugyan a Codreanu vezette szélsőjobboldali Vasgárdát, de a területi nyereségek megtartása érdekében külpolitikájában felülkerekedett a német orientáció.

Ami a hatalom legitimitásának kérdését illeti, elmondhatjuk, hogy a lakosság nagy része elfogadta törvényes uralkodónak a román királyt. A többi közép-európai állammal ellentétben – Jugoszlávia és Bulgária kivétel – Románia azért volt a hatalom gyakorlásának szempontjából szerencsés helyzetben, mert a világháború előtti Romániához képest nem történt hatalmváltás az országban, s „csupán” annyi dolga volt az akkori törvényes uralkodónak, hogy az új román területi szerzeményeket integrálja országába.

A versailles-i békeszerződések után létrejött Szerb-Horvát-Szlovén Királyság – későbbiekben Jugoszlávia – Romániához hasonlóan nem egy teljesen új államalakulat volt, hanem a világháború előtti Szerbiának területileg jelentősen megnőtt jogutódja.⁷⁴ Létrejöttében a „nagyszerb” állam és a „délszláv föderáció” koncepcióinak kompromisszuma valósult meg. Az 1921-es alkotmány jogilag a szerbek, horvátok és szlovének királyságáról beszélt, a valóságban erőteljesen érvényesült a szerbek dominanciája az állam kormányzásában és a hatalom gyakorlásában egyaránt. Tiltakozásul 1928-ban a horvátok szeparatív tartományi gyűlést tartottak Zágrábban, mire az uralkodó válaszul felfüggesztette az alkotmányt, feloszlatta a parlamentet és személyi diktatúrát vezetett be. Ő állt a hadsereg és az állam élén, valamint ő nevezte ki fontosabb tisztségviselőit. Az állam nevét Jugoszláviára változtatta.⁷⁵

1931-ben a király új alkotmányt bocsátott ki, s olyan kétkamarás törvényhozást vezetett be, amely egyértelműen az ő teljhatalmát biztosította a kormányzásban. A szerben kívül más nemzetiségeket nem vont be a kormányzásba továbbra sem. Ez a horvát usztrasák illegális szervezkedését vonta maga után, akik nyíltan az állam megdöntését tűzték ki céljuknak. Mivel érzékenyebbé lépett fel közöttük, az olasz, az osztrák és a

⁷³ Hét és félmillió lakosra mintegy nyolcvanezer választó jutott. Uo. 119. o.

⁷⁴ A szerb-horvát-szlovén állam területe 1918. december 1-jén 247.000 km² volt. A világháború előtti szerb királyság 78.000 km² területen helyezkedett el. Így megállapíthatjuk, hogy a szerb Karadjordjevic-dinasztia a Párizs-környéki békék után több mint háromszorosára növelte királyságának területét. PÁNDI 1997, 384–385. o.

⁷⁵ JELAVICH 1996, 180. o.

magyar kormányok is támogatták a horvát szeparatistákat. Ez akkor kapott nagy nyilvánosságot, mikor 1934 októberében a Franciaországba látogató jugoszláv király merénylet áldozata lett, s a nyomozás szálai a fentebb említett országok kormányaihoz is elvezettek. A merényletet követően a jugoszláv régens némiképp lazított a gyeplőn, s a nemzetiségi, valamint az ellenzéki pártoknak újra lehetőségük nyílt a politikai szerepvállalásra. Az eredeti alapprobléma azonban továbbra is fennállt, a horvát és szlovén kisebbségek föderációt szerettek volna a centralizált szerb állam helyébe. Az egyre súlyosbodó nemzetközi helyzetet figyelembe véve a probléma megoldása sürgető lett volna, de erre egészen a közelmúltban lezajlott délszláv háborúig nem került sor. Ez a második világháborúban megpecsételte Jugoszlávia sorsát.

Ami a jugoszláv állam kormányzó hatalmának legitimitását illeti, nagyon hasonló helyzet állt fenn a két világháború közötti Jugoszláviában, mint Olaszországban 1861 és 1922 között. Itália északnyugati részén, vagyis az egykori Szárd–Piemonti Királyság területén a Savoyai-ház legitim volt, de azoknak az olasz dinasztiáknak a területére, melyet egyoldalú aktussal anektált, ezt a legitimitást nem hozta magával. Vagyis, az egyesült Olaszországban a Savoyai-ház kvázi-legitim dinasztiaként uralkodott.⁷⁶ Átfordítva a gondolatot Jugoszláviára megállapíthatjuk, hogy a Karadjordjevic–dinasztia a régi Szerbia területén legitim uralkodócsaládként működött, de ezt a legitimitását – mivel nem tett engedményeket az egykori szuveréneknek – az újonnan anektált területekre ő sem hozta magával, vagyis kvázi-legitimitással bírt csupán.

Bulgária volt az egyetlen balkáni állam, mely a központi hatalmak oldalán harcolt a világháborúban, így új területi szerzemények integrálásával nem volt gondja.⁷⁷ A vesztes háborút követően Bulgáriában is nőtt a baloldali pártok népszerűsége.⁷⁸ A kedvezőtlen bel- és külpolitikai helyzet következtében a kormányon lévő Sztambolijszkinak nem sikerült stabilizálni a Földművelésügyi hatalmát. Puccsal döntötték azt meg, melyre

⁷⁶ FERRERO 2001, 240. o.

⁷⁷ Az 1919-es neuilly-i békeszerződésben Bulgária kötelezte magát arra, hogy háborús hódításain túl lemond a Meszta-Marica közti 8.700 km²-nyi Égei-korridorról Nyugat-Trákiában Görögország javára 343.000 lakossal. Ugyanitt, s ugyanekkor a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság javára szintén lemond 3.800 km²-nyi, négy határ menti körzetről, mintegy 137.000 lakossal. Az összesen 11.500 km²-nyi területi és 480 ezres lakossági veszteség után az ország területe 102.700 km² lett, mintegy hatmillió lakossal. PÁNDI 1997, 414–416. o.

⁷⁸ Itt elsősorban a Sztambolijszki vezette Földművelésügyi szerve, valamint az új Bolgár Kommunista Pártra gondolok.

a cár is áldását adta.⁷⁹ Azonban ezt követően sem oldódtak meg Bulgária gondjai, s továbbra is ingatag volt a bolgár parlamentarizmus. A helyzetet maga az uralkodó, III. Borisz változtatta meg 1935-ben, mikor is újabb puccsal magához ragadta a hatalmat, s cári önkényuralmat vezetett be. Ily módon a második világháború előestéjén Bulgáriát a többi balkáni államhoz hasonlóan kormányozták.⁸⁰ Ez a hasonlóság a hatalom legitimációjának viszonylatában is állja a helyét.⁸¹

Bár a győztes államok közé tartozott, Görögország az első világháborút követően nem könyvelhetett el nagy területi szerzeményeket.⁸² Ami a politikai kormányzó hatalmat illeti, Görögország instabilabb volt az összes szomszédjánál. A görögök még az államforma kérdésében sem tudtak véglegesen dűlőre jutni az általam vizsgált korszakban.⁸³ A katonai puccsok pedig szinte megszokottá váltak. Jelen tanulmány kereteibe sajnos nem fér bele, hogy a változatos görög belpolitikai eseményeket részletekbe menően ismertessem. Kénytelen vagyok az általam vizsgált szűk területre, vagyis a hatalom legitimációjának kérdéskörére szorítkozva ismertetni az eseményeket. 1936-ban a többi balkáni államhoz hasonlóan Görögországban is kialakult egy autoriter, diktatórikus rezsim, mely fennállása alatt mindvégig biztosította az ország számára a kormányzati stabilitást. Metaszász tábornok hívta életre ezt a rezsimet az uralkodó, II. György király hozzájárulásával. Metaszász rendszere azonban nem királyi diktatúra volt, így a többi balkáni államtól eltérően inkább az olasz és spanyol mintát követte. Mussolinihoz és Francóhoz hasonlóan Metaszász is felvette a vezér (*Arhigosz*) címet, valamint megteremtette a maga egyenruháját, jelszavait, üdvözlési formáit és dalait. Mozgalma azonban, a királyi

⁷⁹ JELAVICH 1996, 153. o.

⁸⁰ Uo. 187. o.

⁸¹ Vagyis Romániához és Jugoszláviához hasonlóan tekinthetjük Bulgária kormányzati hatalmát is.

⁸² A neuilly-i békében megszerezte a bolgár Égei-korridor, vagyis Nyugat-Trákiát, a sèvres-i békeszerződésben megkapta Kelet-Trákiát, a Dardanellák bejáratát ellenőrző Tenedoszt és Imbroszt, a kis-ázsiai Aidini vilajetet Szmirnával. Ezen felül jogot nyert arra, hogy öt éven keresztül kormányozhassa a főleg görög lakosságú Izmirt és környékét. Öt év után népszavazást kellett volna tartani a terület hovatartozását illetően. A kis-ázsiai vereséggel azonban Görögország elvesztette óriási hódításait, mintegy 129.300 km² területet. Így végül a lausanne-i békével Görögország csak Nyugat-Trákiát könyvelhette el területi nyereségként. Területe összesen 130.200 km² lett, mintegy 6.200.000 lakossal. PÁNDI 1997, 424. o.

⁸³ 1920-ban a monarchia hívei győztes választással erősítették meg a monarchikus államformát. 1924-ben a monarchia megbukott, s Görögországból köztársaság lett. 1935-ben egy újabb választás eredményeképpen Görögországban visszaállították a monarchiát. JELAVICH 1996, 155., 157. és 188. o.

áldás ellenére, sohasem vonzott tömegeket.⁸⁴ Mindezek ismeretében bátran kijelenthetjük, hogy Görögország két világháború közötti kormányzati hatalmai nem rendelkeztek autoritással, így nem tekinthetjük őket legitim hatalmakkak.

Ami Albániát illeti, a tárgyalt időszakban mindvégig az olasz nagyhatalmi politika árnya lebegett az ország felett. Olaszország gazdasági támogatással követte ki Albánia feletti politikai befolyását.⁸⁵ Ennek tudatában kijelenthetjük, hogy a vizsgált korszakban az albán állam nem rendelkezett legitim kormányzati hatalommal.

Mindezek után összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy az első világháborút követő új közép-európai rend legitimitásának hiányából kifolyólag magában hordozta bukásának valószínűségét. A Franciaország által felépített törekeny hatalmi rendszer olyan bonyolult, különböző érdekeket egymással szembehelyező törekeny egyensúlypolitikán nyugodott, amelynek felbomlásához elegendő volt egyetlen komponensének megváltozása is. Ez a megváltozó komponens pedig nem volt más, mint Németország újbóli, nemzetiszocialisták által történő túlzott megerősödése. A francia hatalmi rendszer bukását továbbiakban gyorsította még magának Franciaországnak pont ekkor bekövetkező meggyengülése, amelyet felismervén a Harmadik Birodalom csak még inkább vérszemet kapott.

Befejezésként szólnék a tanulmány írása közbeni egyéni szemléletmódról, szubjektív értékítéletéről. Tisztában vagyok vele, hogy az egyes országokat kormányzó hatalmak legitim, esetleg illegitim voltának megítélésakor elsősorban saját meggyőződéseim, sőt néhol szenvedélyeim vezettek a végső konzekvenciák levonására. Nem is törekedtem azonban abszolút igazságok kinyilatkoztatására, helyette a hatalom legitimitációjának bennem kialakult képét szerettem volna átadni az érdeklődő olvasónak. Természetesen ezt nem önkényes alapon, a történelmi tényeket figyelmen kívül hagyva tettem. Magamra nézve is kötelező érvényességű alapelvnek tartottam C. P. Scott kedvenc mondását, miszerint „*a tény szent, a vélemény szabad*”.⁸⁶ Ezt kiegészítik a neves francia történész, Georges Duby témához kapcsolódó gondolatai, miszerint a történésznek uralkodnia kell ugyan az érzelmein, de nem kell őket elfojtania, mert az érzelmek nem eltávolítják az igazságtól, hanem közelebb vihetik hozzá.⁸⁷ Mindezeket figyelembe véve remélem, nem eltávolodtam, hanem inkább közelebb kerültem írással az igazsághoz!

⁸⁴ JELAVICH 1996, 188–189. o.

⁸⁵ Uo. 162–164. o.

⁸⁶ CARR 1995, 9. o.

⁸⁷ DUBY 2000, 60. o.

Felhasznált irodalom

- ARENDE 1995 = ARENDT, Hannah: Múlt és jövő között. Osiris-Readers International, Budapest, 1995.
- BENOIST 1998 = de BENOIST, Alain: Kommunizmus és nácizmus. Gondolatok a XX. századi totalitarizmusokról. Europa Authentica, Budapest, 1998.
- BORSODY 1998 = BORSODY István: Az új Közép-Európa. Savaria University Press, Szombathely, 1998.
- CARR 1995 = CARR, Edward Hallet: Mi a történelem? Osiris Kiadó, Budapest, 1995.
- COURTOIS 2001 = COURTOIS, Stéphane: A kommunizmus vétkei. In: Courtois-Werth-Panné-Bartosek-Margolin-Paczkowski: A kommunizmus fekete könyve. Nagyvilág Kiadó, Budapest, 2001.
- DAVIES 2001 = DAVIES, Norman: Európa története. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- DEVINE 2003 = DEVINE, Thomas Martin: Scotland's Empire & the Shaping of the Americas 1600–1815. Smithsonian Books, Washington, 2003.
- DOLMÁNYOS 1972 = DOLMÁNYOS István: Finnország története. Gondolat, Budapest, 1972.
- DUBY 2000 = DUBY, Georges: Folytonos történelem. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.
- DURANDIN 1998 = DURANDIN, Catherine: A román nép története. Maecenas Könyvek, Budapest, 1998.
- EÖRDÖGH 2000 = EÖRDÖGH István: Erdély román megszállása (1916–1920). Olasz és vatikáni levéltári források alapján. LAZI, Szeged, 2000.
- EVOLA 2002 = EVOLA, Julius: Fasizmus és Harmadik Birodalom. Europa Authentica, Budapest, 2002.
- FERRERO 2000 = FERRERO, Guglielmo: Kaland. Bonaparte Itáliában 1796–1797. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
- FERRERO 2002 = FERRERO, Guglielmo: Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- FERRERO 2001 = FERRERO, Guglielmo: A Hatalom. A legitimitás elvei a történelemben. Kairosz Kiadó, Budapest, 2001.
- GOMBOS 1997 = GOMBOS József: A két világháború közötti Finnország politikátörténete 1918–1939. JGYTF Kiadó, Szeged, 1997.
- GOMBOS 1994 = GOMBOS József: Finnország politikátörténete 1809–1917. JGYTF Kiadó, Szeged, 1994.

- HELLER 1996 = HELLER, Mihail: Orosz Történelem II. kötet A Szovjetunió története. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- INCZE 1986 = A közép-és délkelet-európai államok a két világháború között. szerk.: INCZE Miklós Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
- JEFFERSON 1977 = The Portable Thomas JEFFERSON. Edited by Merril D. Peterson Penguin Books, NewYork, 1977.
- JELAVICH 1996 = JELAVICH, Barbara: A Balkán története. 20. század. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- KOVÁČ 2001 = KOVÁČ, Dušan: Szlovákia története. Kalligram, Pozsony, 2001.
- MANNERHEIM 1997: MANNERHEIM, Carl Gustaf: A téli háború (1939–1940). Püski Kiadó, Budapest, 1997.
- ORMOS 1998 = ORMOS Mária: Magyarország a két világháború korában (1914–1945). Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998.
- ORMOS-MAJOROS 1998 = ORMOS Mária – MAJOROS István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- PÁNDI 1997 = PÁNDI Lajos: Köztes-Európa 1763–1993. (Térképgyűjtemény) Osiris Kiadó, Budapest, 1997.
- RAUCH 1994 = RAUCH, von Georg: A balti államok története. Osiris-Századvég, Budapest, 1994.
- RÁNKI 1988 = RÁNKI György: A Harmadik Birodalom árnyékában. Magvető Kiadó, Budapest, 1988.
- ROIKKO-JOKELA 2002 = ROIKKO-JOKELA, Heikki: Finnország belpolitikai helyzete (1919–1939). In Finnország története. szerk.: Anssi Halmesvirta Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen, 2002.
- ROTSCHILD 1992 = ROTSCHILD, Joseph: East Central Europe between the Two World Wars. A History of East Central Europe. Vol. IX. Published by University of Washington Press, Seattle and London, 1992.
- SZABÓ 2006 = SZABÓ Miklós: Hatalom és jog. In: Hatalom interdiszciplináris megközelítésben. szerk.: Tóth Szergej, Szegedi Egyetemi Kiadó Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2006.
- SZOKOLAY 1996 = SZOKOLAY Katalin: Lengyelország története. Balassi Kiadó, Budapest, 1996.
- ZIELONKA 1989 = ZIELONKA, Jan: Political Ideas in Contemporary Poland. Published by Avebury, Aldershot, Brookfield USA, Hong Kong, Singapore, Sydney, 1989.
- ZÖLLNER 1998 = ZÖLLNER, Erich: Ausztria története. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- ZSIGA 1991 = ZSIGA Tibor: Burgenland vagy Nyugat-Magyarország? Burgenlandi Magyar Kultúregyesület, Oberwart (Felsőőr), 1991.

A „MOSZKVA–HARMADIK RÓMA” ELMÉLET MEGALAPOZOTTSÁGA A LEGÚJABB SZAKIRODALOM TÜKRÉBEN*

A „Moszkva–Harmadik Róma” elmélet vizsgálata ismét nagy érdeklődést váltott ki a tudományos–nemzetközi történettudományi körökben. Jelen tanulmányunkban az elmélet kutatásának az elmúlt 20 évben, főként az angolszász szakirodalomban keletkezett új eredményeit próbáljuk felvázolni. Azokat a tudományos munkákat emelnénk ki, melyek „Moszkva (az orosz föld), mint Új Jeruzsálem–Új Izrael” elképzelés megalapozottságát fejtették ki. A témával kapcsolatban a következő kérdések merültek fel: a „Moszkva–Harmadik Róma” elmélet milyen mértékben befolyásolta az orosz politikai gondolkodást, mennyiben helytálló a feltételezés, mely szerint IV. Iván korában a tételt nem ismerték, és kevésbé hatott a nemzeti öntudat kialakulására?¹

Paul Bushkovitch 1986-ban megjelent tanulmányában foglalkozott az orosz politikai gondolkodás kialakulásának aspektusaival.² A szerző arra a következtetésre jutott, hogy a „Moszkva–Harmadik Róma” tétel, melyet sokan, hosszú ideig az orosz öntudat eszenciájának és a politikai gondolkodás kezdetének fontos elméleteként definiáltak, valójában csak a vallástörténeti írásokban létezett a 16. században. Ebből az aspektusból szemlélve az Orosz Föld/Oroszország, mint az utolsó keresztény birodalom, Róma és Konstantinápoly örököse vállalta fel a messianisztikus küldetést, az igaz hit védelmét. Bushkovitch elsőként mutatott rá Filofej szerzetes³

* A tanulmány az MTA–ELTE Történeti Ruszisztikai Kutatócsoportjának és az OTKA TS049775 pályázatának támogatásával készült.

¹ Filofej pszkovi szerzetes 1523–24 körül keletkezett levelében megfogalmazott „Moszkva–Harmadik Róma” elméletet a 16. század végéig nem ismerték a korajkori Oroszországban. A Moszkvai Patriarkátus 1589-ben bekövetkezett felállításáig nem szerepelt a hivatalos nyilatkozatokban, nem szolgálta az orosz uralkodók egyetlen politikai lépésének magyarázatát. FILJUSKIN 2006, 87. o. OSTROWSKI 1998, 242–243. o. FILIPPOV 2007, 104. o.

² BUSHKOVITCH 1986, 355–376. o.

³ Filofej sztarec a pszkovi Jeleazar kolostor szerzetese, író publicista, valószínűleg a 15. század végén, a 16. század legelején élt, egyéb biográfiai adatok nem maradtak fent a szerzőről. SZLOVAR KNYIZSNIYKOV 1989, 471–473. o. Három, Filofej szerzeteshez köthető levél maradt fenn, ezt Goldberg alapján Filofej–ciklusnak nevezi a történettudomány. Az első episztola (Levél a csillagjósok ellen vagy más néven Filofej szerzetes levele Miszjur Munyehin gyjakhoz) 1523 legvégén–1524 február legelején keletkezhetett, egyértelműen és csak ebben az esetben mutatható ki a sztarec szerzősége.

„Harmadik Róma” tételének két aspektusára, kiemelte az elmélet „optimista” és „pesszimista” verzióját.⁴ A teória „optimista” elképzelésében az ortodoxia, az igaz hit központjának egymás utáni áthelyezése valósult meg: az ősi Rómából Konstantinápolyba, majd Moszkvába/az Orosz földre. A hitre és a görökökre vonatkozóan nincs semmiféle célzás vagy következtetés, csak a Moszkvai Cárság hittel kapcsolatos tisztasága fogalmazódott meg. A tétel pesszimista megközelítésében a hithez való viszony egyértelműen meghatározó szerepet kapott. Oroszország nem térhet el az ortodoxiától, hiszen az elhajlás a világ végét jelenthetné és a Moszkvai Cárság méltóságtudata pont a „Harmadik Róma” elképzelésben fejeződött ki, a kereszténység megváltásban rejlő hagyományával kapcsolódott össze. Tulajdonképpen egyik verzió sem terjedt el a koraiújkori 16–17. századi Oroszország irodalomtörténeti műveiben. Néhány, a „Harmadik Róma” tételre vonatkozó utalás maradt fenn az „Elbeszélés a novgorodi fehér püspöksüvegről”,⁵ a „Kazanyi Történetben”,⁶ a „Moszkvai Patriarkátus alapítólevelében”.⁷ Mindhárom esetben az elmélet „optimista” verziója kapott megerősítést. A messianisztikus verzió, a tétel „pesszimista” variánsára vonatkozó utalások csak a 17. század 40-es éveiben keletkezett „Elbeszélés Moszkva kezdetéről”⁸ és egyéb történeti legendákban, az óhitű irodalom műveiben fogalmazódtak meg az 1660-as évektől.⁹

A korábbi kutatások elsősorban a legendás történetek tanulmányozására összpontosítottak (Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről, Elbeszélés a

A másik két levél később 1526? (Levél a nagyfejedelemhez, vagyis III. Vaszilijhez), illetve (Az egyház sérelmeiről) 1530-as évek legvégén–1540-es évek legelején íródott, IV. Ivánhoz címezték. GOLDBERG 1974, 97. o.

⁴ BUSHKOVITCH 1986, 358–359. o.

⁵ „Az ősi Róma büszkesége miatt saját akaratából hagyta el a krisztusi hitet. Az új Rómában, vagyis Konstantin városában a muzulmánok erőszakossága miatt pusztul a keresztény hit. A Harmadik Rómában, az pedig az orosz földön vagyon, a Szentlélek kegyelme ragyog fel.” PLDR 1985, 224. o.

⁶ „...és most felragyogott a dicsőséges Moszkva székvárosa, mint második Kijev, nem hozott szégyent és nem vétkezett, ha mondom, mint harmadik, új, hatalmas Róma.” Kazanyi Történet BLDR 2000, 262–263. o.

⁷ „Az ókori Róma Apollinariosz eretnekségbe esett. A Második Róma, amely Konstantinápoly, Hágár unokái, a hitetlen törökök kezére került. Ó, jámbor cár! A Nagy Orosz Császárságod, (Velikoje Rosszizskoje carsztvoje) a Harmadik Róma mindenkit fölülműl igaz hitvallásában, s minden istenfélő a te császárságod alatt egyesült (sznidosaszja). Te vagy a földön az egyetlen, akit valamennyi keresztény hívő szerte a világon keresztény császárnak nevez.” SZILI 2005, 237. o.

⁸ „Az összes keresztény cárság végéhez ért és a mi uralkodónk egyetlen cárságában egyesült a prófétai könyvek szerint, vagyis az orosz cárságba: mivel két Róma elbukott, a harmadik áll, és negyedik nem lesz.” IGYEJA RIMA 1989, 194. o.

⁹ BUSHKOVITCH 1986, 359. o.

novgorodi fehér püspöksüvegről,¹⁰ Elbeszélés a babiloni cárságról). Másodlagos szerepet szántak az egyéb történeti narratívák vizsgálatának: krónikák (Voszkeszenyszkij Évkönyv és Nikon Évkönyv), a Fokozatok Könyve, a Kazanyi Történet. Úgy tűnt, hogy a történeti elbeszélések pontosabban tükrözték az írástudó orosz elit nemzeti és történeti elképzeléseit, mint a fent említett – élükön az Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről – legendás történetek, melyek korábban sokkal fajsúlyosabb helyet foglaltak el a történészek vizsgálódásaiban. A genealógiai és a hozzákapcsolódó szent tárgyakról szóló történetek azt a gondolatot erősítették meg, hogy már a kijevi periódusban megjelent az „Örök Róma” eszméjét őrző Moszkvai Ruszról, az orosz cárságról való elképzelés. Egyetérttek Filippov Szergej megállapításával, mely szerint Moszkva a hatalom öröklésének ezen orosz variánsát aktívan felhasználta a későbbi politikai gyakorlatban.¹¹

A „Moszkva–Harmadik Róma” elmélet eddig nem tárgyalt és eltérő aspektusai, kiemelkedően csak az 1990-es évek közepétől kerültek a tudományos vizsgálódás célkeresztjébe. A tétel új, történelembölcseleti megközelítését fogalmazta meg 1995-ben Filippov Szergej. A történész szerint a 17. században bekövetkezett egyházszakadás okát a 15. század végi és 16. század eleji óorosz történelembölcseleti gondolkodás belső ellentmondásában kell keresni. Ez a megközelítés az egyik oldalról a hatalom átadásának (*translatio imperii*) elméletében fejeződött ki, a másik oldalról az eszkatológikus koncepcióban, az igaz hit átadásában és megőrzésében az idők végezetéig (*translatio religionis*). Szergej Filippov az eszkatológikus modell értelmezésének új hipotézisét állította fel. Ahhoz, hogy megértsük az új megközelítés lényegét, meg kell különböztetnünk a középkori orosz történelembölcseleti gondolkodás állami–politikai és vallási aspektusát. Az első állami–politikai aspektusban a Római és Bizánci Birodalomból a Moszkvai Ruszhoz vezető folytonosságban az államiság kontinuitása fogalmazódott meg és kapott világi jelleget az „Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről” című műben.¹² A másik megközelítésben a vallási foly-

¹⁰ A történetet a 15. század végén, 1490-ben Dmitrij Geraszimov, Gennagyij novgorodi érsek fordította szövegezte. Az események Konstantin császár és Szilveszter pápa idejére tekintettek vissza, amikor a római egyház eretnokségbe esett, elszakadt az igaz keresztény, ortodox hittől. A pápa egy angyali sugallat hatására fehér süveget küldött a konstantinápolyi pátriárkának, aki továbbküldte azt az egyetlen, igaz hit országába, az orosz földre, Novgorodba. A fehér süveg így vált a novgorodi érsek beiktatásának eszközevé. A vallási központ szerepét nem a moszkvai cárság foglalta el, hanem az egységes orosz föld, amely magára vette a korábban Bizánchoz kapcsolódó eszméket. SZLOVAR KNIZSNYIKOV 1989, 214–215. o. PLDR 1985, 198–233. o.

¹¹ FILIPPOV 1995, 10. o.; FILIPPOV 2007, 106. o.

¹² Az „Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről” (1527) című történet a Moszkvai Rusznak az európai államokkal és a Földközi-tenger térségével való kapcsolatát és folyto-

tonosság fejeződött ki Filofej „Moszkva–harmadik Róma” elméletében. A középkori orosz emberek tudatában koruk történelembölcseletét meghatározó két aspektus nem különbözött, együtt létezett, ezért kapott politikai értelmezést a „Moszkva–Harmadik Róma” elmélet. Csak a 17. század vallási küzdelmében derült ki, hogy a középkori orosz történelembölcseleti modellek ellentmondanak egymásnak. A 17. században vált világossá, hogy a „Harmadik Rómáról” szóló képzelgések és a világ végétől való félelem a birodalmi tervek útjába állhatnak.¹³

Filippov Szergej értelmezésében a „Harmadik Róma” a fennmaradás biztosítéka, hiszen két Róma elbukott, a harmadik áll, negyedik nem lesz, a „Harmadik Róma” a keresztény cárság utolsó földi megtestesülése.¹⁴ A „Harmadik Róma” magára vette a Római Birodalom rendeltetését, végrehajtotta a „birodalmak váltakozásának” elméletét. A birodalmak (a babiloni, perzsa, hellén–makedón és római) közötti kontinuitás az ószövetségi Dániel próféta könyvében (Dániel 2, 31–45) olvasható jóslaton alapult, a folytonosság a minden történeti korszakra jellemző, egyetlen központban összpontosuló hatalom átadásában valósult meg. Az utolsó ilyen centrumnak Rómának kellett lennie, hiszen Róma bukása a keresztény történelem végét jelenthette volna.¹⁵ A történelmi változások a lerombolhatat-

nosságát deklarálta. A történetben az orosz nagyfejedelmek a legendás Prusztól származtak, aki egyrésről Augustus császárral, illetve Rurikkal állt rokoni kapcsolatban. SZLOVAR KNYIZSNIYKOV 1989, 370–371. o. PLDR 1984, 422–435. o. MANISCALCO BASILE 1995, 55–59. o. Egy másik legenda is belekerült az „Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről” című történetbe. A „Monomah–korona” orosz honba kerülését mesélte el, ezzel a bizánci császári hatalom átadásának legitimációját biztosította. Konstantin Monomah követet küldött Kijevbe a hatalmi jelvények átadására. A legfontosabb ajándékoknak a császári korona (venyec carszkij) és a „kereszt fája” – melyre Jézust felveszítették – (zsvivotvorjascij kreszty) számítottak. A relikviákat Vlagyimir fejedelem megkoronázásakor használták, a hatalomnak a bizánci császár és az orosz fejedelmek közötti átadását szimbolizálta. A „kereszt fája” az Isten által választott állam legfőbb szentségét, a korona a földi birodalom megtestesülését jelképezte. BICKSKOVA 2000, 33. o.; FILIPPOV 1995, 10. o.; FILIPPOV 2007, 106. o. Az említett szent tárgyakról megemlékeztek Dmitrij koronázási szertartásakor 1498-ban, illetve IV. Iván cárra koronázását megörökítő hivatalos oklevelében is feltűntek a szimbólumok. IGYEJA RIMA 1989, 79. o.; MILLER 1967, 562–567. o.

¹³ FILIPPOV 1995, 17. o.; FILIPPOV 2007, 103. o.

¹⁴ „...Tudd meg, istenszerető uram, hogy az összes keresztény cárság végéhez ért és a mi uralkodónk egyetlen cárságában egyesült a prófétai könyvek szerint, vagyis az orosz cárságba: mivel két Róma elbukott, a harmadik áll, és negyedik nem lesz.” SISÁK 1995, 130. o. „...Tudd meg, Krisztust és Istent szerető uram, hogy a próféták könyvei szerint minden keresztény birodalom véget ért és egyetlen birodalomban egyesült, mely az uralkodónké, azaz a Római Birodalomban. Mivel két Róma elbukott, a harmadik áll, negyedik pedig nem lesz.” SZILI 2005, 146. o.

¹⁵ FILIPPOV 1995, 9. o.

lan Római Birodalom keretein mentek végbe, Filofej ennek biztosítékát a vallási központok áthelyezésében látta, a „három Róma” váltakozásában. Filippov Szergej szerint Filofej szerzetes gondolatmenete következetes: a központok váltakozásának oka mindig a pravoszláv hittől való eltérésben keresendő, ez önmagában is ellentmondott a „Moszkva-Harmadik Róma” tézis politikai jellegének.¹⁶

Marshall Poe tíz évvel ezelőtt megjelent tanulmányában tette fel a kérdést, mi is valójában a Római Birodalom? Az amerikai történész is megerősítette Filippov Szergej véleményét. Filofej szerzetes a „történeti Róma” („temporal Rome”) fogalmát tisztázta és kapcsolta össze a Bizánci és III. Vaszilij nagyfejedelem „Birodalmával”. Tulajdonképpen a „politikai entitás” az egyetemes egyház védelmezője szereppel egészült ki, így ebből a nézőpontból beszélhetünk a „történeti Róma” fogalomról. Filofej a Moszkvai Ruszt a „Római Birodalomhoz” hasonlította, vagyis a „Római/Orosz Birodalmat az elmélet vallási-politikai örökébe helyezte.¹⁷

Kämpfer német történész választanulmányában kiemelte az elmélet megalapozottságát alátámasztó vallási értelmezést, vagyis a birodalmak váltakozásának oka véleménye szerint is az igaz hittől való elhajlásban keresendő. Azt a nézőpontot erősítette meg, amely a Moszkva-Harmadik Róma tételnek nem tulajdonított meghatározó szerepet, helyette a Moszkva, mint Új Jeruzsálem hasonlat létezését fogadta el a 16. századi „orosz föld” történetében.¹⁸

Szinyicina szerint Filofej szerzetes a „translatio imperii” pravoszláv változatát alkotta meg, melyben vitatta a váltakozás azon irányát, amely a görögöktől a germánokig vezet.¹⁹ A „translatio imperii” pravoszláv vari-

¹⁶ Moszkva egyértelműen a harmadik helyet szerette volna megszerezni a tiszteletbeli sorrendben, azonban az 1590-ben összehívott moszkvai helyi zsinaton Jeruzsálem után csak az ötödik helyre jelölték. A pozíciót az 1593. évi konstantinápolyi szobor alkalmával erősítették meg hivatalosan. FILIPPOV 2007, 113. o.

¹⁷ Marshall Poe a Moszkva-Harmadik Róma tételhez a döntő pillanat jelzős szerkezetet kapcsolta. PO 2000, 84–86. o. POE 2001, 428–429. o.

¹⁸ KÄMPFER 2001, 435., 440–441. o. Edward Keenan a Filofej szerzetes által megfogalmazott gondolatoknak szintén nem tulajdonított döntő jelentőségű hatást az orosz történelemben. KEENAN 1994, 26. o.

¹⁹ Bercken szerint a „translatio imperii” elmélet pravoszláv, keleti variánsa különbözött a nyugati verziótól. A legfőbb eltérés abban rejlett, hogy a Moszkvai Rusz történetében a vallási és politikai ideológia kialakulása sokkal hangsúlyosabb helyet foglalt el, mint a nyugat-európai királyságok vonatkozásában. A lényegi elemekben nem mutatkozott különbség, hiszen minden uralkodó, vallásos, Istent szerető és Isten által megkoronázott fejedelem, király a keresztény hit védelmében lépett fel. Így látszólag ellentmondásnak tűnt a 16. századi orosz ideológiai gondolkodásban rejlő, önmaga megerősítésére, de a Nyugat ellen alkotott elképzelések sora. Az orosz írás-

ánsa két komponensből állt: az első a „Római Birodalom” fogalmának háromszori használata: lerombolhatatlansága („nyerazrusimoszty’), rendíthetetlen fennállása („nase carsztvo nyedvizsimo prebivajet”), a „mi urunk egyetlen cársága, a prófétai könyvek szerint a Római Birodalom” („carsztvo nasego goszudarja, po prorocsszim knyigam to jeszty Romejszkoje carsztvo”). A másik komponens az „egyesült” („sznyidosaszja”) igében fejeződött ki, tehát minden korábban létező pravoszláv, függetlenségét elvesztő birodalom sorsa a Római Birodalomban, a „Harmadik Rómában”, a „mi urunk cárságában” egyesült.²⁰ Moszkva a Római Birodalom lerombolhatatlan, örökké fennálló, utolsó földi megtestesülése. Vagyis: Oroszország az idők végétéig birtokolja az igaz hit központja szerepét, feladata az összes keresztény országra kiterjeszteni és védelmezni az egyetlen hitet.²¹

„Róma folytonosságának” elmélete új aspektussal bővült, az óorosz irodalomból már ismert isteni kiválasztottság gondolatával. Szergej Filippov az „isteni kiválasztottság” fogalmának változására hívta fel a figyelmet. Az orosz írásbeliségben a 16. század második felétől a „Moszkva, mint Harmadik Rómáról” való elképzelést összekapcsolták a „Moszkva, mint új Jeruzsálem”, „Oroszország, mint Új Izrael” hasonlattal.²² Két szerző: egy izraeli Joel Raba és egy amerikai történész Daniel B. Rowland egymástól függetlenül, majdnem azonos címen jelentette meg tanulmányát a „Moszkva–Harmadik Róma vagy Új Jeruzsálem–Új Izrael?” témában.²³ Mindkét kutató elsősorban arra kereste a választ, hogy a „Moszkva–Harmadik Róma” gondolat milyen mértékben hatott az orosz nemzeti tudat, a politikai gondolkodás kialakulására?

A forrásorientált megközelítésekben az orosz nép Isteni kiválasztottságának bibliai párhuzamokkal való bizonyítása adta a vizsgálat fő irányvonalát. Joel Raba szerint a krízisig, ami Rettenetes Iván korában zajlott, az orosz autokrácia „Moszkva–Harmadik Rómája” lényegében azonos „Moszkva–Új Izraellel, illetve Moszkva–Új Jeruzsálemmel”. A gondolat alapkövét az orosz nép önmeghatározása adta, az Isten által választott földdé és néppé válni. A küldetést az elbeszélő történeteken keresztül fogalmazta meg az írástudó kör, egyrészt a történeti-politikai legendák (Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről) a hatalom, a Római Birodalom kontinuitását biztosították, másrészt a misztikus elbeszélések (Elbeszé-

tudók az egyetemes, európai, keresztény hagyományokra alapozták nézeteik bizonyítását. BERCKEN 1999, 148–149. o.

²⁰ SZINYICINA 1998, 323. o. 327. o.

²¹ Uo. 327. o.

²² FILIPPOV 1995, 13. o.

²³ RABA 1995, 296–307. o.; ROWLAND 1996, 591–614. o.

lés novgorodi fehér püspöksüvegről) megírása a kiválasztott föld és nép, a vallási szférák váltakozásának bizonyítékát jelentette.²⁴ David B. Miller történész elsőként fogalmazta meg a történeti narratívák fontos szerepét az orosz nemzeti öntudat kialakulásában.²⁵ Filofej szerzetes Miszjur Munyehin gyjakhoz címzett levele bekerült a Makarij metropolita által összeállított Nagy Havi Olvasmányokba, részleteiben a Fokozatok Könyvébe, a Nyikon pátriárka alatt összeállított Kormányos Könyvbe és a pátriárkatus megalapítását őrző oklevelébe.

Felmerülhet a kérdés, honnan indulhatott a gondolat Moszkváról, mint Új Jeruzsálemről? A „Harmadik Róma” elmélet megfogalmazásának legelső forrása a Zoszima metropolita által 1492-ben összeállított naptár a „Húsvét kiszámítása a nyolcadik évezredre”, melyben Moszkvát Új Konstantinápolyknak kiáltotta ki. Zoszima III. Ivánt Nagy Konstantinhoz a Kelet-Római Birodalom alapítójához, Moszkvát Konstantinápolyhoz hasonlította. Megjövendölte Konstantin új városának, Moszkvának sorsát, amely eltérően a bukottól, Konstantinápolytól „örökké állni fog”.²⁶ Már a 11. században Ilarion metropolita „A törvényről és kegyelemről szóló prédikációjában” (Szlovo o zakonye i blagodatyi) Új Jeruzsálemnek nevezte Konstantinápolyt.²⁷ Zoszima metropolita levelének egyik legkorábban keletkezett változatában Konstantinápoly megnevezésére az „Új Róma”

²⁴ RABA 1995, 305. o.

²⁵ A Makarij metropolita által összeállított Nagy Havi Olvasmányok (Velikije Mínyei Csetyji) és Fokozatok Könyve (Sztjepennaja Knyiga) monumentális művek a nemzeti öntudat kialakulásában betöltött szerepéről részletesebben: MILLER 1979, 263–371. o.

²⁶ „És most, ezekben az utolsó években, úgy mint az elsőben, Isten megdicsőítette leszármazottját, a pravoszláviában felragyogott igazhitű és Krisztust szerető Ioán Vasziljevics nagyfjedelmet, egész Oroszország uralkodóját és autokratáját, az új Konstantin cárt, Konstantin új városának – Moszkvának és az egész orosz földnek és sok más földnek urát.” FILIPPOV 1995, 12. o.; IGYEJA RIMA 1993, 124. o.

²⁷ „[Óh,] Nagy Konstantin – egyformán éleselméjű, egyformán Krisztust szerető, egyformán [Isten] szolgálóit becsben tartó – mása! A nikaiai zsinat szentatyáival együtt Ő szerez vala törvényt az embereknek, te pedig, új atyáinkkal, a püspökökkel, gyakorta egybegyűlvén, nagy alázattal tanácskozol vala, hogyan szabj törvényt e népnek, mely újonnan ismerte meg az Urat. Ő a hellének és a rómaiak királyságát veté Isten hatalma alá, te pedig Ruszt, mivelhogy náruk is, és nálunk is, királynak szólítják Krisztust. Ő és az anyja, Jelena, elhozván a keresztet Jeruzsálemből, és mindenütt elterjesztvén dicsőségét a világukban, megerősíték a hitet. Te pedig, és Olga nagyanyád, elhozván a keresztet Konstantin városából, az **Új Jeruzsálem**ből, s az országokban mindenüvé kitzúvón azt, erősítétek meg a hitet. Ekként a másául valál! Igazhitűségédért, mivel éltedben bírtál, véle egyforma dicsőség és megbecsülés részesévé teremtett a mennyeknek Ura.” A szöveg legújabb magyar fordítását SZILI Sándor (kézirat) készítette, Ilarion: A törvényről és a kegyelemről címen. Ezúton köszönet Szili Sándornak a szöveg közzétételéért.

megjelölés szerepelt, de több esetben az „Új Jeruzsálem” formula olvasható.²⁸ A metropolita Moszkváról, mint második, új Konstantinápolyról írt a bizánci szerzők nyomán, akik Moszkvát Konstantinápoly örökösének nevezték.²⁹ Kezdetben Bizánc eleste miatt Moszkva óvatos volt az Új Konstantinápoly elnevezés használatával kapcsolatban, mivel Konstantinápoly „Új Róma” és „Új Jeruzsálem” is volt egyben, lassan elterjedt a Moszkva, mint Új Jeruzsálem meghatározás. Filofej szerzetest közel harminc évvel megelőzve Szimeon metropolita nevezte elsőként Moszkvát Harmadik Rómának a 15. század végén.³⁰

Világossá vált, hogy a 15. század második felétől kezdődően az orosz teológiai elképzelésekben a választott nép és a hozzá kapcsolódó Isten általi elrendelés elfogadása dominált. Ez a törekvés a 7000. évi messianisztikus világ vége várásához kötődött. Az Isten kegyelméből választott föld a Moszkvai Rusz felemelkedésének egyik sarkkővet jelentette. A Kijevi Rusz hagyománya adta a második alapvető elemet: visszatérni az eredeti kiindulóponthoz a Bizánctól független apostoli egyház történetéhez.³¹ Rowland és Raba kutatásainak kiindulópontját az orosz kultúrtörténeti művekben feltűnő Ótestamentumi hagyomány gyakori jelenléte adta.³² Az ószövetségi modellek IV. Iván koronázási szertartásában is végigkövethetők:³³ IV. Ivánt, mint Dávid király örökösét, Oroszország Isten akarata által

²⁸ I. A. Tyihonjuk az orosz történetírásban elsőként fedezte fel Zoszima metropolita által írt, a „Húsvét kiszámítására” vonatkozó levélben az „Új Jeruzsálem” megnevezés jelentőségét a Moszkva–Harmadik Róma” tétel értelmezése során. TYIHONJUK 45–61. o. Konstantinápolynak Új Jeruzsálemként való megnevezése széles körben elterjedt a kijevi Oroszországban és az egyházi irodalomban. Jeruzsálemet a népi vallási költészetben a föld minden városa anyjának és apjának nevezték. Kijev ikontoposza, az orosz városok anyja is Konstantinápoly és Jeruzsálem képmására épült. LEPAHIN 1999, 54–55. o., LEBEGYEV 1995, 288. o. Jeruzsálem, az egyházak anyja tétel értelmezéséről a későbbi ortodox polemikus irodalom kialakulásával kapcsolatban részletesen: KRIZA (kézirat) 8–10. Kriza Ágnes véleménye szerint a kijevi metropolia irodalmában a Jeruzsálem téma 16–17. századi felvirágoztatását és új tartalommal való gazdagodását a Róma-ellenes polémia inspirálta.

²⁹ FILIPPOV 1995, 12. o.

³⁰ Részletesen a Moszkva, mint Új Jeruzsálem ikontoposzaról: LEPAHIN 1999, 55–59. o.; LEPAHIN 1998, 132–133. o.

³¹ A kijevi örökség elmélete nagy jelentőségre tett szert IV. Iván uralkodása alatt, az elképzelés megjelent a Makarij metropolita által összeállított Fokozatok Könyvében (Sztjepennaja Kniga) és a kormányzat felügyelete által írt évkönyvekben.

³² Az óorosz krónikákban rejlő bibliai hagyományról részletesebben: RABA 1992, 9–20. o.

³³ Rowland kutatásai alapján arra a feltételezésre jutott, hogy a cár megnevezés nem a bizánci bazileusz és tatár kán titulusanak átvételéből, hanem az ótestamentumi „melech”, „moloch”, király fordításból származott. ROWLAND 1996, 597. o. Az ótestamentumi király bazileusszal való megfeleltetése már korábban megjelent Bizánc-

választott uralkodójának kiáltották ki.³⁴ Az ótestamentumi hasonlatokat Vasszian rosztovi püspök is használta az 1480. évi ugrai csata előtt III. Ivánhoz címzett levelében. Az orosz hit győzni fog a tatárok felett, ahogy Mózes és Józsuá is felszabadította Izrael népét az egyiptomi fogságból. Iván az Isten által választott Új Izrael népét teszi ismét szabaddá. Az orosz nép bűneiért ugyanúgy megbánást biztosít majd, mint a hajdani Izrael.³⁵

Rowland szerint az Ószövetségi Izrael hasonlat mindhárom dimenziója alkalmasnak tűnt a Moszkvai Rusz önmeghatározásra, sőt jobban kifejezte azt, mint az egyetemes birodalom szerepét követelő „Harmadik Róma” tétel. Az elképzelés első dimenziójában Izrael, mint vallási egység jelent meg. Izrael Isten védelme alatt állt, az általa kijelölt uralkodók, királyok irányították. Az orosz írástudók és az ókori izraeliták a politikai és hadi eseményeket Isteni büntetésként vagy jutalomként értelmezték. A második megközelítésben Izrael, mint a Moszkvai Rusz is egységes népként létezett, a családi és vérségi kapcsolatok határozták meg mindkét etnikumot. Az imákban meghatározó volt a saját nyelv használata, főként, hogy a törzs neve az egész népet jelentette. Ez a dimenzió szorosan összekapcsolódott a moszkvai uralkodók azon törekvéseivel, mely a Kijevi és Moszkvai Rusz közötti kontinuitást etnikai és dinasztikus értelemben hangsúlyozta. A harmadik megközelítésben Izrael, miképp a Rusz is meghatározott területi egységet alkotott. Egyikük esetében sem adódott bizonytalanság a földrajzi határokkal kapcsolatban, amely meggátolta, hogy a fogalomhoz erős érzelmi kötődés kapcsolódjon.³⁶

Az ószövetségi bibliai szövegek mind a Kijevi, mind a Moszkvai Rusz kulturális életére egyértelműen hatottak. Michael Flier amerikai történész részletesen foglalkozott a Virágvasárnapi rituálé kialakulásával.³⁷ A rítus a 16. század közepétől novgorodi mintára és Makarij metropolita hatására került be a moszkvai ünnepi szertartásrendbe: a leghatásosabb és lenyűgözőbb uralkodói ünnepnek számított a Moszkvai Rusz életében. Az „Elbeszélés a novgorodi püspöksüvegről” történet bevezető részében

ban, ahol a „Királyok Királya” ima központi szerepet foglalt el az uralkodó koronázási szertartásában. STREMOUHOV 2002, 431. o.

³⁴ IV. Iván cárrá koronázásáról részletesebben MILLER 1967, 559–574. o.; IGYEJA RIMA 1989, 83. o.

³⁵ BERCKEN 1999, 141. o.; OSTROWSKI 1998, 164–165. o.; PLOKHY 2006, 146. o.; BUSHKOVITCH 2003, 117–118. o.; KEENAN 1994, 26. o.

³⁶ ROWLAND 1996, 598. o.

³⁷ A Virágvasárnapi rítus az apokalipszishez kapcsolódott, az ortodox hívők felkészülését és parányi reményét szimbolizálta a bekövetkező véggel szemben. FLIER 1994, 219. o.

található a Virágvasárnapi felvonulás leírása. Gennadij novgorodi érsek számárháton vonult a Szent Szófia Székesegyháztól a Szent Jeruzsálem Székesegyházig.³⁸ A ceremónia a 16. század közepétől Moszkvában, Kazany elfoglalása után, IV. Iván alatt vált szertartássá. A körmenet fókuszában Jézus Jeruzsálembe történő dicsőséges bevonulásának újbóli felidézése állt. Általában a Kreml falain belül az Uszpenszkij Székesegyházból indult el és tért vissza az előkelő egyházi emberekből és a bojárókból álló menet. Néhány esetben az ünnep tovább folytatódott, a cár a kazanyi diadal emlékére épült Vaszilij Blazsennij Székesegyházhoz, eredeti nevén Istenanyja Oltalma templom (Pokrovszkij Szobor) vonult a hatalmas tömeg elé. A templom jeruzsálemi bevonulását szimbolizáló kápolnájánál egy rövid ceremónia keretében emlékeztek meg Jézus eljövételéről, ezzel mind a résztvevőket, mind a nézőket arra buzdítva, hogy meglássák Moszkva Új Jeruzsálemmé való átalakulását.³⁹ A 16-17. századi emberek tudatában a Vaszilij Blazsennij Székesegyház Jeruzsálem képzetével kapcsolódott össze, a jeruzsálemi Szent Sír Templom jelenlétét idézte. A tér tőszomszédságában található „Vesztőhely”, „Lobnoe meszto”, a „Koponyák helye”, szintén a jeruzsálemi Golgotát szimbolizálta.⁴⁰ A „Moszkva, mint Új Jeruzsálem” gondolat Boris Godunov alatt virágzott. Godunov egy falal körülzárt területen (Petrovszkij csertez) új templom építését tervezte, a jeruzsálemi Szent Salamon Templom hasonmását.⁴¹ Rowland véleménye szerint Boris Godunov látszólag összeolvasztotta Jeruzsálem három múlt-jelen-jövő képzetét: az ótestamentumi Jeruzsálemet Salamon temploma, a 16. századi Jeruzsálemet a Szent Sír Temploma, az apokalipszis Mennyei Jeruzsálemét a drágakövekkel borított tizenkét kapu szimbolizálta. Az „Új Jeruzsálem” elképzelés megvalósítását Nikon pátriárka is folytatta, de elsősorban az izraeli város gyakorú, élethű rekonstruálására koncentrált.⁴²

Rowland a két hasonlatot („Moszkva, mint Harmadik Róma vagy Új Izrael”) nem egymással szembeállítva, hanem egymást kiegészítve vizsgálta. Mindkét metafora a keresztény birodalmak örökségének részét képezte, az eljövő Apokalipszis előfutárát testesítette meg. Az elképzelés Oroszországról, mint Új Izraelről, úgy tűnt elsődleges maradt. Az ószövetségi hasonlatok nem egy univerzális birodalom megalakításához nyújtottak magyarázatot, hanem egy különleges, isteni védelmezés és

³⁸ FLIER 1994, 220., 224. o.

³⁹ FLIER 2006, 405–408. o.

⁴⁰ ROWLAND 1996, 608. o.

⁴¹ ROWLAND 2003a, 43–44. o.

⁴² ROWLAND 1996, 609. o.; FILIPPOV 1995, 15., 25–26. o., LEPAHIN 1999, 59–61. o.; LEBEGYEV 1995, 144. o.

gondviselés érzetet keltették, mely összekapcsolódott a cár és környezete által képviselt igaz hit őrzője szereppel.⁴³ Joel Raba véleménye szerint a Moszkvai Oroszország isteni kiválasztottságának lényegi eleme legalább a 16. század közepéig, a vallási szférák elsőbbségében rejtett. Az összekötő láncszem Jeruzsálem (Izrael) Moszkvába (az orosz földre) való áthelyezésében öltött testet, vagyis nem a „politikai-hatalmi misszió” koncepciójából fakadt, melynek középpontjában „Róma-Konstantinápoly-Moszkva”, „a három Róma” történeti kontinuitása állt. A Moszkva, mint „Új Jeruzsálem” – „Új Izrael” elképzelés önmagában alaposabban és erőteljesebben volt jelen, mint a „Moszkva-Harmadik Róma” tézis és egyértelműen befolyásolta a Moszkvai Rusz politikai gondolkodását.⁴⁴ A hatalmi ideológia legfőbb bizonyítékai IV. Iván 1547-es koronázási szertartásában, a Kreml „Új Jeruzsálemre” következtethető falfestményiben⁴⁵ és az „Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről” genealógiai történetben mutatkoztak meg. Donald Ostrowski is erre a következtetésre jutott 1998-ban megjelent munkájában: az orosz írástudók az Ótestamentumi hasonlatokra összpontosítottak, az erre vonatkozó motívumokat igyekeztek műveikbe beépíteni, elfogadták a „Moszkváról, mint Új Jeruzsálemről” való elképzelést.⁴⁶ Rowland Goldberggel és Ostrowskival egyetértve hangsúlyozta az elmélet 16. századi vallási, ekkleziológiai értelmezését. A „Moszkva-Harmadik Róma” teória csak a Moszkvai Patriárkátus 1589-ben bekövetkezett felállítása után vált jelentőssé az orthodox kereszténység tiszteletbeli helyeinek meghatározása kapcsán.⁴⁷

Serhii Plokhly 2006-ban megjelent legújabb munkájában a Moszkva mint új Jeruzsálem hasonlat értelmezéséből fakadó ellentmondásra mutatott rá. Elfogadta, hogy a Moszkva, mint Új Jeruzsálem elképzelés nagymértékben hatott a Moszkvai Rusz világi és egyházi vezetőire a 16. század második felében. Moszkva, az orosz föld, az igaz hit utolsó bástyája, az Isten által választott uralkodójával az egyetlen, igaz hit őrzőjévé és védelmezőjévé vált. Ez a különleges szerep a Rusz-beli fejedelmeket és a

⁴³ ROWLAND 1996, 613. o. „...aki az egész földkerekségen a keresztények egyetlen császára és az egyetlen szent apostoli egyház isteni szent katedrálisának ura” SZILI 2005, 146. o. A forrásokban az uralkodó az igaz hit őrzője és védelmezője („brozdogyerzatye!”). SZLOVAR 1975, 337. o.

⁴⁴ RABA 1995, 307. o.

⁴⁵ A Zolotaja Palatában található festmények rekonstruálására vállalkozott Daniel B. Rowland. ROWLAND 2003b, 43–45. o.; ROWLAND 2007, 276–277. o.

⁴⁶ OSTROWSKI 1998, 218. o.

⁴⁷ FILIPPOV 2007, 113. o.; IMRÉNYI 1998, 40. o. A tétel megalapozottságáról az orthodox ekkleziológia és kánonjog vonatkozásában részletesen: IMRÉNYI 1998, 35–47. o.

majdani cárokat illette meg. Az ellentmondás abból fakadt, hogy Moszkva a 16. század második felétől kezdődő kelet felé irányuló expanziós politikájában, az igaz hit megőrzésére és terjesztésére egyáltalán nem tett lépéseket, a korábban a tatároktól „örökölt” vallási toleranciával viseltetett a keleti határvidéken. Ennek következtében Moszkva, inkább, mint második Szaraj, az Arany Horda fővárosa volt a 16-17. század fordulóján, mint Harmadik Róma vagy Új Jeruzsálem.⁴⁸

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a tétel korábbi állami-politikai megközelítése egyértelműen háttérbe szorult, az elképzelés vallási-eszkatológikus értelmezése került a kutatások középpontjába. Az orosz nép Isten általi kiválasztottságából eredő missziója az igaz, egyetlen hit megőrzésére (hranyenyije missziji) nem nemzeti, hanem vallási jellegeből fakadt. A birodalmak váltakozásának oka mindig az igaz hittől, a pravoszláviától való eltérésben keresendő. A vallási értelmezés révén Moszkva /a Moszkvai Rusz/ az Orosz Föld testesítette meg az Őszövetség Dávid és Salamon királyságát, ezzel a bibliai eseményeket „Új Izraelként” teljesítette be. Az elmúlt évtizedek főként angol-szász kutatásai a bibliai, őszövetségi utalások jelentőségére hívták fel a figyelmet, „Moszkvát – nem mint Harmadik Rómát”, hanem, mint „Új Jeruzsálemet-Új Izrael” jelölték meg. Az új megközelítések a „Moszkva-Harmadik Róma” tétel a nemzeti öntudat kialakulására ható aspektusait vették vizsgálódás alá. Kiderült, hogy az elképzelés saját korában, a 16. század 20-40-es évtizedeitől a század végéig nem befolyásolta az orosz politikai gondolkodást, hiszen arról abban az időszakban még nem is beszélhettünk. A hasonlat Moszkváról, mint Új Jeruzsálemről sokkal élénkebben élt az orosz emberek tudatában, ennek bizonyítékai az irodalomtörténeti és építészeti alkotásokban követhetőek nyomon.⁴⁹

Véleményem szerint az elmélet megfogalmazása hűen tükrözte az orosz középkori írástudók világnézetét, elképzeléseit. A politikai gondolkodás kialakulása azonban még váratott magára az orosz földön. Az elképzelés eszkatológikus aspektusa csak a 17. századi egyházszakadás előtti események kapcsán került ismét előtérbe, hogy aztán feledésbe is merüljön közel két évszázadon keresztül. A „Harmadik-Romanizmus”, (Third-Romism, Tretyeromanizm)⁵⁰ kutatása ma is aktuális témája mind az orosz, mind a külföldi tudományos műhelymunkáknak. A „Moszkva-Harmadik Róma” elképzelés folyamatosan kísértő „történeti szellemként”⁵¹ jelent meg közel

⁴⁸ PLOKHY 2006, 150–151. o.

⁴⁹ FLIER 2003a, 29-30. o.; 2003b, 156-158. o.

⁵⁰ PO 2000, 84-86. o.; POE 2001, 428-429. o.

⁵¹ OSTROWSKI 2006, 170. o.

ötszáz éves „pályafutása” során az orosz földön. Az elmúlt évtizedek kutatásai nyilvánvalóvá tették, hogy az elmélet nem hatott jelentős mértékben a Moszkvai Rusz történetére. Ennek ellenére még mindig találkozhatunk olyan megállapításokkal, melyek a „Moszkva–Harmadik Róma” tételt a Moszkvai Császárság hivatalos, politikai ideológiájaként definiálják.⁵²

Felhasznált irodalom

Források

- BLDR 2000 = Bibliotjeka Lityeraturi Drevnyej Ruszi. T. 10. XVI vek. Pod. red. Lihacsev, D. Sz., Dmitrijev, L. A., Alekszejev, A. A., Ponirko, N. V. Szankt-Peterburg, 2000.
- IGYEJA RIMA 1989 = L' idea di Roma a Mosca secoli XV-XVI. Fonti per la storia del pensiero sociale Russo. Direzione della ricerca Catalano, P., Pašuto, V. T. IGYEJA RIMA v Moszkve XV-XVI vv. Isztocsnjiki po isztorii russzkoj obcszesztvennoj miszli. otv. red. Katalano, P., Pascuto, V. T. Roma, 1989.
- PLDR 1984 = Pamjatnyiki Lityeraturi Drevnyej Ruszi. Konyec XV –pervaja polovina XVI veka. Szoszt. i obs. red. Dmitrijev, L. A. i Lihacsev, D. Sz. Moszkva, 1984.
- PLDR 1985 = Pamjatnyiki Lityeraturi Drevnyej Ruszi. Szeregyina XVI veka. Szoszt. i obs. red. Dmitrijev, L. A. i Lihacsev, D. Sz. Moszkva, 1985. 198–233. o.
- SISÁK 1995 = Filofej Szerzetes: „*Levél a rossz napokról és órákról*”. Jegyzetekkel ellátta: Filippov, Sz., Sisák, G. *Aetas* 1995/3., 127–136. o.
- SZINICINA 1998 = SZINICINA, N. V.: *Tretij Rim. Isztoki i evoljucija russzkoj szrednyevekovoj koncepcii.* (XV-XVI vv.) Moszkva, 1998. Prilozenije N° 1–3. 336–370. o.
- SZILI 2005 = Filofej szerzetes levele M. G. Miszjur Munyehin nagyfejedelmi gyákhhoz. In: *A középkori orosz történelem forrásai.* Szerk. Szvák, Gy. Szili, S. Budapest, 2005. 145–147. o.

⁵² Jelen tanulmányomban elsősorban az angolszász történészek legújabb, az elmúlt húsz évben keletkezett tudományos munkáit tekintettem át. A tételhez kapcsolódó orosz historiográfiai eredményeket Jelena Bauer foglalta össze 2008 decemberében megvédett disszertációjában. A tudományos munka tézisei: BAUER, Aleksandrovná, E.: *Igyeja „Moszkva-tretij Rim” v russzkoj obcszesztvennoj misli konca XV-nacsala XVII vv.: otyecsesztvennaja isztoriografija XX sztoletija.* Cseljabinszk, 2008. (kézirat)

SZILI = SZILI Sándor, Ilarion: A törvényről és a kegyelemről. (kézirat)

Szakirodalom

- BAUER 2008 = BAUER, Aleksandrovna, E.: Igyeja „Moszkva-tretyij Rim” v russzkoj obszsesztvennoj miszli konca XV–nacsala XVII vv.: otyecsesztvennaja isztoriografija XX sztoletija. Cseljabinszk, 2008. (tézisek, kézirat)
- BERCKEN 1999 = BERCKEN, W.: Holy Russia and Christian Europe. East and West in the Religious Mind. London, 1999.
- BICSKOVA 2000 = BICSKOVA, M. E.: „Sto znacsit imenno rodnije”. Moszkva, 2000.
- BUSHKOVITCH 1986 = BUSHKOVITCH, P.: The Formation of a National Consciousness in Early Modern Russia. In: Harvard Ukrainien Studies. Special issue. Concept of National Consciousness in Early Modern Eastern Europe. Ed. Banac, I.-Sysyn, F. E. X. 3/4. Cambridge, 1986. 355–376. o.
- BUSHKOVITCH 2003 = Pravoszlavnaja cerkov i russzkoje nacionalnoje szamoszoznanyije XVI–XVII vv. Ab Imperio 2003/3., 101–118. o.
- GOLDBERG 1974 = Goldberg, A. L.: Tri poszlanyija Filofeja. (Opit tekszto-logicseszkoj analiza) In: Trudi Otygela Drevnerusszkoj Lityeratury XXIX. Otv. red. Lihacsev, D. Sz. Leningrád, 1974. 68–97. o.
- FILIPPOV 1995 = FILIPPOV, Sz.: „Támaszt az eget Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol” Történelembőlceleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban. *Aetas* 1995/3., 5–31. o.
- FILIPPOV 2007 = FILIPPOV, SZ.: Religioznaja borba v Rosszii szeregyni XVII v. i krizisz tragycionnoj kulturi. Budapest, 2007.
- FILJUSKIN 2006 = FILJUSKIN, A. N.: Tituly russkich gosudarej. Moskva–Sankt–Petersburg, 2006.
- FLIER 1994 = FLIER, M. S.: Breaking the Code The Image of the Tsar in the Muscovite Palm Sunday Ritual. In: Medieval Russian Culture vol II. ed. Flier, M. S. and Rowland, D. Los Angeles, 1994. 218–226. o.
- FLIER 2003a = FLIER, M. S.: Ivan the Terrible and the Arhitectonics of Destiny. In: Architectures of Russian Identity 1500 to the Present. Ed. Cracraft, J., Rowland, D. Ithaca, London, 2003. 21–33. o.
- FLIER 2003b = FLIER, M. S.: The Apocalypse in Russian Historical Experience Before 1500. In: Orthodox Russia: belief and practice under the tsars ed. Kivelson, V. A., Greene, R. H. Pennsylvania, 2003. 127–158. o.
- FLIER 2006 = FLIER, M. S.: Political ideas and rituals. in: The Cambridge History of Russia. Vol. 1. ed. Perrie, M. Cambridge, 2006. 387–408. o.

- IMRÉNYI 1998 = IMRÉNYI, T.: A „Moszkva–harmadik Róma” elmélet az ortodox ekkleziológia és kánonjog tükrében. *Aetas* 1998/1., 35–47. o.
- KÄMPFER 2001 = KÄMPFER Frank, Die Lehre vom Dritten Rom-*pivotal moment*, historiografische Folklore? *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* Band 49. Stuttgart, 2001. 430–441. o.
- KEENAN 1994 = KEENAN, Edward L.: On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors. The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia. Vol. 1. Starr, F. S. (ed.) Armonk, 1994. 19–40. o.
- KRIZA = KRIZA, Ágnes: Az ortodox polemikus irodalom kezdetei a Habsburg Birodalomban. Szapolyai János levelezése az áthoszi szerzetesekkel. (1533-1534) (kézirat)
- LEBEGYEV 1995 = Protyijerej LEBEGYEV, Lev. Moszkva patriarsaja. Moszkva, 1995.
- LEPAHIN 1998 = TÓTH, Szergej: Az Orosz Egyház és az orosz állam. Beszélgetés Lepahin Valerijjel. *Aetas* 1998/1., 127–144. o.
- LEPAHIN 1999 = LEPAHIN Valerij: Új Jeruzsálem és Harmadik Róma. (Topográfiai ikonikusság. Moszkva ikontoposza. Nyikon pátriárka ikonikus építészete.) Adalékok Moszkva felemelkedésének történetéhez. Ágoston, M. (szerk.), Szombathely, 1999. 46–63. o.
- MANISCALCO BASILE 1995 = MANISCALCO BASILE, G.: Power and Words of Power. Political, Juridical and Religious Vocabulary in Some Ideological Documents in 16th Century Russia. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. 1995/50., 51–79. o.
- MILLER 1967 = MILLER, D. B.: The Coronation of Ivan IV of Moscow. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. München, 1967/15., 559–574. o.
- MILLER 1979 = MILLER, D. B.: The Velikie Minei Chetii and the Stepenaia Kniga of Metropolitan Makarii and the Origins of Russian National Consciousness. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. 1979/26., 263–371. o.
- OSTROWSKI 1998 = OSTROWSKI, D.: Muscovy and the Mongols. Cross-cultural influences on the steppe frontier, 1304–1589. Cambridge, 1998.
- OSTROWSKI 2006 = OSTROWSKI, D.: „Moscow the Third Rome” as Historical Ghost. In: *Byzantium: Faith and Power (1261–1557) Perspectives on Late Byzantine Art and Culture*. Ed. Brooks, S. T. New Haven and London, 2006. 170–179. o.
- PLOKHY 2006=PLOKHY, Serhii: The Origins of the Slavic Nations. Pre-modern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

- POE 2001 = POE, M.: Moscow, the Third Rome: The Origins and Transformations of a „Pivotal Moment”. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 2001/49., 412–429. o.
- PO 2000 = PO, M.: Izobretenyije koncepcii „Moszkva–Tretij Rim”. *Ab Imperio* 2000/2. 61–86. o.
- RABA 1992 = RABA, J.: The Biblical Tradition in the Old Russian Chronicles. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. 1992/46., 9–20. o.
- RABA 1995 = RABA, J.: Moscow–the Third Rome or the New Jerusalem? *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. 1995/50., 296–307. o.
- ROWLAND 1996 = ROWLAND, D. B.: Moscow–The Third Rome or the New Israel? *Russian Review*, 1996/4., 591–614. o.
- ROWLAND 2003a = ROWLAND, D.: Architecture and Dynasty. Boris Godunov’s Use of Architecture, 1584–1605. In: *Architectures of Russian Identity 1500 to the Present*. Ed. Cracraft, J., Rowland, D. Ithaca, London, 2003. 34–47. o.
- ROWLAND 2003b = ROWLAND, D.: Two Cultures, One Throne Room. Secular Courties and Orthodox Culture in the Golden Hall of the Moscow Kremlin. In: *Orthodox Russia: belief and practice under the tsars* ed. Kivelson, V. A., Greene, R. H. Pennsylvania, 2003. 33–57. o.
- ROWLAND 2007 = ROWLAND, Daniel B.: Muscovy. In: *European Political Thought 1450–1700. Religion, Law and Philosophy*. LLOYD, H. –BURGESS, G. –HODSON, S. (ed.), 2007. 267–298. o.
- STREMOOUKHOFF 1953 = STREMOOUKHOFF, D.: Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine. *Speculum* 1953/28., 84–101. o.
- STREMOUHOV 2002 = STREMOUHOV, D.: Moszkva–Tretij Rim: istocnik doktriny. In: *Iz istorii russzkoj kulturi*. T. II. Kn. 1. Kijevszkaja i Moszkovszkaja Rusz. Moszkva, 2002. 425–441. o.
- SZINYICINA 1998 = SZINYICINA, N. V.: Tretij Rim. Isztoki i evoljucija szrednevekovej koncepcii. (XV–XVI vv.) Moszkva, 1998.
- SZLOVAR KNYIZSNIYKOV 1989 = SZLOVAR KNYIZSNIYKOV i knyizsnosztji Drevnej Ruszi. Vip. 2. (vtoraja polovina XIV–XVI vv.) Cs. 2. L-Ja. otv. red. Lihacsev, D. Sz. Leningrád, 1989.
- SZLOVAR 1975 = SZLOVAR russzkovo jazika XI–XVII vv. Vip. 1. Barhudarov, Sz. G. (gl. red.), Moszkva, 1975.
- TYIHONJUK 1986 = TYIHONJUK, I. A.: „Izlozsenyije paszhalii” moszkovszkovo mitropolita Zozsimi. Isszedovanyije po isztocsnjykovegyenyiju isztorii SzSzSzR XIII–XVII vv. red. Buganov, V. Moszkva, 1986. 45–61.

EGY KÜLÖNÖS HITELSZERZŐDÉS I. DAREIOSZ KORÁBÓL

Bár a babilóniaiak gazdasági tevékenységére az egész ókor viszonylatában egyedülálló forrásanyag – több százezer ékírást tartalmazó agyagtábla – vet fényt, a gazdaság működésének jellege nagyon vitatott a kutatásban. Az assziriológusok véleménye megoszlik abban, hogy az ókori babilóniaiak gazdasági mentalitásának meghatározásához vajon inkább a mai természeti népek etnológiai módszerekkel vizsgált magatartása adhatja-e meg a kulcsot, vagy pedig mai, történetileg kialakult gazdasági viselkedésünk visszavetítése nyújthat megfelelő fogalmi kereteket. Mindez a bizonytalanság pedig visszahat az egykorú források adatainak általánosítására is. Az alábbiakban eme nagy problémakör egy igen kis részletét, egy különös kamatformula problémáját vizsgálom, azzal a reménnyel, hogy az alábbi fejtegetések a babilóniai – és összességében talán az egész ókori keleti – kamat kérdésének megítélése szempontjából sem haszontalanok. Maga a kamatszedés ugyanis annyi mással együtt mezopotámiai találmány, de mint a gazdaság működése, a kamat lényege sem világos még a kutatásban. Az ún. primitivista irányzat állandó, évezredekön keresztül változatlan kamatlábakat tételez fel, sőt van olyan kutató is, aki szerint nincs is kamatláb, hiszen ugyanazt az összeget kellett fizetni akár egy hétre is mint mondjuk egy évre, míg mások havi, sőt napi kamatszámítást, s így nagyon modern gazdasági mentalitást is feltételeznek. Az itt tárgyalandó szöveg alaposabb megértése talán közelebb vihet bennünket a kérdés megoldásához.

Az új- és későbabilóniai korszak (Kr.e. 7–3. század) hitelszerződéseinben a babilóniai írnokok a kamat meghatározására szolgáló záradékot egy könnyen felismerhető és jól variálható formulával fejezték ki. Ennek alapvetően két típusát lehet megkülönböztetni. Mindkettő alapját a babilóniai mina (500 gramm) képezte, ami 60 sékelt (1 sékel kb. 8,33 gramm) tett ki. Az egyik formula a kamatot évi számítással, a másik pedig havi számítással fejezi ki a következő módon:

„šá mu.an.na ina ugu-ḫi 1 ma-né-e 12 gín kù.babbar ur₃.ra ina ugu-ḫi-šú i-rab-bi; amely évente, minánként 12 sékel ezüst kamattal növekszik az ő (adós) terhére”,

illetve

„šá iti ina ugu-ḫi 1 ma-né-e 1 gín kù.babbar ur₅.ra ina ugu-ḫi-šú i-rab-bi; amely havonta, minánként 1 sékel ezüst kamattal növekszik az ő (adós) terhére”.

Mivel a babilóniai év is tizenkét hónapból állt, ezért napjaink gyakorlatainak megfelelően százalékban kifejezve mindkét formula húsz százalék kamatot jelentett éves szinten, bár maguk a babilóniaiak, mint láttuk, nem százalékszámítást használtak. Ez azonban csak az egyik, még ha a leggyakoribb kamatláb is volt, de Babilónia történetének ebben a periódusában biztosan nem csak ez az egy kamat létezett, számos más kamatlábat is találunk dokumentumainkban.¹ Ezekben a kamat meghatározására szolgáló formula ugyanaz, de a sékel (gín) előtti szám változtatásával eltérő kamatlábat is képesek voltak kifejezni. E kamatlábakat Vargyas Péter egy korábbi tanulmányában a következőképp összegezte²:

	Kamatláb (%)	Éves kamatláb (sével)	Havi kamatláb (sével)
1	8,33	5	-
2	10	6	0,5
3	11,66	7	-
4	12,5	7,5	-
5	13,33	8	-
6	15	9	0,75
7	16,66	10	0,83
8	20	12	1
9	25	15	1,25
10	30	-	1,5
11	40	-	2
12	60	-	3

Mindebből azt a következtetést vonta le, hogy a szerződésekből 0,5 sékeltől 15 sékelig szerepelnek a számok. Mindezt a babilóniai minához viszonyítva kell számolnunk, és már a szám nagyságából következtethetünk arra, hogy havi (0,5 és 3 sékel között), vagy évi (5 és 15 sékel között)

¹ A kutatás eddig nem tisztázta egyértelműen, hogy mi lehetett a pontos oka az egyes szerződésekből szereplő eltérő kamatoknak. Az eddigi értelmezésekhez és egy újabb javaslatához lásd CSABAI előkészületben.

² VARGYAS 2000, 1099-1100. o.

kamatszámítást rögzítettek a szerződésben. Ha az évi kamatszámítás formuláját használták, akkor egy kivételtől (7,5) eltekintve a fizetendő kamat mértékét meghatározó szám egész szám volt (5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 15 sékel minánként egyévente). Havi rendszerességű kamat felszámítása esetében már gyakrabban fordul elő törtszám, de ezúttal is csak a legegyszerűbb törtszámokkal dolgoznak (1/2 és 1/4): 0,5, 0,75, 0,83, 1, 1,25, 1,5, 2, 3. Mindezek között két olyan kamat szerepel, amelyeket formabontó módon fejeztek ki. Ezek a 0,83 és a 0,75 sékel havonta, minánként. Az előbbit az általunk használt matematikai rendtől idegen megoldással fejezik ki: „1 gín 6-u' lá-ti (1 sékel 1/6-dal kevesebb, azaz 5/6 sékel, vagy 0,833 sékel).

A másik kamatláb képezi tanulmányunk tárgyát. Ebben a szerződésben a fentiek alapján 0,75 sékel ezüst található kamatként (havonta, minánként), amit azonban nem úgy fejez ki az egykori írnok, ahogy mi elvárnánk, miszerint 3/4³ vagy összetetten 1/2 és 1/4. Ez havi kamatszámítás szerint mindössze egyetlenegy ékírásos szerződésben olvasható, J. N. Strassmaier, *Inschriften von Darius, König von Babylon*, Leipzig, 1892: 119. (röviden *Dar* 119) (= J. N. Strassmaier, *Die babylonischen Inschriften im Museum zu Liverpool nebst aus der Zeit von Nebukadnezar bis Darius, Leiden*, 1885: 174. [röviden *Liv* 174]) amelyet a következőképpen lehet lefordítani⁴:

	1 1/2 ma.na.kù.babbar babbar-ú šá ina 1 gín bit-qa
2	nu-uh-ḫu-tu šá 'géme- ^d ká dumu.munus-su šá ^m kal-ba-a a ^m na-ba-a-a
4	ina ugu-ḫi ^{md} en-mu a ^m mu-mu a ^m šá-la-la šá iti ina ugu-ḫi 1 ma.na 2-ta šu ^{ll,mes} ḫal-lu-ru kù.babbar
6	ina ugu-ḫi-šú i-rab-bi ^{lú} mu-kin-nu ^{md} en-mu a-šú šá ^m kar- ^d amar.utu
8	a ^{mlú} simug ^{md} en-sur a-šú šá { ^m } ^{md} ag-kar-zi ^{mes} a ^{mlú} báḫar
10	^{mi} den a-šú šá ^{md} ag-mu-uru a ^{mlú} ad.kid ^{lú} umbisag ^{md} en-mu a-šú šá ^m mu-mu a ^m šá-la-la
12	tin.tir ^{ki} itine ₄ 5.kam mu 4.kam ^{md} da-ri-mu-meš
14	lugal e ^{ki} u kur.kur ^{mes}

³ Két módon fejezheték volna ki: 3-ta šu^{ll}, vagy 3 igi.4.gál.la^{mes}.

⁴ A szerződés ékírásos kópiái a tanulmány végén találhatóak. A kópiák digitalizálásáért köszönettel tartozom Vér Ádámnak, az ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék munkatársának.

1-4: 1 1/2 mina fehér ezüst, amelyben 1 sékelben 1/8 az ötvözet,ⁱ amivel Bēl-iddin, Šuma-iddin fia, Šalālaⁱⁱ leszármazottja tartozik Amat-Bāba-nak,ⁱⁱⁱ Kalbaya lányának, Nabaya leszármazottjának.^{iv}

5-6: Havonta, minánként 2/3^v 1/40^{vi} (sével) ezüst (kamat) növekszik az ő (Bēl-iddin) terhére.

7-10: tanúk: Bēl-iddin, Mušēzib-Marduk fia, Nappāju leszármazottja;

Bēl-ētir, Nabū-ētir-napsāti fia, Paḫāru leszármazottja;

Na'id-Bēl, Nabū-šuma-ušur fia, Atkuppu leszármazottja.

11: Az írnok: Bēl-iddin, Šuma-iddin fia, Šalāla leszármazottja (az adós).

12-15: Babylon, abu hónap 5. napja, (I.) Dareiosz, Babilón királyának, az országok királyának 4. éve.

Az itt szereplő hitelszerződés egy teljesen egyszerű, szokványos kötelezvény.⁵ A tartozás összegén, a hitelezőn és az adóson kívül nem szerepel benne semmi más, csak a kamat fizetéséről szóló záradék.⁶ A tanulmányunk szempontjából pedig pont ez a fontos.

A *Dar* 119 hitelszerződésben havi számítású kamatformula szerepel, amelyben 2/3 sékel (azaz 120 „gabonaszemnyi”⁷) és 1/40 sékel (azaz 4,5 „gabonaszemnyi”) ezüstöt kell fizetni kamatként, minánként, havonta. Ez százalékban kifejezve 13,83% kamat évente.

A fenti táblázatban ez a kamatláb nem található, mert a szótárak alapján a *ḫallūru* fordítása 1/10 lenne.⁸ Emiatt a szerződésben szereplő kamatot úgy is lehet értelmezni (ha nem fogadnánk el Powell érvelését), hogy 2/3 és 1/10 sékel ezüst havonta a kamat. Ez rendkívül közel áll ahhoz a 15%-os kamatlábhöz, amelyre több példa is fellelhető a Kr. e. 1. évezredi babilóniai hitelszerződések között az évi számítású kamatformulák között (évente 9 sékel ezüst minánként).⁹ Eddig pedig úgy tűnt, hogy ez az egy példa létezik erre a kamatra a havi számítású kamatok között. A két kamatláb között annyira elhanyagolható a különbség, hogy azt is gondolhatnánk, hogy a szerződők biztosan a 15%-ra gondoltak, amikor megkö-

⁵ Ehhez lásd legutóbb WUNSCH 2002, 224-234. o.; OELSNER - WELLS - WUNSCH 2003, 949-953. o.; JURSA 2005, 41-42. o.

⁶ Az új- és későbabilóni hitelszerződések záradékairól, záradékainak összefüggéseiről lásd CSABAI előkészületben. A szerződésben még a leggyakoribb, a visszafizetési záradék sem szerepel.

⁷ Az újbabilóni és óperzsa korban a sékelt váltó mértékegység a „gabonaszem (*uṭṭetu*)” volt. 1 sékelt 180 gabonaszem tett ki.

⁸ Ehhez lásd a 10. jegyzetet.

⁹ VARGYAS 2000, 1099. o. 21. j.

tötték a szerződést.¹⁰ Sékelben kifejezve havonta csupán 0,059 sékel ezüst (10,5 „gabonaszem”) minánként a különbözet, kamatban kifejezve pedig még kevesebbnek, alig 0,33%-nak tűnik a különbség. Nem szabad szem elől tévesztenünk azonban azt, hogy ezt a hitelszerződést Babilóniában írták és egyáltalán nem százalékban akarták kifejezni magukat. Ezért – függetlenül attól, hogy a *halluru* helyes olvasata 1/10 vagy 1/40 – biztosan kijelenthető, hogy az itt vizsgált szerződésben a kamat biztosan nem 15% évente. Ezért a fenti táblázatot először annyiban mindenképpen módosítani kell, hogy a havi kamatlábak sorából a 0,75 sékelről szóló bejegyzést törölni kell, mivel az eddigi publikált szerződések közül ez volt eddig az egyetlen, amit ide lehetett sorolni.

Mielőtt a szerződésben szereplő kamatformulát tovább tárgyalnánk, felmerülhet bennünk az is, hogy ez a szokatlan kamatláb csupán a véletlen játéka és itt egy egyszerű írni ki tévedésről van szó. Ezt valóban egy lehetséges magyarázatnak tekinthetnénk, de erre van három ellenvetésem. A legelső ezek közül a számok kifejezése, miszerint az 1/40-et teljesen szillabikus (szótagoló) formában írták, ami miatt – szerintem – kizárható a tévesztés. Második érvem az, hogy a szerződésben rendkívül magas összeg, 90 sékel szerepel. Ez egy ereje teljében lévő férfi hét és fél évnyi keresete!¹¹ Harmadik érvem pedig az lenne, hogy a szerződés írni ki maga az adós volt, tehát biztosak lehetünk abban, hogy odafigyelt a szerződésének egyik legfontosabb pontjára.¹² A fenti három tényező miatt már biztosan kizárhatjuk annak a lehetőségét, hogy a szerződést felületesen, tévesen írták.

Elfogadva Powell értelmezését, miszerint a *halluru* 1/40 sékelt jelent,¹³ a *Dar* 119, 5–6. sor helyes olvasata és interpretációja az, hogy a megállapított kamat minánként 13,83% egy évre.

Ezen egyszerű számítás után csupán már csak azt a kérdést kell feltennünk, hogy miért ezt a bonyolult kifejezést használták, és miért ez az egyedi – az újbabilóni, illetve a kora óperzsa korban szokatlan – kamat olvasható a szerződésben? Amint azt már említettem, a kutatásban eddig még nem tisztázott, hogy miért szerepel egy-egy szerződésben ala-

¹⁰ Feltételezhetően ezért szerepel a 15%-os szerződések között, lásd uo. Korábban én is így véltem: CSABAI 2005, 62. o.

¹¹ Az átlagos kereset 12 sékel volt egy évben, DANDAMAYEV 1987; DANDAMAYEV 1988, 53–54. o.; DANDAMAYEV 1991, 271. o.

¹² Ráadásul a hitelező is valószínűleg írástudó volt, mert feltételezésem szerint csak ekkor volt lehetséges, hogy nem egy külső írni ki foglalta írásba a szerződést. Ehhez, az írni ki, mint adósok és egyben írni ki témájához lásd CSABAI előkészületben.

¹³ Ezt Egyiptomból származó (arámi) források erősítik meg igazán.

csonyabb vagy magasabb kamat. Azonban elvitathatatlan e szerződéstől, hogy a szerződő felek valamiért körülbelül 13–14 százaléknyi kamatban állapodtak meg. Ezt pedig némiképp meglepő módon nem egy évi számítású kamatformulával adják meg (évi 8 sékel 13,33%, évi 9 sékel 15% lenne¹⁴), ami *számunkra* logikusabbnak tűnik, hanem a fenti bonyolultabb formában.

Véleményem szerint a hitelszerződésben olvasható szokatlan kamatformula okának megoldását a dokumentum első sora adja. Az adós 90 sékelt vesz kölcsön a hitelezőtől. Ez az 1 mina másfélszerese. Ha havi kamatszámítást veszünk alapul – ahogy az a szerződésben szerepel –, akkor a kamatként sékelben megadott értékek másfélszeresével kell számolnunk. Így a 2/3 sékelből pontosan 1 sékel lesz, a 0,025 sékelből pedig 0,0375 sékel lesz. Ugyanez az előnye nincsen meg akkor, ha ezt egy éves kamatlábbal fejezik ki. Most már csak az kérdés, hogy az itt felvázoltak hogyan illeszkednek az ókori Babilónia kamatszédési szokásaihoz.

Marc Van De Mieroop egy tanulmányában azt hangsúlyozta, hogy a babilóniaiak egy, a mi szokásainktól eltérő hitelezési gyakorlatot követtek.¹⁵ Véleménye szerint a babilóniaiak a kölcsönadott összeg után valóban számítottak fel kamatot, azonban ezt nem egy éves kamatláb alapján számították ki, hanem a szerződésben kamatként megjelölt összeg egyszerűen hozzáadódik a tőkéhez, függetlenül attól, hogy a hitelt egy nap, egy hónap, vagy egy év múlva kellett visszafizetni. Van De Mieroop eme elképzelése szerint tehát a kamatot pusztán a kölcsön visszafizetése idején egy alkalommal fizeti meg az adós. A kamatról alkotott elképzelését később annyiban módosította,¹⁶ hogy az itt is leírt kamatformulában lévő évi 12 sékel, vagy havi 1 sékel kamat teljes összegében hozzáadódik a tőkéhez, függetlenül a hitel összegétől.¹⁷ Bár Van De Mieroop interpretációját a kutatásban több alkalommal cáfolták elsősorban a Kr.e. 1. évezredből

¹⁴ A választ talán az az érdekes jelenség adhatja meg, hogy a vizsgált szerződésben szereplő kamatlábbal hasonló kamat (évi 9 sékel minánként, azaz 15 %, lásd fent) esetében csak akkor használtak éves kamatot, ha a kölcsön összege 1 mina, vagy ennél kevesebb összeg volt. VARGYAS 2000, 1099. o. 21. jegyzetben megnevezett szövegek alapján, növekvő sorrendben: 10; 30; 40; 40; 51; 60 sékel. Ennek az értelmezését máshol részletesebben még bemutatom.

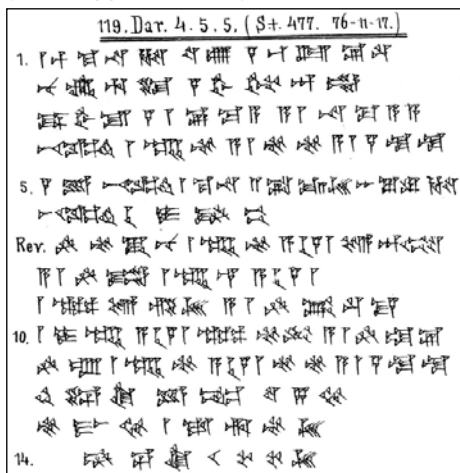
¹⁵ Részletesen lásd VAN DE MIEROOP 1995.

¹⁶ Michael Hudson kutatásainak hatására, lásd HUDSON 2000.

¹⁷ VAN DE MIEROOP 2002 és VAN DE MIEROOP 2005.

származó források alapján,¹⁸ továbbra is fenntartja véleményét Babilónia teljes időszakára vonatkozóan.¹⁹

Úgy gondolom, hogy a tanulmányban szereplő dokumentumban olvasható szokatlan és bonyolult kamatformula csak akkor értelmezhető számunkra helyesen, ha nem értünk egyet Van De Mieroop interpretációjával a babilóniai kamatról. A *Dar* 119 (*Liv* 194) szerződésben azért szerepel ez a szokatlan kamatformula, mert a szerződő felek havi kamatfizetést akartak meghatározni, és ezt évi kamatlábként kell értelmeznünk, amit a hitelösszeg és a fizetési periódus (egy hónap) függvényben kellett az adósnak fizetni.²⁰ Ez pedig csak akkor lehetséges, ha az a gazdasági környezet, amiben a szerződés megszületik, ezt a gyakorlatot támogatja. Ezért úgy vélem, hogy Van De Mieroop elképzelése nem helytálló a Kr. e. 1. évezredre és azoknak a kutatásoknak van helye, amelyek a szerződésekben éves kamatlábat keresnek, ami után a kamatot mind a hitel összegétől, mind a visszafizetés idejétől függően számítják.

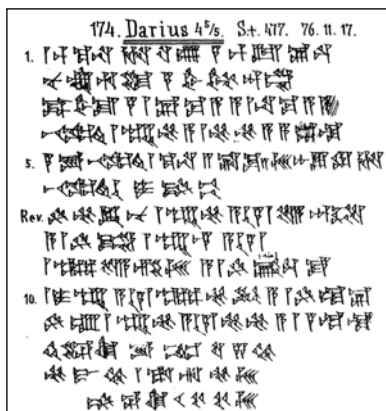

J. N. Strassmaier, *Inschriften von Darius, König von Babylon*, Leipzig, 1892. 119.

¹⁸ Lásd VARGYAS 2000, VAN DE MIEROOP 1995-ban szereplő elképzelését cáfolva. Ugyanezt cáfolta WUNSCH 2002 és JURSA 2002, igaz nem hangsúlyozva, hogy megállapításaik ellenkeznek Van De Mieroop véleményével.

¹⁹ Egyedül VARGYAS 2000-ben megjelent ellenvéleményre reagálva, VAN DE MIEROOP 2005, 361. o. 44. j.

²⁰ Ezt támasztják alá azok a kifejezések, amely néhány hitelszerződésben egyértelműen utalnak a kamat havi rendszerességű fizetésére, ehhez lásd például: CTMMA 3: 44, 6. sor: „iti a₄ ur₅. [ra i-nam-din]; a kamatot havonta fizeti (az adós)”, ugyanez a kifejezés GRAZIANI 1991: 1, 7. sor.; vagy „iti.ta.àm ur₅.ra sum-in; a kamatot havonta fizeti (az adós)” CTMMA 3: 80, 7-8. sor és BE 9: 66, 6-7. sor.

J. N. Strassmaier, *Die babylonischen Inschriften im Museum zu Liverpool nebst aus der Zeit von Nebukadnezar bis Darius, Leiden, 1885.* 174.

Felhasznált irodalom

- BE 9 = Hilprecht, Z.V. – Clay, A.T.: *Business Documents of the Murashu Sons of Nippur Dated in the Reign of Artaxerxes I. (464–424 B.C.)*. BIN 9. Philadelphia, 1898.
- CAD „H” = Ignace J. Gelb et al. (eds.): *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Volume 6. H, Oriental Insitute, Chicago, 1956.
- CDA = Jeremy Black – Andrew George – Nicholas Postgate: *A Concise Dictionary of Akkadian*. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2000.
- CSABAI 2005 = CSABAI Zoltán: *Babilónia gazdasága az i. e. 1. évezredben. Egy családi levéltár házbérleti szerződéseinek és a hitelszerződések kamatainak vizsgálata*. Pécs, 2005 (szakdolgozat).
- CSABAI előkészületben = CSABAI Zoltán: *Hitel és kamat az ókori Babilóniában a Kr. e. 1. évezredben*, PhD disszertáció, előkészületben.
- CTMMA 3 = Spar, Ira – Dassow, Eva von (eds.): *Private Archive Texts from the First Millenium B.C.* Cuneiform Texts from the Metropolitan Museum of Arts 3. Metropolitan Museum of Art, New York, 2000.
- DANDAMAYEV 1987 = DANDAMAYEV, Muhammad A.: „Free Hired Labor in Babylonia during the Sixth through Fourth Centuries B.C.” In: Powell, M. A. (ed.): *Labor in the Ancient Near East*. American Oriental Series 68. American Oriental Society, New Haven, 1987. 271–279. o.

- DANDAMAYEV 1988 = DANDAMAYEV, Muhammad A.: Wages and Prices in Babylonia in the 6th and 5th Century B.C. *Altorientalische Forschungen* 15. 53–58. o.
- DANDAMAYEV 1991 = DANDAMAYEV, Muhammad A.: Neo-Babylonian society and economy. In: Boardman, J. (ed.): *The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B.C.* The Cambridge Ancient History² Volume 3. Part 2. Cambridge University Press, Cambridge, 1991. 252–275. o.
- GRAZIANI 1991 = GRAZIANI, Simonetta: *Testi editi ed inediti datati al regno di Bardiya (522 a.C.)*. Annali Supplemento 61. Napoli, 1991.
- HUDSON 2000 = HUDSON, Michael: How Interest Rates were set, 2500 BC-1000 AD: Más, tokos and fœnus as Metaphors for Interest Accruals. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 43 (2000) 132–161. o.
- JOANNÈS 1995 = JOANNÈS, Francis: Private Commerce and Banking in Achaemenid Babylon. In: Sasson, J. M. (ed.): *Civilizations of the Ancient Near East*. Scribner, New York, 1995. 1475–1485. o.
- JURSA 2002 = JURSA, Michael: Debts and Indebtedness in the Neo-Babylonian Period: Evidence from the Institutional Archives. In: Hudson, M. – Van De Mieroop, M. (eds.): *Debt and Economic Renewal in the Ancient Near East*. International Scholars Conference on Ancient Near Eastern Economies III. CDL Press, Bethesda, 2002. 197–220. o.
- JURSA 2005 = JURSA, Michael: *Neo-Babylonian Legal and Administrative Documents. Typology, Contents and Archives*. Guides to the Mesopotamian Textual Record 1. Ugarit-Verlag, Münster, 2005.
- OELSNER – WELLS – WUNSCH 2003 = OELSNER, Joachim – WELLS, Bruce – WUNSCH, Cornelia: Neo-Babylonian Period. In: Westbrook, R.: (ed.) *A History of Ancient Near Eastern Law* 1–2. Handbuch der Orientalistik 72/1–2. Brill, Leiden – Boston, 2003. 911–974. o.
- POWELL 1987–1990 = Marvin A. POWELL: Maße und Gewichte In: *Realexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*. Band 7. De Gruyter, Berlin – New York, 1987–1990. 457–517. o.
- STRECK 1995 = STRECK, Michael P.: *Zahl und Zeit. Grammatik der Numeralia und des Verbalsystems im Spätbabylonischen*. Cuneiform Monographs 5. Styx Publications, Groningen, 1995.
- VAN DE MIEROOP 1995 = VAN DE MIEROOP, Marc: Old Babylonian Interest Rates: Were they annual? In: Van Lerberghe, K. – Schoors, A. (eds.): *Immigration and Emigration within the Ancient Near East, Festschrift Edward Lipiński*. Orientalia Lovaniensia Analecta 65. Peeters, Leuven, 1995. 357–364. o.

- VAN DE MIEROOP 2002 = VAN DE MIEROOP, Marc: A History of Near Eastern Debt? In: Hudson, M. – Van De Mieroop, M. (eds.): *Debt and Economic Renewal in the Ancient Near East*. International Scholars Conference on Ancient Near Eastern Economies III. CDL Press, Bethesda, 2002. 59–94. o.
- VAN DE MIEROOP 2005 = VAN DE MIEROOP, Marc: The Invention of Interest: Sumerian Loans. In: W. N. Goetzmann – K. G. Rouwenhorst (eds.): *The Origins of Value. The Financial Innovations That Created Modern Capital Markets*. Oxford University Press, Oxford, 2005. 17–30. és a jegyzetek 359–361. o.
- VARGYAS 2000 = VARGYAS, Péter: Babylonian Interest Rates: Weren't they annual? In: Graziani, S. (ed.): *Studi Sul Vicino Oriente Antico – Dedicati Alla Memoria di Luigi Cagni*. Istituto Universitario Orientale, Napoli, 2000. 1095–1105. o.
- VARGYAS 2001 = VARGYAS, Péter: *A History of Babylonian Prices in the First Millenium B.C. Volume 1. Prices of the Basic Commodities*. Heidelberger Studien zum Alten Orient 10. Heidelberger Orientverlag, Heidelberg, 2001.
- WUNSCH 1995–1996 = WUNSCH, Cornelia: Die Frauen der Familie Egibi *Archiv für Orientforschung* 42–43. 33–63. o.
- WUNSCH 2002 = WUNSCH, Cornelia: Debt, Interest, Pledge and Forfeiture in the Neo-Babylonian and Early Achaemenid Period: The Evidence from Private Archives. In: Hudson, M. – Van De Mieroop, M. (eds.): *Debt and Economic Renewal in the Ancient Near East*. International Scholars Conference on Ancient Near Eastern Economies III. CDL Press, Bethesda, 2002. 221–255. o.

ⁱ Az ezüst minőségére vonatkozóan lásd VARGYAS 2001, 18–19. o.

ⁱⁱ *Liv* 174, 4: *ina ugu-ḫi^{md}e n-mu a^mmu-mu a {a} <^map-la*. Ez azonban valószínűleg elírás, mert *Liv* 174, 11 sorban, az írrok megnevezésekor már helyesen szerepel az adós neve: *la^umbisag^{md}e n-mu a-šú šá^mmu-mu a^mšá-la-la*, ill. a későbbi kiadásban (*Dar* 119) a kópián ez már nem szerepel.

ⁱⁱⁱ Az Egibi család főága negyedik generációjának fejének *Marduk-nāšir-apli*-nak a felesége, WUNSCH 1995–1996, 34. és 42–43. o.

^{iv} Bizonyos vagyonos nők saját forgatható tőkéjükkel (kifejezetten kamatszedés céljából) megtalálhatók a hitelezők között, ehhez lásd JOANNES 1995, 1477. o.

^v STRECK 1995, 62. o.

^{vi} A *ḫallūru* fordítása az assziriológiai szótárakban 1/10 (lásd: CAD „H” 47–48. o.; CDA 102. o.), azonban ezt az olvasatot helyesbítette Marvin A. Powell a *Reallexikon der Assyriologie*, a mértékegységekről írt szócikkében, mely szerint a *ḫallūru* helyes olvasata 1/40, lásd POWELL 1987–1990, 511–512. o.

KI VOLT „HŰSÉGES A HAZÁHOZ”?

A „NEMZETHŰSÉG” MEGÁLLAPÍTÁSÁNAK PROBLEMATIKÁJA TOLNA
VÁRMEGYE VÖLGYÉGI JÁRÁSÁBAN*

A telepítésekben érdekelt szervek és tevékenységük

Az *Ideiglenes Nemzeti Kormány* 1945. március 15-én kelt 600/1945. M. E. számú rendelete (földreformrendelet) a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves (sic!) nép földhözjuttatásáról 4. §-a kimondta, hogy „teljes egészében és nagyságra való tekintet nélkül el kell kobozni a hazaárulók, a nyilas, nemzeti szocialista és egyéb fasiszta vezetők, a Volksbundtagok, továbbá a háborús és népellenes bűnösök földbirtokait”.¹ A rendelet tehát nem hagyott kétséget a tekintetben, hogy a németiség vagyonekhozással történő megbüntetése annak a második világháború alatt tanúsított „nemzetellenes” és „haza-fiatlan” magatartásáért, elválaszthatatlanul összekapcsolódik egy évszázados égető társadalmi probléma megoldásával, a szegényparaszti- agrárproletár réteg földhöz juttatásával. A jogszabály megnevezte a földreform végrehajtásáért felelős, hierarchikusan felépülő szerveket is, jelesen a legfelsőbb szinten tevékenykedő és a *Földművelésügyi Minisztérium* (FM) irányítása alatt álló *Országos Földbirtokrendező Tanácsot* (OFT),² a valamennyi megyeszékhelyen, az adott megyére kiterjedő hatáskörrel létesített Me-

* A földrajzi értelemben vett Völgység a Baranya megyei Ormánsághoz, a Zala megyei Göcsejhez hasonló történeti tájegység Tolna megye déli részén. Természetföldrajzi tekintetben a Völgység a Tolna-Baranyai-dombságnak a része, pontos földrajzi határainak megvonása ugyanakkor problematikus. (Ezzel kapcsolatban lásd: SZÓTS 2007, 9-12. o.) A közigazgatási értelemben vett Völgység Tolna (vár)megyének egy változó kiterjedésű járását jelentette 1725-től egészen 1977-ig. Központja a városias jellegű nagyközség, a tárgyalt korszakra már erősen polgárosodott, ipari-kereskedelmi centrum Bonyhád volt, amelynek vonzáskörzete az északkelet-baranyai falvakra (Hidas, Mecseknádasd, Ófalu, Óbánya, stb.) is kiterjedt. A Völgység a múlt század derekára nem pusztán agrárjellegű térség volt. A már említett ipari-kereskedelmi központ Bonyhád mellett ide tartoztak az észak-mecseki bányavidék ipari-bányász falvai is. (lásd: SZÓTS 2007, 4. o.) 1945-ben a Völgységi járást 28 település alkotta, lakosságának 75%-át a németiség tette ki (lásd: TÓTH 1993, 59. o.)

¹ Magyar Közlöny 1945/10. 1. o.

² Elnökévé a *Nemzeti Paraszti Párt* (NPP) első emberét, *Veres Pétert* választották.

gyei Földbirtokrendező Tanácsokat (MFT),³ valamint a településeken működő Községi Földigénylő Bizottságokat (KFB).⁴ Ez utóbbiak – amelyet egy adott település földigénylői alakítottak meg – feladata volt a helyi szintű végrehajtás, vagyis ők végezték el az igényjogosultak nyilvántartásba vételét, az elkobzás alá eső földbirtokok összeírását, a községi földbirtokok felosztási tervének elkészítését. Nem sokkal később, március 28-i keltezéssel jelent meg a Nagy Imre kommunista földművelésügyi miniszter által szignált 33.000/1945. F. M. számú rendelet,⁵ mely kiegészítette, illetve pontosította a fenti jogszabályt. Ez egyértelműen kimondta többek között azt is, hogy a KFB-k közvetlen felügyeletét az MFT-k látják el, azok munkáját azonban ún. járási megbízottak útján az OFT is rendszeresen ellenőrzi. A rendelet részletesen ismertette KFB elnöke és tagjai megválasztásának menetét és körülményeit, tételesen felsorolta a hatáskörükbe tartozó feladatokat. A földreform végrehajtásával kapcsolatos ügyek intézésének közigazgatási irányítására és ellenőrzésére új szervként létrehozták az OFT mellé rendelt Országos Földhivatalt (OF),⁶ az MFT-k mellé – hasonló feladatkörrel – a Megyei Földhivatalokat (MF) rendelték.

Mivel a német többségű községekben adott esetben több felosztható birtok állt rendelkezésre, mint ahány földigénylő a faluban élt, másrészt a nincstelen szegényparaszti tömegek földigényét helyben kielégíteni nem lehetett, hamar világossá vált, hogy a rendelet gyakorlati végrehajtásához telepítésekre van szükség. A *Parasztpárt*, illetve a *Kommunista Párt* tervezeiben ab ovo szerepelt a jórészt az Alföldön élő nincstelen szegényparaszti tömegek földhöz juttatása, akár a dunántúli megyékbe történő áttelepítésük árán is. A németiség vagyoni jogi korlátozását, majd kitelepítését/elűzését nagymértékben motiválta a keleti országrészből érkező földnélküliek letelepítésének szándéka is. A kibontakozó telepítési akciót kívánta szabályozni az 5.600/1945. F. M. számú rendelet,⁷ mely kimondta, hogy a KFB-k regisztrálják a földjuttatásban nem részesült, de áttelepülésre hajlandó igényjogosultakat. Ezeknek az adott megyén belüli másik településen való elhelyezéséről és birtokjuttatásáról az MFT gondoskodott, míg egy másik megyébe történő áttelepítésük az OFT illetékességébe tartozott.

³ A Tolnavármegyei Földbirtokrendező Tanács élére Gulyás Andort nevezték ki. TMÖL MFT passim.

⁴ A bonyhádi főszołgabíró 1945. március 29-én kelt jelentése szerint addig az időpontig a Völgyesgi járás 28 községe közül 22-ben alakítottak KFB-t. TMÖL VFJ 823/1945.

⁵ Magyar Közlöny 1945/14. 2–7. o.

⁶ Elnöke a földkérdés avatott szakértőjeként számon tartott *Kerek Mihály* lett. Lásd: TÓTH 1993, 59. o.

⁷ Magyar Közlöny 1945/45. 1–7. o.

E komplikált és rendkívül szerteágazó tevékenység lebonyolításra hívta életre az 1945. június 22-én kelt 6.342/1945. F. M. számú rendelet az *Országos Földbirtokrendező Tanács Telepítési Hivatalát* (OFT TH).⁸

A földreform végrehajtása azonban nem maradt sokáig az FM által felügyelt szervek privilégiuma. Az 1945. május 4-én kelt 1.710/1945. M. E. számú rendelet értelmében felállították a *Népgondozó Hivatalt* (NH), amely feladataul kapta többek között a trianoni határokon túlról érkezett (jobbra elmenekült, áttelepített vagy elüldözött) magyar népesség elhelyezését, letelepítését és segélyezését, valamint hatáskörébe tartozott „a fasiszta németek kitelepítésének végrehajtása”.⁹ A budapesti székhelyű NH¹⁰ felügyeletét a *Belügyminisztérium* (BM) látta el, ami nem volt véletlen. Az erőteljes kommunista (MKP) ellenőrzés alatt álló BM az NH-n keresztül igyekezett közvetlen befolyást gyakorolni a telepítésekre és a földreform gyakorlati végrehajtására.¹¹ Az 1945-ös év elejétől ugyanis egy rendkívül intenzív migrációs jelenség volt kibontakozóban, amely az ország egész területére kiterjedt. Ennek egyik komponensét a trianoni határokon túlról (leginkább a 1938–1941 közötti revíziók során visszacapott, majd az 1945. január 20-i fegyverszüneti egyezmény értelmében ismételen elcsatolt területekről) érkező menekültek (köztük a Bácskából menekülő bukovinai székelemek) tömege, másik részét a kelet-magyarországi nincstelen földigénylők

⁸ TÓTH 1993, 67. o.

⁹ Magyar Közlöny 1945/26. 5–6. o. Hivatalos magyar jogszabályban ekkor történik először utalás a németység kitelepítésére. A kitelepítés körül zajló politikai vitákról, a magyar politikai elit és a pártok kitelepítéssel kapcsolatos álláspontjáról lásd: TÓTH 1993, 21–51. o.

¹⁰ Az NH első vezetője meglehetősen rövid ideig az a kisgazdapárti *id. dr. Antall József* volt, aki ezt a pozíciót 1945. május 24-én az Újjáépítési Minisztérium adminisztratív államtitkári címére cserélte, majd 1945. november 15. és 1946. július 20. között a Tildy-, és a Nagy Ferenc-kormányban az említett tárca első embereként tevékenykedett (lásd: http://server2001.rev.hu/oha/oha_display_biography.asp?id=4009&lang=h), és aki a németység kitelepítéséről döntő 1945. december 22-i kormánytilésen a következő álláspontra helyezkedett: „... nemzetpolitikai szempontból nem kétséges, hogy Magyarországnak érdeke, minél nagyobb számban hagyják el a németek az országot. Soha nem lesz ilyen alkalom, hogy megszabaduljunk a németektől.” TÓTH 1993, 44. o. Antall utódja az NH élén *Szepessy Géza* lett.

¹¹ Erre azért volt szüksége, mert az FM-ben a *Kisgazdapárt* (FKgP) mindig is erős pozíciókkal rendelkezett, a tárca irányítása a Tildy-, majd a Nagy Ferenc-kormány megalkadását követően pedig ténylegesen is az FKgP irányítása alá került. (Az FM vezetője 1945. november 15. – 1946. február 23. között *Kovács Béla*, 1946. február 23. – 1946. november 20. között a titkos kommunista *Dobi István* volt. Ez a személyi változás azt jelezte, hogy e tárcánál ismét nőtt a Magyar Kommunista Párt – MKP – befolyása.) <http://www.fvm.gov.hu/main.php?folderID=1493&articleID=5795&ctag=articlelist&iiid=1>).

csoportjainak a Dunántúl német lakta területei felé történő vándorlása jelentette. Ez utóbbi jórészt nem spontán, hanem a Parasztpárt valamint a Kommunista Párt által szervezett és irányított akció volt, amely a Dunántúl németek által lakott térségein kívül, Vas és Zala megyék területét is érintette. Bár a földreform végrehajtásáért az FM alá rendelt szervek (OFT, MFT, KFB) voltak elviekben a felelősek, a reform csakis a németiség kárára fogatosított intézkedések árán volt keresztülvihető, ebbe viszont májustól már az NH-nak is komoly beleszólása volt. Sőt, az NH-t e tekintetben újabb jogkörökkel ruházta fel *Erdei Ferenc* 20.100/1945. 7. B. M. I. számú rendelete, amelyben a hivatal kizárólagos jogkörébe utalta a német nemzetiségű személyekkel szembeni bárminemű intézkedés fogatosítását. Olyannyira, hogy még a közigazgatási és rendőri hatóságoknak is pusztán a „Népgondozó Hivatal intézkedéseinek megfelelő megkeresés alapján való végrehajtására és a szükséges segítség megadására kell szorítkozniok”.¹²

A Népgondozó Hivatal szervezeti struktúrája eltért a földbirtokrendező szervekétől. Két fő egységre, a Szociális és a Telepítési Főosztályra¹³ tagolódott. Ez utóbbi alá tartoztak a regionális beosztásban tevékenykedő Telepítési Kirendeltségek (TK) (pl. Nyugat-magyarországi, Dél-magyarországi, Délnyugat-magyarországi Kirendeltség). Ez utóbbiak kerületekre, a kerületek körzetekre tagolódtak, melyek élén kerület-, illetve körzetvezetők álltak. A kerületvezetők alá voltak beosztva az NH-hierarchia utolsó előtti fokán álló telepfelügyelők,¹⁴ akik több község telepeseinek életét követték nyomon. Ők az információkat személyes tapasztalataik alapján, illetve a minden telepés községben jelenlévő bizalmi emberektől, az NH szervezetének sejtjeit jelentő telepgazdáktól szerezték.¹⁵

Hatásköri viták a BM és az FM földreform-végrehajtási és telepítési szervei között

Azáltal, hogy a Népgondozó Hivatal valamint az Országos Földbirtokrendező Tanács Telepítési Hivatalának jogköre átfedte egymást,

¹² Magyar Közlöny 1945/65. 9. o.

¹³ Ennek vezetője, egyben az NH második embere *Iványi Jenő* volt, egészen az 1946. január 29-i leváltásáig. Utódjául Szepessy NH-vezető *Szász Gerőt* nevezte ki. TMÖL NH 911/1946.

¹⁴ Érdekes adalék, hogy az iratok tanúsága szerint ezek eredetileg mint *telepgazdák* az MFT-k felügyelete alatt álltak, és csupán 1945. július 1-jétől kerültek a NH felügyelete alá. TMÖL NH 205/1946.

¹⁵ Ezzel kapcsolatban lásd: TÓTH 1993, 88–89. o., továbbá TMÖL NH passim.

viszonyukat kezdettől fogva a szembenállás, az egymással való vetélkedés határozta meg.¹⁶ Célravezető lett volna, ha a két szervezet jogkörét pontosan elhatárolják, feladataikat egyértelműen kijelölik, munkájukat mind elvi, mind gyakorlati síkon összehangolják. Ezáltal lehetőség nyílt volna egy korrekt, egymást segítő szakmai együttműködésre, a földreform és a telepítések mihamarabbi sikeres és eredményes befejezése érdekében. Az együttműködés fontosságának hangsúlyozásán túl azonban sohasem történt érdemi lépés az egymást átfedő kompetenciák szétválasztására, a harmonikus kooperáció kialakítása érdekében, sőt a későbbi szabályozások csak bonyolították a helyzetet.¹⁷ Így a földreform végrehajtása és telepítések ügyében két, egymással csaknem párhuzamos struktúrájú, hasonló, sőt gyakran egymást átfedő feladatkörrel rendelkező, ezért a napi ügymenetben egymással állandó kapcsolatban és konkurenciaharcban lévő szervezet létezett és működött egymás mellett.

Természetesen nem két szervezet látszólag mellékesnek tűnő csatározásait kívánjuk mesterségesen felnagyítva bemutatni, jelentőségét túlhangsúlyozni. A lényegi konfliktus valójában a háttérben, a hivatalok mögött álló és azokra befolyással bíró politikai erők között feszült. Mivel az őket felügyelő minisztériumok pártpolitikai háttere eltérő volt, és ezek ráadásul a telepítések során gyakran ellenérdekeltek voltak, a két szerv kapcsolatrendszerében eleve kódoltak voltak a konfliktusok. A látszólag öncélú presztízsharcok mögött komoly politikai érdekelletetek húzódtak meg. A Népgondozó Hivatal maga mögött tudhatta az MKP és NPP támogatását, amelyek politikai tőke kovácsolására használták fel a földreformmal összefüggő telepítési akciót, míg az FKGP az FM és kapcsolódó szervein keresztül megpróbált érvényt szerezni a szakmai szempontoknak is,¹⁸ illetve a németiség felelősségre vonásának és kitelepítésének kérdését is differenciáltabban ítélte meg.¹⁹ A szervezetek közötti rivalizálás értelmezhető a korszakra jellemző koalíciós küzdelmek egyik hadszínteréként is.

¹⁶ TÓTH 1993, 88. o.

¹⁷ Erre példa a 3.820/1945. M. E. számú rendelet, amiről a későbbiekben még bőven esik szó.

¹⁸ Az FM és a földbirtokrendező-telepítő szervek nem voltak kizárólagos kisgazda felségterületek, hiszen a hivatali apparátusban (így az OFT élén is) számos parasztpárti politikus foglalt helyet, melyek bár inkább a telepes újjgazdákat favorizálták az őslakos németiséggel szemben, ugyanakkor fontosnak tartották a szakmai szempontok érvényesülését is. A kérdés regionális vetületéhez lásd: CSERESZNYÉS 1988a, 243–249. o.

¹⁹ A fenti konfliktus Tolna megyében, illetve a Völgysegi járásban is tetten érhető.

A 3.820/1945. M. E. számú rendelet

Az 1945. június 30-án kelt 3.820/1945. M. E. számú rendelet az NH hatáskörének kiterjesztéséről, illetve a német lakosság múltbéli politikai magatartásának egyénenkénti felülvizsgálatáról rendelkezett.²⁰ A jogszabály 2. §-a kimondta, hogy a németek által lakott járáásokban ún. nemzethűséget vizsgáló bizottságot kell felállítani. A járási bizottság (adott esetben bizottságok²¹) egy – bírói vagy jogi képesítésű – elnökből, aki belügyminiszteri kinevezés alapján vehette át megbízólevelét, és két tagból állt. A bizottság egy tagját, illetve póttagját, *„a helybeli demokratikus érzelmű magyar lakosság köréből a járási Nemzeti Bizottság, egy tagot és egy póttagot pedig a helyi viszonyokat ismerő személyek közül a belügyminiszter által kijelölt olyan országos vagy helyi mozgalom küld ki, amely a hitlerizmus (volksbund [sic!], fasizmus, nyilaspárt, stb.) térhódítása ellen eredményesen küzdött.”*²² Ezt a mintegy három héttel később kiadott 5.450/1945. M. E. számú rendelet akképpen módosította, hogy *„a belügyminiszter indokolt esetben a járási Nemzeti Bizottság tagkiküldő hatáskörét felfüggesztheti és helyett a tag és póttag kiküldésére olyan országos vagy helyi mozgalmat jelölhet ki, mely a hitlerizmus [...] térhódítása ellen eredményesen küzdött.”*²³ A másik tag delegálásának jogát a módosított rendelet pedig a helyi *„demokratikus érzelmű német lakosság”* azon helyi vagy országos mozgalmának adja, amely szintén *„eredményesen küzdött”* a fentebb már részletezett eszmék-szervezetek ellen. A tagok delegálásának joga, illetve e jog értelmezésének (pl. ki minősül demokratikus érzelműnek, mely szervezet küzdött eredményesen a hitlerizmus ellen, egyáltalán mit jelent az, hogy küzdött és hogyan kell értelmezni azt, hogy eredményesen) tisztázása ugyancsak fontos kérdés volt, hiszen a bizottság által történt minősítés súlyos jogi, személyi és vagyoni következményekkel járt. Ezért sok helyütt éles küzdelmek folytak a bizottsági tagságért.

A három tag miatt egyszerűen csak *„hármás-bizottságként”*²⁴ emlegett grémium egy község 16 éven felüli lakosságát egyénenként felülvizsgálva, a következő kategóriákba sorolhatta a megvizsgált személyeket:

²⁰ A rendelet akár koalíciós kompromisszumként is értelmezhető, hiszen az NH hatáskörét kiterjesztették ugyan, de a kitelepítésre szánt német lakosság differenciáltabb megítélésére való törekvés a *szociáldemokraták* (SZDP) és a kisgazdák álláspontjának érvényre jutását tükrözi. Vö.: CSERESZNYÉS 1988b, 213–221. o.

²¹ A felállítandó bizottságok száma a felülvizsgálandó személyek számától függött.

²² Magyar Közlöny 1945/65. 2–3. o.

²³ Magyar Közlöny 1945/87. 3–4. o.

²⁴ A levéltári dokumentumok is gyakran pusztán *„hármás (III-as) bizottságként”* emlegetik.

1. Az illető vezető szerepet töltött be valamilyen hitlerista szervezetben (pl. Volksbund). Ebbe a kategóriába sorolták azokat is, akik önként jelentkeztek a Waffen-SS kötelékébe. Ezeket a személyeket internálták (az NH által kijelölt helyre), és egy 200 kg-os poggyász kivételével teljes ingó és ingatlan vagyonukat elkobozták.²⁵
2. Az illetőt hitlerista szervezet tagjának minősítették²⁶. Az ekként való kategorizálás következménye munkaszolgálati kötelezettség volt az NH által kijelölt helyen, ezen felül össze lehetett őket költöztetni, a célból, hogy az így felszabaduló ingatlanjaik a telepítési akciót lebonyolító NH rendelkezésére álljanak. A NH szükség esetén a háromhavi élelmiszerkészletükön felüli élelmiszertartalékaikat az újjazdák rendelkezésére bocsáthatta.
3. A 3. kategória, az ún. *támogatóké* tekinthető a legproblematisabbnak. Ide soroltak mindenkit, akinek Volksbund-tagsága nem volt bizonyítható, azonban a bizottság az egyént ennek ellenére szimpatizánsnak minősítette.²⁷ A jogszabály szerint ők kötelesek voltak ingatlanjaikkal „a telepítési akció rendelkezésére állni”, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy az NH az ő vagyonukkal is szabadon rendelkezhetett. Így házukból kilakoltathatók és ún. csereingatlanokba telepíthetőek voltak, kötelesek voltak lakásukba fogadni a 2. kategóriába soroltakat, élelmiszerkészletük egy részével az NH rendelkezett, és abból a telepéseknek belátása szerint juttathatott.
4. Ebbe a kategóriába azok a személyek kerültek, akikről a bizottság a lefolytatott vizsgálat után azt állapította meg, hogy hitlerista szervezetnek *sem vezetője, sem tagja, sem támogatója* nem volt. Azonban politikai

²⁵ Az elkobzott és zárolt vagyon felett az NH rendelkezett, amely visszamaradt élelmiszerkészletekből és gazdasági felszerelésekből belátása szerint juttathatott a telepéseknek. (Ők pedig rendszerint nem mulasztották el az alkalmat, és jobb esetben valóban igényeltek, rosszabb esetben egyszerűen megdézsmálták a hátrahagyott javakat. Lásd: TMÖL MFT, TMÖL NH passim.)

²⁶ A magyarosított nevüket visszánemetesítők is ebbe a kategóriába estek. Az e kategóriába való tartozás megállapítása csupán első ránézésre problémamentes, hiszen az autentikus – mert időközben érthető módon megemmisített – Volksbund-tagnyilvántartók a legtöbb esetben nem álltak már rendelkezésre. Az utólag „emlékezetből” rekonstruált tagsági listák objektivitása pedig sok tekintetben megkérdőjelezhető volt.

²⁷ Nem véletlen az sem, hogy a bizottsági határozatok ellen benyújtott fellebbezések többsége a harmadik kategóriába soroltaktól származik, hiszen ez volt a legtágabban értelmezhető fogalmi kategória, amely egyéni bosszúknak, privát sérelmek törlesztésének is viszonylag tág teret engedett.

passzivitásuknak is voltak konzekvenciái: ők a 2. és 3. kategóriába sorolt el- és összeköltöztetetteket voltak kötelesek házaikba fogadni.

A vagyoni és személyi következmények alóli mentesüléshez tehát korántsem volt elég a „hitlerista” szervezetektől való passzív távolmaradás, elhatárolódás. Ez a lehetőség a rendelet 6. §-a értelmében csupán azokat illette meg, akikről kérelem alapján a bizottság megállapította, hogy *„a hitlerista terror ellenére is nemzethűségüknek és demokratikus érzelmüknek bizonyosságát adták”*.²⁸

Ahogy arra fentebb utaltunk, a 3.820/1945. M. E. sz. rendelet újabb fejezetet nyitott a Népgondozó Hivatal valamint az Országos Földbirtokrendező Tanács és regionális szervei, a Megyei Földbirtokrendező Tanácsok konfliktusokkal terhelt kényszerű együttműködésében.²⁹ A jogszabály 16. §-a kimondta, hogy a rendelet következtében elkobzott ingatlanokra az NH által letelepített telepésekből Községi Földigénylő Bizottságo(ka)t kell alakítani, amely(ek) 33.000/1945. F. M. számú rendeletben lefektetett hatáskörrel működnek. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a KFB-k MFT–NH kondomíniumokként léteztek, de az iratok tanúsága szerint az újjazdák inkább az őket birtokba helyező, értük kiálló NH, mintsem a törvényes működés betartására jobban odafigyelő MFT iránt viseltettek lojalitással. Nem véletlen tehát, hogy a két földreform-végrehajtó és telepítő szerv konfliktusa legmarkánsabban helyi szinten, az NH kirendeltségek és az MFT-k villámhárítójaként funkcionáló, a telepés-újjazdák által irányított KFB-kben csapódott le.³⁰ Ezek tagjait főleg az NH igyekezett a befolyása alá vonni, illetve a telepfelügyelők által ajánlott bizalmi embereiket KFB-tagoknak, esetleg elnöknek, jegyzőnek megtenni.³¹ A MFT-k esetében

²⁸ Magyar Közlöny 1945/65. 3. o.

²⁹ A két hivatal kompetenciájának végletes összefonódását a 16. § 2. és 3. pontja tette végkép elkerülhetetlenné, amelyek úgy rendelkeztek, hogy amikor az MFT az NH *„keretében lebonyolítandó elkobzás, ingatlancsere és telepítés tárgyában jár el, kiegészül a Népgondozó Hivatal két kiküldöttjével”,* illetve az OFT *„kebelében külön tárgyaló tanács alakul a Népgondozó Hivatal útján lebonyolításra kerülő ügyek számára, melyben az NH két kiküldöttje is helyet foglal.”* (lásd: Magyar Közlöny 1945/65. 3. o.) A 17. § pedig ekképp rendelkezett: *„E rendelet végrehajtásáról a belügyminiszter a Népgondozó Hivatal útján s a földmivelésügyi miniszter az Országos Földbirtokrendező Tanács útján gondoskodik.”* (lásd: Uo.) Vö.: TÓTH 1993, 83. o.

³⁰ A különböző megyei levéltárak KFB, MFT és NH iratanyagaiban ez jól tetten érhető és nyomon követhető. Lásd pl. a TMÖL vonatkozó dokumentumait, valamint vö.: TÓTH 1993, 83. o.

³¹ A KFB-kben utólagosan pozíciót szerzett telepések személye általában megegyezett az MKP helyi szervezeteinek vezető tisztségviselőivel. Vö.: TMÖL MKFB, TMÖL SOMI.

az figyelhető meg, hogy noha ők is igyekeztek befolyásukat, tekintélyüket fenntartani a KFB-k körében, az NH-val ellentétben a telepesekkel szemben nem voltak végletesen elfogultak.³² Számos dokumentum utal arra, hogy az adott MFT akár az illetékes NH kirendeltség révén is igyekszik a törvény betűit betartatni, a szakmai szempontoknak érvényt szerezni, a termelőmunka folytonosságát biztosítani.³³

Nem osztjuk teljes mértékben azt a véleményt, mely szerint a „rendelet pozitívuma, hogy megpróbálta árnyaltan, jogi keretek közé szorítva megítélni a németek háború alatti magatartását”.³⁴ Ez részben helytálló, másrészt viszont a rendelet az egyes kategóriákba (különösen, ami a tagok és a támogatók csoportját illeti) történő besoroláskor meglehetősen tág értelmezési lehetőséget adott, ezáltal alkalmat nyújtott a visszaélésekre, szabad teret engedett személyes bosszúknak, törlesztéseknek. De még ha abból a feltételezésből is indulunk ki, hogy a bizottság minden esetben a legnagyobb jóhiszeműséggel járt el, akkor is marad még számos problematikus kérdés. Hiszen egyaránt tagnak minősítették azt, aki a *Volksbund*ba (Volksbund der Deutschen in Ungarn), annak 1938-as legalizálását követően, mint öntudatos magyarországi német belépett (aki ettől még nem feltétlenül, sőt a legkritikább esetben azonosult a nemzetiszocializmussal), és azt, aki egy német nyelvű kalendárium átvételét aláírásával igazolta, nem sejtve, hogy ezzel tudta és akarata nélkül létesített (egyébként teljesen fiktív) VDU-tagságot. Vagy éppen támogatónak könyvelték el azt, aki egyszer pusztán kíváncsiságból kilátogatott egy falusi VDU-rendezvényre, elment egy VDU által szervezett táncmulatságra, szakmai érdeklődésből részt vett egy, a VDU égisze alatt tartott gazdatovábbképző tanfolyamon, netán egy fedél alatt lakott VDU-tag rokonával.³⁵ Le kell vonnunk tehát a konzekvenciát, hogy a rendelet, bármennyire is árnyaltan igyekezett közelíteni a problémához, és bármennyire is a differenciált elbírálás szándéka vezette a jogalkotókat, a négy felállított jogi kategória nem volt elégséges a bonyolult, szövevényes, sokrétű és gyakran paradox élethelyzetek lefedésére, objektív megítélésére, tág teret biztosított a visszaéléseknek.

³² Az árnyalt képhez azonban az is hozzátartozik, hogy az NH sem tudta minden esetben megfékezni a sokszor önkényesen működő KFB-k illegitim tevékenységét, és bár törekedett rá, nem mindig tudott érvényt szerezni a törvényi előírásoknak, valamint saját akaratának.

³³ Lásd: TMÖL MFT passim.

³⁴ TÓTH 1993, 36. o.

³⁵ A fenti esetek nem légből kapott fiktív kreációk, hanem a hármasszabványi határozatok ellen beadott fellebbezésekből élénk tárurol egyéni sors-mozaikok felvillantásai. Lásd: TMÖL NH passim.

A nemzethűséget vizsgáló járási igazoló bizottságok 1945 nyarának végén, szeptemberének elején kezdték meg tevékenységüket az országban. Az összesen 68 hármas-bizottság munkája különböző hátráltató tényezők miatt³⁶ meglehetősen vontatottan haladt előre; 1945. november 10-ig 96 községben 69.520 személyt³⁷ vontak vizsgálat alá.³⁸ A vizsgálatok ezután rendkívül akadozva folytak, illetve végleg elakadtak, mígnem a bizottságok beszüntették tevékenységüket. Ennek oka abban rejlett, hogy 1945. november 20-án a *Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács* pontosította a győztes hatalmak *potsdami határozatait*. Ezzel a nagyhatalmi állásfoglalással elhárult az akadály a magyar kormányerők által szorgalmazott, a németiség kollektív felelősségre vonásán alapuló kitelepítésének kérdése elől. A november végi – december eleji tisztázó megbeszélések után, magyar kormány az 1945. december 22-i kormányülésen döntött a kollektív bűnösség elvén alapuló kitelepítési jogszabály elfogadása mellett.³⁹ Ez a rendelet végérvényesen kihúzta a jogi alapot a nemzethűséget vizsgáló hármas-bizottságok tevékenysége alól, és a németiséget a továbbiakban érintő súlyos szankciók bázisául – a második világháború alatt tanúsított politikai magatartás egyénenkénti elbírálása helyett – a törvényellenesen felhasznált 1941-es népszámlálási statisztikai adatok szolgálták.⁴⁰

A 3.820/1945. M. E. sz. rendelet – számos hibája mellett – kétségtelen pozitívuma abban áll, hogy a kollektív bűnösség és felelősségre vonás elvén nyugvó, a németiség kitelepítését végső soron elrendelő 1945. december 29-én közzétett 12.330/1945. M. E. számú rendelettel⁴¹ szemben, e rendeletben valóban történik egy kísérlet a német lakosság egyénenkénti, viszonylag differenciált elbírálására. Bár e jogszabály is komoly vagyoni és személyi konzekvenciákat vont maga után, a büntetés ekkor még nem az országból történő – teljes vagyonvesztéssel járó – kiutasítás volt. A bizottság döntésével szemben az érintettek elvileg élhettek a fellebbezés vagy egyéb jogorvoslat lehetőségével. A jogtalanul felhasznált, ám a ki-

³⁶ A sokszor „svábmentőknek” titulált bizottságok munkáját a telepések hátráltatták, a bizottság tagjainak az 5.450/1945. M. E. számú rendelet 2. §-a alapján járó napi-, illetve kiszállási díj folyósítása pedig gyakran késett vagy nem érkezett meg. Vö.: CSERESZNYÉS 1988b, 217. o.

³⁷ Magyarországon az 1941-es népszámlálás során 478.414 személy vallotta magát német anyanyelvűnek, és 303.419 fő német nemzetiségűnek. Az erre és további statisztikai adatokra vonatkozólag lásd: SPANNENBERGER 2005, 241–253. o.

³⁸ TÓTH 1993, 40. o.

³⁹ E folyamat egyes állomásaira vonatkozólag lásd: TÓTH 1993, 21–51. o.

⁴⁰ Az 1941. évi népszámlálás politikai körülményeiről lásd: SPANNENBERGER 2005, 241–253. o.

⁴¹ Magyar Közlöny 1945/211. 1–2. o.

telepítés kérdésében perdöntő adatokat fekete-fehéren tartalmazó 1941-es népszámlálási statisztikák⁴² esetében azonban az embereket kész tények elé állították, azok utólagos megmásítására már nem volt lehetőségük. A 12.330/1945. M. E. számú rendelet megjelenése mindenki számára világossá tette, az illetékes hivatalok számára már régóta nyilvánvaló tény. Nevezetesen azt, hogy a 3.820/1945. M. E. számú rendelet alapján foganasított elkobzások, vagyonkorlátozások nem oldották meg az ország különböző vidékeiről telepítésre jelentkező tömegek elhelyezésének, ház- és birtokjuttatásának égető problémáját. Azaz, a földreform magyar szempontból eredményes végrehajtása csupán a németység kitelepítésének árán volt keresztülvihető.

A nemzethűséget vizsgáló bizottságok tevékenysége a Völgységi járásban

Az NH *Délnyugat-magyarországi Kirendeltsége* Szekszárd központtal 1945 júniusában szerveződött. Illetékességi területe Tolna és Somogy vármegyékre terjedt ki. Kirendeltség-vezetőnek azt a *Pers Pált* nevezték ki, aki korábban az OFT *Országos Műszaki Hivatalában* mint műszaki főtiszt teljesített szolgálatot.⁴³ Augusztusra kialakult a kirendeltség szervezeti struktúrája.⁴⁴ A kirendeltség kettő, az 1. sz. Tolna vármegyei és a 2. sz. Somogy vármegyei kerületre oszlott. A 1. sz. kerület öt, a dombóvári, a dunaföldvári, a simontornyai, a szekszárdi és a völgységi körzetre tagolódt, míg a 2. sz. kerület a kaposvári, a lengyeltóti és a nagyatádi körzetről állt. Ez a felépítés, illetve a kirendeltség személyi állománya azonban – a folyamatos szervezeti átalakítások következtében – a későbbiekben némileg módosult.⁴⁵

A Népgondozó Hivatal nagy gondot fektetett arra, hogy munkatársait kellőképpen felkészítse a 3.820/1945. M. E. sz. rendelet végrehajtására. Tudatosította bennük az eljárások tétjét, kiképezte őket a rendelet végrehajtása során tanúsítandó magatartásra, felhívta figyelmüket az ezzel kapcsolatosan elvégzendő teendőikre. A hivatalosan még meg sem jelent rendelet (szövegét 1945. július 1-jén hozták nyilvánosságra a Magyar Köz-

⁴² A *Központi Statisztikai Hivatal* (KSH) szerepéről lásd: BANK – ÓZE 2005, valamint CZIBULKA – HEINZ – LAKATOS 2004.

⁴³ TMÖL NH 32/1946.

⁴⁴ Pers jelentése a Népgondozó Hivatal Telepítési Főosztályának. TMÖL NH 281/1945.

⁴⁵ Vö. TMÖL NH 2.960/1946.

lönyben) tartalmát a Népgondozó Hivatal vezetője, Szepessy Géza 1945. június 26-án ismertette az NH valamennyi kirendeltség-, kerület- és körzetvezetőjével, egyben összefoglalva az ezzel kapcsolatosan rájuk háruló feladatokat. Felhívta figyelmüket, *„hogyan az egész telepítési akció sikere attól függ, mennyire rátermett, demokratikus gondolkodású személyek lesznek a járási bizottságok elnökei és tagjai. Ezért különös gondossággal kell a [z] elnök és a tagok személyeire vonatkozó – G.G.] javaslatokat elkészíteni.”*⁴⁶

Július 19-én Iványi Jenő, az NH Telepítési Főosztályának vezetője a rendelettel kapcsolatban személyesen tartott eligazítást Szekszárdon a Dél-nyugat-magyarországi Kirendeltség tisztségviselőinek. Ő is hangsúlyozta, hogy a legfontosabb feladat a járási bizottságok elnökeinek és tagjainak körültekintő megválasztása. Kiemelte, hogy rendkívül fontos ezen személyek megbízhatósága, mert a további telepítések sikere ezen bizottság munkáján áll vagy bukik. Megemlítette, hogy a Belügyminisztérium két szakasz rendőrt *„teljesen megbízható legénységgel”* bocsát az NH rendelkezésére, amelyből az egyik Tolna megyében fog tevékenykedni. A kirendeltség munkatársait megnyugtatta, hogy *„amennyiben a rendőrség és a közigazgatás egyes tisztviselői a folksbund [sic!] kérdésben nem azzal az éréllyel járnának el, mint ahogy azt a vonatkozó rendelkezések megkövetelik, és amennyiben a rendőrségi és közigazgatási tisztviselők a NH Kirendeltségének utasításait nem tartanák be, akkor ezeket a tisztviselőket a BM azonnal leváltja”*.⁴⁷

A Népgondozó Hivatal budapesti központja a végrehajtás során sem vette le embereiről a kezét; a rendelet végrehajtását folyamatosan figyelemmel kísérte, észrevételeit jelezte. Szepessy Géza szeptember 29-én kelt körlevelében ismételtlen összefoglalta a legfontosabb tudnivalókat, egyben utasította a kirendeltségvezetőket, hogy személyesen is ellenőrizzék a bizottságok tevékenységét.⁴⁸

A dolgok valószínűleg ez után sem folytak mindig a Népgondozó Hivatal vezetősége által kívánt mederben, mert Szepessy október 12-én kelt, valamennyi kirendeltség-, kerület- és körzetvezetőnek címzett levelében lényegében megismételte alig két héttel korábban megfogalmazott utasításait. A miniszteri osztályfőnök-hivatalvezető ezúttal a törvényesség betartására is felhívta a figyelmet.⁴⁹ Viszont az ugyanezen a napon, ugyanazon célközönség számára „bizalmas” minősítéssel ellátott írásában további instrukciókat közölte a bizottságok munkájának befolyásolá-

⁴⁶ TMÖL NH 87/1945.

⁴⁷ TMÖL NH 160/1945.

⁴⁸ TMÖL NH 25.081/1945.

⁴⁹ TMÖL NH 31.883/1945.

sával kapcsolatban. Ezek értelmében minden olyan személyt, aki az 1941-es népszámlálás alkalmával német nemzetiségűnek vallotta magát, akkor is, ha semmi más nem róható fel ellene (kivéve, ha az érintett külön kérte, hogy a 6. § hatálya alá esőnek minősítsék), automatikusan a 3. kategóriába, a támogatókhoz kell sorolni. Azokban a községekben, ahol fennmaradtak az eredeti VDU-listák, az azokon szereplő személyekkel kapcsolatban minden további vizsgálat mellőzésével, gyorsított eljárás keretében kell meghozni a határozatokat. Minél hamarabb át-, illetve össze kellett költöztetni az 1-3. kategóriába sorolt személyeket az arra kijelölt településeken.⁵⁰ A NH alkalmazottai a bizottságok munkájára a fenti irányelveknek megfelelően gyakoroltak befolyást, és ennek szellemében tevékenykedtek ők maguk is.

A Völgységi járás telepítéssel kapcsolatos teendőinek lebonyolítására az NH külön körzetet hozott létre, amely a tolnai kerület, illetve a délnyugat-magyarországi kirendeltség felügyelete alá tartozott. A völgységi körzet vezetője a harmas-bizottságok működési ideje alatt Bonyhád székhellyel *Fürst Sándor*,⁵¹ helyettese Zomba székhellyel *Nagy Aladár Árpád* volt. Mivel az NH rendelkezett információkkal az előkészületi szakaszban lévő 3.820/1945. M. E. sz. rendelet tartalmáról, már júniusban felkészítette embereit annak érdekében, hogy a jogszabály végrehajtásának menetét érdekeinek megfelelő irányba befolyásolja.

Fürst, aki a június eleji napokban kezdte meg tevékenységét a Völgységi járásban, akkor még csak tapogatózott a helyi viszonyokat illetően, 1945. június 12-én kelt első jelentésében megemlíti, hogy „*Bauer apát*⁵² és *Gömbös tanár urak*⁵³ kéri, hogy disztingváljunk a kényszer és az önkéntes SS⁵⁴

⁵⁰ TMÖL NH 31.884/1945.

⁵¹ Fürst Sándor – nyilván a telepítési akcióban szerzett érdemei miatt – komoly karriert futott be: 1946 januárjában már mint *Termelési Miniszteri Biztos* tevékenykedik Tolna megyében (TMÖL MFT 10.500/1946). Viszont még mint körzetvezetőt, 1945. szeptember 29-én hatáskörének túllépése miatt személyesen Szepessy Géza NH-vezető, miniszteri osztályfőnök részesítette figyelmeztetésben (TMÖL NH 594/1945).

⁵² *Bauer (Pór) József* (1883-1964). 1931-től Bonyhád apát-plébánosa, az 1942-ben zászlót bontó, a Volksbunddal tudatosan szembehelyezkedő „*Hűséggel a Hazához!*” mozgalom vezetőségének tagja, akit a Gestapo 1944-ben ez irányú tevékenysége miatt letartóztatott. 1945-ben szabadult, visszatért Bonyhádra, ahol haláláig vezette a katolikus plébániát. (Lásd: FALUDI 1993, 77-79. o.)

⁵³ *Gömbös Miklós* a bonyhádi evangélikus gimnázium tanára, aki szintén tagja volt a „*Hűséggel a Hazához!*” mozgalom vezetőségének. (Vö.: FALUDI 1993.) Nem mellesleg *Gömbös Gyula* egykori magyar miniszterelnök unokatestvére volt. (Ez utóbbi információ *Krähling Dániel*, a bonyhádi evangélikus gyülekezet lelkesének szóbeli közlése, melyet ezúton is köszönünk neki.)

⁵⁴ Az ún. *Waffen-SS* sorozások-toborzások között különbséget kell tennünk. A második világháború alatt kettő *Waffen-SS* (és nem *SS!*) toborzásra és egy kényszersorozás-

között, és fogadjuk el a hűség mozgalom⁵⁵ igazolásait annak dacára, hogy a listák rekonstruálták”.⁵⁶⁵⁷ Mint írja, a németeknek három csoportja van: „a bundosok, a hűek és a közömbösek”.⁵⁸ Június 17-i jelentésében, már valamivel több helyismerettel a birtokában, differenciáltabb képet tár feletteseivel, érzékeltetve a problematika sokrétűségét. „A közvélemény általában minden eszközzel igyekszik a bundosokat menteni. Most egyszerre nagyon sok tagja van a hűség mozgalomnak...”⁵⁹ – írja. „Bonyhádon a listán 150-160 olyan bundos van, akinek

ra került sor a magyarországi németek körében. Az első ilyen irányú egyezményt 1942 februárjában kötötte a magyar és a német kormány. E megállapodás értelmében 20.000 magyarországi német önkéntest verbuváltak a Waffen-SS kötelékeibe, akik a bevonuláskor elveszítették magyar állampolgárságukat. (Az akció háttéréről, menetéről és következményeiről lásd: SPANNENBERGER 2005, 275–292. o.) Az 1943 áprilisában e vonatkozásban létrejött újabb kétoldalú megállapodás szintén 20.000 főben állapította meg a sorozható önkéntesek számát. Ezen akció sikere érdekében a Volksbund-vezetőségének már komoly nyomást kellett gyakorolnia a tagságra. (A részleteket lásd: SPANNENBERGER 2005, 342–352. o.) A harmadik Waffen-SS verbuválás, amely szintén egy bilaterális (bár az előzőekhez képesthez immáron elviekben sem egyenrangú felek által kialakított), 1944 áprilisában megkötött egyezményen alapult, alapvetően különbözött az első kettőtől. Az önkéntesség elvén alapuló korábbi akcióktól eltérően, ezúttal valamennyi 17 és 50 év közötti magyarországi német (németnek azt tekintették, aki annak vallotta magát) férfinak, halálbüntetés terhe mellett meg kellett jelennie a sorozóbizottság előtt (a távolmaradókat a magyar csendőrséggel vezették elő), és szinte mindenkit be is soroztak. Így módon 1944. szeptember végéig kb. 55.000 magyarországi németet kényszerítettek német katonai (a köznyelvben „Muss”[kényszer]-SS-nek hívott) szolgálatra. (SPANNENBERGER 2005, 362–372. o.)

⁵⁵ A mindmáig ellentmondásos megítélésű „Hűséggel a Hazához!” (általában csak HúHa-ként emlegetett) mozgalmat 1942. január 25-án alakították meg Bonyhádon a Volksbund politikájával szembehelyezkedő (ezért a VDU által németnek el sem ismert [vö. bécsi népcsoportegyezmény]) német származású, de politikailag a magyarsággal azonosuló, asszimilációs programot hirdető, helyi értelmiségiek. A mozgalom létrejöttének háttere és körülményei pontosan nem ismeretesek, de vezetői mindenestre jó kapcsolatot tartottak fent a magyar politikai éllel, valamint a politikai rendőrséggel, akik eszközként használhatták a szervezetet a VDU-val szemben. A mozgalom minden bizonnyal ezek anyagi és logisztikai támogatásának is köszönheti a Völgységi járásban, illetve annak határain túl elért sikereit. Szervezeteik száma 1943-ra több százra, tagjaik létszáma (akiket magyar nyelvű igazolványokkal láttak el) húsz-harminc ezerre nőtt. A mozgalmat végül 1944. március 19-i német megszállást követően betiltották, a vezetőit a Gestapo letartóztatta. A vitatott Hűségmozgalommal kapcsolatban lásd: FEHÉR 1983, KOLTA – SOLYMÁR 1994, SPANNENBERGER 2005, 327–332. o.

⁵⁶ A taglistákat azért rekonstruálták, mert az eredeti dokumentumokat a vezetőség a Gestapo által történt letartóztatásuk előtt – a tagságot mentendő – megsemmisítette.

⁵⁷ TMÖL NH csomó.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

résben ház, részben ház és föld ingatlana van, de van már ellenlista, amelyen több mint 70 bundosról süil ki, hogy jó magyar.”⁶⁰ A körzetvezető megemlíti az NH és az MFT között már akkor meglévő véleménykülönbséget a mentesítés tekintetében: „Hazaáruló azonban szerintem [Fürst szerint – G.G.] a bundos közös háztartásban élő fel- vagy lemenője is, akitől a 600-as rendelet [föld-reformrendelet – G.G.] 5. § 2. szakasza értelmében el lehet kobozni a földet. Ezt a [Megyei Fölbirtokrendező – G.G.] Tanács, eddigi gyakorlatában legalább is, nem fogadta el.”⁶¹ Utal továbbá még egy komoly – a kérdésben de jure nem, de facto viszont a jelek szerint fajsúlyos – tényezőre, a megszálló Vörös Hadsereg helyi parancsnokságának a kérdéssel kapcsolatos véleményére: „Érdekes az orosz álláspont, amely szerint az, aki 1942. XII. 31. (Sztalingrad – [sic!]) előtt kilépett, az az internálás alól mentesíthető.”⁶² Fürst jelentésében leírja a Hűségmozgalom megítélésével kapcsolatos aggályokat is: „Az Alispán úr méltánylást kér azok számára, akik rendelkeznek a piros-fehér-zöld színű igazolással [tagságot igazoló kártya – G.G.], ez a Hűségmozgalom, úgyszólván csak Bonyhádra korlátozódik. Bauer apát és Gömbös tanár urak viszont, akik ennek a mozgalomnak vezetői voltak, külön igazolást adnak, állítólag azért, mert sokan vannak, akik mindkét oldalon biztosítani akarták magukat [vagyis mind a VDU-ba, mind Hűségmozgalomba beléptek – G.G.], viszont az igazolásokat emlékeztetből adják, mert listáikat 1944. III. 19-én érthető okokból megsemmisítették, de kérdem, emlékeztetből kiállított igazolások elfogadhatók-e. Szerintem ezek közül is csak azok mentesíthetők, akik még néhai Perczel Béla⁶³ aláírásával ellátott igazolvánnyal rendelkeznek.”⁶⁴ A körzetvezető által felvetett kérdés teljesen jogos, bizonytalansága érthető, ezért szeretne feletteseitől valamiféle instrukciót kapni. „Szeretném ha a [Telepítési – G.G.] Főosztály e téren nekem valami tájékoztatást adna, hogy működésem során még kis hibát se kövessenek el.”⁶⁵ Fürst a helyi viszonyokat megismerve, teljes mélységében tárta fel felettesei előtt a mentesítések (vagyis a hármass-bizottságok által majdan meghozandó döntések) problematikájának összetettségét. Jól érzékeltette, hogy milyen

⁶⁰ Ezzel Fürst is érzékeli-érezékelteti azt az általános, szinte valamennyi németek által lakott településen jelentkező problémát, amely – mivel az eredeti taglistákat ekkorra már többnyire megsemmisítették – az utólagosan összeállított VDU-taglisták hitelességével kapcsolatos.

⁶¹ TMÖL NH csomó.

⁶² Uo.

⁶³ Perczel Béla (1884-1945) bonyhádi nemesi család sarja, volt többek között a Völgységi járás főszolgabírája, Tolna vármegye alispánja és főispánja, az Országgyűlés képviselőházának és felsőházának tagja. Az 1942-ben Bonyhádon alakult Hűségmozgalom hétagú vezérkarának elnökévé választották. Lásd: KOLTA 1992, 33-70. o.

⁶⁴ TMÖL NH csomó.

⁶⁵ Uo.

bonyolult és komplex viszonyok húzódtak meg a háttérben, és milyen sok tényező (a telepítési szervektől kezdve, az alispánon át a helyi elitekig) volt érdekelt a vizsgálatok különböző, olykor ellentétes kimenetelű lebonyolításában.

A körzetvezetőkre a tekintetben is fontos feladat hárult, hogy a július 1-jén közzétett 3.820/1945. M. E. sz. rendelet értelmében felállítandó hármas-bizottságok összetétele megfelelő legyen. Ez a Népgondozó Hivatal szempontjából azt jelentette, hogy az lehetőleg minél nagyobb számban hozzon vagyonekobbzó, illetve vagyonkorlátozó határozatot, hogy a körzetben nagy számban élő székely menekülteket, illetve az ország más pontjairól érkező telepeseket mihamarabb birtokba helyezhessék. Fürst július 12-én a következő jelentést küldte az NH Telepítési Főosztályának: „A [...] rendelet értelmében felállítandó hármas bizottság tagjait Pers kirendeltségvezető úr jelenlétében összeállítottuk. [...] Elnökiül kértük fel a tamásii (sic!) járásbíróság egyik bíróját, egyik tagul Probst teveli közs. bírót, aki a hűségmozgalom tagja, e helyre póttagul Gömbös Miklóst. A Nemzeti Bizottság részéről Somogyi József bonyhádi lakost akarjuk kiküldetni, aki zsidó ugyan és [...] a Kommunita párt tagja, de más megbízható személyt nem találtunk. Tárgyaltunk aziránt is, hogy két bizottság kiküldését kérjük, de nem tudtunk még egyszer három megfelelő személyt összeállítani. [...] A kisgazdapárt tagjai között megbízható egyáltalán nem akad más mint Probst. A szoc. dem. pártban megfelelő ember nincs, a parasztpárt tagjai helyi ismeretekkel nem rendelkeznek, kizárólag [székely⁶⁶ – G.G.] telepesekből áll a párt. A Nemzeti Bizottságban csak úgy tudjuk kívánságunk szerint irányítani az ügyet, ha a Szoc. Dem. Párt velünk szavaz és felhagy a további bujtatással, aminek előfeltétele ha Karl Gusztáv cipőgyári igazgató a vezetőségből kiválik. Ehelyett a párt nevezett ismét elnökévé választotta. Dr. Rozsy kerületvezető úr⁶⁷ tudomásom szerint intézkedett már, hogy sürgősen tisztítsák meg a pártot felülről. A másik mód, hogy a Parasztszövetség [...] onnan kiválik, ezek mind a kisgazdák emberei és teljesen megbízhatatlanok. Meg vagyok győződve arról, hogy a hármas bizottság munkája nyomán sok fog közülük elhullani. Ennek módja az, ha a Nemzeti Bizottságot a Belügyminiszter Úr sürgősen feloszlatja, és az a Parasztszövetség nélkül újjá alakul. Ilyen lépést Dr. Kardos miniszteri biztos útján már tettünk is, de kérem a Főosztályt, hogy Dr. Kardos ilyen irányú kérését a belügyben támogassa. A Nemzeti Bizottságtól addig míg ilyenirányú intézkedés nem történik tagot nem is kérünk, mert könnyen megtörténhetik, hogy ő éppen Karl Gusztávot küldené

⁶⁶ Vö.: LÁSZLÓ 2006, 52. o.

⁶⁷ Dr. Rozsy Pál a NH Tolnavármegyei kerületének volt a vezetője. Lásd: TMÖL NH 281/1945.

ki.”⁶⁸ Fürst jelentésében pontos receptet ad arra nézve, hogy miként érhető el a kulcsfontosságú grémiumokban az NH számára kívánatos tagösszetétel. Írásából kitűnik az is, hogy komoly kapcsolatokkal rendelkezett az NH TF-ben,⁶⁹ akinek a szavára a jelek szerint ott hallgattak is, tanácsait megfogadták.⁷⁰ Újabb információkat szerzett a Hűségmozgalomról is: „A hűségmozgalommal kapcsolatban több sajnálatos esetnek jöttem nyomára, bizony a mozgalom nem éppen megbízható. Épp ezért nem ajánlhattunk még egy bizottságot. Az egyik tag fiáról kiderült, hogy Jugendleiter [a VDU ifjúsági szervezetének vezetője – G.G.] volt. Az egyik listát megmutattam az illető község egyik intelligens emberének, aki első pillanatra megállapított néhány emberről Volksbund agitációs működést [sic!].”⁷¹

Látható, hogy éles küzdelem folyt a hármas-bizottságba történő tagjelölés jogáért. A Népgondozó Hivatalt képviselő agilis körzetvezető igyekezett minden szálát megmozgatni, minden információnak utánajárni annak érdekében, hogy a bizottság tagjainak összetétele a hivatal elvárásai szerint alakuljon, és működése során majd az NH, közvetve pedig a BM és a kommunista párt érdekeinek megfelelő döntéseket hozzon.

Fürst július 15-i jelentésében ismét sürgetett az SZDP helyi szervezete elleni akció mielőbbi megtételére, illetve újfent hangsúlyozta a Nemzeti Bizottság újjáalakítása érdekében teendő lépések szükségességét.⁷² Július 22-i jelentése abba enged bepillantást, hogy a német-ellenességen kívül milyen egyéb kritériumok szükségesek (illetve éppenséggel nem kívánatosak) a bizottsági tagsághoz. Egy tagjelölt esetében ugyanis megjegyzi, hogy „nevezett tényleg gyűlöli a németeket, de [...] személyeskedő, így elfogult is. Rendkívül bőbeszédű, ami a bizottságban hátrányos. Állítólag zsidó származású is, ami szintén nem előnyös, tekintettel arra, hogy van már egy zsidó tagunk az első bizottságban.”⁷³ Ezek szerint már formálódtak egy második bizottság körvonalai is, amely felállításának tíz nappal korábban még a megbízható emberek hiánya volt az akadálya.

⁶⁸ TMÖL NH 46/1945.

⁶⁹ Ennek tükrében fentebb említett kinevezése is jobban érthetővé válik. Az mindenesetre érdekes, hogy Fürst nem közvetlen feletteseinek, dr. Rozsynak vagy Persnek, hanem közvetlenül az NH TF-nek, minden bizonnyal személyesen Iványi Jenőnek teszi meg jelentéseit.

⁷⁰ Az ő javaslatára osztották a Völgységi járást kettő körzetre (Bonyhád és Zomba központtal), ezáltal tehermentesítve azok amúgy is túlterhelt vezetőit. TMÖL NH 84/1945.

⁷¹ TMÖL NH 46/1945.

⁷² TMÖL NH 47/1945.

⁷³ TMÖL NH 67/1945.

Az igazoló bizottságok működése

Mindezen előkészületek után a nemzethűséget igazoló bizottság Bonyhádon 1945. augusztus 13-án kezdte meg munkáját.⁷⁴ Az első tárgyalási nap eredményével Fürst körzetvezető nem volt maradéktalanul elégedett. Jelentése szerint a bizottság elnöke, *dr. Bakay László* a Hűségmozgalom vezetőinek befolyása alá kerülhetett. Ahogy írja, „... ellensúlyozom a dolgokat, [de] nem vagyok vele még egészen tisztában”.⁷⁵ Kifogásolja a lassú munkatempót is: „A jegyzővel nem csináltunk valami jó fogást”⁷⁶ „...elég lassan dolgozik, [...] de talán belejön. [...] 6 ügyet tárgyaltunk le, mind a 6 tiszta⁷⁷ volt, tehát könnyen ment. 1 ügy átlag negyven percig tartott, ami túl hosszú idő. Remélem, hogy megfelelő nyomtatványok birtokában és a tárgyalás menetének megváltoztatásával ez lényegesen meggyorsul....”⁷⁸ Pozitívként könyveli el, hogy „ma felmentés nem történt”.⁷⁹ Véleménye szerint e szempontból a nehézségek akkor kezdődnek majd, ha a Hűségmozgalom tagjaira kerül a sor, „mert a mozgalom részéről már megkezdődött a gyűrás, amit igyekszem ellensúlyozni...”⁸⁰ Fürst⁸¹ eközben megkezdte a körzetének más településeiben tevékenykedő hármás-bizottságok összeállítását, befolyást gyakorolva ezáltal a bizottságok tevékenységére, illetve várható döntéseire is. Mint jelentéséből kiderül, Szálka községben „a telepések a III-as bizottság munkáját elősegítik”.⁸² Tették mindezt jól felfogott érdekből, hiszen a körzetvezető

⁷⁴ TMÖL NH 131/1945.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ TMÖL NH 130/1945.

⁷⁷ Jelen esetben a „tiszta”, a problémamentesen kategorizálható személyt jelentette.

⁷⁸ TMÖL NH 131/1945.

⁷⁹ TMÖL NH 130/1945.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Fürst Sándor körzetvezető ez idő alatt természetesen folyamatosan járta körzetének 16 községét, szinte egymaga intézve a telepítéssel járó valamennyi ügyet. Ennek csupán egy szeletét képezte a hármás bizottságok munkájának felügyelete. Ő tartotta a kapcsolatot a telepésekkel, kommunikált velük, intézte ügyes-bajos dolgaikat, közvetített a telepések és a felsőbb szervek között. Mindeközben próbált érvényt szerezni a felülről érkező utasításoknak, és igyekezett megfelelni a vele szemben támasztott elvárásoknak is. A körzetvezetői tevékenység minden bizonnyal az állóképességet próbára tevő, állandó leterheltséggel járó feladatot jelentett. Nyilvánvalóan komoly stresszfaktorként jelentkezett a községekben tapasztalható (a német őslakosok és az újjazdák kényszerű együttélésből adódó) pattanásig feszült légkör, a sok utazás, az állandó készenléti állapot, a sok döntési helyzet, az időzavar. Ahogyan Fürst maga is írja, „feltétlenül szükségem van itt segítségre, mert az adminisztráció (sic!) olyan nagy már, hogy azt is alig győzöm, viszont bárki jön a megyébe telepítési ügyben, [...] nekem kell vele először foglalkozni. [...] most hogy a III-as bizottság már megkezdte működését, munkám még több lesz. [...] csak bírjam az iramot idővel és fizikailag.” TMÖL NH 130/1945.

⁸² TMÖL NH 130/1945.

megígérte számukra, hogy „... a bizottság működése után bővebben lesz a kezükbe állat”,⁸³ ház és gazdasági felszerelés.

A körzetvezető augusztus 18-i jelentésében ismét a bizottság szerinte túl lassú munkája ellen kelt ki. Mint írja, a *„tempó túl lassú, tegnap 20 ügyet intéztek el reggel 8-tól d.u. ½ 3-ig, és ahogy az elnökkel ma beszéltem, ez a tempó csak a nyomtatványok megérkezésével emelkedik [...] majd csak valamit. Tekintve, hogy ezek mind tiszta dolgok voltak, [...] így el sem képzelhető, hogy ez a bizottság a napi 50 tárgyalást megközelítse.”*⁸⁴ A jegyző munkájáról különösen becsmérlően nyilatkozik (*„az egy külön szerencsétlenség”*⁸⁵), az elnök pedig *„túl sokat kérdez, úgy látszik az alapos bírók közé tartozik, ami általában jó, de ennél a bizottságnál a gyorsaság rendkívül fontos, mert így maga Bonyhád sem készül egy hónap alatt”*.⁸⁶ Jelentéséből kiderül, hogy külön konfliktust generált a volt Waffen-SS katonák megítélése. Míg az NH képviselője az 1944-ben kényszerrel besorozottakat is kivétel nélkül az 2., VDU-tag kategóriába sorolta volna, a bizottság elnöke (szintén erősen vitathatóan) őket támogatónak minősítette (*„Itt még vitatkozunk [...]”*⁸⁷). A Hűségmozgalom továbbra is problémát jelentett. Mint írja, a mozgalom vezetői küzdeni fognak azokért, akik tagok voltak, de egyben Waffen-SS kényszerosozottak is, hacsak *„addig teljesen el nem megy a kedvük, mert a szerdai tárgyaláson a pótigazolmány kérdésében 1 és ½ órai harc után kellemetlen vereséget szenvedtek”*.⁸⁸ Mint írja, az NH képviselőjének feltétlenül jelen kell lennie, *„mert Somogyinak [az MKP helyi szervezetének delegáltja – G.G.] segíteni kell”*,⁸⁹ valamint *„dr. Bakay néha tényleg igazságos akar lenni”*.⁹⁰

Fürst augusztus 25-én írja, hogy a *„III-as bizottság működése még mindig lassú”*,⁹¹ augusztus 30-án pedig a jegyzőkönyvi nyomtatványokat, a tagokapidiját és aapidijak elszámoló ívét kéri meg a szekszárdi NH kirendeltségtől.⁹² Szeptember 1-jén kelt havi jelentésében a következők szerint summázza a bizottságok addigi tevékenységét: *„A III-as bizottságok a járásomban működnek. Az I. sz. bizottság Bonyhádon van mindig; és e héten fejezi be a hivatalos volksbund listát, eddig igen lassan de eredménnyel dolgozott, mert a tagok hozzátartozóit kevés de indokolt kivétellel támogatónak minősítette. A la-*

⁸³ Uo.

⁸⁴ TMÖL NH 140/1945.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ TMÖL NH 174/1945.

⁹² TMÖL NH 171/1945.

kosság a legnagyobb részóztlenséggel, inkább kárörömmel nézi a történeteket, annak dacára, nap nap után közzé tesszük a tárgyalásra kerülők névsorát, azt külön ki is függesztjük és a lakosságot is minden nap felszólítjuk, hogy tegyen bejelentést, eddig egyetlen esetben sem történt bejelentés, és a bizottság egy-két telepés és az én munkámra van utalva, ami viszont azt eredményezi hogy az anyag lassan kimerül. A bizottság elnökét most már azt hiszem meggyőztük a kényszer SS kérdésében. Amennyiben azonban itt nehézség lenne, azt a Kirendeltségnek azonnal jelentem.”⁹³ A Völgység 1. számú nemzethűséget vizsgáló bizottsága minden bizonnal szeptember közepe táján fejezte be működését Bonyhádon és megkezdte tevékenységét – a már működőkhöz hasonlóan, a Fürst által kialakított ügymenetnek, munkatempónak és elveknek megfelelően – a járás kisebb településein.⁹⁴

Zárszó helyett...

Zárszó helyett álljanak itt Pers Pálnak, a Népgondozó Hivatal Délnyugat-magyarországi Kirendeltsége vezetőjének a sorai, aki valószínűleg nem járt túl messze az igazságtól, amikor a nemzethűséget igazoló bizottságok általános működési körülményeivel kapcsolatban a következőket vetette papírra: „Az igazolási eljárásokról jelen lévő községi földigénylő bizottságok tagjai és az érdekelt telepések csak vagyoni jogi szempontból nézték az igazolást, és sok esetben igyekeztek tárgyilagos vizsgálattal el nem fogadható adatok (többnyire szóbeli) feltárásával marasztaló határozathozatalra bírni az igazoló bizottságot. Az igazoló bizottságok munkájához tárgyi bizonyíték kis mértékben, vagy egyáltalán nem állt rendelkezésre, így a tárgyalások hosszú tanúkihallgatásokkal folytak s az igazoló bizottságoknak nehéz volt tárgyilagos határozathozatalát meghozni az igen sokszor minden alapot nélkülöző terhelő tanúvallomások mellett. [...] Minden községben voltak német származású egyének, kik tényleg mindenkor bizonyíthatóan hitet tettek a magyarság mellett s ezeket minden szempontból, megkülönböztetés nélkül kellett kezelni és a bizottság illetéktelen befolyásoknak nem engedhetett teret, csak azért, hogy ilyenek minden körülmények közötti elmarasztalásával nagyobb földterületek vagy szebb házingatlanok kerüljenek elkobzás alá. Ez utóbbi esetek

⁹³ TMÖL NH 218/1945.

⁹⁴ Szeptember 12-én Fürst még pénzt kér a bizottság napidíjának kifizetéséhez, valamint piros kartont a leltározáshoz és a jegyzőkönyvekhez – ez pedig már a bizottsági határozatok következtében foganatosított vagyoneklobzások érvényesítését, tehát a bizottság munkájának végét jelzi. Sajnos a körzetvezető szeptember 28. után vagy nem küldött több jelentést feletteseinek, vagy – ami valószínűbb – ezek az értékes beszámolók nem maradtak fent.

ismétlődése [miatt – G.G.] *napról-napra kiéleződött a helyzet a bizottság és egyes telepések vagy képviselőik között, ami minden szempontból hátrányt jelentett*”.⁹⁵

Felhasznált irodalom

Források

Magyar Közlöny 1945/10., 1945/14., 1945/26., 1945/45., 1945/65., 1945/87., 1945/211.

TMÖL MKFB = Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára XVII/566. Mór-ágyi Községi Földigénylő Bizottság iratai.

TMÖL MFT = Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára XVII/501. Tolna Megyei Földbirtokrendező Tanács iratai.

TMÖL NH = Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára XXIV/1. Népgondozó Hivatal iratai.

TMÖL SOMI = Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára Gy/b.-48. MSZMP Tolna megyei Bizottság Archívuma. Somi Benjámin visszaemlékezése.

TMÖL VFJ = Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára XXI/19. Völgyeségi járás főjegyzőjének iratai.

Monográfiák

BANK – ÓZE 2005 = BANK Barbara – ÓZE Sándor: A „német ügy” 1945-1953. A Volksbundtól Tiszalökhöz. München-Backnang, 2005.

BLAU 1994 = BLAU, Leslie: Bonyhád: A Destroyed Community. The Jews of Bonyhád, Hungary. New York, 1994.

CZIBULKA – HEINZ – LAKATOS 2004 = CZIBULKA Zoltán – HEINZ Ervin – LAKATOS Miklós (összeáll.): A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. Budapest, 2004.

⁹⁵ Pers Pál jelentése a Népgondozó Hivatal Jogügyi Osztályának 1946. június 15-én. TMÖL NH csomó. A meglepően objektív hangvételű beszámoló, amelyben Pers igyekszik védeni a mundér becsületét, mintha azt sugallná, hogy az NH pozíciója az igazolási eljárások során a kívülállóé, a neutrális szemléletűé, sőt a törvényesség őréé lett volna. Holott pont Fürst körzetvezető jelentéseiből tudjuk, hogy éppenséggel nem ez volt jellemző a hivatal álláspontjára és hozzáállására a bizottságok munkája, a vizsgálatok lefolytatása során. Azonban itt kell megemlítenünk a bikácsi esetet is, ahol Pers a németekkel szemben hivatali visszaélések sorozatát elkövető, *Braskó Jenő* dunaföldvári körzetvezetőt önkényes akciói miatt hivatalából felmentette, és megvédte a helyette kinevezett, a 3.820/1945. M. E. sz. rendelet betűinek érvényt szerezni kívánó, ezért a telepések által gyűlölt és feljelentett *Lelkes Lászlót*. (Pers jelentése Szepessy Géza Hivatalvezetőnek. TMÖL NH 152/1946.)

- FALUDI 1993 = FALUDI Béla: Akik a város tiszteletét életpályájukkal kivívták. Bonyhád, 1993.
- FEHÉR 1983 = Fehér István: A bonyhádi Húségmozgalom történetéhez. Budapest, 1983.
- FÜZES 1990 = FÜZES Miklós: Forgószél. Be- és kitelepítések a Délkelet-Dunántúlon 1944-1948 között. Pécs, 1990.
- KOLTA - SOLYMÁR 1994 = KOLTA László - SOLYMÁR Imre (Szerk.): Válogatott dokumentumok a Húséggel a hazához mozgalom történetéhez. Bonyhád, 1994.
- LÁSZLÓ 2006 = LÁSZLÓ Péter: Otthontalan évek. Kényszermigráció Tolna megyében 1944-1948. Szekszárd, 2006.
- SPANNENBERGER 2005 = SPANNENBERGER, Norbert: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938-1944. Budapest, 2005.
- SZÓTS 2007 = SZÓTS Zoltán: A völgysegi nemzetiségi-etnikai csoportok együttlése a második világháborútól napjainkig. Bonyhád - Szekszárd, 2007.
- TÓTH 1993 = TÓTH Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945-1948 között. Kecskemét, 1993.

Tanulmányok

- CSERESZNYÉS 1988a = CSERESZNYÉS Ferenc: A földigénylő bizottságok működése Baranya és Bács-Bodrog vármegyék németek által lakott községeiben. In: Történeti Tanulmányok Dél-Pannoniából I. Pécs, 1988. 243-249. o.
- CSERESZNYÉS 1988b = CSERESZNYÉS Ferenc: Megjegyzések a magyarországi német lakosság második világháború utáni kitelepítéséhez. (A Nemzethűségvizsgáló Bizottságok működése 1945-1946-ban). In: 300 éves együttlés II. Budapest, 1988. 213-221. o.
- KOLTA 1992 = KOLTA László: Perczel Béla és a bonyhádi 'Húséggel a Hazához!' mozgalom. In: Tolna Megyei Levéltári Füzetek 3. Szekszárd, 1992. 33-70. o.

Internetes források

- http://server2001.rev.hu/oha/oha_display_biography.asp?id=4009&lang=h
<http://www.fvm.gov.hu/main.php?folderID=1493&articleID=5795&ctag=articlelist&iid=1>

A KÖSKÖNYÖK VILÁGA

A Balaton Közép-Európa legnagyobb tava. Egyedülálló természeti és kulturális értékekkel rendelkezik, ezzel sajátos életlehetőséget kínál a mellette élő embereknek. A Balaton kialakulásának korát eltérően ítélték meg különböző kutatók. Maga a tó több, tektonikusan elkülönülő, eltérő korú részmedencéből áll, melyek fokozatosan egyesültek a jelenlegi tömederré. A tó fejlődése a Würm végén, kb. Kr. e. 15–16000 évvel ezelőtt kezdődött el. Ekkor már éltek emberek a tó körül, így lehetőség nyílt olyan környezet-történeti kutatásra is, amelyben az emberi kultúra evolúcióját és a természeti környezet változását szinkronban lehet vizsgálni.

A tó közel 200 km-es partvidéke több, markánsan elkülönülő tájrészletből tevődik össze. A Keszthelytől Balatonboglárig terjedő szakasz – ahogy Zákonyi Ferenc megfogalmazta – a Balaton mocsári arca, a Kisbalaton és a Nagy-berek mára már megfogytakozott mocsárvilága található itt.¹

A Nagy-berek egy kis táj a Dunántúli-dombságon, a Balatoni-medence középtáji részén, Somogy megyében.² A pleisztocén végén az akkor még jóval magasabb vízállású Balaton leghatalmasabb öble volt. 8–10 ezer évvel ezelőtt, még a holocén időszak elején, amikor a tó lassan visszahúzódott mostani medrébe, a korábbi nagy öbleit – köztük a Nagy-berek területét is – a hullámzás az északi part pusztuló anyagából törmelék-gátakkal, azaz a turzásokkal, népies nevükön köskönyökkel, zárta el a Balatontól. Ez nem jelenthetett természetesen teljes elkülönülést, hiszen a magasabb vízállásoknál a tó vize a keskeny turzásgátak alacsonyabb részein átsapva, illetve a berken átfolyó patakok völgyén keresztül behatolt a berekbe. Az elrekesztett területen azonnal megindult a pangóvízes terület lassú feltöltődése. Az éghajlati viszonyoknak megfelelően a tó hol kiterjedt, hol visszahúzódott. Ez utóbbi folyamat különösen a szárazabb időszakokban erősödött, amikor megnőtt a párolgás mennyisége, és intenzívebben jelentkezett a folyók által szállított hordalék és a szél feltöltő munkája. A mocsár állapot fenntartását elősegítette a berekbe torkolló patakok szétáradó, felduzzadó vize.

¹ ZÁKONYI 1979, 8. o.

² Somogy megyében Barcs és Darány között elterülő vizenyős terület elnevezése is Nagy-berek.

A Nagy-berek területet nevezték Bozótáságnak, Bereknek, sőt még Balatonnak is. Területe közel 130 km² volt, mely a Balatontól délre, a Boglárihát, illetve a Lengyeltóti-lépcső és a Marcali-hát között mélyen benyúlik a belső-somogyi homokhát vidékére.

A terület geomorfológiailag két részre osztható. A nagyobb, nyugati része Fonyód és Balatonkeresztúr között fekszik, ezt nevezik szűkebb értelemben Nagy-bereknek vagy Nyugati-Bozótának. Itt a berek sekélyebb, de mélyebben benyúlik Belső-Somogy belsejébe. A másik, kisebb része Fonyód és Balatonboglár között található, melyet Ordai- vagy Boglári-Bereknek, korábban pedig Keleti-Bozótának is neveztek. Ez mélyebb, de kevésbé nyúlik be a környező, magasabb külső-somogyi térszínekbe.³

A Nagy-berek felszínét két alapforma határozza meg, eltekintve most a fonyódi és a boglári tanúhegyektől.⁴ Az egyik alapforma a turzás, azaz a kösköny, mely Balatonkeresztúrtól, Fonyódon át, Boglárig húzódik. Ez utóbbi szakasza a defláció következtében szakadozott, roncsoltabb. Tanulmányomban a Balatonmáriától Balatonboglárig húzódó turzásvidéket szeretném bemutatni.⁵

A turzások úgy jöttek létre, hogy az északi, sokszor viharos erejű szelek által keltett hullámok tarajozva futottak ki a déli part sima homokos lejtőire. A hullámok homokszemeket, nád- és hínárdarabkákat, csiga- és kagylóhéj törmeléket toltak föl maguk előtt, aztán megint visszahúzták azokat. A nagy hullámok olyan nagy erővel lódították ki a törmeléket, hogy azok végleg kint maradtak. Ebből a hordalékból épültek fel a turzások. Ha a part hirtelen kanyarodott, például öblöt képzett, akkor a turzás nem követte a part futásirányát, hanem az öblé felé kerülve, egyenes vonalban elgátolta azt a nyílt víztől. A turzás az alluviális síkságoknál 4–10 méterrel magasabban helyezkedik el, más ökológiai rendszert is alkot. Felszínén futóhomokformák alakultak ki. A berek belsejében is vannak

³ Hagyományosan a berek területét a körülötte lévő falvak szerint is felosztották. Így beszéltek kéthelyi berekéről, táskai berekéről, buzsáki berekéről stb. Az elkülönözés után az uradalmak területe szerint osztották fel a berket. Ekkor keletkeztek az olyan elnevezések, mint pl. Kund-berek, Jankovich-berek, Széchenyi-berek stb., utalva a nevekkel is az egykori tulajdonosaikra.

⁴ Ezen hegyek kialakulásában döntő szerepet játszott a balatoni táj arculatát meghatározó harmadidőszak végi bazaltvulkanizmus. A 19. század végén is több bazaltkibukkanást ismertek, amelyeket szinte teljesen elbányásztak a prérházak, majd később a villák és nyaralók építésénél.

⁵ „A Kárpát-medence felszínének változása a földhasználat és az életmód változásainak következtében. Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében.” című TS 040750 számú OTKA-program keretében a somogyi Nagy-berek vidékét kutattam. Ezen kutatások eredményeit is beépíttem az alábbi tanulmányba.

turzások, illetve turzáscsonkok az egykori magas vízállások emlékeként, melyeket a népnyelv szigeteknek nevezett el. A másik alapforma az egykori lagúna, a tőzeges lápos berek szintje. A berek lassan feltöltődő vidéke korántsem volt egysíkú táj, mocsarak, tavak, szigetek, bozótosok, vízfolyások váltogatták egymást.⁶

A kora Árpád-kori települések többnyire a térség jelentősebb vízfolyásai mentén jöttek létre,⁷ gyakran alig pár kilométerre egymástól. Magán a turzáson nem találunk települést, de a berek pereme meglehetősen sűrű településhálózattal rendelkezett. A középkori települések nagyobb része már a 13. század végére kialakult.⁸

A 13. századtól egész Európa időjárásában egy hűvösebb, csapadékosabb periódus, az ún. „kis jégkorszak” köszöntött be, amelynek csúcspontja a 16–17. század fordulóján volt, azonban hatásaiban még a 19. század első felében is érezhető volt. Ez a folyamat a Balaton, és természetesen a Nagy-berek vízszintjének több méteres emelkedését eredményezte.⁹ A Balaton magasabb vízszintje nagy területeket árasztott el a szomszédos berkekben.¹⁰ Az alacsonyabban fekvő, így a berek vízszint-emelkedésének jobban kitett települések nem épültek újjá a török kiűzése után sem, legfeljebb csak a berek szabályozását követően, mint majorságok, külterületi lakott helyek kapcsolódtak a települési struktúrához.¹¹

A 18. század elejének egyik legszembetűnőbb változása a táj etnikai arculatának átalakulása volt. A magyar katolikus lakosság a Nagy-berek keleti és nyugati peremét határoló hátakon maradt részben kontinuus. A berekbe délről benyúló homokhátak településeibe már a 17. század első harmadától kezdve horvátok – ahogy magukat hívták, tótok vagy sokácok – telepedtek le és nyelvüket és sajátos színezetű népi kultúrájukat a berek

⁶ MAROSI 1970.

⁷ Ebből az időből találunk településekre utaló régészeti nyomokat a turzáson is.

⁸ MÜLLER 1975, 55–60. o.

⁹ 1783-ban a Balaton meghaladta a 108 m-es tengerszint feletti magasságot, amely 4 m-rel volt magasabb a jelenlegi vízszintnél. Az évi vízszintingadozások mértéke meghaladhatta a 2 m-t is. A törökkori vízállás ennél magasabb is lehetett.

¹⁰ Erre utal egy Balatonszentgyörgy környéki határjárásról szóló, 1422-ben írott oklevél is, amelyből értesülünk a növekvő vízszint elleni védekezésről is. „A Balaton nádasai közelében a Kewestethee nevű helyhez, földhatárjelhez és gáthoz (?) a Balaton támadásával szemben, határjelet készítettek.” BORSÁ 2002, 11. o.

¹¹ Nem épült újjá Gomba határában Nádszeg és Berjeg, Buzsák határában Akcs és Magyarai és Fonyód mellett Bézsény. A törökkort túlélte települések is távolabb húzódtak a berektől és új helyen épültek fel, például Orda és Csehi vagy Szentpál.

peremén a 20. század elejéig megőrizték.¹² Ami az itt élő embereket összekötötte, az a berek által kínált életfeltételek, melyeket hasonlóképpen, azonos módszerekkel hasznosítottak.¹³

A turzás vidéke még a 18. században is lakatlannak számított, leszámítva Fonyód és Boglár pusztákat, amelyek rendelkeztek némi uradalmi cselédekből álló lakossággal. 1731-ben Bél Mátyás így látta a vidéket: „*Ahol a tópart a mi megyénknek nekifordul, azon túl 1 mérföldnyire Balatonkeresztúr fekszik. Ha ezen helység alatt szilárd partszegély vonul is, de ezt igen nagy kiterjedésű mocsár ostromolja. Annyi bizonyos, hogy legalább 4 mfd hosszan terül el a tó mellett, hol szélesebb, hol keskenyebb sávban ez a hatalmas mocsár, melyet Bozóthságnak neveznek. A hullámok mosta partja annyira bizonytalan, hogy még a gyalogosok részére sem mutat ösvényt.*”¹⁴ A nagyobb kereskedelmi utak elkerülték ezt a vidéket. A középkortól kezdve a fontosabb útvonalak vagy a Balaton északi partján futottak nagyjából a Vasvár – Veszprém – Székesfehérvár vonalon, vagy a déli parton Lelle – Öreglak – Marcali útvonalon kerülték el a berket.

A turzást inkább csak legeltetésre használták. „*A turzás parragfüves terület volt, erre úszott fel a berki szigetekről a jószág. A berek nagy részét nem lehetett legeltetni, igen mély süppedő volta miatt. Csupán a berekre dülő, lapos menetű falvak elejét vagy alját, vagy a vízapadás alatt serkent rétet, melynek füve igen jó legelő volt.*”¹⁵

Már a 18. század közepén mind helyi szinten, mind pedig a kormányzat részéről felmerült a berek szabályozásának gondolata, mely lényegében a Balaton lecsapolását jelentette. Krieger Sámuel 1776-ban elfogadott terveit¹⁶ különböző módosításokkal később is fel kívánták használni, például a 19. század első harmadában Beszédes József. Azonban sem pénz, sem pedig kellő munkaerő-kapacitás nem állt készen a terv végrehajtásához. A helyi földesurak saját költségükön is ásattak csatornákat, pl. a

¹² Horvát eredetű települések voltak a Nagy-berekben Lengyeltóti, Buzsák, Táska, Varjaskér, Somogyzentpál, Nikla, Csömend, Boronka. HOSSZÚ-VIDÁK 1999.

¹³ A somogyi emberek gondolatvilágában a Nagy-berek sokkal nagyobb területet ölelt fel, mint a tényleges földrajzi kiterjedése. Kutatásaim során a következő településeket vizsgáltam a mai közigazgatási állapotból kiindulva: Balatonboglár, Balatonboglár-Szőlőkislak, Balatonfenyves, Balatonkeresztúr, Balatonmária, Balatonújlak, Buzsák, Csömend, Fonyód, Kéthely, Lengyeltóti, Marcali, Marcali-Boronka, Nikla, Ordacsehi, Öreglak, Somogyzentpál, Táska.

¹⁴ ZÁKONYI 1979, 53. o.

¹⁵ TAKÁTS 1934, 8. o.

¹⁶ A Balaton egy szűk, hajózható csatornává alakult volna át, melyet a déli part előtt egy mellécsatorna kísért volna. Ezt a tervet mind az uralkodó, mind az érintett vármegegyék elfogadták.

Festeticsek Balatonkeresztúr térségében. Ezek a csatornák láthatóak az I. és II. katonai felmérés térképlapjain. A meginduló szabályozások következtében a Balaton, illetve a Nagy-berek vízszintje jelentősen csökkent, a turzás területe növekedett.

1858-ban döntő szakaszához érkezett a Nagy-berek szabályozása. Ekor indult meg a déli vasút építése, amelynek nyomvonala a Nagy-bereket a Balatontól elválasztó turzás szegélyén futott. A nyomvonal kiválasztásában nagy szerepet játszott a rendkívül olcsón megszerezhető berki földterület. A vasútvonal meglehetősen közel került a Balaton vízszintjéhez. 1860-tól kezdve csapadékosabb időjárás következett, így a Balaton hullámai, olykor a zajló jég rendszeresen kárt okozott a vasúti pályában, akadályozva a közlekedést. 1862-ben a vasút védelmében a Balaton vízszintjének jelentős csökkentését határozták el oly módon, hogy 1863 októberére megépítették a síófoki zsilipet, majd a mólót.

Ezután azonban kis híján ökológiai katasztrófa érte a Balatont. Ennek oka az volt, hogy a Balaton, mint tó, sajátos vízjárási rendszerrel rendelkezik, melynek több éves ciklusokban vannak kiterjedő és visszahúzódó szakaszai. Mikor a csapadékosabb időben leengedték a nagyobb vízmenynyiséget, a szárazabb időszakokban az nem pótlódott, így az 1860-as évek közepétől fellépő szárazabb periódus komoly problémákat okozott. Mint a kortársak leírásából tudjuk, a nádasok leégtek, tőzegtűzek keletkeztek. A halak nem tudtak kijutni ívóhelyeikre a Balaton menti berkekbe, így drámaian lecsökkent a halállomány. A szárazzá váló mederrészekből a szél kifújta a homokot, hatalmas „sivatagi” homok- és porviharokat produkálva, különösen a turzásvidéken.

Ebben a helyzetben a Nagy-berek szabályozása a helyi birtokosok által újult erővel indult meg. 1864-ben megalakult a Balaton–Keleti Bozótlecsapoló Társulat.¹⁷ 1867-ben alakult meg a Balaton–Nyugati Bozótlecsapoló Társulat.¹⁸ A két társulat 1916-ban egyesült Balaton–Nagyberek Lecsapoló Társulat néven.

Az 1870-es évektől kialakuló hosszabb időn át tartó esős periódus azonban tönkretette az addigi eredményeket. A csatornák eliszapolódtak, mert egyik oldalról a dombvidékek hordaléka, a másik oldalról a Balaton hullámzásának turzásépitő homokja által a medrek eltömődtek, elgazo-

¹⁷ Buzsák, Lengyeltóti, Berény és Bézsénypuszta határában lévő 5299 katasztrális hold területet kívántak lecsapolni.

¹⁸ Működési területe 18581 katasztrális holdat tett ki Balatonkeresztúr, Balatonújlak, Kéthely, Tótszentpál, Varjaskér, Táska (Fehérvíz-puszt), Buzsák (Csiszta-puszt) közötti területen.

sodtak. A víz visszafoglalta sok helyütt birodalmát. Ahogy a Somogy tudósítója beszámolt róla: *„Több mint 20 év óta betakarodott a Balaton. Túr fákat ástak rajta, irtották a fűzest és a rekettyést, égették hónapokig a nádat, a zombékokat. Több ezer holdat elfoglaltak a berektől. A csordák ott nyaraltak a legelőkön. [...] Víz-víz, mindenfelé, merre csak a berek volt, csolnakázni lehet. Boglár alatt a Bárány Dénes-féle belsőség rétjein, jó földjén, a lapályon, hol kaszáltak régen, nagy víz terül el, és 5-6 kg-os pontyokat fognak benne a halászok.”*¹⁹ A vízelöntések a későbbi, csapadékosabb időszakokban is megismétlődtek, komoly gondokat okozva a mezőgazdaságban.

A századforduló táján új tervekkel és új elképzelésekkel indult meg a Nagy-berek szabályozása.²⁰ Az elképzelések szerint a szabályozás során szét kellett választani a külvizeket a belvizektől. A munkálatok 1908 őszén megindultak. A berekbe befolyó öt patak vizét egy közös csatornába, egy ún. övcsatornába vezették, amely a táskai malomtól kiindulva Balatonkeresztúrnál engedték bele a Balatonba. A keleti rész külvizeit pedig eddig is a Keleti-Bozót-csatorna vezette le. A belvizeket és azokat a külvizeket, amelyek az övcsatorna szintjénél mélyebben jártak, önálló csatornarendszer gyűjtötte össze, függetlenül a külvizi csatornák vizeitől. Ezek a vizek aztán szivattyúrendszerrel kerültek átételésre a Balatonba Balatonfenyvesnél, majd később Balatonboglárnál is.²¹

A csatornázott területeket rétes legelőgazdálkodásra hasznosították, kisebb részben pedig földművelésre. Elsősorban takarmánynövényeket és cukorrépat termesztettek rajta. *„Olyan területeken pengett a kasza, amelyek az utolsó száraz ciklus óta embert nem láttak. [...] Az év végére a berket környező községek telítve voltak takarmánnyal. [...] A telkesítés terén a legtöbb tótszentpáli berek területén történt. Nem utolsó teljesítmény az sem, hogy a lengyeltóti berekben a gondos gazda eltávolította az utolsó zombékokat is.”*²² Megindult a tőzeg kitermelése.²³ Többen már egy kis iparvidéket láttak kialakulni a fában szegény Nagy-berek területén.

¹⁹ Somogy, 1900. május 2. XXXVII: 1.

²⁰ Pontosabban először csak a Nyugati-Bozót vízmentesítésére készítettek terveket. Ennek a munkálatnak a tervét és költségvetését Péch Béla 1896-ban közzé is tette.

²¹ SML. Széchenyi-család iratai. Balaton Nagyberki Leccsapoló Társulat iratai 1894–1920.

²² SML. Leccsapoló Társulatok iratai. Balaton Nagyberki Leccsapoló Társulat Közgyűlési iratok. 1922: 31. a

²³ A zardavári berek leccsapolásával kapcsolatban – Ordacsehi határában – a műszaki leírás meg is fogalmazza, hogy a *„különösen nagy értéket képviselő tőzegtermelés (360 hold a tőzegterület) és a legeltetés szenved hatalmas károkat a folyamatos elárasztás által.”* SML. Jankovich-lt. Zardavári Berek Leccsapoló Társulat 1912–1934.

A turzás legelőin maradt meg a legtovább a rideg marhatartás gyakorlata és az „ősi” pásztortársadalom hagyományai. Ekkor azonban teljesen váratlan fordulat történt a köskönyökön. Megjelent a szőlő, és azon a területen, ahol korábban csupán néhány pásztor és halász élt, kialakult a Balaton vidékének egy új szőlőtelepe.

Somogy vármegye címerét 1497-ben II. Ulászló királytól kapta. A címer központi helyén egy szőlőfürtöt tartó kar látható. Az adománylevél szerint ebben a megyében ugyanis olyan bőséggel van szőlő és bor, hogy országunk leggazdagabb vármegyéi közé lehet sorolni. A Balaton déli partján a szőlők elsősorban a Nagy-berek vidékét határoló magasabb dombháton terültek el. Égető Melinda feltételezése szerint a kora Árpád-kori szőlőink a vízpartokon és a szigeteken terültek el. Elképzelhetőnek tartotta, hogy a Nagy-berek körül lévő településeken találhatunk szőlőket vízparti homokon, illetve nedves talajú ligetekben.²⁴ A középkorban virágzó somogyi szőlőkultúra alaposan átalakulva túlélte a török korszakot. Fényes Elek 1851-ban megdicséri a baglashegyi, a kéthelyi, a szőlősgyöri, a kőröshegyi, a zamárdi és az endrédi vörösborokat. Megjegyzi, hogy a böhönyci bor „kedves” ízű.²⁵ Csorba József 1857-ben a fonyódi, kishegyi, túri, öszödi, zamárdi szőlőket dicséri. Megemlíti, hogy a borokat Pest felé hordják el, és jól fogy a kéthelyi és a böhönyci vörösbor.²⁶ Általában leírták, hogy Somogy megye borai már nem olyan jók, mint a zalai part mentiek. A somogyiak többnyire veresek és nem igen állandóak. A berki falvak lakossága, ha másként nem lehetett, extraneus szőlőművesként jelentős szőlőterületeket művelt a szomszédos falvak határában.²⁷ Azonban, hogy a berket határoló turzások vidékén is megjelenjen a szőlő, egy tragikus eseménynek kellett történnie a magyar szőlőtermesztés és borászat történetében.

Az 1860-as évek elején Franciaországban felfigyeltek arra a jelenségre, hogy sárga foltokban pusztulnak a szőlők. A kór néhány év alatt szinte egész Európában elterjedt. A *Phylloxera Vastatrix*, magyar nevén szőlő-

²⁴ ÉGETŐ 1980, 59. o. A szőlők általában kapcsolódtak a vízhez, a nagy kiterjedésű vízfelület a szőlő számára megfelelő klimatikus feltételeket teremtett. A berek körüli dombháton mindenhol megtalálható volt a szőlő, így pl. Lengyeltóti szőlői a Kopasz-dombon és a mellette lévő Fonyódi-hegyen voltak, melyeket mocsár vett körbe. PESTY (1864) 2001, 180., 189. o.

²⁵ FÉNYES 1851, I. kötet, 164. o., II. kötet, 217. o., III. kötet, 67. o.

²⁶ CSORBA 1857, 54–55. o.

²⁷ ANDRÁSSY 1985, 283–286. o. A saját gyűjtéseim alapján a Fonyódi-hegyen is a helyi lakosoknál nagyobb arányban vannak ordaiaknak és csehieknek szőlők, akik a helyi hagyomány szerint bődönhajókkal jártak szőlőiket művelni. A varjaskérik és szentpáliak elsősorban Kéthely és Marcali hegyein voltak bebirtoklók.

gyökértetű vagy szőlőféreg, 1875-ben jelent meg hazánkban azután, hogy már több mint egy évtizede pusztította Európa szőlőültetvényeit.

A Balaton vidékén a szőlőgyökértetű két irányból támadott. Először 1878-ban Balatonfőkajáron észlelték, majd az 1880-tól Keszthely környéke fertőződött. Az évtized végére már a déli part szőlőültetvényei sem kímélte, 1886-ban már Endrédet is elérte. Végül 1890-ben Kőröshegy felől is elindult a fertőzés.²⁸

A szőlőpusztulás leginkább a másból jövedelemmel nem rendelkező kis- és törpebirtokos parasztokat sújtotta. A filoxéra okozta pusztítás mértékét növelte, hogy a szőlő- és borkultúra jócskán megőrizte még prekapitalista jellegét, tőke és szakértelem hiányában – ahogy azt Jankó János megfogalmazta – őrizte a régi magyar szőlőművelés hagyományait.²⁹ A Balaton mentén külön gondot okozott, hogy ebben az időszakban a halászatra is rossz napok jártak. A szőlő és a halászat egyidejű válságát jól szemlélteti Cholnoky Jenő: *„A zalai nép nem csinált mást csak szőlőjét művelte és halászott. A szőlőket kiirtotta a filoxéra, a halászati jogot elvették és nagyvállalatoknak adták át. A falvak csak a jövedelemből kaptak részesedést(?). A nép kénytelen volt munkába fogni.”*³⁰ A halászat visszaesésében nagy szerepet játszott a halak ívóhelyeinek szolgáló berkek lecsapolása, illetve az új halászati módok és eszközök megjelenése. A filoxéra nyomán létrejövő másik probléma, a talajerózió volt: *„A túlterjeszkedett szőlők nagy része végleg elpusztult. A gazdák fölhatoltak szőlőkkel a fordulónalakra fölé is, a domború lejtőkre. Ott kiirtották az erdőt, a gyümölcsös fákat, szőlőt telepítettek a helyére. A szőlő kiirtulása után nem védte többé a növényzet a talajt, tehát úrrá lett a szél, minden termőföldet elhordott.”*³¹ A korabeli tudósítások riasztó képet festettek a viszonyokról. *„... A birtokos gazdák száma kevesedik, számos család pusztul, a nép elzúllik.”* Terjedt a pálinkafogyasztás és a vele járó alkoholizmus. A telekárak hatalmasat zuhantak. Növekedett a kivándorlás, különösen Brazília és Szlavónia lett a tönkrement kivándorló szőlőművesek célpontja.³²

A szőlőpusztulás nemcsak a kisbirtokosokat sújtotta, hanem olyan városi, ebben az esetben gyakran veszprémi és keszthelyi iparosokat, értelmiségieket, tisztviselőket is, akiknek komoly jövedelme volt a szőlőkből.

A szőlőterületek pusztulása állami intézkedéseket is gerjesztett. 1883-ban elfogadták a XVII. tc.-et, mely már nemcsak a filoxéra elleni védeke-

²⁸ JANKÓ 1902, 201. o., ill. REÖTHY 1988, 169. o., ill. TÓTH 1999, 61. o.

²⁹ BECK 2003a, 327. o. ill. JANKÓ 1902, 256. o.

³⁰ CHOLNOKY 1937, 178–179. o.

³¹ Uo.

³² BECK 2003a, 327. o.

zésről szól, hanem az új telepítéseket is megpróbálta elősegíteni. Ekkor azonban már ismerték azt a tényt, hogy a gyökértetű nem él meg homokban. Így a homokba telepített szőlők, különösen akkor, ha amerikai alanyokra oltottak európai szőlőfajtákat, immunisak a szőlőgyökértetűre. A berek északi peremén elhelyezkedő hatalmas turzásvonulatok, csakúgy, mint a berek déli szélén elhelyezkedő homokhátak, alkalmasak lettek a szőlőtelepítésre. *„A szőlőhegyek rohamos pusztulása vészmentes talajokra utasítja a gazdákat. [...] Ilyen talaj a Balaton déli partvidéke Akarattyától egészen Fenékgig. A homok majd minden része kvarc, a filoxéra itt meg nem élhet.”*³³

1889-ben Fonyódon 10 holdnyi homokon már amerikai vesszőkből szőlőtelepet létesítettek. Mint arról a helyi médium beszámolt: *„A fenyegetett szőlők megmentése ügyében szép reményt ígérnek.”*³⁴ 1890-ben pedig mint írják, a Fonyódi-hegy közelében óriási területet foglalt el a szőlő, amelyet a helyi nagybirtokosok jelentős tőkebefektetéssel telepítettek. *„A Balaton parti homokterület elfoglalására nem sok kapacitáció kell. [...] Pár év múlva százával látjuk a munkásokat a part mentén, akiket a szigorú viszonyok oda utalnak.”*³⁵

A kapacitálás ebben az esetben a Földművelésügyi Minisztérium jóvoltából meg is érkezett. *„A földművelésügyi miniszter ugyanis, hogy segítsen azon szegény szőlőbirtokosokon, a kiknek úgyszólván kizárólagos keresetforrásukat a filloxera által elpusztított szőlőjük képezte, módot kíván nyújtani az illetőknek arra, hogy immúnis homokterületeken új szőlőterületeket létesíthessenek. Mint-hogy az e célra alkalmas területeket a szegény szőlőbirtokosok rendszerint nem képesek maguk megszerezni, a minisztérium tevékenysége oda irányul, hogy az ilyen homokterületeket maga a minisztérium szerzi meg az illetőknek, s közbenjárásával olyan kedvező feltételeket eszközöl ki részükre, aminőket ők maguk nem lennének képesek elérni. Az ily módon való telepítéseket a minisztérium elsősorban oly filloxera által sujtott területekre tervezi, a hol alkalmas immúnis homokterületek lehetőleg a közelben található; hogy ezek beültetését a szőlőbirtokosok a nélkül eszközölhessék, hogy e miatt otthonukat el kellene hagyniok.”*³⁶

1890 őszén gróf Bethlen András földművelésügyi miniszter megbízta gróf Széchenyi Imrét, hogy szervezze meg a Balatonkeresztúr és Fonyód közti túrzáson tönkrement zalai kisbirtokosok számára a homoki szőlőtelepet.³⁷ A zalaiak számára nem volt ismeretlen ez a terület, mint halászkok

³³ Somogy, 1890. augusztus 5. XXVII: 3.

³⁴ Somogy, 1889. június 18. XXVI: 3.

³⁵ Somogy, 1890. augusztus 5. XXVII: 2.

³⁶ BECK 2003a, 294. o.

³⁷ Badacsony, Badacsony-Tomaj, Cserszeg-Tomaj, Gulács, Gyenesdiás, Káptalantóti, Kővágóörs, Meszesgyörök, Nemesvita, Szigliget, Vonyarcvashegy községekből szármítottak telepekre.

vagy mint részes aratók, gyakran jártak ezen a tájon. A balatonberényi és a balatonkeresztúri anyakönyvekben szép számmal találhatunk példát a két parton élő lakosok közötti házasságra. Ekkor már létezett a „kelet-balatoni régió”, amely a balatonfelvidéki, Veszprém környéki és három északkelet-somogyi település együttese volt.³⁸ Szőlőtelepítésre a turzáson korábban még soha nem került sor. Ráadásul a telepítésre kijelölt terület földrajzi és biológiai jellegzetességei nagyon eltértek a megszokott zalai környezettől. Ez kezdetben kicsit szkeptikussá tette a közvéleményt az akció sikerét illetően.

Azonban Széchényi Imre gróf kormánybiztos személye kiváló választás volt a telepítés megszervezésére. Iránta való tiszteletből a feleségéről fogják elnevezni a szőlőtelepet Mária-telepnek, amelyből a mai Balatonmária és részben Balatonfenyves települések születtek meg. A kiválasztott terület Festetics Tasziló hitbizományi tulajdona volt, amit legeltetésre bérbe adott. Az elképzelések szerint az állam bérelte a területet, holdanként 11 korona haszonbért fizetve Festetics Taszilónak. A telepesek alhaszonbérllőként az államtól bérelték a területet, az első 5 évben nem fizetve bért, a 6. évtől kezdve 35 esztendőn keresztül kifizették az állam költségeit.³⁹ 1904-ben Festetics Tasziló bejelentette, hogy a bérleti díj törlesztésével ki-ki megvásárolhatja saját bérlet területét. Erre azonban ténylegesen csak két évtized múlva került sor.⁴⁰

A kormánybiztos 1891-ben munkához látott, azonban számos megoldandó probléma merült fel. Ezekről tájékoztat Molnár István balatonszentgyörgyi tisztartó levele: *„A terület nagyobb része, amely a Balaton és a vaspálya között fekszik, a Balaton hullámainak teljesen ki vannak téve. [...] Jött azonban az 1879-ki csapadékos év, a Balaton víztükre majd egy métert emelkedvén a szóban lévő területet is elborította. És az egész [nyárfa] ültetvényt kiölte, hogy abból hírmondó sem maradt. A nyárfa természeténél fogva sokkal több nedvességet elvisel, mint a szőlő. [...] A vaspálya mentén délről mintegy 150 méter szélességben elnyúló sivár homokterület vízmentes, s mint ilyen alkalmas is lenne a szőlőtelepítésre. [...] A cél ugyanis az, hogy a zalaiak vagy áttelepüljenek, vagy a túlsó partról művelnék szőlőiket. Az áttelepülésre a terület alkalmatlan.”*⁴¹

Végül Molnár leírja, hogy nem hisz abban, hogy a homokba ültetett szőlő, trágyázás nélkül, hosszabb távon is nyereséges lenne akkorra, mikorra az uradalom átvinné a bérlet lejárta után a saját tulajdonába a te-

³⁸ BORSOS 2003, 53. o.

³⁹ ZSADÁNYI 1937, 75–76. o.

⁴⁰ BUZA 1993, 18. o.

⁴¹ OL. P 274 210 cs. 3: 11–12. o.

rületet. A telepítés végül az első szakaszban nem húzódott ki a fentebb említett okok miatt a Balaton partra, így az eredetileg tervezettnél kisebb területet ültettek be. A későbbiekben azonban, a telepítés sikerén felbuzdulva, a Balaton és a vasút között is kísérleteztek szőlőtelepítéssel, amely a századforduló csapadékosabb időjárása során víz alá került.⁴²

A problémák ellenére a legelszántabb zalaiak 1891. szeptember 2-án megtekintették a helyszínt. Majd ezután a telepítési biztos ténylegesen felmérte azt a területet, ahol a szőlőültetvényeket a későbbiekben kialakították. A szóban forgó terület 8 km hosszan terült el, s 6 szakaszra osztva 350 holdat tett ki. Ebből ténylegesen valamivel több mint 317 hold volt a szőlő, melyet a telepeseknek 585, zömmel 800 négyszögöles parcellában osztottak ki. A szőlőn kívül még némi rétfelület is kapcsolódott a parcellákhoz.⁴³

1891. november 1-jén kötötték meg az első szerződéseket a legelszántabb 16 bérlővel.⁴⁴ 1893-ig tartott az első bérbeadási hullám. A telepítés sikerét az is elősegítette, hogy 1891-ben az I. tc.-ben az állam újabb kedvezményeket adott. Például a beültetett szőlőterület hat évig élvezett adómentességet. A vármegyei gazdasági egyesület 1893-tól beszerzési áron bocsátotta rendelkezésre a védekezéshez szükséges szénkéneget.⁴⁵ 1894-ben 11 kataszteri holdnyi területet vásárolt a gazdasági egyesület, és azt amerikai alanyokkal ültette be, egy mintatelepet létesített. Ilyen telep létesült Köröshegyen, Kerekiben, Miklósiban, Tótszentpálon. A vállalati telep Somogyvárott volt. 10 holdnyi területén évente 400 000 darab oltványt állítottak elő.⁴⁶ A telepítés sikerén felbuzdulva az utolsó 20 holdat hatalmas érdeklődés közepette 1897-ben parcellázták fel. A „vízen túlról jött”, „vízhordta” zalaiak mellett somogyiakat is találunk, részben a berekvidék falvaiból, részben pedig a filoxéra által szintén sújtott, más somogyi borvidékekről érkeztek a telepre.

Az új telepesek sajátos helyzetben találták magukat, hisz lakhelyük a Balaton túlsó partján volt, és az itteni viszonyok is, illetve a telepítést szervező állam elvárásai is mások voltak, mint amit eddig megszoktak.

⁴² Somogy, 1900. április 15. XXXVII: 1.

⁴³ Kisebbségi egységekben parcellázták ki a területet, ugyanis kezdetben attól félték, hogy a telepítés esetleges sikertelensége esetén hosszú éveknek kell elteltnie, míg a megbolygatott felszínt újra legelőnek lehet használni.

⁴⁴ With Kálmán és Ivánka Károly nemesvitai lakosokkal, Skublits Antónia Badacsony-Tomaj, Törkenczy Gábor Gulács, Laskay János, Tusár Péter, Mészáros Gábor, Tóth Ferenc Takács, Szijártó József, Horváth József, Kis Imre, Wittmann János és ifj. Takács József káptalanantóti lakosokkal, és Göndöcz József, Nagy Vince és Nagy Sándor kővágóörsi lakosokkal. OL. P 274 210 cs. 66. o.

⁴⁵ CSÁNKI é.n., 321. o.

⁴⁶ ZSADÁNYI 1937, 76. o.

Így ír erről 1892-ben a Balatonvidék nevű lap „A balatonmelléki szőlőtelepítésről” című beszámolójában: „Úgy a telepítők, mint a telepesek, a tavasz beálltaóval a helyszínre siettek, [a kormánybiztos még hajót is bérelt nekik], hogy megtudják, mit hagyott az elmúlt ritka kemény hideg tél az egy évi munkából. Az első vizsgálgóadás – sajnos – szomorú eredményt mutatott, mert a teljesen védetlen helyen az ősszel betakart tőkétet takaró nélkül találták. [...] A későbbi behatóbb vizsgálat kedvezőbb volt, a sok karócska, giz-gaz menedéket adott a gyenge ültetővénynek, megfogta a homokot, és a vesszőket eltakarta. [...] Most nagyban folyik a munka. Meszesgyörökről, Vonyarcról mindennap közlekedik egy komp és egy kisebb hajó telve munkásokkal. Készülnek a szél- és homokfogó nád akáckerítések, folyik a szőlővesszők ültetése, a kapálás.”⁴⁷

1896-ban a jégverés ellenére megvolt az első szüret, ami kifejezetten jó termést hozott. 1898-ban megalakult a hegyközség, a telep önkormányzata. A sikerszeriának látszólag nem volt vége. „5-6 év múlva itt Fonyódtól Szentgyörgyig 30-40 ezer akó borra van kilátás, tehát a balatonparti elveszett szőlők ezáltal pótolva lesznek. Ha más vidéken is így telepítenek, akkor pár év múlva Somogyba nem kell bort hozni Fiuméből.”⁴⁸

1905-ből a „Balaton” egyik cikkéből megtudjuk, hogy a jól kezelt szőlők holdanként 40–50 hl mustot adnak, de még a gyengébb táblákon is megterem 25–30 hl. A telep bortermelésének rendszeres vásárlói alsó-ausztriai, tiroli és steierországi borkereskedők, akik 20–30 korona közti összeget fizettek a borért. Ekkorra már a homoki szőlőterületek hihetetlenül fölértékeldtek. Akár 5000 koronát is fizettek 1 hold homoki szőlőért.⁴⁹

A zalaiak eredetileg pár heti munkára vagy szüretre jártak át. A befagyott Balatonon szánokkal hozták át a trágyát. Ennek megfelelően építettek fel préházait. Tölgyfaoszlopokat ütöttek be a homokos földbe, az oszlopokat a rájuk szegelt léccel vagy karókkal kötötték össze, és ezekbe fonták a nádat. Az így keletkezett nádfal mindkét oldalát biharsással kevert agyaggal becsapták, és száradás után bemeszelték. A nádfalú épületek – különösen a melléképületek – általánosan elterjedtek a Nagy-berek vidékén. Bogláron, de különösen Fonyódon a régi préházak falát a várdombok oldalában lévő erupciós bazalttufa és breccsa darabokból rakták össze. A kövek közötti rést sárral tapasztották be.⁵⁰ Mára ezek a bazaltkippukánások teljesen eltűntek, kibányászták őket.

⁴⁷ BUZA 1993, 21. o.

⁴⁸ Somogy, 1897. április 11. XXXIV: 2.

⁴⁹ BUZA 1993, 22. o.

⁵⁰ TAKÁTS 1934, 28. o.

Baksay Sándor írta ebben az időben: *„Egyébként a somogyi embert nem búsítja a filoxéra. Kívágja a tőkéit, és a földet más veteményre hasznosítja, aztán leszáll a homokra, és ott csinál magának hegyet. A Balaton egész hosszában, a Nagy-berek szélein, amerre régebben a kis tenger habjai kecskéztek, az egész part ki van már fodrozva és csipkézve szőlőültetvényekkel. Lelle, Boglár és Fonyód szemei előtt öles vesszőket hajt a tavalyi ültetés. Úgy van! Somogy küzd, és nem engedi kifonnyadni a címeréből a szőlőfürtöt.”*⁵¹ A nagy-berki turzásokon kívül Szemesen és Öszödön is kiterjedt homoki szőlőtelepek jöttek létre.

A filoxéra után a szőlőterületek rekonstrukciója Magyarországon sikerrel zárult. Hatalmas változás következett be az ültetvények elhelyezkedésében. Megnőtt a síksági szőlők aránya a szőlőterületeken belül. Míg korábban 1:11 volt a hegyvidéki szőlők javára, a filoxéra után ez az arány 1:1-re változott.

A 20. század elején Sági János azt tapasztalta: *„A szőlőkben kisebb-nagyobb épületeket emeltek, melyeket a nyaralók az utóbbi időkben szintén megkeresnek. Különösen a tulajdonosok rokonai, jó ismerősei. A Balaton a szőlőktől csak néhány lépésnyire kerül el, a fürdés nagy kényelemmel jár. Mária-telepen a vonat is megáll, tehát a telepek könnyen hozzáférhetők.”*⁵²

Ezeket az épületeket sokkal több komforttal szerelték fel, mint elődjeiket. Jellegzetességük volt a cserepes sátor tető és a konyha előtt az elmaradhatatlan veranda. Elsődlegesen turisztikai célból, vendégek fogadására is építették ezeket a házakat. A régi présházak melléképületekké, istállókká degradálódtak.

Ezzel megkezdődött a szőlőtelep funkcióváltása. A fürdővendégek évről évre növekvő számban keresték fel a vidéket, annál is inkább, mert a terület Budapesthez viszonylag közel feküdt. Kedvező volt még a déli vasút jelenléte, illetve 1896 után Kaposvár és Pécs között jó vasúti összeköttetést alakítottak ki, és természetesen fürdésre rendkívül alkalmas volt a part. Különösen a közalkalmazottak és állami tisztségviselők, illetve a nyugdíjasok között vált népszerűvé. Megindult a szőlőterületek fölvasárlása.

1902-ben megalakult Márián a fürdőegylet. 1910–12 között jelentős parcellázások indultak a szőlőterület és a Balaton között, amelyeket aztán újabbak és újabbak követtek. Az üdülőtulajdonosok továbbra is ültettek szőlőt a telkeikre, hogy azt esztétikussá tegyék, és így valamiképpen hasznosítsák a területüket.

Az első világháború után a széthulló Monarchiával és a vele együtt széthulló Magyarországgal hazánk hagyományos belső és külső borpia-

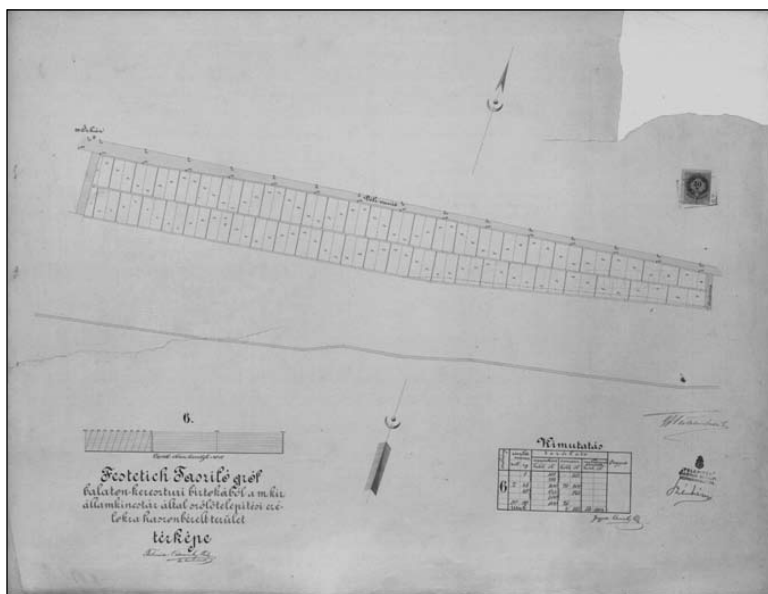
⁵¹ BAKSAY 1896, IV. kötet, 306. o.

⁵² SÁGI 1902.

cai is elvesztek. Mária-telep is elvesztette hagyományos osztrák piacait. Másrésztől az elveszett adriai üdülőhelyek szempontjából a Balaton-part még inkább felértékelődött. A Mária-telepi szőlőtulajdonosok reagáltak a megváltozott körülményekre. Növekedett a csemegeszőlő termelésének az aránya, amely már a Balaton parti üdülőhelyek növekvő igényeinek az ellátását szolgálta, illetve megindult a helyben termelt rizling átszállítása Badacsonyra, az ottani készletek pótlására.⁵³

A második világháború után, a kialakuló szocializmus időszakában a turizmusé lett egyértelműen a fő szerep a turzás településeinek az életében. A nyaraló-tulajdonosok a szőlőterületeket fokozatosan felszámolták. Mára ebből az időszakból – néhány megmaradt szőlővesszőn kívül – csupán fakuló fényképek és az idősebbek elbeszélései maradtak ránk.

Képmelléklet

1. kép: Mária-telep parcellázási térképrészlete.
(Festetich Tasziló gróf balatonkeresztúri birtoka.) OL. S0068 No. 0056.

⁵³ KIRÁLY 1992, 292. o.

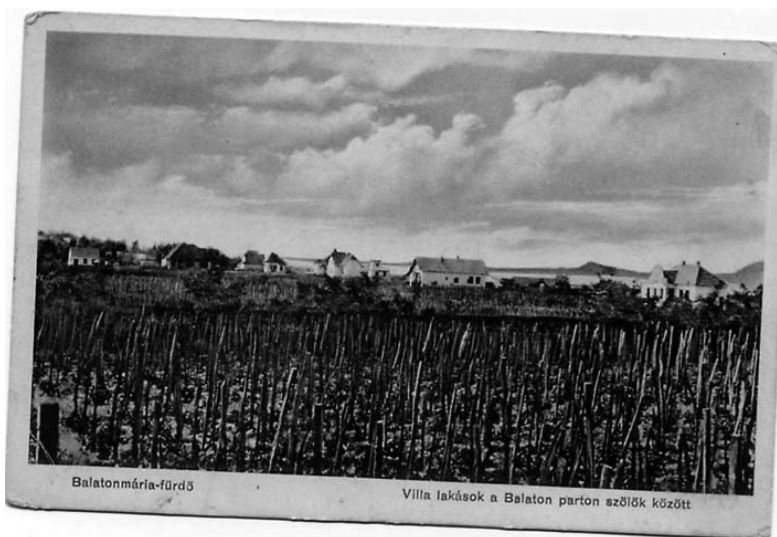
2. kép: Máriatelepi szőlő (A képen jól látszik a szőlőt védő nádkerítés is.)
Máriatelep Balatoni Múzeum Fotótára.

3. kép: Szőlő nyaralókkal Balatonmárián. (A századfordulón Mária még
Keresztúr része volt.) A kép Sándor Csaba tulajdona.

4. kép: Villa részlet. A kép Sándor Csaba tulajdona.

5. kép: Szőlőtelemi részlet a századfordulóról. A kép Sándor Csaba tulajdona.

Felhasznált irodalom

- ANDRÁSSY 1985 = ANDRÁSSY Antal: Fonyód története 1848–1944. In Kanyar József (szerk.): Fonyód története. Fonyódi Művelődési Ház, 1985. 281–346. o.
- BAKSAY 1896 = BAKSAY Sándor: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben. Budapest, 1896.
- BECK 2003a = BECK Tibor: A magyar szőlő- és borkultúra pusztulása és újjászületése II. In: Gunst Péter (főszerk.): *Agrártörténeti szemle*. *Historia Rerum Rusticorum* XLV. 3–4. sz. MTA Agrártudományi osztálya. 2003. 287–355. o.
- BECK 2003b = BECK Tibor: A filoxéra pusztítása. *Rubicon*. 2003/1-2., 65–69. o.
- BENDEFY – V. NAGY 1969 = Dr. BENDEFY László – Dr. V. NAGY Imre: A Balaton évszázados partvonalváltozásai. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1969.
- BORSA 2002 = BORSA Iván: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban (Forrásközlés) (Nyolcadik közlemény) 1421–1440. In Szántó László (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 33. Kaposvár, 2002. 7–58. o.
- BORSOS 2003 = BORSOS Balázs: A magyar nyelvterület kulturális régióinak számítógépes meghatározása a Magyar Néprajzi Atlasz térképei alapján (Előzetes eredmények). In: Vargyas Gábor (szerk.): Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve. XXI. 2003. 31–60. o.
- BURUCS 1998 = BURUCS Kornélia: Filoxéravész Magyarországon. *História*. 1998/5–6. 57–61. o.
- BUZA 1993 = BUZA Péter: Fejezetek egy nyaralótelep életéből. Balatonfenyves. Balatonfenyves, 1993.
- CHOLNOKY 1937 = CHOLNOKY Jenő: A Balaton. Budapest, 1937.
- CSÁNKI é.n. = Dr. CSÁNKI Dezső (szerk.): Somogy vármegye. Országos Monográfia Társaság kiadása. Budapest, é.n.
- CSORBA 1857 = CSORBA József: Somogy vármegye ismertetése. Kaposvár, 1857.
- ÉGETŐ 1980 = ÉGETŐ Melinda: Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. In: Hofer Tamás (szerk.): *Ethnographia*. XCI. Budapest, 1980. 53–78. o.
- FÉNYES 1851 = FÉNYES Elek: Magyarország Geográfiai Szótára. Pest, 1851.
- HOSSZÚ – VIDÁK 1999 = HOSSZÚ Csaba – VIDÁK Tünde: A Balaton-meléleti horvátság betelepülése. *Somogyi Honismeret* 1999/1. 1999. 26–38. o.

- JANKÓ 1902 = Dr. JANKÓ János: A Balatonmelléki lakosság néprajza. Budapest, 1902.
- KIRÁLY 1992 = KIRÁLY István: Gróf Széchenyi Imre elméleti és gyakorlati munkássága. In: Szili Ferenc (szerk.): Somogy megye múltjából. 23. 1992. 289–298. o.
- LEHMANN 1985 = Dr. Lehmann Antal: Természeti-környezeti adottságok. In: Dr. Gertig Béla, Dr. Lehmann Antal: A Balaton és idegenforgalom. Pécs, 1985.
- MAGYAR 1985 = MAGYAR Kálmán: Fonyód története az őskortól a középkorig. In: Kanyar József (szerk.): Fonyód története. Fonyódi Művelődési Ház. 1985. 25–104. o.
- MAROSI 1970 = MAROSI Sándor: Belső-Somogy kialakulása és felszínalaktana. Földrajzi Tanulmányok. Budapest Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.
- MÜLLER 1975 = MÜLLER Róbert: A Fonyódi járás középkori településhálózata. In: Kanyar József (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 6. Kaposvár, 1975.
- PESTY (1864) 2001 = PESTY Frigyes: Somogy vármegye helynévtára. Fontes Comitatus Simighiensis 1. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, (1864) 2001.
- REÖTHY 1988 = REÖTHY Ferenc: Fejezetek a dél-balatoni borvidék XVIII–XX. századi történetéből (Első rész) In: Kanyar József (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 19. Kaposvár, 145–185. o.
- SÁGI 1902 = SÁGI József: A Balaton írásban és képekben. Keszthely, 1902.
- TAKÁTS 1934 = TAKÁTS Gyula: A somogyi Nagyberek. Adatok a somogyi Nagyberek gazdaság- és településföldrajzához. In: Specimina 51. Pécs, 1934.
- TÓTH 1999 = TÓTH Sándor: Badacsony és a Balatonmellék borai. *História*. 1999/5–6. 60–62. o.
- ZÁKONYI 1979 = ZÁKONYI Ferenc: Balatonmáriafürdő és környéke. Balatonkeresztúr, 1979.
- ZSADÁNYI 1937 = ZSADÁNYI Oszkár (szerk.): Somogy megye adattára. Pécs, 1937.

VÁZLAT 10 PONTBAN A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI
VÉDELEM- ÉS KATONAPOLITIKÁRÓL.

AZ ELÉRT EREDMÉNYEK ÉS A FELHALMOZÓDÓ DEFICITEK

Bevezetés

A rendszerváltást követő években a Magyar Honvédség – mint minden más alkotmányos keretek között működő intézmény – jelentősen átalakult. Így többek között kialakult a szervezet nemzeti jellege, küldetésének és feladatrendszerének karaktere, jogszabályi környezete. Ma már a honvédség egy masszív szövetségi rendszerben (NATO, EU) végzi feladatát, miközben az önkéntesség elvén alapuló professzionális hadseregmodell is sike-remen meghonosodott. Az elmúlt több mint egy évtizedben – s különösen az ország NATO-tagsága óta – a részben realizálódó haderőreformok következtében a Magyar Honvédség képe alapvetően megváltozott. Megszűnt tömeghadsereg jellege, azaz nagyságrendileg kisebb lett, és képessé vált nemzetközi, elsősorban békefenntartói feladatok ellátására. A reformok menedzselése azonban aggasztó, ami elsősorban a pénzügyi háttér hiányosságára és a politikai vezetés diszfunkcionalitására vezethető vissza.

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy 18–19 évvel a rendszerváltás után feltérképezze, a magyar politikai osztály meddig jutott abban az építkezési folyamatban, melynek várható eredményeként egy szocialista típusú tömeghadseregből egy nemzeti, ugyanakkor szövetségi feladatait is maximálisan ellátni képes professzionális haderő képe rajzolódik ki. Hipotézisünk szerint a Magyar Honvédség a felvázolt és a társadalom oldaláról joggal elvárt ideális út végére még nem érkezett meg, holott a rendelkezésre álló időkeret – álláspontunk szerint – elégséges lehetett. Ez a kritikai észrevétel ugyanakkor elsősorban nem a honvédelmi szféra szakmai-katonai vezetésének szól, sokkal inkább az egymást váltó kormányokat kiállító politikai osztály tevékenységét minősíti.

A dolgozat már csak a terjedelmi korlátok miatt sem tud a magyar katonai szférát vaskosan érintő minden dimenzióra kellően összpontosítani, így az általunk kiválasztott 10 pont alapján történő értékelés természetesen csak önkényes és ezáltal szubjektivitást sem nélkülöző lehet. Kellő-

en igyekeztünk ugyanakkor arra figyelni, hogy az elemzési szempontok kiválasztásánál valóban a legrelevánsabbakra koncentráljunk úgy, hogy egyenlő számban tüntessük fel a rendszerváltás óta elért eredményeket és a felhalmozott deficiteket és kudarcokat. Emellett a dolgozat természetesen csak problémafelvetésre, vitaindításra alkalmas, átfogó magyarázattal és mindenre kiterjedő értékeléssel adós marad.

Elért eredmények

1. Egységes kül- és biztonságfilozófia és viszonylag egységes gyakorlat

A rendszerváltás előtti magyar történelem utolsó 40–50 évében önálló magyar kül- és biztonságpolitika kidolgozására nem kerülhetett sor, mivel az ország nem volt szuverén állam. Így az önálló, független nemzeti kül- és biztonságpolitika megfogalmazása és gyakorlati megvalósítása az első demokratikusan megválasztott magyar kormány és országgyűlés feladatává vált. Az Antall-kormány – figyelembe véve a rendszerváltást közvetlenül megelőző és az azt követő elméleti vitákat¹ – kialakította azokat a követendő stratégiai irányvonalakat, amelyek azóta is zsinórmértékül szolgálnak a magyar kabinetek kül-, biztonság- és katonapolitikai gyakorlatához. A megfogalmazott és a gyakorlatba ültetett fő stratégiai irányvonalak a következők lettek:

- csatlakozás az euro-atlanti térséghez és intézményhálózathoz (EU, NATO);
- a jószomszédi és a regionális térségi kapcsolatok kialakítása és folyamatos ápolása;
- a határon túli magyarság – mint nemzeti kisebbség – érdekeinek felvállalása és támogatása;
- az önvédelemhez, a szuverenitás fenntartásához szükséges és elégséges nemzeti honvédség megszervezése és fenntartása.²

Majd 20 év távlatából megállapíthatjuk, hogy az Antall-kormány által kidolgozott biztonságpolitikai filozófia és szisztéma bevált, annak elvi állásfoglalásaival és részben gyakorlati megvalósításával az utána következő kormányok és parlamentek alapjaiban egyetértettek, bár kisebb

¹ Ezek az elméleti viták az ország semlegességének kikiáltásától egészen egy összeurópai biztonsági architektúra kialakításáig tartottak.

² GYARMATI 1991, 403. o.

hangsúlyeltolódások az eltérő kormányzati periódusokban nem egyszer látványossá váltak. Így pl. amíg a szocialista-liberális kormányok jobban fókuszáltak a szomszédsági kapcsolatok normalizálására akár az országhatáron kívül rekedt magyarság érdekeinek mellőzése révén is, addig a konzervatív kabinetek a határon túli magyarság érdekében keményebb konfrontációt is felvállaltak a szomszédos államokkal szemben. Ezek a kormányzati gyakorlatban kimutatható eltérések azonban sosem váltak olyan jelentőssé, amelyek következtében a fő biztonságpolitikai prioritások alapvetően átrendeződtek volna.

2. Csatlakozás az euro-atlanti térséghez

Az 1990–91-es esztendőök rendkívül jelentős változásokat hoztak az ország és a régió életében. 1990 októberében az ország az Európa Tanács teljes jogú tagjává vált, 1991. július 1-jén hivatalosan is feloszlott a Varsói Szerződés, és elhagyták az ország területét az itt állomásozó szovjet csapatok. A rendszerváltást követő, még képlékeny társadalmi-gazdasági térben azonban rendkívül destabilizáló tényezőként hatott egyrészt a Szovjetunió válsága, majd felbomlása, illetve a Jugoszláviában kibontakozó konfliktus.

Az Antall-kormány és az azt követő kormányok biztonságpolitikai törekvéseinek egyik hangsúlyos irányát így elsősorban az EK-hoz (később EU-hoz) és a NATO-hoz történő mielőbbi (politikai-gazdasági-katonai) csatlakozás alkotta. Az unióhoz és a NATO-hoz kötődő szálak megerősítése gazdasági és politikai szempontból kézenfekvő volt, ezen túlmenően azonban a magyar közfelfogás szempontjából az integráció egyet jelentett a történelmi igazságtétel manifesztálódásával, azzal, hogy a szocialista diktatúra után az ország ismét visszatér Európába, annak minden pozitív hozadékával egyetemben (pl. demokratikus berendezkedés, gazdasági jólét, emberi és kisebbségi jogok érvényesülése, katonai biztonság). Emellett a NATO-hoz, mint alapvetően biztonsági szervezethez történő csatlakozás felgyorsításának igénye mögött katonapolitikai érvek is megjelentek. Helyesen ismerte fel a politikai osztály, hogy a remélt tagság az Északatlanti Szerződés Szervezetében a Magyar Honvédség korszerűsítésének, modernizációjának leghatékonyabb és egyben legalacsonyabb költséggel járó útja.

A rendszerváltást követő eufórikus hangulatot követően azonban megjelentek az első nyugati kritikák, ezzel világossá vált, hogy az integrációs folyamat jóval hosszabb és jóval nehezebb lesz, mint ahogyan azt

az ország elitje korábban elképzelte. Köszönhetően azonban az egymást váltó kormányok szakszerű és megfontolt politikájának, az integrációs törekvések – legalábbis, ami a tagságot illeti – célba értek: 1999-ben a katonapolitikai szervezet, majd 2004-ben az EU is felvette tagjai sorába Magyarországot. Ezzel az ország biztonsági helyzete alapvetően kedvező irányba változott.

3. Rendezett jogszabályi környezet

A Magyar Honvédséget körbevevő jogi környezet kellő biztosítékot nyújt arra, hogy a katonai szervezet korszerű, a jelenlegi politikai és szakmai elvárásoknak megfelelő jogszabályi felhatalmazás alapján lássa el kitzűzött feladatait. Ebből a szempontból kitzűntetett szerep hárul az Alkotmány mellett az új szerkezetben megalkotott, szinte vadonatúj honvédelmi törvényre.³

4. Demokratikus civil kontroll

A szocialista típusú hadseregmodell a rendszerváltásnak, illetve az új típusú alkotmányos berendezkedésnek köszönhetően kiműlt. Ennek első jeleként, 1989. július 21-én kibocsátották azt a rendeletet (MN55/1989 [HK. 11.]), amely lökést adott a hadseregen belül tapasztalható markáns pártállami struktúrák lebontásának.⁴ Ennek a rendeletnek köszönhetően megszüntették a káder- és személyzeti munkában a párthatásköröket (politikai tiszti), s ezzel szinte párhuzamosan a Honvédelmi Törvény módosításával (1989. évi XXII. tv.) bevezették az alternatív, polgári szolgálat intézményét, továbbá megszüntették az „elvtárs” megszólítást és helyette – mint ismert átmeneti jelleggel – életbe léptették a „bajtárs” kifejezést. Szeptember folyamán egy HM-rendeletnek⁵ köszönhetően biztosítottá vált az állomány számára a gyülekezési és az egyesülési jog érvényesítése (katonai objektumokon kívül) mellett a szabad vallásgyakorlás.

Az 1989. évi XXXI. törvény módosítva az alkotmányt, jelentősen átalakította a honvédelem struktúráit. Így – többek között – létrejött a Honvédelmi Tanács intézménye, a köztársasági elnök vált a fegyveres erők

³ 2004/105. tv. „A honvédelemről és a Magyar Honvédségről”.

⁴ SZABÓ 2003.

⁵ HM 6/1989. rendelet.

főparancsnokává, s az országgyűlés diszkrecionális joga lett a fegyveres erők külföldön vagy országban belüli alkalmazásáról a döntés meghozatala. Emellett az alkotmány egy új (VIII.) fejezetében rögzítették a fegyveres erők (és a rendőrség) feladatait, valamint alkalmazásának és irányításának elveit.⁶ Az új közjogi berendezkedésnek köszönhetően békeidőben a miniszterelnök, illetve az illetékes tárcavezető feladatává vált a hadsereg feletti kontroll kialakítása és gyakorlása, ugyanakkor háborús helyzetben a mozgósítás elrendelésére, a hadiállapot és a békekötés bejelentésére, valamint a köztársasági elnök által vezetett Honvédelmi Tanács felállítására a törvényhozó hatalmi ág kapott felhatalmazást.⁷

1989 novemberében a minisztertanács döntött az államigazgatási és a katonai szervezetek irányítási rendjének különválasztásáról. Így 1989. december 1-jén leválasztották a Honvédelmi Minisztériumról a Magyar Néphadsereg Parancsnokságát.⁸ Egyfelől tehát létrejött a kormányfőnek alárendelt honvédelmi tárca új struktúrája, másrészt megalakult a katonai szervezet parancsnoksága az államfő alárendeltségében. A szervezeti átalakulás jogi kereteit az 1976. évi honvédelmi törvény módosításával (1990. évi XXI. tv.) alakították ki, amely egyrészt pontosította a honvédelem irányításának rendjét, másrészt meghatározta a honvédelmi miniszter és a Magyar Honvédség parancsnokának feladatát és jogkörét.⁹ Az új struktúra negatívumai azonban nagyon korán megmutatkoztak, s alapvetően hozzájárultak a demokratikus választások után az Antall József vezette kormány és az 1990. augusztusától az államfői posztot betöltő Göncz Árpád közötti viszony elmérgesedéséhez. A legfőbb feszültség abból táplálkozott, hogy a kormányzat lényegében kívül maradt a parancsnoklási vonalon, hiszen nem alakulhatott ki a parlamentáris rendszerekben természetesnek mondható világos felüyeleti viszonyrendszer a kormányfő, a tárcavezető és a vezérkari főnök között, mivel e helyett a köztársasági

⁶ Az új demokratikus választások után megalakult parlament az 1990. június 19-i alkotmánymódosító vita eredményeképpen a VIII. fejezet („Fegyveres erők és a rendőrség”) tekintetében az országgyűlés a jövőre vonatkozóan kétharmados többségéhez kötötte a döntéshozást. Ennek politikai előzményét az MDF-SZDSZ paktum szolgáltatta.

⁷ SZABÓ 2001.

⁸ Az 1990. évi XVI. törvény a Magyar Néphadsereg megnevezést Magyar Honvédségre módosította, s ettől kezdődően természetesen a Magyar Néphadsereg Parancsnokságának elnevezése is Magyar Honvédség Parancsnokságára változott.

⁹ BOGNÁR 2001.

elnöktől kiinduló kontrollvonal a Magyar Honvédség parancsnokán keresztül érte el a vezérkar elsőszámú vezetőjét.¹⁰

Az első szabad választások után megalakult demokratikus kormány számára rövid időn belül világossá vált, hogy a Németh-érában lefektetett védelmi reform súlyos problémahalmazt hagyott hátra: bár Für Lajos lett a régió első civil honvédelmi minisztere, ám a minisztérium az államfő alá rendelt Magyar Honvédség Parancsnokságának elkülönülése következtében képtelenné vált arra, hogy a fegyveres erők felett valódi hatásköri jogosítványokat megszerezze. Az 1990 késő őszen realizálódó taxis-blokád időszakában kialakult a végrehajtó hatalom szereplői, azaz a kormány és az államfő között a honvédség feletti kontroll ügyében az összecsapás,¹¹ amely egészen 1991 őszéig, az Alkotmánybíróság döntéséig fennállt. A kormány által, átiratban kezdeményezett alkotmánybírósági határozat (48/1991. AB-határozat) a hatáskörelosztás új rendszerét állapította meg. Az alkotmányosság felett örökös szervezet úgy rendelkezett, hogy az államfő csak irányelveket adhat ki és nem parancsot, mivel katonai értelmében nem főparancsnoka a fegyveres erőknek, azaz nem szolgálati előljáró. Kimondta továbbá, hogy a funkcionális irányítás egyértelműen a végrehajtó hatalom (kormányfő, honvédelmi miniszter) hatáskörébe tartozik.¹²

Az alkotmánybíróság döntésének köszönhetően – ahogyan korábban már jeleztük – a katonai vezetésnek a minisztérium alá rendelődése fokozatosan kialakult. A honvédelmi törvény véglegesen rendezte a minisztériumnak és a kormánynak a honvédség feletti irányítási jogát. Békeidőben a honvédelmi miniszter utasítási jogköre a Magyar Honvédség Parancsnoksága felé teljesen érvényesülhetett. A kormány az irányítási funkciók zavartalan működtetése érdekében a védelmi tárcán belül megerősítette a civil alkalmazotti kör szerepét, középírányítói pozícióba szorítva vissza a hivatásos tiszti állományt.¹³ 1993 tavaszától kezdődően a politikai államtitkár mellett már a közigazgatási államtitkár is polgári személy volt, ezzel

¹⁰ Szabó János (2001) szerint az átalakítás szorgalmazói úgy kívánták kontroll alatt tartani a haderőt, hogy a hadsereg régi, politikailag megbízható kádereit a minisztériumból a parancsnokság alárendeltségébe helyezték át, ezzel is gátolva az újonnan alakuló demokratikus kormányok működését.

¹¹ A miniszterelnök és a honvédelmi miniszter a taxis-sztrájk letérése érdekében szükségesnek vélte a katonai szállítási kapacitások mozgósítását, ám a köztársasági elnök, mint a hadsereg főparancsnoka ezt elutasította, sőt Göncz Árpád alkotmányos válsággal fenyegette meg Antall Józsefet és Für Lajost.

¹² CSABAI 2000.

¹³ SZABÓ 2001.

is növelve a demokratikus civil kontroll intézményi szintjét.¹⁴ Mindezek ellenére a – civil és katonai – apparátusok szintjén gyakorta jelentkezett együttműködési zavar, amely a ciklus végére felvetette a rendszerváltás előtt megfigyelhető integrált keret visszaállításának igényét. 1994 januárjában a kabinet egy kormányhatározat (1005/1994.) meghozatalával elrendelte a minisztérium és a parancsnokság összevonását, ám a Horn-kormány az intézkedést érvénytelenítette.¹⁵

A demokratikus civil kontroll teljes kiépülésére az Orbán-kormány hivatalba lépéséig várni kellett. A 2001. június 12-én – a kormánypártok, valamint az MSZP és SZDSZ által – elfogadott 2001. évi XLII. és a 2001. évi XLIII. törvény megnyitotta az utat a tárca és a vezérkar integrációja előtt.¹⁶ Az „egyesülés” következtében a Magyar Honvédség Parancsnoksága megszűnt, az új integrált minisztérium 2002. január 1-jével megalakult. A katonai szféra feletti civil kontroll ezáltal – a NATO-tagországokban megszokott módon – teljessé vált.

5. *Professzionális haderő kialakítása*

Már a rendszerváltást követő első kormányzati ciklus alatt felmerült a Magyar Honvédség strukturális átszervezésének kérdése. A vita a haderőreformról azonban – az elmúlt 17–18 évet alapul véve – különböző intenzitású volt. Ennek kapcsán az első kormányok jelentős lépéseket tettek: egyrészt csökkentették a szolgálati időt, másrészt a sereg létszámát. A haderő átszervezése során adott válaszok azonban csak felületi kezelést adtak a hadsereg problémáira. Az átfogó haderőreform késett, a sereg presz-

¹⁴ 1993. március 31-én Joó Rudolf MDF-es politikus, korábban a tárca egyik helyettes államtitkára, váltotta a közigazgatási államtitkári pozícióban Annus Antal altábornagyot.

¹⁵ SZABÓ 2002.

¹⁶ A honvédelmi minisztérium és a Honvéd Vezérkar integrációjáról szóló törvény, valamint az alkotmányt módosító törvény 2001 júniusában lépett hatályba. Ezzel elkezdődött az integrált szervezeti struktúra kialakítása. A strukturális elrendezés alapelveit a „*Koncepció a Honvéd Vezérkarnak a Honvédelmi Minisztériumba történő integrálása*” című dokumentumban rögzítették. Elérendő cél lett, hogy a két különböző szervezetnél kisebb létszámú integrált minisztérium jöjjön létre, amely egyaránt képes a honvédelmi igazgatási, valamint a katonai szakmai döntés-előkészítéssel kapcsolatos feladatok ellátására. Prioritás volt továbbá a szervezeti duplázások megszüntetése, a vezetői szintek és státusok számának csökkentése, továbbá a költségvetési források hatékonyabb tervezése, felhasználása és ellenőrzése.

tízse folyamatosan csökkent. Technikai fejlesztésre és előremutató szerkezeti átalakításra nem került sor. Ez „konzerválta” a kérdés aktualitását.

Az 1990-es évek közepétől kezdődően a magyar civil társadalom több aktora (például az Alba Kör, Hadkötelezettséget Ellenzők Ligája) a politikai közbeszéd részévé tette a sorkatonai szolgálat megszüntetését, ezzel párhuzamosan egy önkéntességen alapuló professzionális hadsereg létrehozásának modelljét. A releváns politikai szereplők közül a kezdeményezést legelőször az SZDSZ karolta fel, és egyfajta liberális agendaként hirdette meg. A párt – érzékelve a közvélemény és a médiumok többségének támogatását – 1999-ben politikai vitanapot kezdeményezett a parlamentben, „A kötelező sorkatonai szolgálat felváltása önkéntes és hivatásos hadsereggel és Magyarország NATO-csatlakozása” címmel.¹⁷ Álláspontjuk szerint megérett a lehetőség arra, hogy a sorozáson alapuló rendszert Magyarországon azonnal felszámolják. A politikai vita azonban nem hozott áttörést, álláspontjával ekkor még magára maradt a liberális párt, ugyanis a szocialista párt is csak középtávon, 10–15 év alatt látott lehetőséget arra, hogy a sorkatonai állomány megszűnjék. A többi parlamenti párt eleve elvetette az azonnali struktúraváltás lehetőségét.

A koncepcionális eltérések ellenére azonban az ezredforduló utáni években a magyar politikai elit szinte egyöntetűen – kivétel az FKGP és az MDF bizonyos körei – támogatásáról biztosította a sorozáson alapuló hadseregmodell viszonylag látható időn belüli megszüntetését. A téma – kiemelten pozitív társadalmi támogatottsága okán – így a 2002-es országgyűlési választások egyik releváns szakpolitikai kérdésévé vált. Nem meglepő tehát, hogy az egymást követő szocialista-liberális kormányok programjaiban ez a programpont olyan kiemelt katonapolitikai feladatként fogalmazódott meg, melyet a ciklus végéig realizálni kell. A kormány álláspontja szerint a geopolitikai körülmények alapvető változása, illetve az ország szövetségi kapcsolatrendszere (NATO, EU) miatt a hagyományos tömeghadsereg-modell fenntartását a továbbiakban semmi sem indokolja. Így békeidőben a vegyes rendszerű (sorozott + szerződéses) haderőt az önkéntes jelentkezés alapján szolgálatot teljesítő hivatásos, szerződéses és önkéntes tartalékos állományból álló Magyar Honvédség váltja fel. 2004-ben a folyamatok felgyorsultak, s még ebben az évben a parlamenti pártok együttműködésének köszönhetően megszűnt a sorozáson alapuló hadseregmodell, s helyét a professzionális szervezettségű honvédség vette át.¹⁸

¹⁷ KERN 2005, 194–199. o.

¹⁸ Az új Gyurcsány-kormány 2004 szeptemberében benyújtotta az országgyűlésnek az új honvédelmi - A Honvédelemről és a Magyar Honvédségről szóló - törvény koncepcióját.

Az áttérés nem csak katonaszakmai és gazdasági szempontból bizonyult megalapozott lépésnek, hanem egyben találkozott a '90-es évek óta egyre masszívabban jelentkező társadalmi elvárásokkal is (azaz a kényszersorozás felszámolásával).

Felhalmozódó deficittek

6. A politikai osztály katonaszakmai érzéketlensége és az ezzel összefüggő hosszú távú stratégiai jövőkép hiánya

A különböző ideológiai oldalak között kialakult és állandó feszültséget okozó kulturális törésvonalak (pl. kommunista–antikommunista, népi–urbánus) nehézkessé tették még a nemzeti sorskérdések esetében is a pragmatikus–szakmai döntések meghozatalát, a közös stratégiai együttgondolkodást. Az előbbi sajátosságából adódóan az egy kormányzati ciklusra tervező, éppen aktuális kormányokban nem volt annyi bátorság, hogy felvállalják a reformokkal törvényszerűen együtt járó fájdalmas politikai lépések meghozatalát, a ciklusokon átívelő átalakítások negatív következményeit. Ennek következtében a kormányzati időszak elején eltervezett reformlépések sorra felpuhultak, az azonnal jelentkező negatív hatások elkerülése végett a kísérletek sorra leálltak.

Ennek köszönhetően máig nem született meg az a nemzeti katonai stratégia, amely nélkül a sikeres átalakítás esélyei nagyban csökkennek.¹⁹ Nem lehet belevágni annak ismerete nélkül a reformokba, hogy milyen hadsereget, haderő-modellt akar „üzemeltetni” a politikai és katonai elit. Amennyiben nem tisztázott, hogy milyen haderőrendszert kell kialakítani, akkor magának a reformnak a célja marad tisztázatlan.

Megállapíthatjuk, hogy a politikai osztály átpolitizáltsága következtében Magyarországon máig nem alakult ki egységes álláspont azzal kapcsolatban, hogy mekkora létszámú honvédségre van szükség, en-

cióját és egyben kezdeményezte az alkotmány idevágó rendelkezéseinek módosítását. 2004 őszén a parlamenti vita megkezdődött. Az új honvédelmi törvény-tervezet és az alkotmány módosításáról szóló törvényjavaslat vitáját az országgyűlés egy keretben bonyolította le. A közel háromhónapos, kemény parlamenti vita után a Fidesz beadta derekát és hozzájárult az új honvédelmi törvény és az alkotmánymódosítás elfogadásához. Ezzel a professzionális haderő és az önkéntes tartalékos rendszer kiépülése elől a politikai akadály elhárult.

¹⁹ A nemzeti katonai stratégia társadalmi–szakmai vitáját ugyanakkor 2008 tavaszán-nyarán lefolytatták. Most már csak a minisztériumi vezetésen múlik, hogy a koncepcióból mikor születik a katonai szakmát koordinálni képes kormányhatározat.

nek a katonai erőnek milyen alapvető feladatokat kell ellátnia, és ehhez a feladatellátáshoz mekkora költségvetési forrásokat kell rendelni annak érdekében, hogy az ország szuverenitásának garantálása és a szövetségi kötelezettségből adódó tevékenység zavartalanul biztosítva legyen. Álláspontunk szerint erre vezethető vissza, hogy az általunk a következőkben bemutatott további négy deficitelem (a katonai források krónikus hiánya, a permanens reformkényszer, az országvédelmi deficit, illetve az önkéntes tartalékos haderő hiánya) napjainkra felhalmozódott, egymásra torlódásuk együttesen igazolja vissza a honvédelmi szférában jelentkező anomáliákat.

7. Krónikus költségvetési deficit a védelmi szférában

A katonai költségvetés a rendszerváltás óta sohasem bizonyult elégségesnek az alapvető feladatok ellátására, a szükségszerű és halaszthatatlan technikai fejlesztések előmozdítására és a humánállomány megfelelő bérezésére. Az utóbbi 5–6 évben azonban a finanszírozásban mutatható ki a legnagyobb elmaradás. A 2002 óta regnáló szocialista–liberális kormányok legkíméletlenebb károkozása a védelempolitika területén a finanszírozási rendszer szétverésében mutatkozik. Mára a védelemre szánt költségvetési források hiánya krónikus méreteket öltött. Azon túl, hogy az elégtelen anyagi keretek következtében a halaszthatatlan technikai fejlesztések egész sora maradt el, a legsúlyosabb probléma, hogy a magyar kormányzati elit szavahihetősége a szövetséges (NATO-) országok politikai és katonai vezetői előtt erőteljesen megcsappant.

A NATO 2002-es prágai csúcsértekezletén a magyar kormány még a védelmi kiadások növelését jelentette be.²⁰ A Medgyessy-kormány ígérete szerint a 2003–2006 közötti időszakra a védelmi büdzsé GDP-hez viszonyított arányát 1,81 százalékról 2,01 százalékra kívánták volna emelni, amelyből közvetlenül a Honvédelmi Minisztérium részaránya 1,81 százalék lett

²⁰ A tisztánlátás érdekében talán nem közömbös ismertetni a magyar kormányok 2002 előtti vállalását is. A Horn-kabinet ígéretet tett a NATO-nak, hogy a magyar katonai kiadások GDP-hez viszonyított arányát az 1997. évi 1,44 százalékról 2001-re 1,81 százalékra emeli. Ez a vállalás az Orbán-ciklus alatt 2000-re 1,51 százalékra mérséklődött, majd a 2001–2004 közötti időintervallum alatt 1,61-re változott. A vállalásokkal szemben a valós ráfordítások a következőképpen alakultak: 1999-ben 1,65 százalék, 2000-ben 1,72 százalék, 2001-ben 1,83 százalék, 2002-ben 1,67 százalék a GDP-hez viszonyított arányban.

volna.²¹ A konkrét és egyben számon kérhető vállalás azonban nem teljesült, a négyéves ciklus alatt a katonai kiadások radikálisan csökkentek: 2003-ban a GDP 1,69 százaléka, 2004-ben 1,53 százaléka, 2005-ben 1,28 százaléka, míg 2006-ban már csak 1,17 százaléka fedezte a magyar honvédelem kiadásait.²² Ez az arány sem 2007-ben, sem 2008-ban nem változott, illetve változik alapvetően.

A védelmi költségvetés drasztikus megkurtítását úgy hajtotta végre a szocialista vezetésű kabinet, hogy közben monstre kommunikációs kampányt indított a széles közvélemény előtt történő reklámozására. A nyilvánvaló csúsztatásokra épülő kormányzati propaganda, valamint a tények és a közlések között feszülő masszív eltérések mellett nem kell hosszan magyarázni, hogy a katonai költségvetés évről évre megfigyelhető, radikális csökkenése miként tette bizonytalanná mind a haderőtervetet, mind pedig a NATO-, illetve a hazai fejlesztési vállalásokat.

A 2006-os választási kampányban még az erőteljes kormányzati ígéretek ellenére is világossá válhatott az éberebb megfigyelők számára, hogy a társadalom és a humánszféra (például oktatás, egészségügy, honvédelem) területén a következő évek komoly megszorításokat hoznak. A második Gyurcsány-kormány legnagyobb feladata ennek megfelelően az lett, hogy amennyire csak lehet, elkerülje annak bélyegét, hogy a védelmi szövetségi rendszerben csak amolyan „biztonsági potyautasként” vesz részt. Ez az igyekezete azonban kissé megkésett. 2006 novemberében ugyanis a NATO főtitkára, Jaap de Hoop Scheffer még diplomatikusan, majd 2007 januárjában a brit Konzervatív Párt árnyékkormányának védelmi miniszterjelöltje, Liam Fox immáron nyíltan és erőteljesen kritizálta a magyar kabinetet, amiért mindössze a GDP 1,1–1,2 százalékát fordítja katonai kiadásokra, holott a NATO a tagállamai számára 2005-ben meghatározott egy elvárt szintet, ami a GDP 2 százaléka körül mozog.²³ Sőt, a brit ellenzéki politikus kijelentette: a pártja által szorgalmazott megállapodás alapján

²¹ SZENES 2006.

²² A védelmi kiadások támogatásának mértéke már 2005-ben az 1997-es támogatási szint alá süllyedt, amikor a Horn-kormány először tett ígéretet a NATO-nak a katonai költségek növelésére.

²³ A NATO főtitkára már 2005-ben is kifogásolta, hogy Magyarország keveset költ védelemre, pedig akkor még a szektorra történő ráfordítás a GDP közel 1,3 százalékát tette ki. A NATO bürokráciájához tartozó elemzők már legalább három évvel ezelőtt felhívták a figyelmet arra, hogy a magyar honvédség technikai elmaradottsága jelentős, és ez a lemaradás tovább nőhet, amennyiben a kormány nem teszi lehetővé a katonai kiadások komoly – a GDP 2 százalékához közelítő – növelését. A legtöbb kritika a honvédelmi vezetést a vállalt integrációs feladatoktól (*Force Integration*) és haderő-fejlesztési céloktól (*Force Goals*) való elmaradások miatt érte.

„felfüggeszhető lesz azon NATO-országok tagsága, amelyek (védelmi) kiadásai elmaradnak a közösen elfogadott szinttől”.²⁴

Nem tagadható, hogy a hadsereg létszámához viszonyítva az ország erőn felül teljesít a külföldi katonai jelenlétet illetően, ugyanakkor azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ez a vállalása az egyedüli, amelynek maradéktalanul eleget tesz a közösen elfogadott szövetségi (NATO, EU) célkitűzésekből. Másrészt a markáns külföldi jelenlét egyben olyan alapvető nemzeti érdek, melynek képviseléről még a szocialista kormányok sem mertek lemondani.²⁵ A nemzetközi szerepvállalás azonban nem helyettesítheti a 17–18 év óta felhalmozódó katonai fejlesztések hiányát vagy a katonatársadalom presztízsét megalapozni képes új bérrendszer kialakítását. Márpedig erre a kormányzat által biztosított anyagi keretek továbbra is elégtelenek.

Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy már annak is örülnünk kell, hogy – a korábbi években tapasztaltaktól eltérően – a védelmi költségvetés további megnyirbálására 2008-ban nem kerül sor. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a honvédelemre fordítható költségvetési keretösszeg elégséges volna. A GDP 1,17–1,18 százalékát kitevő katonai büdzsé továbbra is elégtelen arra, hogy a Magyar Honvédség az Alkotmány 40/A § (1) bekezdésében foglaltakat, vagyis az ország katonai védelmét és a nemzetközi szerződésekből eredő kollektív védelmi feladatokat egyaránt és egyszerre ellássa. Az nem lehet mentség, hogy a közeljövőben országvédelmi szempontból a magyar haderő önálló műveleti alkalmazására nem kell számítani, miként az sem, hogy az ország szövetségesi feladatait (pl. Nyugat-Balkán, Afganisztán) erőn felül látja el. A kormánynak olyan katonai költségvetés elfogadását kellett volna szorgalmaznia, amely legalább jelzésértékűen elindul abba az irányba, amely a felzárkózást jelenti a NATO-tagállamai által teljesített költségvetési átlaghoz (a GDP 1,7–1,8%). Erre nem csak a NATO rigai csúcstalálkozóján (2006. november) született megállapodás „kötelezi” a kormányt és a parlamentet, hanem egy 2007 júniusában született országgyűlési határozat is.²⁶ A határozat szerint törekedni kell arra, hogy az ország teherbíró képességével összhangban a védelmi kiadásokra fordított költségvetési források GDP részaránya folyamatosan közelítsen a NATO tagállamok átlagának megfelelő arányához.

²⁴ A toryk kitennék a NATO-ból Magyarországot. *Népszabadság*, 2007. január 12.

²⁵ Kétségtelen tény, hogy a magyar honvédség a közös, nemzetközi feladatokban való szerepvállalások (például békefenntartás) tekintetében a tagországok között kiemelkedően, az első harmadban szerepel.

²⁶ A kormány 2007. június elején fogadtatta el a parlamenttel a „Magyar Honvédség további fejlesztésének irányairól” szóló országgyűlési határozatot. Az 51/2007-es határozatot az ellenzéki pártok is támogatták.

8. *A permanens haderőreform-kényszer. Kormányváltás–reformváltás*

Azt is világossá kell tennünk, hogy a rendszerváltás utáni védelmi kormányzatok örök dilemmája, vagyis hogy a honvédelmi szféra strukturális átalakításában a politikai és a szervezeti konfrontációk és fájdalmak azonnal, míg az eredmények általában csak több kormányzati ciklus múlva jelentkeznek, részben érthető.²⁷ Érthető, mert a rendszerváltás után a politikai erőterben bekövetkező tendenciák és jellegzetességek (pl. erős pártmegosztottság, kétharmados törvényhozási procedúra, a civil társadalom gyenge nyomásgyakorló képessége) nem kedveztek a bátor politikai lépések megtételének, a valóban kiérlelt, hosszútávon végiggondolt reformfolyamatok beindításának. A rövid távú, legfeljebb egy kormányzati ciklusra összpontosító kormányzati- és elitlogikák következtében a honvédelmi reformkísérletek eredményességének esélye szinte egyenlő volt a nullával. A demokratikus deficittel küszködő politikai közélet legfeljebb arra teremtett lehetőséget, hogy felismerésre került a reformok szükségszerűsége, ám a politikai osztályon belül a közös célok meghatározásáról és azok elérése érdekében a feladatok kitűzéséről az együttgondolkodás nem vált jellemzővé.

A katonai szférában tapasztalható permanens reformok felpuhulását az is „elősegítette”, hogy a politikai, a bürokratikus–közigazgatási és a katonai elit együttműködésének hiánya az elmúlt 17–18 év alatt szinte mindvégig látványosnak bizonyult. Alapvető sikereket elérni csak akkor lehet, ha a reformban szereplő mindkét fél hajlandó az együttműködésre, a célok és döntések kompromisszumos lefektetésére, meghozatalára. Az mindenki számára világos, hogy minden átalakítási folyamatban a különböző szereplők ellentétes érdekekkel rendelkeznek. Ez a természetes konfliktuspotenciál csak abban az esetben oldható fel, amennyiben előre meghatározzák az együttműködés feltételeit, a felelősségi rendszereket, a döntés-előkészítésben és döntéshozatalban játszott szerepeket, valamint a végrehajtás szabályrendszerét. Ez a kooperáció Magyarországon zavarokkal terhelt, s ennek következtében a reformok több esetben elnehezültek, lelassultak.

A védelmi reform egyik, ha nem a legfontosabb aktora maga a Magyar Honvédség állománya. Ezt az állományt az elmúlt 17 évben a permanens reformkényszer állandóan „félelemben” tartotta (leépítések), miközben

²⁷ Ez a dilemma természetesen a fejlettebb nyugati demokráciáknak is sajátossága, nemcsak a politikai, gazdasági és társadalmi transzformációt levezényelni kényszerülő közép-európai elitnek.

a továbbszolgáltatók azzal találták szembe magukat, hogy társadalmi- és anyagi presztízsük folyamatosan csökken. Ilyen körülmények közepette nem érhetne váratlanul a politikai döntéshozókat, hogy a honvédség tiszti állománya sok esetben nem támogatta – a néhol szakmaiatlan, anyagilag ellehetetlenített – átalakítási folyamatot. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a Magyar Honvédség katonáinak túlnyomó része nem reformellenes, ugyanakkor politikai irracionális az a velük szemben támasztott követelményrendszer, hogy négyévente alkalmazkodjanak a politikai rezsimek újabb és újabb reformkoncepcióihoz. Emellett arra is rá kell mutatnunk, hogy a mennyiségi változások, a humáninfrastruktúra esetében jelentkező leépítések önmagukban nem eredményeztek minőségi változásokat.²⁸ Sőt, a magyar tapasztalatok szerint, mivel a működési elvek reformja felmásra sikerült, így a magyarányú létszámcsökkenés ellenére a kisebb haderőben ugyanazok a problémák termelődtek újra, mint a nagyobb létszámú honvédségnél. (Természetesen nem a nagy létszámú hadseregmodell mellett érvelünk, csupán a reformkísérletek koncepciótlanságára hívtuk fel a figyelmet.)

9. Országvédelmi deficit, túlvállalt nemzetközi szerepállalás

A második Gyurcsány-kormány egyértelművé tette, hogy a 21. század elején a Magyar Honvédség előtt álló legfontosabb cél a missziós képességek elsajátítása, illetve kibővítése, az expedíciós haderő kialakítása a ciklus végéig. A célkitűzés akár támogatható is, ugyanakkor zavaró, hogy mindez továbbra is a területvédelmi képességek kárára teszi a kormányzat, ráadásul politikai-szakmai egyeztetések nélkül.

Az igaz, hogy az ország – NATO-, illetve EU-tagsága következtében – biztonsági környezete kitágult. A 21. század elején már olyan, akár távolinak tűnő régiók is befolyásolják a magyar érdekeket, amelyek korábban nem vagy alig voltak a nemzeti biztonságpolitikai gondolkodás részei. A jelenlegi kormányprogramban is kitüntetett expedíciós képességek elsajátítása, illetve folyamatos bővítése így egyértelműen nemzeti érdek. Az elmúlt években azonban a mindig kisebb hadsereglétszámot megcélzó haderőreformok következtében a szövetségesek – főleg a NATO – számára felajánlott csapat-hozzájárulások, illetve képességfejlesztések folyamatosan visszaestek.

²⁸ MARTINUSZ 2003.

Az expedíciós képességek kiteljesedésének terepe a békefenntartó hadműveletekben való részvétel. A katonai transzformáció legkomolyabb eredménye, hogy a missziós tevékenység mára beépült a Magyar Honvédség identitásába, sőt egyes szakértők szerint a katonai pályaválasztás egyik kitüntetett szempontjává vált.²⁹ Magyarország szerepvállalása ezen a téren már csak a létszámot (legalább 1000 fő) tekintve is ambiciózus, nem beszélve ennek jelentős költségeiről (évente 11–12 milliárd forint).³⁰

Nem tagadható, hogy az 1000 fős békefenntartó kontingens, illetve az ezzel kapcsolatos magyar vállalások következtében Magyarország megítélése a különböző nemzetközi szervezetek körében jelentősen javult. Tudomásul kell venni ugyanakkor azt is, hogy a távoli (iraki, afganisztáni) szerepvállalások már eddig is alaposan megterheltek a katonai költségvetést. Az egyre növekvő műveleti költségek pénzügyi feszültségeket indukáltak a különböző haderő-átalakítási programokban, melynek következtében mind az országvédelmi feladatok, mind a haditechnikai fejlesztések leértékelődtek. A fejlesztések elmaradása lassan olyan méreteket ölt, hogy már a prioritásként kezelt külföldi missziókban történő részvételt is több esetben technikai korlát fenyegeti.

10. A tartalékos haderő hiánya

A világ egyetlen országa sem engedheti meg, hogy a biztonságát befolyásoló valamennyi veszély elhárítására kizárólag az állandó reguláris haderőt alkalmazza. A NATO-tagországok és a semleges államok többsége ezért olyan tartalékos erőket tart fenn, melyek képesek a különböző veszélyek és feladatok (pl. területvédelem, katasztrófavédelem, belső társadalmi rend fenntartása, terrorizmus elleni küzdelem, külföldi békefenntartásban történő közreműködés) elhárítására, illetve ellátására.

A jelenlegi kormányzati elit azonban 2004 vége – a professzionális hadseregmodellre történő átállás – óta képtelen egy valóban működő, az önkéntesség elvén alapuló, tartalékos haderő kialakítására. A tétovázás egyértelműen a kormányzati felelősségre mutat rá. Különösen annak ismeretében, hogy egyrészt az állam már „működtet” egy erre a célra létre-

²⁹ SZENES 2006.

³⁰ A közel 1000 fő jelenleg 16 béketámogató műveletben vesz részt. A magyar békefenntartók többsége, mintegy 70 százaléka a különböző NATO-missziókban szolgál, amely jól kifejezi Magyarország szövetségi elkötelezettségét. További 13 százalékuk az EU, 10 százalékuk az ENSZ irányítása alatt áll, a többiek az EBESZ szervezetében, illetve más egyezmények alapján szolgálnak.

hozott szervezetrendszer (Önkéntes Tartalékos Rendszer, ÖTR), másrészt egyes szakpolitikusok (Simicskó István) már hét-nyolc éve szorgalmazzák valamilyen tartalékos modell bevezetését, sőt az utóbbi években a magyar hadtudományi szakirodalom is támogatja vagy a jelenlegi szervezeti háttér megerősítését vagy egy új kiépítését – mégsem sikerült a szocialista kormányoknak az előrelépés ezen a területen.

Az utóbbi években (2006–2007) tapasztalt racionálisnak tűnő, a minisztériumot és a vezérkart, valamint az ahhoz tartozó organizációkat érintő átszervezések ellenére a védelmi vezetés továbbra sem fordít kellő szakmai, jogi és anyagi figyelmet a tartalékos rendszer kiépítésére. Szervezeti értelemben ugyan igen, ám a gyakorlatban nem működik a honvédségen belül a már előbb említett ÖTR, mivel a feltöltöttség minimális. Egyes információk szerint évente 100 fő alatt van azoknak az önkéntes jelentkezőknek a száma, akik tartalékos szolgálatra vállalkoznak.³¹ Továbbra sem megnyugtató az a politikai válasz, amely szerint a különböző válságok esetén a professzionális haderő kiegészítésére a korábban kiképzett tartalékosok alkalmasnak bizonyulnak.³² Természetesen ezt a problémát a védelmi kormányzat önmagában képtelen felszámolni, hiszen meglévő források hiányában az érdekeltség megteremtése nem képzelhető el. Előrelépés ezen a területen csak kormányfői támogatás és ösztönzés esetén várható, ám a konvergencia-program mindenhatóságába vetett kormányzati fiskális bizalom kizárja ezt.

Összefoglalva kimondható – kitekintve a nemzetközi porondra –, hogy a professzionális hadseregmodellt választó Magyarországnak sincs más lehetősége, minthogy tartalékos rendszerét megújítsa. Ennek a rendszernek viszonylag rövid időn belül (3–5 év) képessé kell válni arra, hogy adott esetben – a katasztrófahelyzetekben történő helytállás mellett – harci- és kiszolgáló támogatást biztosítson az aktív haderőnek, s egyben tevéleges

³¹ A hadkötelezettség megszüntetésekor jött létre az önkéntes tartalékos rendszer. Az önkéntes tartalékos jogviszony önként jelentkezés alapján, kérelemre a tartalékos katona és a Honvédség között megkötött szerződéssel jön létre. A jelentkezők első alkalommal 25 napos kiképzésen vesznek részt, majd évente 15–15 napra behívják őket. Az így eltöltött szolgálati időhöz kötötten 1–3 havi illetmény illeti meg az önkéntes tartalékosot. A legnagyobb probléma, hogy anyagi források és a jogszabályi környezet kialakításának hiányában az évi kéthetes kiképzést az önkénteseknek saját szabadságuk terhére kell vállalniuk, ugyanis a munkáltatók kárpótlására sem megfelelő anyagi bázis nem áll rendelkezésre sem törvényi felhatalmazás nem kötelezi őket arra, hogy az önként jelentkezőt tehermentesítsék a rövid szolgálati időszak alatt.

³² Jelenleg már a szakmai-kritikai vélemények széles bázisa áll a minisztérium rendelkezésére a probléma felszámolása érdekében. Lásd pl. URBÁN-SZIGETI 2006, CZUPRÁK 2006.

összekötő legyen a professzionális honvédség és a polgári közösség között. Ennek precíz kimunkálását azonban a politikai osztály nem háríthatja másra. A katona-szakmai közeg készen áll arra, hogy az elitet ebben a munkájában segítse, s biztos állítható az is, hogy a magyar társadalomban is található olyan személyek, akik a megfelelő szabályozás és anyagi ösztönzők ismeretében bátran vállalkoznak – szabadidejük terhére – a nemzet szolgálatára.

Felhasznált irodalom

- BOGNÁR 2001 = BOGNÁR Károly: A Magyar Néphadsereg, majd Honvédség fejlesztése, reformtörvényei és átalakítása 1959-től 1998-ig. In: Ács Tibor – Horváth István (szerk.): Honvédelmi reformok, haderő-átalakítások Magyarországon, 1848–1998. Budapest, 2001.
- CZUPRÁK 2006 = CZUPRÁK Ottó: A tartalékerő szerepe a védelem hatásalapú képességének alakításában. *Hadtudomány*, 2006/4.
- CSABAI 2000 = CSABAI György: Az integrált védelmi minisztériumról. *Katonai Logisztika*, 2000/3.
- GYARMATI 1991 = GYARMATI István: Magyarország biztonságpolitikai környezetének alakulása 1990-ben. In: Magyarország Politikai Évkönyve, DKMKA, Budapest, 1991. 400–405. o.
- KERN 2005 = KERN Tamás: Magyar biztonságpolitika a változó világban. In: Kéri László – Szabó Andrea (szerk.): Elnyomott esélyek – Parlamenti vitapanapok 1991–2005. MTA PTI, Budapest, 2005. 168–208. o.
- KERN 2007 = KERN Tamás: A Honi Gárda esete a magyar politikai elittel – Avagy szükség van-e önkéntes tartalékos erőre Magyarországon is? *Kommentár*, 2007/5. 82–93. o.
- KERN 2008 = KERN Tamás: Védelem- és katonapolitika – befejezett haderőreform? In: Fodor Gábor – Stumpf István (szerk.): Végjáték. A 2. Gyurcsány-kormány második éve. Századvég Kiadó, Budapest, 2008. 384–413. o.
- MARTINUSZ 2003 = MARTINUSZ Zoltán: A magyar haderő stratégiai felülvizsgálata. In: Magyarország Politikai Évkönyve, DKMKA, Budapest, 2003.
- SZABÓ 2001 = SZABÓ János: Haderő-átalakítás. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2001.
- SZABÓ 2002 = SZABÓ János: A honvédelem nagy projektjei 2001-ben. In: Magyarország Politikai Évkönyve, DKMK, Budapest, 2002.

SZABÓ 2003 = SZABÓ János: Haderóváltás Magyarországon. PolgART Kiadó, Budapest, 2003.

SZENES 2006 = SZENES Zoltán: Magyar Honvédség a NATO-ban. Mit várhatunk Rigától? *Hadtudomány*, 2006/4.

URBÁN-SZIGETI 2006 = URBÁN Lajos - SZIGETI Lajos: A magyar haderő és a tartalékos katonák. *Új Honvédségi Szemle*, 2006/5.

VITÉZ KISBARNAKI FARKAS FERENC ÉLETE

Kismartontól a Tatár-hágóig

Farkas Ferenc 1892-ben született a ma Ausztriához tartozó Kismartonban (Eisenstadt). A helyi polgári iskola elvégzése után a soproni honvéd főreáliskolát (1906–1909), majd a Ludovika Akadémiát végezte el. 1912-ben avatták fel hadnaggyá, első beosztását a magyar királyi 18. honvéd gyalogezrednél kapta. Harcolt az első világháború több frontján, majd 1920-tól különböző beosztásokban és rendfokozatokban a Horthy-féle seregben szolgált.¹ 1920–21-ben elvégezte a Ludovika tiszti továbbképző tanfolyamát; 1924. szeptember 1-jétől vezérkari tiszt lett. Ekkor már a szombathelyi székhelyű 3. vegyesdandár vezérkari főnöke. Négy év elteltével azonban a fővárosba vezényelték, a Honvédelmi Minisztérium (HM) kiképzési osztályának egyik beosztott tisztje lett. 1937. július 1-jétől a HM 1/d osztályának vezetésére kapott megbízást.

Farkas a civil életben is aktív volt. A mélyen katolikus tiszt 1919-től vett részt a magyarországi cserkészmozgalomban. Nagy szerepet játszott Szombathelyen a Nyugat-Magyarországi Cserkészszövetség megszervezésében. 1921-ben a nyugat-dunántúli tapolcai cserkész nagytábor egyik fő szervezője. 1928-ban már a Magyar Cserkészszövetség társelnöke, a következő évi angliai jamboree magyar csapatának helyettes parancsnoka. 1933-ban egyik fő szervezője a Gödöllői Cserkész Világtalálkozóknak, majd évekkel később az 1938-ban Budapesten megrendezett Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszusnak is.² A cserkészmozgalomban való aktív szerepvállalása révén ismerkedett meg Teleki Pállal, aki bevezette a kormányzó közvetlen környezetébe. Neki köszönheti angol kapcsolatainak kiépülését is. Teleki gróf öngyilkossága után Horthy kormányzó 1942. április 11-i hatállyal Farkas Ferencet nevezte ki főcserkésszé. Az Eucharisztikus Kongresszus megszervezésében nyújtott segítségéért XI. Pius pápa a Pius-rend középkeresztjével tüntette ki, így renoméja a katolikus klérus előtt is megerősödött.

Talán nem véletlen, hogy az egyre ismertebb, mélyen vallásos és Telekivel is jó kapcsolatban lévő, egyszersmind kiváló katonai képességű,

¹ Forrásaink meglehetősen hiányosak Farkas Ferenc 1918 és 1920 közötti életéről.

² GERGELY 1988, 95. o.

első világháborús frontot is megjáró katonát 1938. október 1-jén a Ludovika Akadémia parancsnokává nevezték ki. Parancsnoksága alatt már megfigyelhető a nyilasok befolyásának növekedése a hallgatók körében. Szálasi Ferenc népszerűségének növekedését a VKF/2 vizsgálati is alátámasztották.³ Bár erről a Ludovika vezetését tájékoztatták, az irányzat ellen nem lépett fel különösebb határozottsággal.

Farkas katonai karrierje töretlenül ívelt felfelé a második világháború alatt is: 1940. november 1-jén vezérőrnaggyá, 1943. február 1-jén altábornaggyá léptették elő. Befolyására jellemző, hogy a háború közepén, 1942-ben meg tudta akadályozni a cserkészet beolvasztását a levante mozgalomba. Talán ezért is lett ugyanebben az évben országos főcserkész. Az ifjúság „*helyes irányú nevelésében való*” részvételével magyarázható, hogy 1943-ban az Országos Közoktatási Tanács tagja is lett.⁴

A hadtestparancsnok

Kisbarnaki Farkas Ferenc 1943. augusztus 21-jétől új beosztást kapott: a debreceni székhelyű VI. hadtest parancsnokává nevezték ki. 1944. március 19-én, amikor a Wehrmacht csapatai – egy, a német titkosszolgálat által megrendezett támadást ürügyül felhasználva – megszállták Magyarországot, a német biztonsági szervek szinte azonnal letartóztatták és deportálták a németellenes, angolbarát és baloldali politikusokat, közéleti embereket. 1944. március 20–21-én Nagyváradon Dálnoki Veress Lajos vezérezredes (a IX. hadtest parancsnoka) és Farkas megbeszélést tartottak. Megállapították, hogy a megszállás idején nem tartózkodott Magyarország területén sem a kormányzó, sem a honvéd vezérkar főnöke, sem pedig a honvédelmi miniszter. Dálnoki Veress úgy látta, hogy az ország függetlenségének ilyen szintű megsértését a magyar kormány nem hagyhatja szó nélkül, tehát várta Horthy parancsát a németekkel való szembeszállásra. A nagyváradi megbeszéléseken Kisbarnaki Farkas önként Dálnoki Veress parancsnoksága alá helyezte magát. Végül azonban csak Dálnoki Veress mozgósította hadtestét, Farkas nem. Igaz: pár nap múlva már azt kérték a hadtestparancsnokoktól, hogy harcoljanak tovább a német bajtársakkal.⁵

1944 nyarán Kisbarnaki Farkas Ferenc életében elkezdtek sokasodni az ellentmondások. Mint a VI. hadtest parancsnoka – amely az I. magyar

³ Részletesen lásd: HETÉS – MORVA 1968.

⁴ Életrajzi adatokat a www.katolikus.hu honlap katolikus lexikon almenüjéből vettem.

⁵ GOSZTONYI 1986, 191. o.

hadsereg kötelékében harcolt – parancsot adott, hogy az arcvonal mögötti 10 kilométeres sávot ürítsék ki, a férfi lakosokból pedig szervezzenek munkásszázadokat hadteste számára. Elrendelte a községek kivül mozgó civil személyek agyonlövését is. Talán abszurdnak tűnik, de a lakosságot a német alakulatok védték meg Farkas parancsainak végrehajtásától.⁶ 1944. július 28-án – egy nagy erejű szovjet offenzíva idején – a következő utasítást adta ki: *„Az állásokat az utolsó emberig tartani kell! A védelemre rendelt alakulatok embereiből minden, esetleg írásbeli parancs nélkül hátraszívárgót a helyszínen agyon kell lőni! A parancsnokoktól a legkegyetlenebb szigort követelem meg.”*⁷ Az arcvonal mögött megbízhatóknak tartott tisztekből és honvédek-ből felkoncoló különítményeket állíttatott fel, de a tartalékban lévő egységeknek is lőniük kellett a visszavonulókra.

A keményen és kíméletlenül harcoló altábornagy elnyerte a német katonai vezetés tetszését is. Azt szerették volna elérni, hogy az I. hadsereg éléről leváltott Beregfy Károly vezérezredes helyére a debreceni hadtest parancsnoka, Farkas kerüljön, aki Beregfy leváltása után ideiglenesen amúgy is az I. hadsereg vezetője volt. Mellé a német vezérkar szívesen delegált volna egy német vezérkari főnököt is. Ezt azonban a magyar vezetés elhárította, és Horthy egyik kipróbált tábornokát, Dálnoki Miklós Béla vezérezredest neveztek ki az I. hadsereg élére, 1944. augusztus 3-i hatállyal.⁸

Mindezek ellenére Farkas altábornagy továbbra is élvezte Horthy kormányzó bizalmát. 1944 nyarán Horthy már meneszteni akarta a Sztójay-kormányt, helyette egy jórészt tábornokokból álló „katonakormányt” szeretett volna kinevezni. Ebben a kabinetben Farkas a vallás- és közoktatásügyi tárcára számíthatott volna. Az indoklás szerint a debreceni hadtestparancsnok *„jó pedagógus, megbízható magyar ember”*.⁹ Tudni lehet, hogy 1944 nyarán Horthy Miklós kormányzó és Farkas altábornagy többször beszélt egymással. A hadihelyzet értékelésén és a kormányátalakításon kívül nyilvánvalóan más témák is szóba kerültek, így a háború befejezésének nehéz, de egyre sürgetőbb kérdése is.

1944 júliusában Farkas azzal az akkor furcsának tűnő kérdéssel fordult Kéri Kálmán ezredeshez, az I. hadsereg vezérkari főnökéhez, hogy vállalna-e olyan missziót, amelynek az a feladata, hogy felvegye a kapcsolatot a szembenálló szovjet egységgel. A felvetésen Kéri maga is meglepődött, de

⁶ KISBARNAKI FARKAS 1952, 26. o. és 54–55. o.

⁷ GOSZTONYI 1986, 224. o.

⁸ UNGVÁRY 2004, 282–283. o.

⁹ LAKATOS 1992, 116.o. és RESZNEKI ZÁKÓ 1991, 7. o.

igennel felelt. Megállapítható, hogy Farkas Ferenc tudott arról, miszerint Horthy a háborúból való kiugrást tervezi, sőt, hogy a Honvédségnek ebben az esetben a Vörös Hadsereggel kell felvennie a kapcsolatot.¹⁰

Románia 1944. augusztus 23-án – teljesen meglepve mind a német, mind a magyar katonai és politikai vezetést – átállt a tengelyhatalmak ellen küzdő koalíció oldalára, és azonnal harcba lépett a Harmadik Birodalom és szövetségesei, így Magyarország ellen. Alig egy héttel az eset után, augusztus 29-én Horthy új kormányt nevezett ki Lakatos Géza vezérezeredes vezetésével. Ebben a kabinetben azonban egyrészt még mindig ültek németbarát politikusok (Reményi-Schneller Lajos pénzügy- és Jurcsek Béla földművelésügyi miniszter), másrészt kimaradt belőle Horthy egyik bizalmi embere, Farkas Ferenc altábornagy. A kormányzó neki más szerepet szánt.

A nyilas éra alatt

1944 szeptemberének utolsó napjaiban Faragho Gábor vezérezeredes vezetésével Moszkvába magyar delegáció indult fegyverszünetet kérni. A tárgyalások nehézkesen haladtak, de október 11-ére a két fél megállapodott, és aláírták az előzetes fegyverszüneti megállapodást.¹¹ A kiugrás katonai kivitelezésében Horthy kulcsszerepet szánt Kisbarnaki Farkas Ferencnek és hadtestének. A kormányzó tisztában volt azzal, hogy Budapesten és a környékén nincsenek megfelelő létszámú és erejű magyar csapatok. Ezért október 14-én egy parancsában magához rendelte a VI. hadtest parancsnokát, aki 1944. október 16-án este érkezett meg. Farkas altábornagy azonban nem egyedül érkezett, hanem 32–34 szálláscsináló tiszttel; törzsüket a Ludovika épületében állították fel.¹² Hivatalosan Farkas altábornagy „a budapesti hídfő parancsnoka” volt október 14–16. között, valójában azonban a németek által elrabolt Bakay Szilárd altábornagy¹³ helyére rendelte

¹⁰ GOSZTONYI 1986, 237. o.

¹¹ Megjegyezzük, hogy 1943 szeptemberében az angolszász hatalmak Isztambulban már átnyújtottak egy előzetes fegyverszüneti megállapodást a magyar kormánynak, amit az 1943 októberében elfogadott.

¹² ABTL V-3200/2, Somfay Elemér vallomása.

¹³ Bakay Szilárdot (Budapest, 1892. szeptember 8. – Kijev, 1946. április 11. után) 1940-ben léptették elő vezérőrnaggyá. 1939–1942 között a 27. gyalogos dandár, illetve könnyű hadosztály parancsnoka. 1942. október 1-től altábornagy. 1943. május 15 – 1944. július 2. között a III. hadtest parancsnoka, majd rövid ideig a Legfelsőbb Honvéd Törvényszék elnöke. 1944. augusztus 1-jén a budapesti I. hadtest élére került, a kiugrási kísérlet egyik kulcsfigurája volt. Ezért a németek 1944. október 8-án elrabol-

fel a kormányzó.¹⁴ Október 14-én Horthy és Farkas között négy szemközi beszélgetésre került sor. Sajnos erről csak az altábornagy tesz említést emlékirataiban. Horthy sokat idézett memoárjában Kisbarnaki Farkas Ferenc neve fel sem bukkan. A tábornok állítása szerint Horthy tájékoztatta róla, hogy másnap kilép a háborúból, lehetőleg úgy, hogy a német csapatokkal ne kerüljön sor összeütközésre. Önmagában – így Farkas – ez hiú ábránd volt; Horthy azt hitte, hogy úriemberekkel tárgyal, akikkel szemben a lovagiasság szabályait minden áron be kell tartani. Másrészt azt mondta neki, hogy ha Lakatos Géza nem vállalja az ország további vezetését, akkor neki kellene ideiglenesen betöltenie a miniszterelnöki posztot is. Hogy a felvetésre mit felelt Farkas Ferenc, nem tudjuk, mivel a maga által írt emlékiratban saját válaszát sem idézte fel pontosan, különösen a németekkel való szembeszállásról hallgatott. A felkínált miniszterelnöki posztot azonban elfogadta.¹⁵

Másnap Horthy megkísérelte a kiugrást, amelyet a vezérkari és csapattisztek zöme elszabotált, így az elbukott. A kiugrási kísérlettel párhuzamosan a Szálasi Ferenc vezette Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom német segítséggel átvette a hatalmat. A megsarolt Horthy előbb miniszterelnöknek nevezte ki a nyilasvezért, majd lemondott államfői hatalmáról és elfogadta a német „védőőrizetet”.¹⁶

Mit tett ez alatt Kisbarnaki Farkas Ferenc? Gyakorlatilag semmit: a Ludovika Akadémia épületében várta, mi lesz az események végkifejlete. Dálnoki Veress Lajos könyvében így írt Farkas Ferencről: „*Előttünk ismeretlen okok miatt nem vette át a karhatalmi parancsnokságot*”.¹⁷ Ám amint kitisztult a kép, szolgálatra jelentkezett, és letette az esküt az új hungarista-nyilas vezetésre, Szálasi Ferencre. Saját maga a háború után azzal magyarázta ez utóbbi cselekedetét, hogy a Gestapo le akarta tartóztatni, amit csak a Szálásira való eskütétellel tudott elkerülni.¹⁸

Márai Sándor így írt naplójában 1944 októberében, a nyilas hatalomátvétel után: „*Ezek a nyilasok nem is az igazi bűnösök. Megvadult cserkészek ezek,*

ták, Mauthausenbe szállították, ahonnan csak 1945 nyarán tért haza. A Honvédelmi Minisztérium igazoló bizottsága igazolta és nyugállományba helyezte. 1946 elején a szovjet hatóságok letartóztatták és a Szovjetunióban (Ukrajnában) játszott szerepe miatt Kijevben háborús bűnösként felakasztották.

¹⁴ RESZNEKI ZÁKÓ 1991, 70. o.

¹⁵ HORTHY 1969, 23. o.

¹⁶ 1944. október 15-én Skorzeny SS-Standartenführer vezette kommandó a „Mickey Mouse” fedőnevű akcióban elrabolta ifj. Horthy Miklóst, és Mauthausenbe szállította.

¹⁷ DÁLNOKI VERESS 1973, III. kötet, 150. o.

¹⁸ ABTL K-1709/2, 181-183. o. és ABTL V-32000/2 Somfay Elemér vallomása, 163. o.

*prolongált pubertásban kalózkodó, torz kamaszok. De bűnös minden magyar, aki megmaradt helyén ez időben, felesküdött, hogy megmentse a novemberi fizetését. Ne feledjük, hogy november labkérés hónap. Ilyenkor a nemzet nem hajlandó semféle tiltakozásra.”*¹⁹

Mindenesetre Szálasi hatalomátvétele után egy héttel, 1944. október 23-án országos elhelyezési kormánybiztossá nevezte ki Kisbarnaki Farkas Ferenc altábornagyot.²⁰ A vonatkozó rendeletben eredetileg a *kiürítési* kormánybiztos szerepelt, de mivel a szó hangzását negatív kicsengésűnek találták, nevét a 3730/1944. számú miniszterelnöki rendelet megváltoztatta.²¹ Kisbarnaki Farkas kinevezését és egyben a korábbi kormánybiztos felmentését a *Belügyi Közlöny* 1944. évi 45. száma tette közzé. Az előbbi 3721/1944., az utóbbit 3722/1944. ME. szám alatt iktatták.

A nyilas kormányzat 1944. október 29-én az ország teljes területét hadműveleti területté nyilvánította. Ez – újfent – csak egy német intézkedés tudomásulvétele volt: október 15-én Heinz Guderian német tábornok ezt már megtette.²² Így hivatalosan az elhelyezési kormánybiztosnak a joghatósága most már kiterjedt az egész nyilas uralom alatt álló országrészre. Feladata nem volt kevesebb, mint hogy valamennyi hadi szempontból fontos jószágot, személyt, hivatalt ki-, illetve áttelepítse a front elől. Ennek az útíránya értelemszerűen egy idő után már csak a Harmadik Birodalom területe lehetett. Az ország illetén való kirablásában azonban a németek is érdekeltek voltak, így felajánlották segítségüket az áttelepítés végrehajtásában.

Kisbarnaki Farkasnak az egyik tárgyalópartnere – a magyar zsidó vagyon elrablásában már tapasztalatokat szerzett – Kurt Becher SS-Obersturmbannführer (1945. januártól SS-Standartenführer) volt.²³ A kívánt „harmonikus együttműködést” azonban hátráltatta, hogy egyrészt a déli hadseregcsoport (Heeresgruppe Süd) már saját hatáskörben elkezdte az áttelepítést; másrészt nem egy üzemben a munkások szabotálták a munkát. A kitelepítés eredményeképpen így is – korabeli értéken számolva – mintegy 3 milliárd (akkori) USA-dollárnyi értéket szállítottak ki Magyarországról. A teljesség igénye nélkül: 1227 mozdony, 3839 vasúti személykocsi, 43 741 vasúti teherkocsi, 63 900 személy- és teherautó,

¹⁹ MÁRAI 2006, 244–245. o.

²⁰ 1944. október 18-án Edmund Veesenmayer, a Nagynémet Birodalom teljhatalmú követe, egy kihallgatás alkalmával közölte Szálásival, hogy utasítást kapott, hogy kérje fel a hadi szempontból fontos üzemek veszélyeztetett területekről való átköltöztetésére.

²¹ BUDAPESTI KÖZLÖNY, 1944. október 24., 242. sz., 1. o.

²² VARGYAI 1988, 144. o.

²³ LÉVAI 1966, 72. o. és 89. o.

370 vizijármű, 415 gyár teljes felszerelése került ki a náci Németországba, amelyek sohasem kerültek vissza Magyarországra.²⁴

Gyakran felmerülő kérdés, hogy az 1944. október 23-tól Farkas altábornagy (majd 1944. november 1-től vezérezredes) nevével fémjelzett kormánybiztosságnak pontosan mekkora és milyen hatásköre volt. Tény, hogy 1944 végére, 1945 elejére már vagy tucatnyi – polgári és katonai – kormánybiztosság működött az országban, és hogy ezek súlya igencsak különböző volt. Az Országos Elhelyezési Kormánybiztosság iratanyaga nagyrészt megsemmisült, a töredékes iratanyag jórészt a vitéz Endre László vezette hadműveleti területek polgári közigazgatásának kormánybiztossági iratai között lelhető fel.

Ezekből az iratokból kitűnik, hogy Farkas Ferenc kiszolgálta mind a német megszálló erőket, mind pedig a nyilas kormányzatot. A kiadott áttelepítési rendelkezésekben, utasításokban szinte mindig szerepel, hogy az intézkedés a déli hadseregcsoport kérésére történt, valamint, hogy a művelet lebonyolításában a Nyilaskeresztes Párt helyi szervezete is részt vett.²⁵ 30/Orsz. Elh. Kormb./1944. XI. 1. szám alatt megjelent rendeletében olvashatjuk, hogy a kitelepítendő értékeknek „...szükség esetén átmenetileg a baráti német birodalom területére való elhelyezését tervezi, hogy ezáltal a magyar fajt megmentsse és a bolsevizmus borzalmaiktól megkímélje”; valamint: „Polgári áttelepítés: Az érintett polgári lakosság áttelepülésének megszervezését a közigazgatási szervek és az eddigi áttelepítési szervek, a nyilaskeresztes párt helyi szerveinek teljes bevonásával minden körülményeskedéstől menetesen önállóan végzik, míg a végrehajtást és a mozgatást (indulás, menetvonal, új elhelyezési körlet), az elhelyezési kormánybiztostól kapott utasításra hajtják végre. A hatóságok és Párt-szervezet ezenfelül az egész ország területén az átvonulók fogadására, elhelyezésére és ellátására is odaadással és igaz magyar testvéri szeretettel készüljön fel. Elvileg minden családra egy szobát kell számítani.”²⁶ Szintén ebben a rendeletében engedélyezi a gazdátlanul maradt zsidó vagyon részleges kiosztását „a szegényebb sorsúak között”.²⁷ Tudható viszont, hogy a ki/áttelepítés nem ment zökkenőmentesen. Sokan nem akarták elhagyni lakhelyüket, számos tiszt pedig – mint ezt egy levéltári irat megállapítja – elsődleges feladatának szeretője megmentését tekintette.²⁸

A hadihelyzet romlása miatt az országos elhelyezési kormánybiztos székhelyét, hasonlóan a többi központi nyilas kormány szervhez, ki kellett

²⁴ MSZS 1947, 229. o.

²⁵ MOL K-475 B/c 358. o.

²⁶ MOL K-475 B/c 359. o.

²⁷ Uo.

²⁸ MOL K-475 B/b 295. o.

telepíteni Budapestről. Ezt a kormánybiztosságot a Sopron megyei Nagycenkre, a Széchényi-kastélyba kellett költöztetni.²⁹ A település 1944 végére már körülbelül 6 000 menekültnek, valamint számos hasonlóan kitelepített hivatalnak is otthont adott: Így a budapesti HÉV-igazgatóság, a helyi cukorgyár épületében a MÁV szolnoki és debreceni javítóműhelyei, a HM húsüzem és a HM Lábbeli Központja is Nagycenken működött.³⁰ 1944. december 6-án az 15. AAF (American Air Force = Amerikai Légi Hadsereg) 270 bombázóval támadta Sopront, Szombathelyt, Zalaegerszeget, Hegyeshalmot és Nagycenket.³¹ A Liberátorok a kastélyra 35 különböző típusú bombát dobtak. Szerencsére magát a kastélyt nem találták el, a bombák a parkot érték, de a felrobbanó bombák légnyomása levitte a kastély tetőszerkezetét. A támadásban 9 katona is meghalt.³²

Az elhelyezési kormánybiztosi beosztás jelentőségét számos tény jelzi. Farkas egyik segédhivatal-vezetője például alezredes volt, a felmerülő vitás kérdések intézésére pedig egy, a helyszínen a nevében intézkedő tábornokot rendeltek ki.³³ A szállítás zavartalanságáért az Országos Elhelyezési Kormánybiztosság Vasúti Kirendeltsége volt felelős; Budapest, Érsekújvár, Komárom (déli pályaudvar), Pusztaszabolcs, Celldömölk és Kaposvár vasútállomásokra Farkas külön rendeletére tisztákat vezényeltek.³⁴

1944. november 1-jén Szálasi Ferenc nemzetvezető aláírta Kisbarnaki Farkas Ferenc vezérezredesi kinevezését. Itt röviden érdemes elidőzni azon, hogy az aktív vezérezredek miként reagáltak a nyilas puccsra; valamint talán azon is, hogy Szálasi végül kiket léptetett elő vezérezredessé. 1944. október 15-én a legmagasabb katonai rendfokozattal rendelkező katonai posztot betöltő vagy politikai funkcióban lévő tíz vezérezredes közül csak egy, Beregyfy Károly vállalta a további szolgálatot: ő honvédelmi miniszter és egyben vezérkari főnök lett a Szálasi kormányban. 1945. február 1-jén azonban már hét aktív vezérezredes szerepel a különböző kimutatásokban. Ebben a periódusban Szálasi három altábornagyot reaktivált és egyben előléptetett (Feketehalmy-Czeidner Ferenc,³⁵ Magyarosy

²⁹ ABTL V-32000/2, Somfay Elemér vallomása, 166. o.

³⁰ KESZEI 1983, 140. o.

³¹ PATAKI - ROZSOS - SÁRHIDI 1992, II. kötet, 208. o.

³² DR. GIMES 1974, 57. o.

³³ MOL K-475 B/c, 361. o.

³⁴ Uo. 362. o.

³⁵ 1942-ben a szegedi V. hadtest parancsnoka, mint ilyen, közvetlen felelős a délvidéki „hideg napokért”. A felelősségre vonás elől Németországba menekül. Itt belépett az SS-be, ahol SS-Obergruppenführer-i rangot kapott. Ezzel ő lett a legmagasabb rendfokozatot elért külföldi a Waffen SS-ben. A német megszállás után hazatért, a

Sándor,³⁶ Ternegg Sándor), valamint három, 1944. október 15-én aktív altábornagyot is előléptetett: Hindy Ivánt,³⁷ László Dezsőt³⁸ és Kisbarnaki Farkas Ferencet.³⁹ Igaz, hogy az utóbbi előléptetések közül Kisbarnaki Farkasénak az előkészítése már 1944 szeptemberében elkezdődött, jóváhagyása pedig még Horthy nevéhez fűződik. Végrehajtásához azonban 1944. október 15-16-a után szükség volt már két másik, vagy ha úgy tetszik, újabb tényezőre. Az egyik, hogy az előléptetésre előterjesztett tiszt felesküdjön Szálasira, vagyis elfogadja a nyilas hatalmat. Másrészt maguknak a hatalmon lévő nyilasoknak is bízniuk kellett az általuk előléptetettekben.

1945. január 8-án Farkas Ferencet felmentették kormánybiztosi megbízatása alól, és vezetői tartalékba helyezték. 1945. február 1-től pedig a HM parancsnokának törzskülönítményébe beosztott vezetői tartalék lett. Ez nem jelentette, hogy nyugdíjazták volna, vagy hogy Szálasai parancsait ne teljesítette volna a továbbiakban.

Következő feladatát 1945 januárjában kapta. A nyilas kormányzat a sopronkőhidai börtönben tartotta fogva vélt és valós ellenségeit, köztük azokat a katonatiszteket, akik 1944. október 15-én végre akarták hajtani a kormányzó parancsait, s ezáltal a nyilas hatalomátvételt meg akarták akadályozni. Az 1945 februárjában elkészült vádirat szerint Dálnoki Veress Lajos és Vörös János vezérezredek, Hardy Kálmán altábornagy, Utassy Lóránd és Kuthy László vezérkari ezredek 1944. október 15-én hazaárulást, illetve hűtlenséget követtek el azzal, hogy ki akartak ugrani a háborúból. A felettük ítélező bíróság elnöke Justhy Emil vezérezredes

nyilas puccs után Beregfy helyettese lett. A háború után a magyar kormány kiadta Jugoszláviának, ahol a lefolytatott per után 1946-ban kivégezték.

³⁶ 1940-ben országos leventeparancsnok, majd a HM légügyi főcsoportfőnöke 1944. október 1-ig. 1944. november 5-ig reaktiválják, vezérezredessé léptetik elő, 1945 után nem tér vissza Magyarországra.

³⁷ Hindy Iván (Budapest, 1890 – Budapest, 1946) németekhez, illetve a nyilasokhoz való viszonya kérdéses. Ungváry Krisztián álláspontja szerint Hindy nem volt nyilas érzelmű (részletesen lásd: Ungváry *Budapest ostroma*, Budapest, Corvina Kiadó, 2001. 83–84 o.), míg Kádár Gyula emlékiratában többször utal arra, hogy megítélése szerint Hindy született nyilas és németbérenc volt (különösen: 2. kötet, 779 o.). Hindy-t a népbíróság halálra ítélte és kivégeztette.

³⁸ László Dezső, (Lovászpataka, 1893 – Budapest 1949). 1941-től tábornok, 1942-ben a 7. könnyűhadosztályt vezette a keleti fronton. 1943 májusától 1944 májusáig a VIII. hadtest parancsnoka, ezután a nyilas puccsig a Honvéd vezérkar főnökének helyettese. Szálasai hatalomra jutásakor, az 1. hadsereg parancsnokává, 1944. november 1-jén vezérezredessé nevezték ki. Ebben a beosztásban maradt 1945 áprilisáig, majd nyugati fogságba esett. 1946-ban mint háborús bűnöst hazahozták. A budapesti népbíróság, majd a Népbíróságok Országos Tanács halálra ítélte; kivégezték.

³⁹ SZAKÁLY 1987, 219–220. o.

volt, míg Kisbarnaki Farkas Ferenc vezérezredes a bíróság tagja, illetve alelnöke volt. Ebben a kérdésben a források némiképp ellentmondásosak: Hardy Kálmán élete végéig úgy emlékezett, hogy Farkas Ferenc a bíróság elnöke volt, nem pedig „csak” valamilyen funkciót betöltő tagja.⁴⁰ Major Ákos véleménye szerint az elnöki és az alelnöki posztot betöltő vezérezredesek néhány naponta posztot cseréltek, hogy a bíróság – úgymond – elfogulatlan tudjon maradni.⁴¹ A bíróság élére mindenképpen vezérezredesnek kellett kinevezni, hiszen a legmagasabb rangú vádlott is vezérezredes volt. Érdekes kérdés, hogy Szálasi vajon miért éppen Farkast kérte fel erre a szerepre, hiszen rajta kívül több vezérezredes is szolgált a honvédségben. Szintén elgondolkodtató, hogy Farkas miért vállalta el, miért nem próbált valahogy kibújni a kényes feladat alól. A bíróság tagja volt még Dominich Vilmos hadbíró őrnagy (később: alezredes), aki korábban már halálra ítélte Kiss János altábornagyot és társait, illetve Bajcsy-Zsilinszky Endrét is, hasonló „bűnök” miatt.

A kihallgatásokon és a tárgyaláson gyakran feltűnt Hajnácskóy László csendőr-ezredes is, aki ekkor a belügyminisztérium VII. közbiztonsági osztályának a vezetője. Kinevezését – egy előléptetéssel megfejelve – szintén Szálásinak köszönhette október 15-i magatartása miatt. A tanúk nagy része a kiugrást elszabotáló tisztek sorából került ki. A perben Hardyt, akivel a kiugrásra vonatkozó parancsot együtt kapták Horthytól, a bíróság halálra ítélte. Dálnoki Veresst, akivel március 20-a körül együtt akart (?) fellépni az ország szuverenitását megsértő német csapatok ellen, 15 évre ítélték.

Ezzel azonban Kisbarnaki háború alatti szerepvállalásainak nincs vége. 1945 április 25-én a németországi Mettenbe telepítette ki a Honvédelmi Minisztériumot. A kitelepített minisztérium alkalmazottai magukkal vittek 300 mozdonyt, 10 000 vasúti kocsit, 400 gépkocsit, 4756 lovat. Ezúttal sincs adat arra, hogy ezek a javak valaha is visszakérültek volna Magyarországra.⁴² Farkas vezetésével felállítottak egy négy fős bizottságot, hogy az amerikai csapatokkal tárgyaljon a Németország területén fogságba esett magyar katonák sorsáról. Úgy gondolták, hogy Kisbarnaki országos főcserkészzi pozíciója, valamint pápai kitüntetése jó ajánlólevélnek minősülhet.⁴³ A bizottság másik tagja Lengyel Béla altábornagy volt.

⁴⁰ United States Holocaust Memorial Museum Collections Division, Archives Branch, Aladár Szegedy-Maszák papers, RG-10.436.02*01, 46. pallium; Bokor 1982, 259-260 o.; KÁDÁR 1978, II. kötet, 775-776. o.; ABTL K-1709/2, Vattay Antal kihallgatási jkv. 140 o.

⁴¹ MAJOR 1988, 180. o.

⁴² KISBARNAKI FARKAS 1969, 14. o.

⁴³ Uo. 14-15. o.

Az ő esetében az egykori varsói katonai attaséi múltról gondolták, hogy „jó pont” lehet a szövetségesek, mindenekelőtt a britek szemében.⁴⁴

A tábornok erre a szerepre is alaposan felkészült. Azonnal íratott egy „Aide memoire”-t az amerikai tárgyaló tisztek számára. Ebben egyrészt rögzítette, hogy a magyar honvédség „effektíve” sosem harcolt az angolszász országok ellen. Másrészt 1944. március 19-én a Wehrmacht megszállta az országot, tehát Magyarország nem volt szuverén állam; valamint hogy 1944. október 15-én Horthy kormányzó megpróbált kiugrani a háborúból, bár ez nem sikerült. Végül azt fejtegette, hogy a Szovjetunió (értsd: a bolsevizmus) elleni harc ideológiai alapon folyt. Mindez nem sokat ért, az amerikaiak hadifogolyként kezelték, bár megadták neki a rendfokozatához illő bánásmódot. Ugyanakkor hamar tudatosították, hogy az adott pillanatban a Vörös Hadsereg az angolszász erők barátja és szövetséges, harcolni csak a náci Németország ellen lehetséges.⁴⁵

Megítélésünk szerint Farkas ekkor tulajdonképpen bármi áron hadsereget akart magának szervezni. Kovách György alezredes jegyezte fel a következő esetet. Farkasnak 1945. április végén lehetősége nyílt arra, hogy a Németországba menekült, és/vagy telepített ludovikás növendékek előtt beszédet mondjon. A dzsip platójáról megtartott beszéd átütő sikerű volt: a hallgatók hajlandók lettek volna harcolni Kisbarnaki Farkas Ferenc parancsnoksága alatt a náci Németország ellen.⁴⁶

Magyarázatok 1945 után

1945 júliusában az amerikaiak a fogságukba esett magyar tábornokokat a foncarville-i fogolytáborba szállították. Itt Vattay Antal altábornagy kérdőre vonta Farkast a nyilas puccs alatti és utáni magatartása miatt.⁴⁷ A megtámadottnak mindenre volt magyarázata. A kiürítési kormánybiztosság elfogadására – úgymond – Beregfy kényszerítette, bár nem részletezte, hogyan. Sopronkőhidán nem akart bíró, illetve a bíróság tagja lenni, de egyrészt erre is kényszerítették, másrészt úgy gondolta, hogy így tud majd segíteni bajtársain. Hardy halálos ítéletét pedig azért szavazta meg, mert ígéretet kapott, hogy ebben az esetben a bíróság átalakul kegyelmi tanácsná, és kegyelemre fogja javasolni Hardyt. A furcsa magyarázatok korántsem mindenkit győztek meg.⁴⁸

⁴⁴ GOSZTONYI 1986, 374. o.

⁴⁵ Uo. 402–403. o.

⁴⁶ Uo. 403. o.

⁴⁷ ABTL K-1709/2, Vattay Antal feljegyzése, 181–183. o.

⁴⁸ Uo.

Harcok az emigrációban

Magyarországon vitéz Kisbarnaki Farkas Ferenc „altábornagyot” (!) 1945. június 19-én közigazgatási úton honvéddé fokozták le és kizárták a honvédség kötelékéből. Neve szerepelt a háborús bűnösök listáján, de nem túl előkelő helyen, így el tudta kerülni a kiadatást. 1945 után a nyugati magyar emigrációban próbált meg pozíciókat szerezni. Ezen ambícióit erősítette, hogy eleinte a magyar fogságba esett tisztikar számottevő része elismerte vezetőjének.

Végül saját maga alapított mozgalmat 1946 májusában *Magyar Szabadság Mozgalom* néven.⁴⁹ Ezekben az években Farkas szívesen felelevenítette volna Horthyhoz fűződő jó viszonyát, de az agg tengernagy nem felejtette el, hogy 1944. október 15-én kik hagyták cserben. Hasonló emigráns szervezet volt a *Magyar Harcosok Bajtársi Közössége*. Ennek élén Reszneki Zákó András vezérőrnagy állt. Zákó korábban a VI. hadtest vezérkari főnöke, valamint a nyilas puccs után a VKF/2 és az Államvédelmi Központ vezetője lett. A két emigráns szervezet állandó harcban állt mind egymással, mind a többi emigráns alakulattal.⁵⁰ A nyugati magyar emigráció szervezetei, amelyek sosem tudtak egységes álláspontot képviselni, már 1945-ben is főként egymás ellen küzdöttek. Kisbarnaki ezekben a küzdelmekben fokozatosan alulmaradt. Ahhoz viszont, hogy legitimálja magát, mint a magyar emigráció vezetője, eredeti ötlettel állott elő.

Az 1939-es országgyűlés nyugatra menekült tagjait 1947. augusztus 20-ra országgyűlésre hívta a bajorországi Altötting városkába. A különböző visszaemlékezések hallgatnak arról, hogy pontosan hány képviselő jelent meg az országgyűlésen. Bár egyes források 56 képviselőben állapítják meg a létszámot azzal, hogy csak az Ausztriába és Németországba menekült képviselők tudtak rá elmenni.⁵¹ A résztvevők jellemzően az 1939-es országgyűlés 1944. március 19-e után is aktív tagjaiból: nyilaspártiakból, a Magyar Élet Pártjához és Imrédy Béla Magyar Megújulás Pártjához tartozó képviselőiből verbuválódtak.⁵² Egy kérdésben volt teljes egyetértés a megjelentek között, nevezetesen abban, hogy az 1944. december 21. óta

⁴⁹ Érdekes adalék, hogy a mozgalom díszelnöke – a nyilasokkal is szimpatizáló – Habsburg József tábornagy, királyi herceg volt, míg az 1952. decemberi tisztújítás után társelnök lett Liptay Lajos és Justhy Emil vezérezredes. BORBÁNDI 1989, I. kötet, 86. o.

⁵⁰ A különböző magyar emigráns szervezetek egymás elleni harcairól részletesen ír Borbándi Gyula a 41-es lábjegyzetben idézett 2 kötetes könyvének szinte valamennyi fejezetében.

⁵¹ BORBÁNDI 1989, I. kötet, 62. o.

⁵² Uo. I. kötet *A negyenötösök intézményrendszere* című fejezet, 71–107. o.

alakult magyar kormányok és országgyűlések illegitímek, valamint, hogy ők az „igazi” képviselők. Magát az „ülést vezető báró Feilitzsch Berthold korábban az Etelközi Szövetség nevű titkos társaság elnöke, a Magyar Országos Véderő Egylet társelnöke, a nyilas hatalomátvétel után pedig a Felsőház egyik alelnöke volt.⁵³

A Farkas Ferenc memoárjában nevesített résztvevő képviselők közül valamennyien aktív képviselők maradt a nyilas hatalomátvétel után is. A memoárban a vezető elnök neve mellett Bocsáry Kálmán, Incze Antal, Krüger Aladár, Lill János,⁵⁴ Marton Béla, Maróthy Károly,⁵⁵ Mosonyi Kálmán, Máthé Imre, Spett Ernő, Váczy György⁵⁶ és Liptay Lajos neve olvasható.

Az altöttingi országgyűlés legnagyobb eredménye egy emigráns kormány megalakítása volt, amelynek élén az államfői jogok ideiglenes gyakorlásával megbízott vitéz Kisbarnaki Farkas Ferenc állt, aki egyben külügy- és honvédelmi miniszter is volt. Helyettese a nyilas felsőház egykori alelnöke, Liptay Lajos lett.⁵⁷ A kormány tagjai voltak: dr. Esseő Sándor (belügyminiszter), Máté Imre (földművelésügyi miniszter), dr. Bocsáry Kálmán (igazságügyi miniszter), Tömböly Dénes (kereskedelmi és közlekedési miniszter), Zsilinszky Gábor (iparügyi miniszter), Szilvásy Pál (kiszagda miniszter), Nyírő József (nemzetnevelési miniszter) és dr. Incze Antal (közegészségügyi miniszter).⁵⁸ Ezt az emigráns kormányt sem vette azonban senki komolyan; a miniszterelnöki megszólítás pedig egyre inkább nevetéssé tette az egykori tábornokot. Így az 1949. május 29-én Münchenben tartott minisztertanácsi ülésen lemondott a kormányban viselt valamennyi posztjáról, amely ezek után már elméletben sem működött. 1949 után visszavonult a magyar emigrációban való direkt politizálástól.⁵⁹

Sporadikus jelek utalnak rá: Farkas komolyan gondolta, hogy egy hadsereg élén, amerikai segítséggel visszatér Magyarországra. Abban bízott, hogy ha az USA-nak Rooseveltt, illetve Truman után republikánus elnöke lesz, az támogatni fogja ezt a tervet. A tábornok azonban többszörösen téve-

⁵³ PÜSKI 2000, 148–149. o.

⁵⁴ 1939-től nyilas képviselő. Egy 1939. október 15–16-ra tervezett nyilas puccsot a titkárság szervezte, nehezen elképzelhető, hogy a tervről Lill nem tudott. Az 1940-es években kapcsolatban állt több budapesti SD-ügynökkel. KOVÁCS 2004, 20. o. és ABTL A-872, 363. o.

⁵⁵ 1937-ben Matolcsy Mátyással megalakította a Keresztény Nemzeti Szocialista Frontot; 1939-től képviselő. Rendszeresen publikált a *Pesti Újság* című sajtóorgánumban.

⁵⁶ Váczy korábban a Baross Szövetség alelnöke, a MOVE társelnöke és a Szolnok vármegeyei vitézi szék főügyésze volt.

⁵⁷ KISBARNAKI FARKAS 1969, 36–38. o.

⁵⁸ Uo. 44. o.

⁵⁹ BORBÁNDI 1989, I. kötet, 70. o.

dett. Egyrészt Trumant 1948-ban az amerikaiak újraválasztották. Másrészt a kialakult törékeny európai egyensúlyt igazából senki nem akarta kockáztatni; sőt, 1945–46-ban még sokan hittek abban, hogy valóban jobb, békésebb világ jön el. Ebbe Farkas harcias tervei egyszerűen nem illettek bele.

Egy 1949 februárjában keltezett jelentés szerint Farkas Ferencnek nem csak „katonai”, hanem „rendőrvonala” is volt. Ennek élén a Hain Péter vezette egykori Állambiztonsági Rendészet, a magyar Gestapo nyomozója, Thiry Sándor állt. Feladatát a rendőrök összetartásában, a hazatérés után egy új rendőrségi szervezeti szabályzat kidolgozásában és hírszerzésben jelölte meg.⁶⁰

Ezalatt Magyarországon újból elővették Kisbarnaki Farkas Ferenc aktáját, és 1948-ban újból nyomozást rendeltek el ellene. 1950-ben távollétében a Budapesti Büntetőtörvényszék életfogytiglani fegyházra, állásvesztésre, teljes vagyonekzbzésra és polgári jogainak 10 évre való felfüggesztésére ítélte.⁶¹ Kisbarnaki Farkas Ferencnek azonban 1948 után, illetve a hidegháború éveiben már végképp nem kellett attól tartania, hogy kiadják – az akkor már kommunista vezetés alatt álló – Magyarországnak.

A Németországi Szövetségi Köztársaságban letelepedett főtiszt kapcsolatban állt a francia és az angol titkosszolgálatokkal. Előbbi megbízásából 1945-től kezdve néhány évig kémkedett a Magyar Köztársaság ellen.⁶² 1949-től kezdve energiáját a cserkészetnek és a Vitézi Rendnek szentelte.⁶³ Igaz, az '50-es évek Magyarországon bizonyos körökben élt az a legenda, hogy Farkas Ferenc bármikor megjelenhet 3000 katonával, hogy felszabadítsa az országot.⁶⁴ Az egykori tábornoknak egzisztenciális gondjai nem voltak: a NSZK kormánya tábornoki nyugdíjat biztosított számára.⁶⁵ Kisbarnaki Farkas Ferenc a Külföldi Magyar Cserkészszövetség⁶⁶ főcserkésze, valamint 1960-tól a Vitézi Rend főkapitánya volt. Mindkét posztot 1980-ban bekövetkezett haláláig betöltötte.

Az 1989–90-es magyarországi rendszerváltást követően újra és nem egy esetben újjá értékelték a 20. századi magyar történelmet. Ennek jogi formája volt az Alkotmánybíróság 1994-es határozata, amely az 1945. évi

⁶⁰ ABTL K-1709/1, V/1012 jelentése, 293. o.

⁶¹ ABTL K-1709/2, K-1709/3

⁶² GERGELY 2007, 94–95. o.

⁶³ www.katolikus.hu

⁶⁴ GOSZTONYI 1986, 437. o.

⁶⁵ ABTL K-1709/3, 219. o.

⁶⁶ Ennek elődjét még 1946-ban, a Passau-Waldber-i hadifogolytáborban szervezte meg Kisbarnaki Farkas *Teleki Pál Magyar Cserkész Munkaközösség* név alatt. Ekkor még a szövetséges csapatok alapvetően tiltották, hogy a hadifogolytáborban bárminemű szervezkedés folyjék.

VII. (népbírószági) törvény 11§-ának 1–4. és 6., valamint a 13§ 1. és 3–7. pontját hatályon kívül helyezte.⁶⁷

Az ezek után indult rehabilitációs roham során Kisbarnaki Farkas Ferenc ügyében is felülvizsgálatra került sor. A Legfelsőbb Bíróság végül a Bfv.III.2.331/1998 számú ítéletével hatályon kívül helyezte – de nem semmisítette meg – a korábbi elmarasztaló ítéleteket. 2006-ban – többszöri neki-futás után – a Magyar Köztársaság posztumusz helyreállította Kisbarnaki Farkas Ferenc vezérezredesi (!) rendfokozatát. Az ügy nagy port vert fel: az írott sajtóban számos cikk, az elektronikusban pedig interjú készült erről, az országgyűlésben pedig a honvédelmi miniszterhez intéztek kérdést az ügy kapcsán.⁶⁸ A „Kisbarnaki ügy” rávilágított az 1990-es évek közepe óta folyó katonai rehabilitáció nehézségeire és ellentmondásaira: 2006. december 13-án a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum egy, a témával foglalkozó konferenciának ugyan helyet adott, és a vonatkozó rendeletet is módosították⁶⁹ (több féket rakva bele), de a probléma jogi és erkölcsi meg és/vagy kibeszélése elmaradt, illetve elkésett.⁷⁰

Kisbarnaki Farkas Ferenc esetére azt hiszem Montaigne aforizmája illik a leginkább: *“Ki-ki ahogy teheti, mindenekfelett attól őrizkedjen, hogy oly ellenséges bíró kezébe essen, aki győzedelmes és fegyveres”*. Ez neki (is) sikerült.

⁶⁷ Az indoklás teljes szövege elolvasható és letölthető az Alkotmánybíróság honlapján. Bár az 1947-es párizsi béke a nemzetközi jogra és a Moszkvában kötött fegyverszüneti megállapodásra hivatkozva előírta a háborús és emberiség elleni bűntettek elkövetőinek felderítését és bíróság elé állítását. Részletesen lásd: Párizsi békeszerződés, II. rész, 6 cikkely. Közli: GERŐ 1989, 300–301. o.

⁶⁸ Ld.: *168 óra*, 2006. november 2. 66 o.; november 23. 19–21 o.; december 7. 58. o.; december 14. 54. o.; december 21. 96. o. és *Népszabadság*, 2006. november 11. 12. o.

⁶⁹ 173/2006 HM rendelet, *Honvédségi Közlöny*, 2007. január 19.

⁷⁰ A problémáról a sajtóban csak a *168 óra* 2007. április 12-i számában olvashatunk egy elemző cikket Krausz Viktória tollából, *Utolsó befutók* címen. Jogi szempontból foglalkozott a témával dr. Kende Péter *Védtelen igazság. Röpirat bírókról, ítéletekről* (h.n., Hibiszkusz Könyvkiadó KFT., 2007) című könyvének két fejezete: *Miről nem szól a Legfelsőbb Bíróság ítélete? Az igazságról!* és a *Szerecsenmosdatás*. Az ún. Ságvári ügy kapcsán a magyar bírói gyakorlatot támadja és kritizálja: Léderer Pál – Krausz Tamás – Tamás Tibor: *A Ságvári dosszié. A Legfelsőbb Bíróság és a jogállam*, Budapest, Pannonica Kiadó, 2006.

Felhasznált irodalom

- ALMÁSY 1984 = ALMÁSY Pál: Sopronkőhidai napló, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1984.
- BORBÁNDI 1989 = BORBÁNDI Gyula: A magyar emigráció életrajza 1945–1985, Budapest, Európa Kiadó, 1989.
- BOKOR 1982 = BOKOR Péter: Végjáték a Duna mentén, Budapest, RTV–Minerva–Kossuth, 1982.
- DÁLNOKI VERESS 1973 = DÁLNOKI Veress Lajos: Magyarország honvédelme a II. világháború előtt és alatt (1920–1945), München, Danubia, 1973, III kötet.
- GERGELY 2007 = GERGELY Attila: Téli tűnődések, *Kapu*, 2007/2, 94–97 o.
- GERGELY 1988 = GERGELY Jenő: Eucharisztikus világkongresszus Budapesten, 1938. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988.
- GERŐ 1989 = GERŐ András [szerk. és összeáll.]: Sorsdöntések, Budapest, Göncöl Kiadó [1989].
- DR. GIMES 1974 = Dr. GIMES Endre: Nagycenk, Győr–Moson–Sopron Megyei Idegenforgalmi Hivatal, Győr, 1974.
- GOSZTONYI 1986 = GOSZTONYI Péter: A magyar honvédség a második világháborúban, Róma, Katolikus Szemle, 1986.
- HETÉSI – MORVA 1968 = HETÉS Tibor – MORVA Tamásné [szerk.]: Csak szolgálati használatra! Iratok a Horthy–hadsereg történetéhez 1919–1938, Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1968.
- HORTHY 1990 = HORTHY Miklós: Emlékirataim, Budapest, Európa – História, 1990.
- KÁDÁR 1978 = KÁDÁR Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig, I–II. kötet, Budapest, Magvető Kiadó, 1978.
- KESZEI 1983 = KESZEI Dénes: Nagycenk múltja és jelene, Sopron, Győr–Sopron megyei tanács, 1983.
- KISBARNAKI FARKAS 1952 = KISBARNAKI FARKAS Ferenc: A Tatárhágó visszánéz, Buenos Aires, Kárpát Könyvkiadó Vállalat, 1952. (későbbi kiadásban: Tatárhágótól Budapestig)
- KISBARNAKI FARKAS 1969 = KISBARNAKI FARKAS Ferenc: Az altöttingi országgyűlés története, München, Mikes Kelemen kiadó, 1969.
- KOVÁCS 2004 = KOVÁCS Tamás: A nyilasok és a rendőrség. Egy elvetélt nyilas puccsról 1939-ben, *Rubicon* 2004/11, 20 o.
- LAKATOS 1992 = LAKATOS Géza: Ahogyan én láttam, Budapest, Európa – História, 1992.

- LÉVAI 1966 = LÉVAI Jenő: A fekete SS fehér báránya, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1966.
- MSZS 1947 = Magyar Statisztikai Zsebkönyv, Budapest, 1947.
- MAJOR 1988 = MAJOR Ákos: Népbírászkodás – forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései, Budapest, Minerva kiadó, 1988.
- MÁRAI 2006 = MÁRAI Sándor: Teljes Napló 1943–1944, Budapest, Helikon, 2006.
- PATAKI-ROZSOS-SÁRHIDI = PATAKI Iván – ROZSOS László – SÁRHIDI Gyula: Légiháború Magyarország felett. Budapest, Zrínyi Kiadó, II kötet, 1992.
- PÜSKI 2000 = PÜSKI Levente: A magyar felsőház története 1927–1945, Budapest, Napvilág Kiadó, 2000.
- RESZNEKI ZÁKÓ 1991 = RESZNEKI ZÁKÓ András: Ősz harcok 1944, Budapest, Kráter Kiadó, 1991.
- UNGVÁRY 2004 = UNGVÁRY Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban, Budapest, Osiris, 2004.
- VARGYAI 1988 = VARGYAI Gyula: Puszta ország, [Budapest] Kozmosz Könyvek, 1988.
- VATTAY 1990 = VATTAY Antal naplója, 1944–1945 [sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Vígh Károly], Budapest, Zrínyi, 1990.

GREGORY BATESON ÉS AZ ANONIM ALKOHOLISTÁK*

Érdekes módon feltűnően hasonló tendenciát figyelhetünk meg az Anonim Alkoholisták (Alcoholics Anonymous, A.A.) nemzetközi és hazai szakirodalmában. Antze 1987-ben azt írja, hogy a Classified Abstract Archive of the Alcohol Literature-ben megjelenő közel kétszáz, az A.A.-val foglalkozó szakcikk közül mindössze egyetlen, Bateson 1971-ben megjelent tanulmánya származik antropológus tollából.¹ A kulturális antropológia az első A.A. csoport megalakulásához képest 36 éves késéssel reagált a szóban forgó jelenségre, miközben újságírók, pszichológusok, pszichiáterek és szociológusok élénk érdeklődéssel fordultak az A.A. felé. Persze – mondhatjuk – a helyi társadalom kutatása az antropológiában viszonylag új fejlemény. Hazánkban az A.A. a demokratikus átalakulással közel egyidős, érthető módon, hiszen a *„névtelenség, s az ebből következő külső támadhatatlanság természetesen elfogadhatatlan a 'rendszerintegráció' alapján működő [...] diktatúrák számára”*.² Az azóta eltelt közel 20 évben Szász Anna újságíró, valamint pszichiáterek és addiktológusok, Buda Béla, Kelemen Gábor, Szikszay Petronella és a Veér András – Nádori Gergely – Erőss László szerzőhármas publikáltak az A.A.-ról. A kulturális antropológia e témáról hallgatott – méntségére szóljon, hogy hazánkban hasonlóan fiatal, mint maga az A.A. mozgalma.

Jelen tanulmány megkísérli nyomon követni, helyenként továbbgondolni Gregory Bateson gondolatait az Anonim Alkoholistákról (A.A.). Nem pusztán kiválósága miatt esett választásunk Bateson munkájára, hanem azért is, mert ő az első antropológus, aki a témában publikált, illetve egyben arra is vállalkozott, hogy egyfajta értelmezési keretet adjon az A.A. hit- és eszmerendszere egyes elemeinek. Miután a hazai antropológiai szakirodalomban ez idáig nem jelent meg e tárgykörrel kapcsolatos munka, gondolatainak felidézése nagyszerű lehetőséget kínál a téma hazai diskurzusának megnyitására.

Mielőtt rátérnénk Bateson inspiráló tanulmányának tárgyalására, a téma viszonylagos ismeretlensége okán elkerülhetetlennek tűnik, hogy röviden felvázoljunk néhány kulcsfontosságú adatot az A.A. mozgalmával

* A tanulmány a K 68619-es számú OTKA pályázat támogatásával készült.

¹ ANTZE 1987, 116–117. o.

² KELEMEN 1994, 159. o.

kapcsolatban. Az Alcoholics Anonymous 1935-ben jött létre az USA-ban, alapítói az alkoholista Bill és Bob, akik alkoholproblémájuk leküzdésére társultak, miután úgy találták, hogy az orvostudomány csődöt mondott problémájuk kezelésében. Az A.A. felépülési programja sikeresnek bizonyult, azóta világszerte elterjedt, s mintává vált más szenvedélybetegségekből való felépülést célzó önszegítő közösségek számára is. Mint a közösség neve is mutatja, tagjait névtelenség rejt, ebből következően az A.A. tagok létszámáról nincs pontos adat. A New York-i Általános Szolgálati Iroda 2008-as becslése³ szerint az A.A. világszerte 2.044.655 tagot számlál, akik 113.168 csoportot alkotnak. Egy-egy csoport tehát átlagosan 18 főből áll. A magyarországi csoportok száma jelenleg 111 körül mozog, mely a magyarországi meetinglistából⁴ származó viszonylag megbízható adat – a taglétszám becslését illetően azonban ajánlatos óvakodni a 18-as szorzó mechanikus alkalmazásától. Óvatos becsléssel a taglétszámot 1000 és 2000 fő közé tehetjük.⁵

Az A.A. legfontosabb egysége a közösségen belül teljes autonómiát élvező csoport. A csoport a hasonló problémák, tapasztalatok közös megélését és megosztását célozza. Egy-egy csoport általában heti rendszerességgel ülésezik, a probléma-közösségben osztozók kizárólagos részvételével,⁶ szabályozott keretek között. A tagok önkéntesen megszólalva, mások minősítését kerülve, önmagukról beszélnek. A megszólalásokat rögzített bemutatkozási formula vezeti be: „*Sziasztok, X (keresztnév) vagyok, alkoholistá.*” A vitákat megelőzendő közvetlenül nem reagálnak egymásra, bár utalásokkal kapcsolódhatnak az előttük szólókhhoz. A tagok azokban a városokban, ahol erre van lehetőség, általában heti több csoportba ellátogatnak, de legtöbbjüknek van egy szívékhöz legközelebb álló, ún. honi csoportjuk. A közösségi élmény megtapasztalására a csoportgyűlések mellett

³ ALCOHOLICS ANONYMOUS 2008.

⁴ ANONIM ALKOHOLISTÁK 2008.

⁵ Mivel az A.A. magyarországi Általános Szolgálati Irodája nem rendelkezik a taglétszámra vonatkozó adatokkal, e becslésben személyes megfigyeléseimen és informális közléseken kívül semmi egyébre nem támaszkodhatom. 2005 óta veszek részt az A.A. pécsi nyitott gyűlésein és területi, illetve országos találkozóin. Magyarországon kizárólag városokban, szám szerint 51 városban találhatók A.A. csoportok. Pécsen és más nagyvárosokban a gyűléslétszám átlaga az egyszerre több csoportot is látogató tagok révén keletkező átfedések leszámításával is elérheti a 18 főt, ez azonban a közepes és kisebb városok esetében a népesség létszámának csökkenésével egyre kevésbé valószerű.

⁶ Ez alól kivételt képeznek a nyitott gyűlések, melyeken bárki részt vehet. Egy-egy csoport általában havi négy gyűlésekből egyet jelöl ki nyitott gyűlésnek.

szélesebb körű, általában évi rendszerességgel tartott területi és országos találkozók, illetve kötetlen összejöveteleken van lehetőség.

A csoportokat meghaladó szintű ügyek intézése érdekében a csoportok helyi, területi (e szintek megléte országonként változó, egyes „lépcsőfokok” kimaradhatnak), országos, kontinentális és világszervezeti keretekbe illeszkednek, melynek „csúcán” a New York-i Általános Szolgálati Választmány található leágazásával, az A.A. Világszolgálattal és az A.A. Grapevine-nal.⁷ A „csúcs” itt valóban idézőjelbe teendő, ugyanis az A.A. rendkívül komolyan veszi azt az elvet, hogy a közösségben nincsenek vezetők és „tisztviselők”, csak szolgálatok, s ezek is folyamatosan cserélődnek, egy-egy személy csupán hónapokig, legfeljebb 1–2 évig látja el azokat. Amennyiben tehát szolgálati struktúrában gondolkodunk, az A.A. valódi csúcsa a csoport. A csoportok küldöttöket küldenek a szolgálati szervekbe, ahol a közösség egészét érintő döntéseket hoznak, illetve ajánlásokat tesznek. Az A.A.-ban nincs központi hatalom, s nincsenek a döntéseket, ajánlásokat kikényszerítő mechanizmusok.⁸ A közösség egészének alapelveit lefektető tizenkét hagyomány közül a második szerint *„Csoportügyekben egyetlen abszolút tekintély létezik – egy szerető Isten –, aki csoporttudatunkban megnyilvánulhat. Vezetőink csupán bizalmunkat élvező szolgálattevők, nem pedig irányítók.”*⁹ Egy-egy csoport ügyeit illetően végső soron a „csoport-lelkismeret” dönt. Az A.A. közössége alacsony küszöbű kritériumokat állít a csoportok elé: a harmadik hagyomány ún. teljes változata szerint *„Tag-ságunk minden szenvedő alkoholista előtt nyitva áll. Következésképpen, senkit sem utasíthatunk el, aki gyógyulni akar. Anyagiakon, aprólékos szabályokon nem múlhat az A.A.-tagság. Két-három alkoholista, akiket a józanság vágya hoz össze, A.A.-csoportnak nevezheti magát, feltéve, hogy mint csoport, semmilyen más szervezethez nem tartozik.”*¹⁰

A tagságnak tehát nem feltétele az absztinencia, ehhez elegendő az ivás abbahagyására törekedni. Bárki tag lehet, aki alkoholistának vallja magát, s az említett törekvés megvan benne, ugyanakkor arra vonatkozó-

⁷ A Grapevine az A.A. nemzetközi folyóirata.

⁸ Az A.A. XIV. Országos Találkozóján részt vett a New York-i Általános Szolgálati Választmány két tagja. A köztük és magyar A.A. tagok között lezajlott beszélgetés során arra a kérdésre, hogy *„Hogyan szankcionálhatja az A.A., ha egy csoport túlságosan elrugaszkodik az A.A. alapelveitől? Ki lehet zárni?”*, az a válasz érkezett, hogy *„Erre nincs mód, és nem is szükséges. Az a tapasztalatunk, hogy az ilyen csoportok egyszerűen egy idő után eltűnnek.”*

⁹ Az A.A. tizenkét lépését és tizenkét hagyományát az A.A. fordítási szolgálata által jóváhagyott egységes változat alapján, a Folyó-irat 2008/8. számából, a 2. és 23. oldalról idézzük.

¹⁰ ALCOHOLICS ANONYMOUS 2007, 8. o.

an, hogy ki tekinthető alkoholistának, végső soron nincsenek „külső” eldöntési kritériumok, ez kizárólag az érintett egyén belátásán alapul. Nincs „felvételi vizsga”, „*Ha úgy gondolod, hogy az A.A. tagja vagy, azzal már az is lettél!*”.¹¹ Az A.A. meghatározása szerint, melyet minden egyes meetingen elmondanak: „*A Névtelen Alkoholisták olyan férfiak és nők közössége, akik megosztják egymással tapasztalataikat, erejüket és reményüket azért, hogy megoldhassák közös problémájukat, és segíthessenek másoknak felépülni az alkoholizmusból. A tagság egyetlen feltétele az ivással való felhagyás vágya. Az A.A.-tagság nem jár illetékkal vagy díjjal, mi önellátók vagyunk saját hozzájárulásainkból. Az A.A. nem szövetsézik semmiféle szektával, felekezettel, szervezettel vagy intézménnyel, nem politizál; nem kíván semmiféle vitába bocsátkozni, nem támogat, és nem ellenel semmilyen ügyet. Elsődleges célunk jőzannak maradni, és segíteni más alkoholisták jőzanodását.*”

Az alapvető célkitűzéseket úgy összegezzük, hogy a tagok célja a jőzanság elérése vagy fenntartása, a közösség célja pedig az üzenetátadás. Az egyéni cél megvalósítását segítő legfontosabb ajánlásokat a tizenkét lépés, az A.A. egyéni felépülési programja fogalmazza meg. A program a lutheránus lelkész, Frank Buchman által elindított, a később Oxford Csoport néven ismertté vált mozgalom spirituális életvezetési elveinek adaptációja és továbbfejlesztése révén alakult ki.¹² A felépülés sarkalatos pontjai, melyek valójában életen át tartó fejlődési folyamatok, az alkohollal szembeni tehetetlenség, azaz az alkoholizmus beismerése, az életirányítás egy Felsőbb Erőnek való átadása, önvizsgálat, a jellemhibák kiküszöbölése, jóvátétel a másoknak okozott károkért, a kinek-kinek saját felfogása szerinti Istennel való tudatos kapcsolatméltyítés ima és meditáció útján, s az üzenet más alkoholistákhoz való eljuttatása. Az A.A. a Felsőbb Erő kifejezés használatával is ki akarja fejezni vallási, sőt világnézeti semlegességét. Nem követelmény az, hogy az A.A.-tag vallásos legyen. Az A.A. egyik ajánlása szerint aki nem vallásos, tekintheti a csoportot Felsőbb Erőnek. Egy közszájon forgó, kissé túlzó, de rendkívül frappáns és szellemes megfogalmazás szerint „*Mindegy, hogy ki a Felsőbb Erő, csak ne én legyek az.*” A tréfás mondat találóan utal arra, hogy az A.A. és más tizenkét lépéses névtelen közösségek hite szerint a szenvedélybetegek hajlamosak „Istent játszani”. Az aktív alkoholizmus mélyén az emberi önzés, büszkeség, önsajnálát, neheztelés etc. húzódik meg, a jőzanodás mélyebb szintjén az ember valójában ezek ellen, illetve a spirituális fejlődésért küzd a hit, az alázat, az őszinteség és becsületesség, az önvizsgálat etc. eszközeivel. Egy

¹¹ Idézi SMITH 2007, 14. o.

¹² WHITE 2003, 37–46. o.

több mint tíz éve józan tag, J., egy meetingen úgy fogalmazott, hogy „A tizenkét lépésből mindössze kettő, az első és az utolsó említi az alkoholt vagy alkoholizmust. A többi az ember és a világ kapcsolatának helyreállításáról szól.” Ami itt a leglényegesebb tehát, hogy az elszigetelődésre hajlamos alkoholista egy nála nagyobb egész részeként ismerje fel magát – de erről Bateson kapcsán még lesz szó.

A már említett tizenkét hagyomány – a tizenkét lépés mellett – az A.A. másik alapdokumentuma, a közösség egészének működésére vonatkozó ajánlásokat tartalmazza. Az egyéni és közösségi célok – a tizenkét lépés és a tizenkét hagyomány – mélyen összefüggenek. Az első hagyomány szerint „Közös boldogulásunk álljon az első helyen, személyes felépülésünk az A.A. egységétől függ.” Az A.A. tagok úgy vélik, hogy csak a csoport segítségével tudnak józanok maradni. Az egyén józansága megőrzésének ugyanakkor alapvető feltétele az üzenet továbbítása a „még szenvedő alkoholistáknak”, mint a tizenkettedik lépés ajánlja. A tizenkettedik lépésben és az első hagyományban tehát az egyén és a közösség ügye összefonódik. Az üzenetátadás az isteni kegyelem áradó természetét tükrözi: a kegyelem csak akkor tud az egyénben működni, ha továbbadja. Az üzenetátadás vagy „tizenkettőzés” leginkább – általában hívásra – kórházakban és börtönökben, illetve magukon a csoportgyűléseken zajlik, de tulajdonképpen bárhol történhet. Az erőszakos reklám és térítés igen távol áll a program szellemiségétől, mely kimondottan a vonzerőre és nem a hírverésre épít.

Az A.A. elsőként kezdte hirdetni azt a mára általánossá vált nézetet, hogy az alkoholizmus nem morális fogyatékoság vagy jellemgyengeség, hanem gyógyíthatatlan és fokozatosan súlyosbodó betegség, amely azonban teljes absztinencia révén tünetmentessé tehető. Az A.A.-tagok közös tapasztalata szerint az, akiben az alkoholizmus egyszer már kialakult, soha többé nem lesz képes a kontrollált, szociális ivásra, a visszaesés terhe mellett a legkisebb mennyiségű alkohol elfogyasztásától is tartózkodnia kell. Az A.A.-program célja ugyanakkor nem csupán a nem ivás negatív állapotának elérése, melyet „szárazságnak” nevez, hanem a „józanság”, a szabad és boldog élet. Az A.A. szerint az, aki valóban alkoholista, önerőből általában legfeljebb csak a szárazság görcsös állapotáig juthat el – amely előbb-utóbb valószínűleg visszaeséshez vezet. A józanság ezzel szemben kegyelmi állapot, egy mély belső átalakulás, metanoia függvénye, mely egy spirituális fordulat révén, a Felsőbb Erő (melynek anyagi manifesztuma az A.A. közössége) segítségével lehetséges, éspedig nem

a nagy fogadalmak fantáziavilágában, hanem mindig „*Csak a mai nap*”-ra koncentrálva.¹³ A józanság megőrzése és az üzenetátadás az A.A. egyedüli célja, semmilyen más üggyel nem foglalkozik.¹⁴ Mint mondják, „*Ez egy önző program*”, utalva arra, hogy az alkoholistának saját józansága megőrzését kell élete középpontjába helyezni, s minden egyebet ennek kell alárendelni, ha ez nincs meg, akkor élete széthullik, minden más is elvész.

Úgy véljük, a fenti bevezetés után rátérhetünk megjelölt tárgyunkra. Az A.A.-ról antropológusok által írt munkák sorát Gregory Bateson egy pszichiátriai szakfolyóiratban 1971-ben megjelent *A „szelf” kibernetikája: az alkoholizmus egy elmélete* című cikke nyitotta meg, amely azóta is az e témában megjelent egyik legtöbbet idézett és legeredetibb tanulmány. Bateson szerteágazó munkássága köztudottan a skizofréniákutatás területére is kiterjedt. Ezen keresztül került kapcsolatba az alkoholizmus jelenségével és az A.A.-val. 1949 és 1952 között egy Palo Alto-i (Kalifornia, USA) kórházban dolgozott alkoholizmussal, illetve többségükben egyben skizofréniával is kezelt betegek körében. Az itt kirajzolódó kutatási vonal később kereszteződött Bateson híres kibernetikai, komplex rendszerek információfeldolgozásával és (ön)szabályozásával kapcsolatos kutatásaival. Az eredményeket szóban forgó tanulmányában összegzi, kifejtve az aktív alkoholizmus, az A.A. „teológiája” és a kibernetika ismeretelméleti paradigmaváltásának összefüggéseit, s ezzel az A.A. jelenségét szokatlanul mély és termékeny szemléleti keretbe ágyazza.

Bateson nem a megszokott értelemben használja az „episztemológia” kifejezést. A fogalom hagyományos filozófiai terminusként a megismerés mikéntjével foglalkozó tudományt jelenti, szemben az ontológiával, amely a létező mibenlétét vizsgálja. Bateson úgy véli, e szembeállítás ma már nem tartható: az ember világgal kapcsolatos hitei (ontológia) meghatározzák az észlelésmódját (episztemológia), s észlelésmódja meghatározza a világgal kapcsolatos hiteit. Más szóval a megismerés és a világ között – Gadamer kifejezésével élve – egy hermeneutikai kör található, melyet nem lehet szétválasztani. Mivel az episztemológia és ontológia egységére nincs szavunk, Bateson a teljes kört „episztemológiának” nevezi. Szerinte ez – a

¹³ Az A.A. tagjai itt csupán saját tapasztalataikra hivatkoznak, mely szerint a program lelkiismeretes folytatása esetén valóban működik. Az A.A. nem állítja ugyanakkor, hogy az általa javasolt „módszer” a mindenki számára alkalmazható egyetlen lehetséges út.

¹⁴ Az A.A. akkurátus elvhűségére vall többek között az is, hogy megfigyeléseim szerint azokat a tagokat, akik a meetingen eltérnek a tárgytól (ami ritkán fordul elő), az ülést levezető társ rendszerint emlékezteti, hogy a csoport kizárólag az ivással és a józanodással kapcsolatos tapasztalatok megosztására ült össze.

naturalizmussal összhangban lévő – megközelítés nem eredményez teljes relativizmust: a különböző kultúrák episztemológiái egymással ütköztethetők és rangsorolhatók maradnak.

Az „okcidentális kultúra” meghatározó ismeretelméleti paradigmája évszázadokon át a szubjektum és objektum, alany és tárgy megkülönböztetésére és szembeállítására épült. Ennek egyik markáns példája a modern filozófia atyjaként számon tartott Descartes filozófiája. A karteziánus ontológia a létezőket két radikálisan különböző szubsztancia, a *res cogitans* (gondolkodó dolog) és a *res extensa* (kiterjedt dolog) szerint osztályozta. Ez a megkülönböztetés az emberen belül test és „lélek” vagy „elme” elválasztását eredményezte, s ez alapot teremt az akaraterő mítoszának, mely szerint a „szelfnek” kontrollálnia, uralnia kell testét és végső soron a világot.¹⁵ Bateson szerint ez a szemlélet a kibernetika, a rendszerelmélet és az információelmélet megjelenésével, a környezettel, az organizmussal és az elmével kapcsolatos ismereteink fejlődésével tarthatatlanná vált. A régi vita, hogy az elme immanens része-e a világnak vagy valamilyen módon kívülálló, transzcendens, eldőlt az előbbi javára. Mint írja, *„nincs olyan mentális karaktert mutató rendszer, amelyben bármely rész egyoldalú kontrollt képes gyakorolni az egész fölött”*.¹⁶ Nyilvánvaló, hogy a gőzmozdony sebességét szabályozó mozdonyvezető nem uralhatja a teljes rendszert, melynek ő is részét képezi. Ebben az interaktív rendszerben az ő cselekvéseit is determinálják a teljes rendszer egyes elemei, beleértve saját korábbi cselekvéseit. A sebesség korrekciójához többek között idő szükséges, s annak elteltéig bizonyosan nincs hatalma a mozdony fölött. Ha meg akarjuk érteni egy biológiai esemény mentális karakterét, számításba kell vennünk azon zárt kauzális körök hálózatát, melyeken belül az esemény determinált. Az emberi viselkedés olyan önkorrektív rendszerekben zajlik, melyekben a rendszer határa sem az „én”-nel, sem a testtel nem esnek egybe. A favágás folyamata például a csapásirány állandó korrekcióját igényli az embernél tágabb, fa-szem-agy-izmok-fejsze-csapás-fa kauzális körből álló rendszerben. Az emberi „szelf” itt nem önmagában, a világtól elhatárolt entitásként szerepel, mint a hagyományos dualisztikus felfogás javasolná, hanem az oksági kör immanens része.

¹⁵ Az anyag és szellem, test és lélek radikális megkülönböztetésének, illetve a szellemi szubsztancia felsőbbrendűségének tanítása valójában sokkal korábban, Platon nagy hatású filozófiája révén gyökeresedett meg az európai kultúrában, melyet a kereszténység, majd a racionalizmus – többek között Descartes – közvetített a modern „Nyugat” felé.

¹⁶ BATESON 1971, 5. o.

A *Nagykönyv*-ben¹⁷ és az A.A. más irodalmaiban gyakran találkozhatunk a „büszkeség” szóval, mint az aktív alkoholista egyik legjellemzőbb vonásával. Bill egyik kórházi kezelésére és mélypontjára így emlékezik: „Megsemmisítő csapás érte büszkeségemet. Most végre sarokba szorítottak: engem, aki olyan szépeket gondolt magáról, képességeiről és arról, hogy milyen jól tudja leközdeni az akadályokat.”¹⁸ Bateson szerint ez a büszkeség az okcidentális kultúra dualisztikus episztémológiájában gyökerezik, amely – mint említettük – az embert önmagával és a világgal szembehelyezi. Az alkoholista büszkeség és gőg nem a teljesítményen alapul, hanem akadályt nem ismerve, mindenre azt mondja, „képes vagyok rá.”, a kihívásokra megszállottan reagál. Ha alkoholizmussal „vádolják” vagy egyéb módon meggyűlik a baja az alkohollal, büszkesége azt mondja: „Képes vagyok józannak maradni.” Azonban mihelyt sikerül neki, megszűnik a kihívás, elbizakodottá válik, megkockáztat egy italt, s ismét egy iszonyú tivornya közepén találja magát. A korábbi kihívást egy új váltotta fel: „Képes vagyok kontrollált módon inni.”, amely az italozásba való visszaesést eredményezte. Látható, hogy a büszkeség viselkedésstruktúrája nem szolgálja a józanság fenntartását. Az alkoholistának mindig kihívásra, sőt, kockázatos kihívásra van szüksége, s a kockáztatás gőge végső soron majdnem öngyilkos. „Teljesen rendben van, ha valaki egyszer leteszteli az univerzumot, vajon az ő oldalán áll-e, de ha újra és újra így tesz [...] csak azt bizonyíthatja, hogy az univerzum gyűlöli őt.” – írja Bateson.¹⁹ A büszkeség pozitívuma lehet viszont, hogy a kétségbeesés mélyén meggátolhatja az öngyilkosságot.

A büszkeség mindig feltételez egy „másikat”, azaz egy viszonyt. A viszonyok lehetnek szimmetrikusak, komplementerek vagy a kettő keverékei. A szimmetrikus viszonyban A és B viselkedése hasonló, s ha A fokozza a viselkedést, B is ezt teszi és fordítva. Jó példa erre a fegyverkezési verseny vagy a bokszmérkőzés. A komplementer viszonyban A és B viselkedése különböző, de kölcsönösen illeszkedik egymáshoz. Minél inkább egy módon viselkedik A, annál inkább fokozódik B illeszkedő viselkedése. Példaként hozható fel a szülő és gyermek közötti segítés–ráhagyatkozás. Mindkét típusú viszony eszkalálódhat, patológiássá válhat, hasadás keletkezhet benne, mely folyamatot Bateson szkizmogenezisnek nevezi. A kevert viszonyok viszont szükségképpen csökkentik a szkizmogenezis lehetőségét. A szimmetrikus és komplementer viselkedések egymás ellen-

¹⁷ Gyakran így nevezik az A.A. legfontosabb alapművét, az *Anonim Alkoholisták* című könyvet.

¹⁸ ALCOHOLICS ANONYMOUS 1994, 7. o.

¹⁹ BATESON 1971, 9. o.

tétei. Ha a fegyverkezési versenyben az egyik fél úgy értékeli, hogy a másik gyengül, akkor ő is kienged. Amennyiben azonban a viselkedése komplementer, az ellenkező történik: látva, hogy a másik gyengül, ő maga fokozza a viselkedését, s uralmi-alávetettségi viszony alakul ki. Az alkoholista büszkeség dinamikájában az alkoholista szimmetrikus viszonyban van fiktív vagy valóságos „másik”-jaival. Ha környezete gyengeséggel vádolja az ivás miatt, neheztel vagy megmutatja, hogy képes ellenállni az itálnak. Csakhogy amennyiben az absztinencia sikeres, csökken a motiváció – a szimmetria ugyanis folyamatos szembenállást igényel. Az alkoholista így újra és újra visszaesik, állapota és kapcsolatai az idő előrehaladtával fokozatosan romlanak. Felesége vagy férje komplementer szerepeket kezd erőltetni: hatalmat gyakorol vagy támogató, mindent eltűrő, mindez azonban provokálja az alkoholistát, haragot és/vagy szégyent vált ki belőle. Sosem bírta a komplementer szerepeket (pl. a főnökével). Az alkoholista szimmetrikus viszonya a mindenkori másikkal, a világgal eszkalálódó, szkizmogenetikus jellegű.

A szimmetrikus reláció, a büszkeség, az alkohollal való küzdelem a játszma egyik oldala csupán. Az A.A. ezt az állapotot – mint fentebb utaltunk rá – nem nevezi józanságnak, hanem csak szárazságnak,²⁰ amely az alkoholista és környezete számára rendkívül feszült, hosszú távon nehezen tartható – már ha egyáltalán tartható. Ez az állapot nemcsak kellemtelen, hanem irreálisztikus is, a „játszmában” szereplő valamennyi „másik” félig fiktív, paranoid vagy egyéb módokon eltorzított személy. Ennek az állapotnak természetesen van alternatívája: az ivás. Ez váltást jelent a szimmetrikusból a komplementer relációkba. Az önkontroll és a másokkal való összehasonlítás csökken, az izoláció, a szembenállás, a szorongás, neheztelés és pánik varázsütésre eltűnik. Az alkoholistában elárad a pszichológiai melegség érzése, ismét a csoport, az emberi színpad részévé válik – írja Bateson. A részegségben való ismétlődő feloldódás egyre katasztrofálisabb következményekhez vezet, de az alkoholista büszkeség a végsőkig ragaszkodik ahhoz, hogy képes kontrollálni az italfogyasztást. Kérdés, amennyiben meg tudja állni, hogy egy ideig nem iszik, miért teszi meg mégis újra és újra, ha tudja, hogy szörnyű bajt hoz magára? A *Nagykönyv* egyfajta megszállottsággal, az örület egy kifinomult formájával, az akaraterő hirtelen kámforrá válásával magyarázza ezt a viselkedést. Ez

²⁰ Kissé zavarólag hat, hogy a büszkeség absztinens szimmetrikus relációjának leírásában Bateson eltér az émikus terminológiától, s ezt az állapotot rendre „józán”-nak nevezi.

elvezet az első italhoz, az első ital pedig, egyfajta „allergiás” reakció folytán, féktelen ivásba torkollik.

Bateson kibernetikus értelmezése – mely szemlátomást kerüli a biológiai függőség és sóvárgás fogalmait – szerint nemcsak a már leírt szimmetria-szabályról, a kihívás csökkenéséről lehet szó, hanem arról is, hogy hiába „tudja” az illető, hogy szenvedést okoz magának, maga a viselkedésminta a mélyebb, prelingviztikus, elsődleges folyamatok szintjén van. Ezen a szinten, miként az álmok vagy az emlősök interakciói mutatják, nem lehet tagadást hordozó tartalmat vagy viszonyulást közvetlenül kifejezni, csak bonyolult imagináció vagy a tagadni kívánt tartalom eljátszása révén. Pozitív tartalmak, „állítások”, például egy harapás, elsődleges folyamattal (vagyis magával a harapással), közvetlenül kifejezhetők. Ha viszont két emlős a „nem haraplak meg” negációt akarja közölni, ezt oly módon teszi, hogy nem valóságos játék- vagy álharcot vív egymással, melyet elvisz a lehetetlenig. Ez a viselkedésfolyamat, miután az egyik állat leteperi a másikat – hasonlóan a logikában *reductio ad absurdum*nak nevezett közzett bizonyítási eljáráshoz –, kifejezi, hogy *„lehetetlen, hogy ha meg akarnálak harapni, akkor most ne haraptalak volna meg, tehát ennek az ellenkezője áll fenn”*. Ha mindezt az alkoholista viselkedésére vonatkoztatjuk, elképzelhető, hogy az ivás prelingviztikus szinten az önkontroll lehetetlenségét fejezi ki (amit persze tudatos szinten tagad), újra és újra azt a negációt közölve, hogy *„egyszerűen nem működik”*. Az önkontroll tesztelésének távolabbi célja tehát annak bizonyítása, hogy a tesztelt viselkedés nem lehetséges.²¹ Ez tökéletesen egybevág az A.A. ajánlásával, mely szerint, ha valaki meg akarja tudni, hogy alkoholista-e, legegyszerűbb, ha többször megkísérel kontrollált módon inni – feltételezve, hogy egy alkoholistának ez nem fog sikerülni. Az alkoholista büszkeség ironikus folyamatot generál: az önkontroll tesztelése, az „üveggel folytatott harc” rendszerint e fiktív másikkal való összeborulásban végződik. Mindeközben szociális környezete az önkontroll szörnyű mítoszt igyekszik az alkoholistára ráerőszakolni.

Hová vezet mindez? Az egyik út kétségtelenül az alkoholista halálához vezet. Egy másik lehetőség, hogy az alkoholista ezt megelőzően gyökeres, Bateson szavával episztemológiai mélységű változáson megy keresztül. Az A.A. szerint az erre kínáló legkedvezőbb – bár nem egyetlen lehet-

²¹ A folyamatot Bateson szerint más oldalról is megvilágíthatjuk: létezik olyan pozitív visszacsatolási hurok, amelyben egy organizmus valamely kellemetlenségre úgy reagál, hogy fokozza a kellemetlenséget megelőző viselkedést, tesztelendő, hogy az okozza-e a kellemetlenséget. A tesztelési küszöb akár a halál is lehet, így ez a viselkedés összefügghet a freudi halálösztonnel.

séges – alkalom a mélypont állapota. A mélypont az alkoholista (és más szenvedélybeteg) karrier pánikszakasza, mély krízisállapot, amelyben rádöbben, hogy elveszítette a kontrollt, a szer nagyobb, erősebb nála.

Ha összeillesztjük a Bateson által lerakott építőköveket – melyet ő maga nem minden ponton tesz meg –, a folyamat rendszerelméleti megközelítésben a következőképpen írható le. Az alkoholista küzd az absztinencia kellemetlenségeivel, míg rövid siker után motivációja meg nem szűnik. Ekkor berúg, vagy legalábbis „megkockáztat egy italt”: az önkontroll dualista, versengésre épülő, szimmetrikus viszonyokat tükröző episztemológiából átlép a komplementer viszonyokban működő holisztikus rendszerszemléletbe, azaz „megadja” magát egy nála nagyobb rendszernek. A „száraz” és „nedves” időszakok váltogatják egymást, az átmeneti feloldódást hozó részegségek hosszú távon nem adnak enyhülést, az alkoholista állapota folyamatosan romlik. Az eseménysor a mélypont felé tart, ahol bebizonyosodik, hogy az önkontrollra való képesség hite mögött meghúzódó teljes episztemológia tarthatatlan, zsákutcába vezet. Olyan anomáliát hordoz magában, amely szétfeszíti az alkoholista test-lélek, ember-világ dichotómiákat tartalmazó premisszarendszerét. Bateson ezt az anomáliát a skizofrénia-kutatásaiból híres, ellentétes parancsokat tartalmazó „kettős kötés” fogalmával írja le, melyet a következő kétségbeejtő csapdahelyezettel szemléltethetünk: *„Abba kell hagynom, különben meghalok, csakhogy lehetetlen abbahagyni.”* Az önkontroll szimmetrikus küzdelme eszkalálódott, a szkizomogenetikus folyamat elérte a végpontját. A probléma az adott rendszeren belül megoldhatatlan, s az alkoholistának lehetősége nyílik arra, hogy feladja a büszkeségét. Az A.A. szerint azokon az alkoholistákon, akik még nem érték el a mélypontot, ritkán lehet segíteni. Másként fogalmazva, aki egy-egy száraz időszak után visszatér aktív alkoholizmusához, még nem érte el az igazi mélypontot, annak „még innia kell”. Gyakran éppen jóakarói, az orvos, a család, a barátok segítik „talpra állni”, hogy ha megtépázva is, de visszatérhessen a büszkesége.

A batesoni episztemológiai váltás szoros párhuzamot mutat azzal, ahogy Thomas Kuhn a tudományos paradigmaváltás jelenségét leírta: az egy-egy paradigmában válságot okozó anomáliák, például a geocentrikus szemlélet nehézségei egy új, radikálisan eltérő, heliocentrikus szemléletben lesznek feloldhatók. A nagy paradigmaváltások megváltoztatják a fogalmakat, a problémákat és megoldási mintázatokat, magát a tudományos látásmódot, s mint Kuhn írja, *„még azt a föltevést is megkockáztatom, hogy bizonyos értelemben átalakítják a világot”*.²² Bateson szerint ilyen paradigmatis

²² KUHN 2002, 115. o.

jelentőségű a szubjektum–objektum szimmetrikus szembeállítására épülő dualisztikus, hagyományos „nyugati” episztemológiából a rész–egész komplementaritásában gondolkodó kibernetikus episztemológiába történő átmenet. Az emberi „szelf” – Bateson a szót következetesen idézőjelbe teszi – itt nem a környezettől elhatárolt, teljesen autonóm entitás, hanem a mindig egy nagyobb rendszer vagy környezet elválaszthatatlan és determináló része. Jegyezzük meg, ez a gondolat további és szembeszökő rokonságot mutat a fenomenológiával – talán elég a heideggeri egzisztenciális analitikából ismert „világban-benne-lét” fenoménre utalnunk.²³ Ugyanez az episztemológiai váltás mintaszerűen mutatkozik meg abban, ahogy az alkoholista büszkeség episztemológiájának csődjére az A.A. egy gyökeresen új episztemológiát ajánl megoldásul. Mindez egyértelműen megfigyelhető az A.A. felépülési programjának első két lépésében: „1. Beismertük, hogy tehetetlenek vagyunk az alkohollal szemben –, hogy életünk irányíthatatlanná vált. 2. Eljutottunk arra a hitre, hogy egy nálunk hatalmasabb Erő helyreállíthatja lelki egészségünket.” Az alkoholista „szelf” ezzel a „megadás”-nak nevezett döntő mozzanattal indul el a valódi józanság felé. Ami az egyik episztemológiában, egyedül és önerőből lehetetlennek tűnt, az egy másikban, egy nagyobb rendszer részévé válva – éppen az egyoldalú kontrollra törekvés feladásával – lehetséges.

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy az alkoholista, mihelyt átadja élete irányítását a Felsőbb Erőnek, egy nála nagyobb rendszer részeként észleli önmagát, miként az is, hogy a rész és egész viszonya szükségképpen komplementer viszony. A komplementaritás természetesen azonos rendszerszinten is megjelenhet, s elmondható, hogy az A.A. tagok valamennyi viszonyukban komplementaritásra törekednek, kerülnek a szimmetrikus versengést. Bateson ezen túlmenően az A.A. „teológiájának” más elemeit is megkísérlő rendszerelméleti fogalmakkal leírni. A Felsőbb Erő személyes, s intim módon kapcsolódik az egyes személyekhez, ami kibernetikai megfogalmazásban úgy hangzik, hogy „*az én viszonyom a nagyobb rendszerhez szükségképpen különbözik másokétól*”. A Felsőbb Erő továbbá nem jutalmaz vagy büntet. Az egyoldalú kontroll értelmében vett hatalom idegen az A.A. gondolatrendszerétől. Ahogy az A.A. szervezete szigorúan demokratikus, istensége sem kényúr, hanem köti a rendszer determinizmusára. A Felsőbb Erővel való egyéni kapcsolat ezenkívül tükröződik az A.A. szociális struktúrájában. A teljes rendszer tulajdonképpen egy durkheimi értelemben vett vallás abban a tekintetben, hogy az egyén és a közösség közötti kapcsolat párhuzamos az egyén és Isten közötti kapcsolattal. „Az

²³ HEIDEGGER 1989, 155–169. o.

A.A. *egy bármelyikünkknél nagyobb erő.*²⁴ – idézi Bateson. Az A.A. szervezete egyébiránt különbözik az olyan természetes rendszerektől, mint egy család vagy egy erdő. Egyetlen célja van – eljuttatni az üzenetet a még szenvedő alkoholistaéhoz –, s ezt kívánja maximalizálni. A biológiai rendszerek ezzel szemben sokcélúak és a maximum helyett inkább optimumra törekvők. Az A.A. maximalizáló törekvése azonban komplementer jellegű, nem áll versengő viszonyban a környező világgal, mint már említettük, szolgáló, s nem térítő, hódító jellegű.

Az anonimitás az A.A. közösségében jóval többet jelent, mint a leleplezéstől való pusztá védelmet. Az A.A. története során, a szervezet sikerével párhuzamosan a tagok számára kísértéssé vált, hogy előnyként használják tagságukat a többségi társadalomban való érvényesülés során. A reflektorfény veszélyes, az aktív alkoholizálás mélyén húzódó önösséget aktiválhatja, így a szervezet egésze számára is végzetes lehet, ha politikai, vallási vitákba, szociális reformokba bonyolódik. Bár az alkoholista hibái ugyanazok, mint azok az erők, amelyek szétszakíthatják világunkat (elsősorban az önzés), nem az A.A. dolga, hogy megmentse a világot. Csak saját problémájára, az alkoholizmusra koncentrál. Az anonimitás az önzés ellensúlya: a tizenkettedik hagyomány szerint *„Hagyományaink spirituális alapja, a névtelenség mindig emlékeztet bennünket arra, hogy az elvek előbbre valók az egyes személyeknél”*. Az anonimitás tehát szintén mély kifejezése a rendszerviszonynak, az egész részeként való létezésnek. Hozzávehetjük ehhez az A.A. már idézett első hagyományát, mely szerint *„Közös boldogulásunk álljon az első helyen, személyes felépülésünk az A.A. egységétől függ.”* A kibernetikus episztemológiában a túlélés egysége sosem az individuum, írja Bateson, hanem a teljes rendszer, amely egyaránt fennáll az alkoholista és az A.A. közötti viszonyban, illetve az élőlény és a környezet közötti viszonyban.

Hasonlóan, a rendszeres imákban megfogalmazódó kérések is állandóan megerősítik a rész-egész viszony komplementaritását. A korábbi kettős kötés gyötrelmet okozott, lerombolta a dualista, szimmetrián alapuló episztemológia premisszáit, s az alternatíva nélkülség kétségbeeséséhez vezetett. Az A.A. leggyakrabban alkalmazott imáján, a béke imán²⁵ is jól látható, hogy oldó hatással van a kettős kötésre, s a nagyobb egész determináló tényezőinek való megadásra szólít.

²⁴ ALCOHOLICS ANONYMOUS 2003, 288. o. (Bateson természetesen egy korábbi kiadást idéz.)

²⁵ A béke ima Bateson szerint ismeretlen eredetű, valójában az eredeti változatot nagy valószínűséggel Reinhold Niebuhr protestáns teológus írta az 1930-as évek közepe táján.

Istenem, adj lelki békét annak elfogadására, amin változtatni nem tudok, bátorságot, hogy változtassak, amin tudok, és bölcsességet, hogy felismerjem a különbséget!

Kérdés, mondja Bateson, hogy büszkeségből a józanságba, a szimmetriából a komplementaritásba, más szóval a gőgből az alázatba történő átmenet miért tekinthető olyan fundamentális jelentőségűnek, hogy episztemológiai változásról beszélhessünk? Ez egyrészt azzal indokolható, hogy az elmébe mélyen beágyazott és nehezen változó premisszákról van szó, másrészt azok a premisszák, amelyek a (legnagyobb rendszerre, a világra vonatkozóan, mindig fundamentálisak. Márpedig az alkoholista gondolkodásból a józan gondolkodásba való átmenetben a kettő között átfedés figyelhető meg: az elmébe mélyen beágyazott premisszák változása a teljes univerzum változását hozza magával, így episztemológiai mélységű. További kérdésként vethető fel, mit jelent az episztemológiailag „helyes” és „téves”? A szimmetrikus büszkeségből a józanság komplementaritásába történő átmenet tekinthető-e helyes irányba tett korrekciónak? A komplementaritás mindig jobb, mint a szimmetria? Az A.A. szerint az alkoholista számára igen. Mint említettük, még a tenisz is veszélyes – ami természetesen nem jelenti azt, hogy ez másokra is igaz. Az igazi kérdés persze ennél mélyebb szinten van: ha fundamentális hiteink alapján szimmetrikus, versengő viszonyban vagyunk a nálunk nagyobb rendszerrel, bizonyosan episztemológiai tévedésben vagyunk, a nagyobb rendszerrel való viszonyunk ugyanis szükségszerűen komplementer. Az ilyen irányba történő episztemológiai változás tehát valóban korrekatív.

Bateson elismeri, hogy hipotézisei korlátozott érvényűek. Nem állítható, hogy a leírtak minden alkoholistára igazak, hogy az A.A. által javasolt az egyetlen helyes és lehetséges út és hogy viselkedésünk során minden tranzakciónak komplementernek kell lennie. Azt viszont állítja, hogy a nem-alkoholista világnak van mit tanulnia a kibernetika episztemológiájából és az A.A.-tól. Ha továbbra is a karteziánus elmeanyag dualizmus keretei között működünk, valószínűleg további szembeállításainkat is meg fogjuk tartani Isten és ember, elit és tömeg ember és környezet etc. között. Márpedig annak a fajnak a túlélése, amely egyszerre rendelkezik fejlett technikával és ezzel a szemlélettel, kétségessé válhat.

Felhasznált irodalom

- ALCOHOLICS ANONYMOUS 1994 = ALCOHOLICS ANONYMOUS: Anonim Alkoholisták. Az alkoholizmusból felépült sok ezer férfi és nő története. New York, Alcoholics Anonymous World Services, 1994.
- ALCOHOLICS ANONYMOUS 2003 = ALCOHOLICS ANONYMOUS: Alcoholics Anonymous Comes of Age. A Brief History of A.A. New York, Alcoholics Anonymous World Services INC., 2003.
- ALCOHOLICS ANONYMOUS 2007 = ALCOHOLICS ANONYMOUS: A.A.-csoport. New York, Alcoholics Anonymous World Services INC., 2007.
- ALCOHOLICS ANONYMOUS 2008 = ALCOHOLICS ANONYMOUS: Estimates of A.A. Groups and Members as of January 1, 2008. <http://www.aa.org>. (2008. augusztus 26.)
- ANONIM ALKOHOLISTÁK 2008 = ANONIM ALKOHOLISTÁK: Anonim Alkoholisták Budapesten és vidéken. www.anonimalkoholistak.hu. (2008. augusztus 26.)
- ANTZE 1987 = ANTZE, Paul: Symbolic Action in Alcoholics Anonymous. In: Douglas, Mary (ed.): Constructive Drinking. Perspectives on Drink from Anthropology. Cambridge, Cambridge University Press, 1987. 149–181. o.
- BATESON 1971 = BATESON, Gregory: The Cybernetics of „Self”: A Theory of Alcoholism. *Psychiatry* (vol. 34.) 1971 February, 1–18. o.
- HEIDEGGER 1989 = HEIDEGGER, Martin: Lét és idő. Budapest, Gondolat Kiadó, 1989.
- KELEMEN 1994 = KELEMEN Gábor: Az Alcoholics Anonymous avagy a józanság filozófiája. Felserdülhet-e az A.A. Magyarországon? In: Uő.: Az addikciók széles spektruma. Alkohológiai Füzetek 27. Budapest, Országos Alkohológiai Intézet, 1994. 158–171. o.
- KUHN 2002 = KUHN, Thomas: A tudományos forradalmak szerkezete. Budapest, Osiris Kiadó, 2002.
- SMITH 2007 = SMITH, Annette R.: The Social World of Alcoholics Anonymous. How It Works. New York, iUniverse, 2007.
- WHITE 2003 = WHITE, Tom: Bill W. A Different Kind of Hero. The Story of Alcoholics Anonymous. Honesdale, Boyds Mills Press, 2003.

NÉMETH NIKOLETTA

A JOBBOLDALI ELLENZÉK KÖZIGAZGATÁSI PROGRAMJA

A Jobboldali Ellenzék megalakulásának körülményei

1875. március 1-jén a Balközép és a Deák-párt közös pártgyűlésen kimondta a fúziót, az új pártcsoportosulás neve Országgyűlési Szabadelvű Párt lett. Báró Sennyey Pál – aki korábban a Deák-párt tagja volt – kijelentette, hogy bár helyesli a fúziót, mivel csak így lehetséges, hogy a jövőben elvi alapon alakuljanak a pártok, ennek ellenére ő maga nem fog belépni az új kormánypártba – két okból. Először is azért, mert a sikeres működéshez a kormánypártnak homogén elemekből kell állnia, másrészt, mert a kormányprogramot a jelenlegi rendszer mellett nem tartja megvalósíthatónak. Március 2-án Sennyey és több egykori Deák-párti képviselő értekezletet tartott gróf Festetics Pál lakásán. Kinyilvánították, hogy ellenzékbe vonulnak, vagyis Jobboldali Ellenzék néven alakítanak pártot. Elnöknek báró Liphay Bélát kérték fel, a jegyzők Ocskay István és Hedry Ernő lettek. Március 8-ra a párt létszáma 38 főre bővült, ez a szám azonban továbbra is csekély volt a Szabadelvű Pártéhoz képest.¹ Az augusztus 28-án megnyitott országgyűlésre azonban 332 szabadelvű képviselővel szemben mindössze 21 jobboldali jutott be. A képviselők név, párt, választókerület szerinti felsorolása megtalálható Adalbert Tothnál.² Sennyey azonban nem volt elégedetlen, mivel az ő álláspontja az volt, hogy pártjának ereje nem a megválasztott képviselők számában rejlik, „hanem az általunk vallott elvek hatalmában s az ez elveket valló honpolgárok szellemi és erkölcsi fölényében”.³

A Jobboldali Ellenzéket a kortársak egyértelműen konzervatívnak tartották, Sennyey is önmagát mindig konzervatívként határozta meg,

¹ *Pesti Napló*, 1875. március 2. (reggeli); a Jobboldali Ellenzékhez csatlakozottak nevét közli: *Pesti Napló*, 1875. március 8. (esti).

² JÓNÁS 1990, 25. o.; TOTTH 1973, 216–342. o. A Jobboldali Ellenzék képviselői 1875-ben a következő személyek voltak: gr. Berchtold László, Bujanovics Sándor, gr. Dessewffy Aurél, gr. Dessewffy Kálmán, Földváry János, Hedry Ernő, Hérits Antal, Kajuch József, Kállay Béni, gr. Károlyi Gyula, Lipovniczky Sándor, Ocskay István, Ocskay Rudolf, gr. Pongrácz Adolf, gr. Pongrácz Ágost, br. Sennyey Pál, gr. Széchényi Pál, Szögyény-Marich László, Tomcsányi László, Ürményi Miksa, gr. Zichy Nándor. 1877-ben időszaki választásokon nyert gr. Apponyi Albert.

³ *Kelet Népe*, 1875. július 6.

ugyanakkor a párt politizálást vizsgálva arra a megállapításra juthatunk, hogy keveredtek a liberális és konzervatív célkitűzések, így talán helyesebb lenne a „liberális konzervatív” kifejezést használni, amit többnyire a Tisza-korszak jellemzésénél olvashatunk. A jobboldaliak számos területen elfogadták, gyakran ők maguk sürgették a változtatásokat, ami nem igazán a konzervativizmus jellemzője. Sajtóorgániumuk, a *Kelet Népe* fel is tette a kérdést, hogy „*hol van az megírva, hogy a jobboldali ellenzéknek nincs és nem lehet más feladata, mint a létezőnek merev conserválása. [...] Abból, hogy a jobboldali ellenzék conservatív, az következik-e, hogy csak conservatív, egyéb semmi?*”⁴

A pártot rögtön megalakulását követően sok vád érte, amiért nevébe nem vette be a „konzervatív” jelzőt (*Pesti Napló, Ellenőr*), Sennyey viszont ezt a lépést azzal indokolta, hogy a jelenlegi viszonyok között a konzervatív megjelölés anakronisztikus, hiszen az régen mindenféle változás elutasítását jelentette. Visszautasította azt az általánosan elterjedt nézetet, hogy az „alkotás” a szabadelvű párt monopóliumát képezi, míg a konzervatívok célja a létező konzerválása, szerinte a mostani viszonyokat mindenki javítani akarja, bármelyik eszme híve is.⁵ A *Pesti Napló* és a *Közérdek* a Jobboldali Ellenzék létrejöttét követően még azt is hangoztatta, hogy annak programja nem is konzervatív. Ez az állítás vitathatatlan, ugyanis a programban jelen vannak a liberális jelszavak (pl. törvény előtti egyenlőség, lelkiismereti szabadság), bizonyos pontjai pedig más pártok törekvései között is szerepeltek (takarékoság, bankkérdés megoldása, adórendszer reformja), csak azok megvalósítását képzelték el másként. Sennyey úgy vélte, hogy a kormánypárt és a jobboldaliak célja ugyanaz, vagyis az államélet fenntartása, a pénzügyek rendezése, de „*az eszközökben, a kiviteli módzatokban, és a modorban van és lesz különbség*”.⁶

A Jobboldali Ellenzék elvi meggyőződése szerint sem egységesen konzervatív, sőt, ha a tagok korábbi vagy későbbi politizálását megvizsgáljuk, azt lehet mondani, hogy a liberális érzelműek voltak többségben (pl. báró Liphay Béla, Hoffmann Pál, Goda Béla). Apponyi Albert később arra a következtetésre jutott, hogy a pártban Sennyeyn kívül igazi konzervatív alak csak Ürményi Miksa és Szögyény László volt.⁷ Hangsúlyozni kell azonban, hogy a Szabadelvű Párt sem volt egyhangúlag liberális, hiszen egyáltalán nem azért alakult meg, hogy ezt követően ideológiák szerint csoportosuljanak a pártok – bár a közvéleményben valóban megfogalmazódott ez az

⁴ *Kelet Népe*, 1875. június 26.

⁵ *Magyar Politika*, 1875. március 7., illetve *Kelet Népe*, 1875. június 26.

⁶ *Magyar Politika*, 1875. május 23.

⁷ APPONYI 1926, 72. o.

elvárás –, a fő érv az volt, hogy a fúzióval egy erős kormánypártot hozzanak létre, mely végre kijuttatja az országot a pénzügyi válságból.

Nagyon nehéz összefoglalni azt, hogy mit értettek a kortársak konzervativizmus alatt, mivel a meghatározások igen eltérőek voltak. A konzervativizmust az 1870-es években Magyarországon gyakran azonosították a reakcióval, legtöbbször alkotmányellenes, haladást gátló törekvésekkel kapcsolták össze. A negatív ítélet oka elsősorban a konzervatívok 1848 előtti szereplése volt, annak ellenére, hogy többször leszögezték: ha létesülne egy konzervatív párt, akkor az különbözne a '48 előttitől, hiszen a világ is sokat változott azóta.⁸ Mikszáth Kálmán ennek ellenére a parlamenti csoportosulások közül a konzervatívokat ítélte meg a legnegatívabban, programtalansággal, eszmei zűrzavarral vádolta őket. Így írt róluk egyik karcolatában: „*Mi az a pecsovic? Éppen az, ami a konzervatív! Jobban nemigen magyarázhatja az ember. Hol vannak? kik ők? és mit akarnak e konzervatívok, nem tudjuk, de látjuk mozogni őket, jele tehát, hogy vannak.*” Szerinte senki sem tudhatja, hogy mi a politikai intenciójuk vagy céljuk, eszméikkel soha nem is lehet tisztába jönni, mert olyan nincs, hogy két konzervatív egyformán beszéljen valamikor. Az volt a véleménye, hogy eszméik sosem fognak valósággyá válni.⁹ Ezzel szemben néhányan felismerték azt, hogy legtöbbször nem az a konzervatív, amit annak tartanak, nem kell félni ettől az eszmétől, mondván a konzervativizmus modern formája elfogadja az egyenlőség és a szabadság vívmányait, és újítani sem csak liberális eszmékkel lehet.¹⁰ Asbóth János, akit sokszor neveznek a konzervatívok ideológusának, már 1874-ben fontosnak tartotta egy konzervatív párt létesítését, még egy pártprogramot is felvázolt a *Magyar conservatív politika* című művében, esetleges pártvezérnek pedig báró Sennyey Pált jelölte meg. Úgy gondolta, hogy Magyarországon azért van szükség a „felvilágosodott” konzervatív politikára, mert egyedül ez tudja megvalósítani és megszilárdítani a reformokat, hiszen ez a liberalizmussal ellentétben nem áldozza fel a magyar érdekeket a külföldi eszméknek.¹¹ A kötet 1874 decemberében jelent meg, sajtóvisszhangja óriási volt, a könyv kapcsán szinte mindegyik hírlap írt a konzervativizmus kérdéséről.

Magyarországon a liberális és a konzervatív elnevezés nem teljesen azt fejezte ki, mint ami ezeket az áramlatokat tulajdonképpen jellemezte, a két eszmekör elemei erősen összekeveredtek hazánkban.¹² Egy liberális újság-

⁸ *Magyar Politika*, 1874. október 17.

⁹ MIKSZÁTH 1968a, 61–62. o., illetve MIKSZÁTH 1968b, 251–253. o.

¹⁰ VERHOVAY 1875, 3–4. o.

¹¹ ASBÓTH 1875, 8–14. o.; a sajtóvisszhangról lásd: SZENDREI 2005, 97–117. o.

¹² APPONYI 1926, 71. o.

író, Halász Imre meg is jegyezte, hogy „*a mint ma a differentiák ma állnak, talán éppen az alakulandó kormánypárt a conservatív, mely a jelenlegi rendszer keretén belül akar mozogni a lehetőségig; és Sennyey a liberális, a ki gyökeres rendszerváltozást akar*”.¹³

A Jobboldali Ellenzék 1875. május 15-én hirdette meg programját „zempléni pontok” címen. A párt kijelentette, hogy ragaszkodik az 1867-es alap fenntartásához, mivel az Ausztriával való szövetségben a magyar állami lét fő biztosítékát látja. Követelései között találhatóak igen haladó jellegű pontok, ilyen például a parlamenti reform (ezen belül képviselők számának csökkentése, napidíjak korlátozása, a választási ciklus 3-ról 5 évre való emelése), valamint a közigazgatás egyszerűsítése (ide tartozott a minisztériumok számának csökkentése, személyes felelősség elvének bevezetése, adminisztráció decentralizálása, törvényhatósági közigazgatás reformja, a községi törvény módosítása) – ezeket Mérei Gyula is pozitívnak tartotta. A Jobboldali Ellenzék kiemelte, hogy a mindenki által sürgősnek tartott állami élet reformja a külföldi példák utánzása helyett a magyar államszerkezet öröklött nemzeti jellegének fenntartása mellett történjen. Ezenkívül a pártprogram szükségesnek ítélte az igazságszolgáltatás és a perrendtartás egyszerűsítését, polgári váltó-, csőd- és büntető törvénykönyv megalkotását, az ipar és kereskedelem fejlesztését, a bankkérdés megoldását, megfelelő vám- és közlekedési politika létesítését, az adórendszer reformját. Hangsúlyozta, hogy a jelenlegi viszonyok miatt mellőzni kell a nemzetiségi és vallási kérdések körüli vitákat, tiszteletben kell tartani a nemzetiségeket és a hitfelekezeteket megillető jogokat, de nem szabad hagyni, hogy a magyar állam egységén csorba essen. A „zempléni pontokban” szerepelt egy olyan követelés, mely sem az uralkodó, sem a nemzet tetszését nem nyerte el. Ez a hadseregre vonatkozott: a párt a közös hadsereg költségeit is csökkenteni akarta, amit úgy vélt megvalósíthatónak, ha a honvédség intézményét szorosabban csatolnák a közös hadsereghez.¹⁴ Ez az elv, hogy a magyar honvédség szorosabb összeköttetésbe kerüljön a közös hadsereggel, a konzervatív hagyomány részét képezte, legfőbb szószólója Ürményi Miksa volt, ugyanakkor a liberálisok között is volt támogatója ennek az elképzelésnek. Báró Liphay Béla programbeszédében például azt vetette fel, hogy a honvédség az állandó hadsereg kiegészítő része legyen, amit azzal indokolt, hogy a honvédség jelenlegi állapotában túl sokba kerül, ráadásul nem tud megfelelni feladatainak, mivel nem eléggé iskolázott.¹⁵

¹³ *Közérdek*, 1875. március 2.

¹⁴ MÉREI 1934, 32–42. o.; A pártprogram teljes szövegét közli: MÉREI 1971, 85–91. o.

¹⁵ *Kelet Népe*, 1875. június 22.

A jobboldaliak többsége az arisztokráciához tartozott, ugyanis Sennye az azon a véleményen volt, hogy a vezető szerepet ennek a rétegnek kell betöltenie. Ez a pont a konzervatív gondolkodás egyik alapeleme volt, mondván, hogy *„minden társadalomban vannak olyan nyilvánvalóan felsőbbrendű személyek, akiknek az örökölt mintáit, értékeit és pozícióit meg kell védeni, és akiknek nagyobb befolyást kell gyakorolniuk a közügyekre, mint másoknak”*.¹⁶

Sennye azért próbált távol maradni a dzsentriktől, mivel ez a réteg juttatta győzelemre a demokráciát és a liberalizmust. Magyarországon azonban ebben az időben már nem lehetett életképes pártot létrehozni a dzsentrik nélkül, hiszen azok társadalmi és politikai hatalma számottevő volt. A középbirtokosság mellett – a pártvezér várakozásával ellentétben – az arisztokrácia nagyobb része is a kormánypárthoz csatlakozott, ugyanis nem helyeselte, hogy Sennye ellenzéki politikát folytathat.¹⁷

A Jobboldali Ellenzék mindössze egy parlamenti ciklus idejéig állt fenn, vagyis három évig, és mivel a párt létszáma a kormánypártéval szemben igen csekély volt, a véleménye nem igazán hatott ki az országgyűlés munkájára. Népszerű sem volt, később viszont elismerték érdemeit, aminek egyik jele az volt, hogy a jobboldaliak közül később sokan jelentős pozícióba kerültek: többen miniszterek lettek (gróf Széchenyi Pál, Kállay Béni, gróf Apponyi Albert), Sennye pedig kinevezték a főrendiház elnökének. Annak ellenére, hogy a párt létjogosultságát már abban az időben is sokan vitatták, azt kell mondani, hogy léte nem volt hiábavaló – amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy a későbbiekben célkitűzései közül számos megvalósult. A főrendiház 1885-ös rendezése például leginkább a Jobboldali Ellenzék által javasolt reformhoz állt a legközelebb, ugyanis az 1885 után is főként arisztokrata jellegű intézmény maradt, ahogy azt már Sennye 1875 elején tervbe vette. A jobboldaliak követelték először azt, hogy a parlamenti ciklust emeljék fel 3-ról 5 évre, amit végül az 1886: I. t. c. szentesített. Az 1880-as évek második felétől egyre többen fogadták el azt, hogy szükséges a közigazgatás államosítása, a kinevezéses rendszer meghonosítására, ami szintén fő helyen szerepelt Sennyeék programjában – a közigazgatás teljes államosítására Magyarországon a dualizmus korszakában végül nem került sor. Az igazságügy modernizációja, amit ugyancsak célul tűzött pártprogram, már Tisza Kálmán kormányzata alatt valóra vált.

A párt fennállása alatt végig lojális ellenzéke volt a kormánynak, ugyanis Sennye elutasította azt az általánosan elterjedt nézetet, misze-

¹⁶ HAYEK 1995, 426. o.

¹⁷ [ASBÓTH] 1884, 28–29. o.; BEKSICS 1898, 722. o.

rint egy ellenzéki párt „csak akkor felel meg nevének és feladatának, ha flagrans ellentétben helyezkedik az állam institutióival, a kormányzattal”.¹⁸ A Jobboldali Ellenzék többször hangoztatta a közjogi alapra nézve közte és a Szabadelvű Párt között nincsen eltérés, bizonyos pontokra nézve pedig teljesen azonos álláspontot képviselt a két párt. Amennyiben egy-egy szavazásnál a Függetlenségi Párt vagy a kormánypárt politikája között kellett dönten, mindig az utóbbi mellett voksolt, ha támadta is a kormány politizálását, azt sosem azzal a céllal tette, hogy ezzel megbuktassa azt.

A jobboldaliak szemére vetették a Szabadelvű Pártnak, hogy bár 1875-ben annak érdekében alakult meg, hogy az országot kivezesse a pénzügyi válságból, a pártok közötti megegyezést saját erejének növelésére használta fel ahelyett, hogy misszióját teljesítette volna. Úgy látták, hogy a kormány intézkedései között nincs meg az összhang, a törvények hiányosak, „csupa kezdeményezés befejezés nélkül, csupa halogatás”.¹⁹ Bujanovics még 1878-ban is azt nyilatkozta, hogy „ezen kormánypolitika nem képes Magyarország állami közgazdasági és pénzügyi regenerációjára” – noha ez lett volna a legsürgősebb teendője.²⁰

A Jobboldali Ellenzék fennállása alatt egyszer került a hatalom közelébe, mikor Tisza Kálmán 1877. február 8-án benyújtotta lemondását, arra hivatkozva, hogy a bankkérdésre vonatkozó tárgyalások nem vezettek eredményre, és Ferenc József báró Sennyey Pált kérte fel kormányalakításra, ő azonban nem vállalta el a feladatot. Indokként egyrészt azt hozta fel, hogy nem hagyhatta figyelmen kívül azt a tényt, hogy jelen pillanatban kevesen támogatják őt a képviselőházban. Ennél azonban sokkal fontosabb volt az az érve, miszerint „azon egyezségi pontozatokért, melyek a vámszövetségre és az azzal tetteleg kapcsolatba hozott bankügyre nézve az előbbeni t. kormány által tárgyalattak és már mintegy befejezésig vezéreltettek: a törvényhozás előtt a felelősséget magamra nem vállalhatom”, maga helyett Tisza Kálmánt javasolta miniszterelnöknek, hiszen ő kezdte meg a tárgyalásokat.²¹ (Itt meg kell még jegyezni, hogy a jobboldaliak nem értettek egyet az önálló bank felállításával, hiszen ahhoz jelentős tőke szükséges, ezenkívül a bankkérdésnél sokkal fontosabbnak tartották a kereskedelmi- és vámszerződés méltányos megújítását.)

A Jobboldali Ellenzék helyzete 1877 második felétől megrendült, ami összefüggött azzal, hogy Sennyey tüdőbetegsége miatt egyre többször

¹⁸ *Kelet Népe*, 1875. június 24.

¹⁹ *Kelet Népe*, 1876. április 30.; december 29.; 1877. március 14.

²⁰ KHN 1875/78 XVI. k. 285. o. (Bujanovics Sándor 1878. április 3-i beszéde.)

²¹ Uo. X. k. 53–54. o. (Sennyey Pál 1877. február 27-én.)

utazott külföldre gyógykezelésre, ami egyben azt is jelentette, hogy nem tudott részt venni a pártstratégia kidolgozásában. A párt a széthullás szélére került, egyre több tag maradt távol a parlament munkájától. Szerencsére Sennyey távozásával egy időben egy karizmatikus személyiség, Apponyi Albert kezébe került a vezető szerep. Apponyi már az 1875-ös választásokon is a Jobboldali Ellenzék tagjaként indult, de akkor a kőszegi kerületben vereséget szenvedett. Végül 1877 áprilisában került be a képviselőházba az Árva megyei Bobró képviselőjeként, addig a főrendiházban hirdette nézeteit. Rövid időn belül magához ragadta a párt irányítását, ami a Jobboldali Ellenzékre nézve pozitív volt, hiszen ezzel megmentette a széthullástól.

Bár köztudott dolog volt Sennyey betegsége, az ellenzéki és kormánylapok mégis úgy értelmezték a pártvezér politikától való visszavonulását, hogy nem helyesli pártja eljárását, vagyis azt, hogy a Jobboldali Ellenzék kapcsolatokat keres a többi 67-es alapon álló ellenzéki párttal (Független Szabadelvű Párt és Pártonkívüli Szabadelvű Párt). Sennyey ezért a következő táviratot jelentette meg a *Kelet Népe*-ben: „Szemben azon több oldaltól hangoztatott insinuatiókkal, hogy meghasonlás vagy elégedetlenség okozná távol maradásomat, kijelentem, hogy egyedül egészségi állapotom, és ebből folyólag családom iránti kötelességem tartóztatnak a politikai küzdőterén való megjelenéstől, és hogy veletek teljes egyetértésben érzem és vallom magamat.”²²

A független szabadelvűek lapja, a *Közvélemény* már 1878 márciusában cikkeket jelentetett meg arról, hogy szükséges az egyes pártárgyalatok egyesítése a hatékonyabb politizálás érdekében. A fentebb említett három párt egyesülésére április 13-án került sor, az így létrejövő párt neve Egyesült Ellenzék lett.²³ Az új párt május 2-án tartotta pártalakuló gyűlését. Elnöknek báró Bánhidya Bélát és gróf Berchtold Lászlót kérték fel, az utóbbi azonban nem fogadta el a jelölést, a jegyzők Tomcsányi László, Molnár Aladár, Szivák Imre és Halász Bálint lettek. A párt tényleges vezetése megoszlott Apponyi Albert és Szilágyi Dezső között.

A Jobboldali Ellenzék a közigazgatás reformjáról

A közigazgatás átszervezéséről a Jobboldali Ellenzéknek határozott programja volt. Ez a párt volt az, mely az 1870-es években a leghatározottabban követelte az állami közigazgatás megvalósítását. (Itt meg kell még em-

²² *Kelet Népe*, 1878. január 26.

²³ A párt programját teljes terjedelmében közli: MÉREI 1971, 203–205. o.

líteni Grünwald Béla nevét, aki kezdetben a kormánypárt soraiból, majd az Egyesült Ellenzék tagjaként követelte a közigazgatás államosítását, Sennyey mellett ő volt a legfőbb szószólója ennek az eszmének).

A közigazgatásra vonatkozóan báró Sennyey Pál már 1872 őszén, még a Deák-párt tagjaként kijelentette, hogy a végrehajtás terén szinte „ázsiai állapotokkal” lehet találkozni – ez a kifejezés később szinte szállóige lett – rámutatott a közigazgatás teljesen elhanyagolt helyzetére. Azon a véleményen volt, hogy *„nem elég a törvényhozás terén reformálni, javítani, ez országnak nagyobb feladat jutott: társadalmi állapotainkat alkotnunk, a közigazgatás terén gyökeresen szervezniünk kell”,* de ekkor még részletes programot nem adott.²⁴ Ezt követően abban a 21-es bizottságban fejtette ki nézeteit, melynek feladata az volt, hogy javaslatokat tegyen a költségvetés helyrehozatalára. Sennyey vezéreszméje a takarékoság volt, a megtakarítások növelése érdekében vetette fel az állami személyzet létszámának csökkentését, az ellenőrzési fórumok számának apasztását, a személyes felelősség elvének behozatalát, mert ezek révén a közigazgatás olcsóbb és gyorsabb lenne. Már ekkor megemlítette azt, hogy a főispán állását át kell szervezni. Azt ajánlotta, hogy a főispán ne legyen a főrendiház tagja, hanem csak egyszerű hivatalnokként kezelje az adminisztráció azon ágazatait, melyek a kormány intézkedéseitől függenek. Tervezete alapján az alispánt a kormány nevezné ki a megyei bizottság hármas jelölése nyomán, a vármegye ügyeivel foglalkozó tisztviselőket a megye szabadon választhatná, viszont az államszférába tartozó ügyekkel foglalkozó tisztviselőket az alispán nevezné ki a megyei bizottság hármas jelölése alapján. Hangsúlyozta azonban, hogy ezzel – ellentétben a támadásokkal – nem csorbulna az autonómia, hiszen az autonómia nem a választási rendszerben rejlik, hanem a hatáskörben, az pedig megmaradna.²⁵

Sennyey 1875 januárjában elhangzott „programadó” beszédében ismét érintette a közigazgatás kérdését. Annak a nézetének adott hangot, hogy bár a legfőbb gond a pénzügyi válság, a megoldás kulcsa mégis az adminisztráció rendezésében lakozik. Egyaránt követelte a közigazgatás és a parlament reformját, legfőbb elve az egyszerűsítés volt. Fontosnak tartotta a kinevezési rendszer behozatalát, mely által tágulna a törvényhatóságok ellenőrzési joga, viszont autonóm intézkedési joga nem szűnne meg. A képviselőházi felszólalással a sajtó több napon keresztül foglalkozott, a legtöbb lap azt emelte ki, hogy Sennyey közigazgatási reformja nem valósítható meg rövid időn belül, ráadásul sokkal többbe is ke-

²⁴ KHN 1872/75 I. k. 278–283. o. (Sennyey Pál 1872. október 7-én.)

²⁵ NAGY 1874, 37–44. o.; *Pesti Napló*, 1874. január 18.

rülne, mint a jelenlegi rendszer fenntartása. Arra is rámutattak, hogy a program sok olyan elemet tartalmaz, melyeket már mások is fejtegettek, de nem képezik a konzervatív hagyomány részét.²⁶

A Jobboldali Ellenzék az olcsó és gyors közigazgatást tűzte ki célul, amit a közigazgatási szervezet egyszerűsítésével, az adminisztráció decentralizálásával, a jelenlegi területi felosztás megszüntetésével, a személyes felelősség elvének behozatalával vélt megvalósíthatónak – a párt erre a pontra vonatkozóan lényegében Sennyey korábban hangoztatott elveit ismételte meg. A *Kelet Népe* szerint sürgős a megyék területi revíziója, hiszen az egyik megye túl kicsi, a másik túl nagy. Az újjászervezett megye élén a főispán állna, ő vezetné a megyei kormányzatot, melybe a következő ágazatok tartoznának: belső rendőrség irányítása, egészségügy, adóügy, közlekedés, építészet, tanügy, kereskedelem és ipar, mezőgazdaság és állategészségügy. A megyei kormány ellenőrzése céljából fennállna egy megyei képviselőlet és egy megyei állandó választmány. A kinevezési rendszer itt is nagy hangsúlyt kapott, de a legfontosabb megyei hivataloknál nem zárta ki a választás elvét.²⁷

Tisza Kálmán a gazdaság talpra állítása mellett a közigazgatás átszervezését is elodázhatatlannak tartotta, ő azonban nem akart teljes államosítást, nem gondolt a megyei önállóság felszámolására – ezt amúgy is nehezen valósíthatta meg, hiszen a közvélemény a megyei autonómiában látta az országos függetlenség fő védőbástyáját, ugyanakkor már 1870-ben megkezdődött ennek az autonómiának a korlátozása (1870: XLII. t. c. a köztörvényhatóságok rendezéséről). Tisza törekvése mindössze az volt, hogy kiterjessze az állam hatáskörét a megyei autonómia területeire. A kortárs Halász Imre szerint Tiszát ebben nem a régi megyerendszerhez való ragaszkodás vezérelte, hanem az az opportunizmus, melyet politikája minden területén követett, vagyis az, hogy tartózkodott a gyökeres reformoktól, számos kérdés megoldását igyekezett elhalasztani vagy megkerülni, és ha már mindenáron szükséges volt a változtatás, beérte részleges megoldásokkal.²⁸

1876-ban a közigazgatás területén számos törvény született. Ezeknek értelmében megszüntették 47 kisváros törvényhatósági jogát, sor került egyes megyék kikerekítésére, a Királyföld rendezésére, az addigi kiváltságos területek felszámolására (Jász-kun- és Hajdú-kerület, székely és szász

²⁶ KHN 1872/75 XIV. k. 221–228. o. (Sennyey 1875. január 29-én.); *Pesti Napló*, 1875. január 30.; *Ellenőr*, 1875. január 30.

²⁷ MÉREI 1971, 88. o.; *Kelet Népe*, 1875. augusztus 26., augusztus 27., augusztus 28.

²⁸ <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00156/05090.htm>

székek) és a megyékbe való beolvasztásukra, valamint felállították a közigazgatási bizottságot. Ez utóbbi törvényjavaslatot nemcsak a Függetlenségi Párt, hanem a Jobboldali Ellenzék is hevesen támadta – bár eltérő indokból. A jobboldaliak úgy vélték, hogy az évszázadok során megváltoztak a megyei feladatok, ezért a megyei szervezetet is ennek megfelelően kellett megváltoztatni. Kijelentették, hogy egyáltalán nem akarják megszüntetni az autonómiát, de ez ne legyen több mint *„az önelhatározási képesség a tisztán helyi érdekű ügyekben és az ellenőrzési jog azok felett, kik a megyei közönségnek az autonomikus körben mozgó határozatait foganatosítják”*. Szerintük az autonómiával – a támadásokkal ellentétben – nem összeegyeztethetetlen a kinevezési rendszer, hiszen ez utóbbi nem egyenlő a centralizációval. A közigazgatási bizottságról az volt a véleményük, hogy az csak fokozná az eddigi ellentétet a megye és a kormányközegek között, sőt a kormányközegek befolyása révén előbb-utóbb a látszólag meghagyott autonómia is megsemmisülhet. A testület ellen felhozták még azt, hogy így nem fog érvényesülni a személyes felelősség elve – ami pedig az ellenőrzés legfontosabb eszköze –, hiszen az olyan felelősség, amely 21 személy között oszlik meg, magától megszűnik.²⁹

A Jobboldali Ellenzék egyik tagja, gróf Zichy Nándor a kérdés kapcsán egy röpiratban foglalta össze elveit. A közigazgatási bizottságról szóló törvényjavaslat legnagyobb hibájának azt tartotta, hogy annak koncepciója összezavarja az önkormányzat hatáskörét a kormányzatéval, a végrehajtási fórumot az ellenőrzésével. Ilyen eljárás mellett illuzórikus lesz a hatósági önkormányzat, a közigazgatási bizottság pedig nem lesz más, mint egy újabb bürokratikus közeg, amely megsemmisíti az önkormányzat ellenőrző befolyását. Szerinte a megoldás az lenne, ha a felelősséget megosztanák a megyei és az állami tisztviselők között, a megye közigazgatási kötelezettségeit pedig kizárólag a megyére bíznák. A röpirat végén megjegyezte, hogy *„Ma mi [a Jobboldali Ellenzék] vagyunk az önkormányzat védői; a kormány pedig, mely fenntartását és továbbfejlesztését hangoztatja, annak megtámadója”*.³⁰

Az említett törvényjavaslat vitájánál Sennyey is felszólalt a képviselőházban, ismét összefoglalta pártja közigazgatásra vonatkozó nézeteit. Eszerint a törvényhatóság élén a kormány által kinevezett és neki felelős kormányzó álljon, aki a kormányt a megyében képviselné, ezenkívül ő vezetné a közigazgatás minden ágazatát egyrészt az állam közegeivel,

²⁹ KHN, 1875/78 III. k. 350–353. o. (Kállay Béni a képviselőház 1876. január 11-i ülésén.); Uo. IV. k. 85. o. (Ürményi Miksa 1876. január 18-án.).

³⁰ ZICHY 1876, 17–31. o.

másrészt az általa előterjesztett és a kormány által megerősített tisztviselőkkel. A törvényhatóságok képviselőtestülete ellenőrizni és befolyásolni a közigazgatást, a helyhatósági ügyekben szabadon – bár a kormány felügyelete mellett – rendelkezhetne, felügyeleti jogot gyakorolhatna a törvényhatósági tisztviselők felett. Ezzel szemben a tárgyalta törvényjavaslat a közigazgatás súlypontját áthelyezi a közigazgatási bizottságra, de meghagyják a törvényhatóságok azon jogát, hogy maguk válasszák a tisztviselőket. Sennyei kicsit ironikusan jegyezte meg, hogy „*a törvényjavaslat pártolói – úgy látszik – az önkormányzat lényegét a tisztviselők választásában keresik*”, míg a Jobboldali Ellenzék „*ezen lényegét a közigazgatásban való részvételben, befolyásban, a törvény által szabályozandó ellenőrzésben és a saját autonóm hatáskörben való szabad rendelkezési jogban*” látja. Hangot adott annak a meggyőződésének is, hogy ha az egész alkotmányos rendszer a képviselők alapszik, akkor az lenne a legmegfelelőbb, ha a törvényhatóságokat is a képviselők törvényei és elvei alapján szerveznék. A véleménye törvényjavaslatról elítélő volt, mert annak intézkedései nem képezik egy gyökeres reform alapját, emellett semmiféle biztosítékot nem nyújt arra nézve, hogy orvosolja a közigazgatás hiányait. Saját és hívei nevében határozati javaslatot nyújtott be, melyben felszólította a képviselőházat, hogy egyrészt a közigazgatási bizottságról szóló törvényjavaslatot ne fogadja el a részletes tárgyalás alapjául, másrészt utasítsa a minisztériumot, hogy „*a közigazgatási tisztviselők állami kinevezésének és a helyhatósági érdekű ügyekre nézve az önkormányzat biztosításának elvére fektetett törvényjavaslatot*” terjesszen be. A beszéd kapcsán a *Neue Freie Presse* azt írta, hogy bár Sennyei valószínűleg nem tudja most keresztülvinni közigazgatási eszméit, de a jövő őt igazolhatja, a kinevezésre vonatkozó elvei győzelemre juthatnak, azoknak rövid időn belül kell valósulniuk.³¹

A szabadelvűek a kinevezési rendszerrel nem értettek egyet, szerintük azzal a centralizáció honosodna meg a megyékben, általa csorbulna az autonómia jogköre, valamint azt is felemlítették, hogy a kinevezéssel sem kapnának jobb, több szakismerettel rendelkező tisztviselőket. Ezekkel az érvekkel szemben a Jobboldali Ellenzék Anglia példáját hozta fel, ahol bár kinevezett tisztviselők vannak, mégis létezik az önkormányzatiság.³²

De mit is mondott ki a közigazgatási bizottságról szóló törvényjavaslat (mely végül az 1876: VI. t. c. révén törvényerőre is emelkedett), amely ellen nemcsak az ellenzék szólalt fel, hanem számos megye, város, kormány-

³¹ *Kelet Népe*, 1876. január 15.; KHN, 1875/78 III. k. 366–371. o. (Sennyei Pál 1876. január 12-én.)

³² Uo. III. k. 389. o. (Hedry Ernő 1876. január 13-án.)

párti képviselő is tiltakozott ellene? Először is azt, hogy a 21 tagból tízet szabadon választ a törvényhatósági közgyűlés, 6 tag állami tisztviselő (főispán, adófelügyelő, tanfelügyelő, postaigazgató, királyi főügyész, államépítészeti hivatal vezetője), 5 tag pedig a törvényhatóság képviselője (alispán, főjegyző, tiszti ügyész, árvaszék elnöke, főorvos). A 3. §. kijelentette, hogy az állami hivatalnokok, törvényhatósági tisztviselők és községi előjárók nem választhatók, ezzel lényegében az állam megyei befolyását biztosította. A testület kezében összpontosult a megyei közigazgatás minden ágazata, az ő feladata volt a törvények, megyei szabályrendeletek végrehajtása és a végrehajtás ellenőrzése, ezenkívül fegyelmi ügyekben elsőfokú, illetve fellebbviteli hatóságként is működött. A bizottságnak havonta egyszer rendes ülést kellett tartania, amelyen a közigazgatási ágak jelenlévő képviselőinek részletes jelentést kellett tenniük a saját hatáskörükhöz tartozó közigazgatási ág állapotáról. Az üléseken hozott határozatoknak a törvényhatóság területén levő összes állami és törvényhatósági közeg engedelmeskedni tartozott. Abban az esetben, ha a bizottság a törvényhatóság rendeletét törvénytelennek tartotta, az illetékes szakminiszterhez terjeszthette a kérdést, és annak határozata alapján járhatott el.³³

A többi közigazgatást érintő törvényjavaslat közül hasonlóan nagy ellenállást váltott ki a törvényhatósági területrendezés. A függetlenségek municipalista álláspontból támadták a tervezetet, a nemzetiségi képviselők pedig úgy látták, hogy a megyék területi rendezésével a kormány célja a nemzetiségek háttérbe szorítása. A jobboldali Földváry János egyetértett a megyék kikerekítésének eszméjével, ő már a Szapáry Gyula belügyminisztériuma által elkészített tervezetet is helyeselte 1873-ban. A jelenlegi javaslatot azonban nem tartotta célszerűnek, mert az nem szünteti meg a területi aránytalanságokat, *„alkot kis megyéket és egyesít megyéket politikailag czélszerűtlenül, terv és irány nélkül”*. Ezenkívül úgy vélte, hogy a területi átalakítások miatt szükség lesz a választókerületek újabb beosztására is, utalt az eddigi választási anomáliákra. Csak Erdélyről szólt, Hunyad és Nagy-Küküllő megye példáját említette, melyek közül az utóbbi területe kisebb, mégis több képviselőt küldhet az országgyűlésbe.³⁴ Kállay Béni a törvényjavaslat 5. §-át támadta, ugyanis az felhatalmazást adott a kormánynak arra, hogy egyes községeket egyik megyéből a másikba helyezze át, ami szerinte nem felelt meg a törvényhozás által eddig gyakorolt jognak.³⁵

³³ Magyar Törvénytár 1896, 320–336. o.

³⁴ A kérdésről bővebben lásd: STIPTA, 1995, 173–186. o.; KHN, 1875/78 VI. k. 385–386. o. (A képviselőház 1876. május 29-i ülésén.)

³⁵ Uo. VII. k. 11. o. (Kállay Béni 1876. május 30-án.)

A párt a Királyföld rendezéséről szóló törvényjavaslatot támogatta, úgy vélte, hogy a kiváltságos területek múltbeli érdemeit el kell ismerni, de „a mai kor fejlettebb közigazgatási és állami igényei mellett, az ily különleges szabadalmakkal bíró közigazgatási testületeket és hatóságokat, az állami közigazgatás közvetítésére” alkalmatlannak találta.³⁶

A kisebb városi törvényhatóságok megszüntetésével a Jobboldali Ellenzék egyetértett, hiszen „apró, néhány ezer lakossal bíró s az önkormányzat anyagi és szellemi tényezőit nélkülöző városi municípiumok fenntartása sem közigazgatási, sem pénzügyi szempontból nem kívánatos”. Azt azonban nem tartotta helyesnek, hogy a belügyminiszter 12 ezer lakossal húzza meg a határvonalat, miután nem mindig a lakosságszám a legfontosabb tényezője az önkormányzati képességnek. Szerinte figyelembe kell venni az adott város vagyoni, kulturális helyzetét, az iparban és kereskedelemben betöltött szerepét, valamint azt is, hogy „a város törvényhatósági jogának megszűnte nem lenne-e káros hatással a polgári elem oly annyira kívánatos fejlődésére”. A jobboldaliak indítványozták a törvényjavaslat átdolgozását.³⁷ Több oldalról is érkezett módosítvány, amivel egy-egy város törvényhatósági jogának megtartását kérték arra hivatkozva, hogy az adott városok rendelkeznek azokkal a kellékekkel, melyek révén képesek gyakorolni a törvényhatósági jogot, de végül a kormány álláspontja diadalmaskodott (1876: XX. t. c. – némely városi törvényhatóságok megszüntetéséről).

Sennyey a kormány közigazgatás terén tett intézkedéseit még 1878-ban sem tartotta kielégítőnek, továbbra is kiállt a teljes, gyökeres reform mellett. A királyhalmeci választókhoz intézett nyilatkozatában kifejtette, hogy azért fektet oly nagy súlyt a közigazgatás átalakítására, mert az által „ez ország lakóit a szabadság valódi élvezetére, a rend és fegyelem tiszteletére neveljük és buzdítjuk; emeljük az európai civilizáció és pallérozódás színvonalára, jobban biztosítjuk az állam jövedelmi forrásait s előmozdítjuk hazánk nemzeti jellegét és érdekeit”.³⁸

A következő években egyre többen fogadták el a közigazgatás átalakításának szükségességét. 1880-ban ült össze egy közigazgatási ankét, melynek Sennyey is tagja volt. Ezen az értekezleten már többen is érveltek a kinevezési rendszer, illetve az állami közigazgatás bevezetése mellett. 1891-ben gróf Szapáry Gyula miniszterelnök törvényjavaslatot nyújtott be a vármegyei közigazgatás rendezéséről, melynek célja az állami köz-

³⁶ Uo. VI. k. 15. o. (Bujanovics Sándor 1876. március 22-én.).

³⁷ Uo. VI. k. 237. o. (Kállay Béni 1876. május 19-i beszéde.); FHN, 1875/78 II. k. 56–58. o. (Aponyi Albert 1876. május 30-án.).

³⁸ *Kelet Népe*, 1878. május 26.

igazgatás megvalósítása, kinevezett tisztviselők alkalmazása volt. Az ellenzéki obstrukció miatt végül az 1891: XXXIII. t. c. csak azt mondta ki, hogy a megyei közigazgatás állami feladat, melyet kinevezett tisztviselők végeznek. Ezt követően, az 1910-es években Tisza István tett kísérletet a kinevezési rendszer életbe léptetésére, de a világháború kitörése megakadályozta annak törvényerőre emelkedését.³⁹

Felhasznált irodalom

- Korabeli sajtóorgánumok: *Pesti Napló*, *Kelet Népe*, *Ellenőr*, *Magyar Politika*, *Közérdek*.
- APPONYI 1926 = Gr. Apponyi Albert: Emlékirataim. Ötven év. Ifjúkorom – huszonöt év az ellenzéken. 3. kiadás. Budapest, Pantheon, 1926.
- ASBÓTH 1875 = Asbóth János: Magyar conservatív politika. 3. kiadás. Budapest, Légrády Testvérek, 1875.
- [ASBÓTH] 1884 = Egy magyar conservatív [Asbóth János]: Báró Sennyey Pál és gróf Apponyi Albert. Budapest, Révai Testvérek, 1884.
- BEKSICS 1898 = Beksics Gusztáv: I. Ferencz József és kora. In: A magyar nemzet története. Szerk: Szilágyi Sándor. X. kötet. Budapest, Athenaeum, 1898.
- FHN, 1875/78 = Az 1875-ik évi augusztus hó 28-ára kihirdetett országgyűlés főrendi házának naplója. (a továbbiakban: FHN, 1875/78). II. k. Szerk: Maszák Hugó. Budapest, Pesti könyvnyomda-részvénytársaság, 1876–1878.
- HAYEK 1995 = Hayek, Friedrich August von: Miért nem vagyok konzervatív? In: F. A. von Hayek: Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok. Budapest, Közgazdasági és jogi Könyvkiadó, 1995.
- <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00156/05090.htm> = *Nyugat*, 1914/14 (Halász Imre: A közigazgatási eszmék fejlődése Magyarországon).
- JÓNÁS 1990 = Jónás Károly: Pártpanoptikum. 35 választás, 256 párt Magyarországon 1848–1990. Budapest, Interart, 1990.
- KHN, 1872/75 = Az 1872. évi szeptember 1-jére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerk: Nagy Iván. Buda, Magyar Királyi Államnyomda, 1872–1875.
- KHN, 1875/78 = Az 1875. évi augusztus 28-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerk: Nagy Iván. Budapest, Schlesinger és Wohlauer, 1875–1878.

³⁹ Bővebben lásd KOZÁRI 2005, 191–260. o.

- KOZÁRI 20085 = Kozári Monika: A dualista rendszer (1867–1918). Modern magyar politikai rendszerek. Sorozatszerk: Romsics Ignác. Pannonica Kiadó, 2005.
- Magyar Törvénytár, 1896 = Magyar Törvénytár. 1875–1876. évi törvény-cikkek. Budapest, Franklin, 1896.
- MÉREI 1934 = Mérei Gyula: Magyar politikai pártprogramok (1867–1914). Budapest, 1934.
- MÉREI 1971 = Mérei Gyula: A magyar polgári pártok programjai (1867–1918). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.
- MIKSZÁTH 1968a = Mikszáth Kálmán: Cikkek és karcolatok. In: Mikszáth Kálmán összes művei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. II (52). k.
- MIKSZÁTH 1968b = Mikszáth Kálmán: Cikkek és karcolatok. In: Mikszáth Kálmán összes művei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. III (53). k.
- NAGY 1874 = Az 1873. évi december 22-ki 188. ülésből kiküldött 21-es bizottság naplója. Szerk. Nagy Iván. Bp. 1874.
- STIPTA 1995 = Stipta István: Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Budapest, Osiris Kiadó, 1995.
- SZENDREI 2005 = Szendrei László: Asbóth János *Magyar conservatív politika* c. munkájának kialakulási közege és sajtóvisszhangja. In: Történelmi Tanulmányok XIII. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa. Szerk: Velkey Ferenc. Debrecen, 2005. 97–117. o.
- TOTH 1973 = Toth, Adalbert: Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892. Südosteuropäische Arbeiten 70. München, R. Oldenbourg Verlag, 1973.
- VERHOVAY 1875 = Verhovay Gyula: Liberalismus és conservativismus. Budapest, Tettey Nándor és Társa, 1875.
- ZICHY 1876 = Gr. Zichy Nándor: A közigazgatási bizottság. Melléklet a Kelet Népehez. Budapest, Franklin Társulat, 1876.

RAB VIRÁG

KÉT ELKÉPZELÉS EURÓPA KILÁTÁSAI RÓL AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐEN

A háború utáni Európa gazdasága

A nagy háború után egyes területek gazdasági jelentősége számottevően lecsökkent, másoké felértékelődött. Nehéz megítélni, hogy a következmények tekintetében mekkora szerepe volt magának a háborúnak, az azonban nyilvánvaló, hogy rövidre zárta azokat a folyamatokat, melyek már jóval 1913 előtt mutatkoztak. Az bizonyos, hogy míg a négy és egy-negyed év az európai kontinens ipari kapacitását megnyomorította, más földrészek ipari termelését stimulálta. A folyamat egyrészt a nemzeti iparok átstrukturálódását idézte elő, másrészt világgazdaságon belüli elhelyezkedésüket, szerepüket és súlyukat is megváltoztatta. A kereskedelem, amely a gazdasági aktivitás egyik leglényegesebb faktora volt a háború előtt – amellett, hogy megőrizte korábbi kulcsszeropét –, irányultságait tekintve nagymértékben átalakult. A változások leglátványosabban mégis a nemzetközi pénzügyi szférában jelentkeztek.¹

Már az első világháború előtt elindultak olyan folyamatok, melyek megváltoztatták a gazdasági hatalmak egymáshoz viszonyított pozícióját. London, amely az aranystandard rendszerben központi szerepet töltött be, kezdett veszíteni erejéből, s már nem tudott a pénzügyi kihívásoknak teljes mértékben megfelelni. Az USA elképesztő gazdasági expanziója révén önmagában akkora keresletet támasztott a Bank of England trezorjában tárolt arany iránt, amit az Angol Bank egy idő után csak nemzetközi összefogás révén, a források egyesítésével tudott kielégíteni. Amikor 1913 decemberében megalakult az USA második központi bankja, olyan pénzügyi érdekeltségek kerültek kulcspozícióba, melyek kifejezetten a hazai befektetéseket részesítették előnyben.² Ez a körülmény közvetlenül a háborút követően kulcsjelentőségű lett. Az a tény, hogy az USA-ban nem

¹ A tanulmányban nem foglalkozom azokkal a körülményekkel, amelyeken Európa 19. századi nagyhatalmi státusza nyugodott. Ezzel kapcsolatban lásd ALDCROFT 2002, 4–11. o.; SVENNILSON 1954, megfelelő részek.

² Ezt több alkalommal is világossá tették hivatalos és nem hivatalos úton egyaránt. Jó példa erre a Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencia részére 1920 őszén benyújtott nyilatkozat: „... az USA soha nem szereti a pénzt külföldön befektetni, s ez Európa

volt igény a nemzetközi rendszerbe való bekapcsolódásra, a sikeres rekonstrukciót egészen 1924-ig késleltette.³

Az USA az első világháborút megelőzően még nettó külföldi adós volt. Ám még be sem lépett a háborúba, amikor elkezdődött az a folyamat, amelynek eredményeképpen nettó külföldi hitelezővé vált. 1917 áprilisát megelőzően nyújtott kölcsönei ugyan meg sem közelítették a háborús részvétele idején nyújtottakat, pénzügyi pozíciója már ekkor erősödni kezdett. Elsősorban Nagy-Britanniát és Franciaországot látta el kölcsönökkel, melyek a pénz egy részét kisebb szövetségeseik felé továbbították.⁴

Az 1917 áprilisa után nyújtott amerikai hitelek száma és mérete megnőtt, futamidejük meghosszabbodott. Ezeket a külföldi kormányok számára nyújtott kölcsönöket már nem különböző bankházakon, hanem a pénzügyminisztériumon keresztül terjesztették ki, s a kereskedelmi kölcsönök esetében alkalmazott kamatokra adták. Nagy-Britannia és Franciaország vették fel ekkor is a legtöbb hitelt, melyek egy része továbbra is szövetségeseikhez vándorolt.⁵ Ennek eredményeképpen a hosszú távú aktívák és passzívák nemzetközi megoszlása megváltozott. Az USA 1917 áprilisát követően addigi külföldi kormányzati értékpapírjainak értékét több mint megháromszorozta. Az amerikai külföldi passzívák, melyek 1914 nyarán még 7 milliárd dollárt tettek ki, 1919 végére 4 milliárdra csökkentek. Az USA külföldi értékpapír-portfóliója 1 milliárdról 3 milliárdra növekedett, s a szövetségi kormányzat kezében lévő privát kötvények értéke megközelítette a 12 milliárd dollárt.⁶

A rövid lejáratú hitelek is lényeges részét képezték az átalakulásnak. Azért, hogy a háború alatt a kereskedelmi egyensúlyt fenntarthatassák, nagy mennyiségű rövid lejáratú kölcsönt hoztak létre. Ennek értéke 1919 közepén meghaladta az 1 milliárd dollárt, ami nagyjából a duplája volt a háború előtti szintnek. Az USA egyre inkább kezdett a háború előtti

szempontjából valószínűleg nem túl szerencsés. A felesleges tőkét mindig otthon fekteti be, soha sem viszi külföldre." LEAGUE OF NATIONS (a későbbiekben LN) 1920, 203–204. o.

³ ALDCROFT 2002, 27–28. o.

⁴ Franciaország ugyanabban a periódusban, amikor 1 milliárd dollárt vett fel az USA-tól és 555 millió dollárt Nagy-Britanniától, 514 milliót adott kölcsön más országoknak. Nagy-Britannia 1 milliárd dolláros amerikai és 329 millió dolláros egyéb semleges országokbeli kölcsönéből 3,8 milliárdot adott át szövetségeseinek EICHENGREEN 1992, 84. o.

⁵ Miközben Nagy-Britannia 4,3 milliárd dollárt kölcsönzött az USA-tól, 3,2 milliárdot adott kölcsön szövetségeseinek. Franciaország 2,9 milliárdot vett fel az USA-tól, 300 milliót más országoktól, s 1,7 milliárdot adott kölcsön szövetségeseinek. Uo. 85. o.

⁶ Uo.

Nagy-Britanniára hasonlítani, mint nemzetközi pénzügyi centrum, amely rövid távra vett fel és hosszú távra adott kölcsön.⁷

1. táblázat: Az Egyesült Államok kormánya által a szövetségeknek nyújtott hitelek (millió dollárban) 1917 áprilisa és 1919 novembere között

Nagy-Britannia	4.220
Franciaország	2.985
Olaszország	1.611
Belgium	339
Oroszország	188
Szerbia	27
Egyéb szövetségek	136

Forrás: LN: Public finance. 7. o.

2. táblázat: A szövetségek tartozásai (millió fontban) Nagy-Britannia felé 1919. november 31-én

Oroszország	568,0
Franciaország	514,8
Olaszország	455,5
Belgium (a háború alatt)	92,0
Belgium (helyreállításához)	5,3
Szerbia	20,9
Portugália, Görögország, Románia és más szövetségek	66,6
Segélyek	8,0

Forrás: LN: Public finance. 7. o.

A háború másik következménye a kereskedelem új irányokba történő orientációja volt. Míg az ellenségeskedés Európa iparát eltorzította, s exportkapacitására szerfelett kedvezőtlenül hatott, addig más kontinensek iparát és kivitelét serkentette. Észak–Amerika iparát kivételesen stimulálta. Ennek következménye az amerikai exportkapacitás megnövekedése volt, s ráadásul az amerikai és a kanadai áruk a háború alatt történt nagy hajóépítések következtében még olcsóbban jutottak el Európába. Az USA olyan helyszíneken is megjelent, amelyeket korábban az európaiak láttak el. Dél–Amerikába irányuló exportja 1916 után több mint 75 %-kal növekedett. Így a latin-amerikai piacokat korábban uraló britek komoly amerikai versennyel kerültek szembe, a németek pedig hosszú időre kiszorultak a térségből.

⁷ Uo.

A másik, Európán kívüli gazdasági centrum, mely a háború során erősödött meg, Japán volt. Japán, miután az európai export visszaesett, a legkülönbefélebb termékekkel látta el az ázsiai piacot. Textiliparát, gépgyártását, hajóépítését, acéliparát és nehéziparát kiszélesítette, termékeit Amerikában, Kínában és Ausztráliában értékesítette. A japánok már a háború alatt (1916) átvették Ausztria és Németország helyét a Nagy-Britanniába irányuló kisebb árucikkek exportja terén. Kivitelük megháromszorozódott.⁸ A globális túltermelés problémája, ami a két világháború közt a nehézipar ágait érintette, direkt módon visszavezethető ezekre a világháborús trendekre.

Az új kereskedelmi lehetőségekre nemcsak az USA és Japán reagáltak gyorsan, de Európa semleges államai és a világ egyéb részei is. Latin-Amerikában is ez volt a helyzet, bár ipari válaszáat mérsékelte, hogy a termeléshez szükséges alapanyagok behozatalára szorult. Csekély ipari fejlődés Argentínában és Brazíliában is mutatkozott, főleg a textilipar területén, a gyapjúmosásban és a cipőgyártásban, ám ezek is függtek az alapanyagok importjától. India és Kína esetében azonban a textilipar és az ahhoz kapcsolódó kivitel a brit export visszaszorulását követően szinte szárnyalni kezdett.

A gabonatermesztés szinterei is megváltoztak. Az oroszországi és kelet-európai gabonaexport megszakadása más Európán kívüli területeket arra ösztönzött, hogy növeljék a gabonával bevetett földterületeik arányát. Kanadában 80%-kal nőttek a termőterületek a háború során. Argentína esetében ez a növekedés azért volt kisebb, mivel megfelelő raktér hiányában a termést nem tudta hajóztatni. Hamar rájött azonban, hogy az olcsó gabona még jobb befektetés, ha szarvasmarhák takarmányozására használják, mivel a hús értékesebb, így gazdaságosabb hajóra tenni. Ennek következtében az argentin húsexport 1913–18 között több mint 75 %-kal nőtt. Az olyan kevésbé központi elhelyezkedésű országok, mint Új-Zéland is megnövelték a hús- és tejtermékek előállítását. Az európai hadviselő országok legnagyobb nyersanyagellátója azonban az USA volt. Észak-Amerika búza- és lisztexportjának értéke 1913–18 közt megháromszorozódott. Az amerikai húskivitel a korábbi 10-szerese lett.⁹ Ez a hatalmas felfutás a háborút követően komoly problémák forrásává lett az agrárszektorban, és a mezőgazdasági termelés folyamatos csökkenését eredményezte. Barry Eichengreen amerikai professzor mutatott rá arra, hogy a fogyasztási árak esése és a termelőket sújtó, egyre nehezebben teljesíthető kötelezettségek

⁸ NÉMETH 2005, 55. o.

⁹ LN 1925.

oda vezettek, hogy a farmerek lettek az aranyközpontú gondolkodás és a defláció első bírálói.¹⁰

Komoly következményekkel járt a gazdasági termelékenység és a technológiák terén bekövetkezett hatalmas fejlődés, ami a háborút kiszolgáló ipari ágazatokra volt leginkább jellemző. A háború alatt annyi hajót építettek, hogy a két világháború közt már nem volt szükség újabbakra. Virágzásnak indult az autó- és a repülőgépgyártás, a vegyipar, a villamos-, a festék és a nemesacélipar, a hűtőgép- és konzervgyártás. Ez az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Dél-Afrika, India és Dél-Amerika gazdaságán volt leginkább érezhető.

Európa számára komoly gondokat vetítettek előre az iparban és a mezőgazdaságban egyaránt megfigyelhető trendek. A legfőbb kérdés az volt, miből fogja Európa kifizetni a más földrészekről származó importját, amely 1913–18 közt megduplázódott. Az egyedüli járható út az export növelése lehetett volna, ami azonban a produktív gyártási kapacitás kiterjesztését feltételezte. Ám ez a háborút követően komoly akadályokba ütközött. Európa ipari teljesítménye 1919–20-ban az 1913-as szintnek csak 50–60 %-át érte el.¹¹ A háború során felgyülemlett deficit kezelése és a stabilizáció tetemes összegeket igényelt. A helyreállítás és az aranyalapra való visszatérés kérdése a háborút követően szorosan összekapcsolódott. Mivel azonban alapvetően megváltozott az a nemzetközi gazdasági környezet, amelyben az aranystandard korábban működött, semmiféle recept nem létezett arra vonatkozólag, hogy a helyreállítás hogyan mehetne végbe.¹²

Vajon mit tudtak minderről a korabeli szakértők? Úgy tűnik, nagyon is sokat. Az 1920 őszi brüsszeli nemzetközi pénzügyi konferencia anyaga teljesen egyértelművé teszi, hogy a szűkebb szakma meglehetősen átlátta a helyzetet. De már jóval a találkozót megelőzően is voltak erre utaló jelek. A *Sperling's Journal* és a *The Times* hasábjain már a háború folyamán találkozhatunk olyan publikációkkal, amelyek világosan rámutattak a fent vázolt hosszú távú folyamatokra, és azok várható következményeire is. Hartley Withers, brit pénzügyi szakíró már 1917 októberében azon tűnődött, vajon fennmarad-e London pénzügyi presztízse a háborút követően.¹³ Withers arra célozgatott, hogy New York elhomályosíthatja London pozícióját. Az elemző megfigyelőképessége ragyogó volt. Most már csak

¹⁰ EICHENGREEN 1992, 92. o.

¹¹ ALDCROFT 2002, 11–12. o.

¹² EICHENGREEN 1992, 92. o.

¹³ „Will the prestige of the London money market be maintained when the war is over?” WITHERS 1917, 15. o.

az a kérdés, hogy az események miért úgy mentek végbe, mintha ezek a gondolatok meg sem születtek volna. Holott Withers egy percig sem árult zsákmacskát. Pontosan megfogalmazta a problémákat és lehetséges hatásait a gazdasági rendszer egyes elemeinek működésére. Azon túl, hogy kimondta: az USA Nagy-Britanniától való függősége, amely a brit kereskedelmi hitelek következtében jött létre, a háború után el fog tűnni, elemezte az USA megerősödéséhez és Nagy-Britannia gyengüléséhez hozzájáruló okokat. Sőt arra figyelmeztetett, hogy Franciaország, Németország és Oroszország problémái még súlyosabbak. Az a tény, hogy Oroszország a bolsevik forradalmat követően kiszakadt a nemzetközi pénzügyi közösségből, s hogy a másik két ország helyzetét bizonytalanná tették a jóvátételek, Withers meglátása szerint a későbbiekben komoly problémákat eredményezhetett. Foglalkozott a háborút követő rekonstrukció kérdésével is, megjósolta, hogy a helyreállítás költséges lesz, és boncolgatta hatásait is.

Withers munkájának azonban nemcsak tartalma lényeges, hanem az is, hogy keményen propagandisztikus célzattal íródott. Már a bevezetőből kiderül, hogy London pénzügyi pozíciója mindazok számára életbevágó kérdés, akik Nagy-Britanniához kötődnek. A brit elemző megvizsgálta azokat a tényezőket, amelyek a múltban London pénzügyi presztízsét biztosították. Az analízishez Withers egy a Frankfurter Zeitung hasábjain 1915 novemberében megjelent német cikksorozatot vett alapul, melynek címe *England's Financial Supremacy*.¹⁴ Ennek alapján járta körbe a kérdést. Ez valójában olyan fogás volt, amelynek segítségével megerősíthette saját mondanivalóját, és egyben a brit kedélyeket is kellően felborzolta. Számunkra mindez azért érdekes, mert nyilvánvalóvá teszi, hogy a gazdasági és pénzügyi téren bekövetkezett változások felismerése nem volt kivételes jelenség.

1917 folyamán tehát nemzetközi szinten érzékelhető volt az a folyamat, amelynek előrehaladtával Nagy-Britannia mellett az Amerikai Egyesült Államok is egyre hangsúlyosabb szerepet kapott a világ pénzügyeinek irányításában. A különbség csak az volt, hogy ki melyik oldalról szemlélte és élte meg az eseményeket. Nagy-Britannia számára természetesen

¹⁴ A cikksorozat könyv formájában is megjelent: *England's Financial Position*. Macmillan and Co, London, 1917. J. M. Keynes és Dudley Ward közösen adták ki. A bevezetőből az is kiderül, hogy Keynes ugyan sok szempontból nem tartja hitelesnek a munkát, a lényegi mondanóját igaznak tartja: „*Some of the dangers to British financial supremacy, to which the writer calls attention, are real, and the advice which he gives to his fellow-countrymen seems well founded.*” (kiemelés tőlem – R. V.) JMK Vol. XVI. 225–226. o.

sokkal nehezebb volt elfogadni a helyzetet, s nagyrészt ezen múlt a rekonstrukció sikere is.

Európa jövője; ahogy azt John M. Keynes
és Gerard Vissering látták

Az első világháború utáni Európa sorsát irányító folyamatok befolyása és hatása tehát már az ellenségeskedések folyamán érzékelhető volt. A leglényegesebb kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy vajon tudták-e ezeket az információkat akkor hasznosítani. Ismereteink alapján úgy tűnik, hogy nem vagy alig. A megváltozott feltételek dacára a hatalom legfőbb birtokosai nem próbáltak a helyzethez igazodni. Nagy-Britannia elveszített pozíciójának visszaszerzését mindennél előbbre helyezte. A másik főszereplő, az USA, sem alkalmazkodott. Képtelen volt arra, hogy nemzetközi fejjel gondolkodjon és nemzetközi felelősséget vállaljon.¹⁵ Nehézítette a helyzetét, hogy a háborút követően gazdasági téren pozitív sokk érte, melynek feldolgozásához időre volt szüksége. Lényeges azonban megemlíteni, hogy Wilson elnök az amerikai politikusok többségével ellentétben Európa jövőjét a béke legmeghatározóbb tényezőjeként értelmezte, és ennek megfelelően kezelte is.¹⁶

A helyzethez való alkalmazkodás hiányának káros következményeit Európa jövője szempontjából a békeszerződések és következményeik érzékeltetik legjobban. Ennek kapcsán két könyvet vizsgálunk. Az egyik, John Maynard Keynes *A békeszerződés gazdasági következményei* című munkája, amely annak ellenére, hogy széles körben ismert, jelentőségénél fogva nem hagyható figyelmen kívül, ha a háború gazdasági következményeit tanulmányozzuk. A másik egy kevésbé ismert munka, Gerard Vissering írása, aki a holland jegybank elnökeként 1919–20-ban a nemzetközi együttműködési politika egyik legmeghatározóbb alakja volt.

Az angol közgazdász szakmai tudása, rendkívüli munkabírása, lenyűgöző intellektusa és ragyogó írói vénája révén már saját korában is az egyik legnagyobb hatású gondolkodónak bizonyult. Csak az általunk vizsgált periódusban¹⁷ született írásai (1919-20) – beleértve a sajtóban megjelent munkáit, a levelezését és a feljegyzéseit – több száz oldalra rúgnak.¹⁸

¹⁵ EICHENGREEN 1992, 99. o.

¹⁶ Wilson rendezéssel kapcsolatos elképzeléseiről lásd MAJOROS 2004, 130-132. o.
¹⁷ 1919-1920.

¹⁸ Meg kell jegyezni, hogy maga *A békeszerződés gazdasági következményei* és az arra vonatkozó brit és amerikai reakciók teszik ki ennek jókora részét. Keynes összegyűjtött

Keynes a békekonferencia idején a brit pénzügyminisztériumban dolgozott, így annak képviselőjeként vett részt az angol béke delegáció munkájában. E mellett Austen Chamberlaint helyettesítette a Legfelsőbb Gazdasági Tanácsban. Miután csalódott a konferencia egész politikájában, lemondott¹⁹ megbízatásairól, és megírta nagy port kavart könyvét, *A békeszerződés gazdasági következményeit*.²⁰ Nagy-Britanniában az első 20 ezer példány 48 órán belül elkelt, s máris kezdték újranyomni. Egy éven belül 100 ezer példányt adtak el belőle, kilenc nyelvre lefordították,²¹ s szinte nem létezett olyan platform, ahol ne vitatkoztak volna róla. Napirenden volt a brit alsóházban, az amerikai szenátusban és hivatalos francia körökben egyaránt. Nem beszélve a legolvasottabb nemzetközi napi-, heti- és havilapokról.

Ennek a kivételes érdeklődésnek az oka kézenfekvő. A Keynes által boncolgatott kérdés, nevezetesen, hogy mi lesz Európa sorsa, mindenkit érdekelt. Ráadásul az a határozott, kíméletet nem ismerő hangnem, amelyben a könyv íródott, felért egy hadüzenettel, amit az érintettek nem hagyhattak és nem is hagytak válasz nélkül.

Nem szokványos gazdaságtörténeti tanulmányról van szó, mivel az első három elméleti fejezet főként politikai kérdésekkel foglalkozik.

írásaiban a békét előkészítő munkálatok anyaga kb. 70 oldalt, maga a békekonferencia majdnem 90 oldalt számlál. Ehhez viszonyítva a *Békeszerződés gazdasági következményei* több mint 250 oldalra rúg. Keynes munkájának kritikái és a bírálatokra adott keynesi reflexiók megközelítik a 200 oldalt.

¹⁹ Keynes a következőképpen tudatta lemondását a brit miniszterelnökkel, Lloyd George-dzsal: *„I ought to let to know that on Saturday I am slipping away from this scene of nightmare. I can do no more good here. I've gone on hoping even through these last dreadful weeks that you'd find some way to make of the treaty a just and expedient document. But now it's apparently too late. The battle is lost. I leave the twins to gloat over the devastation of Europe and to assess to taste what remains for the British taxpayer.”* – „Tudatnom kell Önnek, hogy szombaton feltűnés nélkül távozom erről a lidércnyomásos konferenciáról. Itt már nem tehetek semmi hasznosat. Még az utóbbi borzalmas hetek alatt is abban reménykedtem, hogy Ön majd valamilyen módon képes lesz a szerződést igazságossá és célravezetővé formálni. Ezzel azonban már elkéstünk. A csatát elvesztettük. Távozom, hadd örvendezzenek az ikrek (Lord Culliffe és Lord Summer) Európa pusztulásán, s hadd számolgassák, mi járul ebből a brit adófizetőkre.” JMK Vol. XVI. 469. o.

²⁰ Valójában ezt a munkát, amely Nagy-Britanniában 1919. december 12-én jelent meg, (*The Economic Consequences of the Peace*) kiegészíti másik kettő. Az egyik *„Mr. Lloyd George: a Fragment”*, amely ugyan a *Békeszerződés Gazdasági Következményeinek* részét képezi, de csak 1933-ban jelent meg az *„Essays in Biography”* című kötetben, és *„Dr Melichior: a Defeated Enemy”*, amelyet csak a szerző halálát követően publikáltak a *„Two Memoirs”* című munkában. Mindkét írás megtalálható Keynes összegyűjtött írásai közt. Az előbbi a X., az utóbbi a XIV. kötetben.

²¹ Magyarul először 1920-ban jelent meg (Révai, Budapest). 1991-ben és 2000-ben újból kiadták (Európa Kiadó, Budapest).

Keynes központi mondanivalója azonban roppant tényszerű, s írása szemléletes példákkal és temérdek statisztikai adattal alátámasztott közgazdaságtani értekezés.

A „szörnyű vádirat”²² – ahogy azt Jan Christian Smuts, dél-afrikai tábornok nevezte – hét fejezetből áll. A bevezető megjegyzéseket követően Keynes a háború előtti Európát mutatja be: „A határok és a vámak zavaró hatását a minimumra csökkentették... A különböző pénznemek – valamennyit stabil árfolyamon tartották az aranyhoz és egymáshoz képest – oly mértékben megkönnyítették az akadálytalan tőkeáramlást és a kereskedelmet, hogy ennek teljes értékét csak most ismerjük fel, amikor már megfosztottak bennünket az előnyeitől. E hatalmas térségben szinte teljes vagyoni- és személyi biztonság uralkodott.”²³ Keynes azonban nem volt teljesen elégedett ezzel a rendszerrel. Úgy gondolta, hogy a háború előtt működő mechanizmus ingatag, bonyolult, megbízhatatlan és ideiglenes jellegű volt.²⁴ Ám mindezek ellenére sokkal jobbnak tartotta, mint azt, amely a békeszerződés következtében jött létre. „A békeszerződés óhatatlanul tovább rombolja, jóllehet helyreállíthatta volna, azt a törekény, bonyolult, a háború által már amúgy is megrendült és megtört szervezetet, amely az egyedüli lehetőséget nyújthatná az európai népeknek, hogy munkaalkalmat találjanak és megélhessenek.”²⁵ Ennek a szakasznak a konklúziója, hogy az a világ, amely a háború következtében született, éppen olyan veszélyes a győztesekre, mint a vesztesekre. Ám ezt a győztesek politikusai még sokáig nem ismerték fel.

Ezt követi a békekonferenciáról szóló fejezet, amely a legolvasmányosabb része a könyvnek. Ebben Keynes arra a kérdésre felelt, hogy miért vált Európa helyzete olyan katasztrofálissá. Az angol közgazdász a békeszerződést és annak megteremtőit, Clemenceau-t, Lloyd George-ot és Wilsont tette mindenért felelőssé. Hosszan fejtegette, hogy a szövetségek súlyosan hibáztak, amikor olyan területi és pénzügyi rendelkezéseket engedtek érvényre jutni, amelyek a fegyverszünet alapját jelentő tizennégy wilsoni ponttal nem álltak összhangban. Clemenceau-t és Wilsont felkészültségük és alkalmasságuk alapján ítélte meg. Miután közelről is volt alkalma megfigyelni a két államférfit és magatartásukat, a csípős jellemrajzok, melyeket közread, szinte megelevenítik a békeszerződés szü-

²² A kifejezés, „*terrible indictment*” 1920. január 10-én kelt levél Smuts tábornoktól Keynesnek. JMK Vol. XVII. 10. o.

²³ KEYNES 2000, 46. o.

²⁴ „Alig néhányan ismerjük csak fel és valljuk meggyőződéssel, hogy az elmúlt fél évszázadban milyen hallatlanul szokatlan, ingatag, bonyolult, megbízhatatlan és ideiglenes jellegű volt a Nyugat-Európa létét biztosító gazdasági szervezet.” Uo. 37. o.

²⁵ Uo.

letésének körülményeit. Igaz, a könyvnek ez a része csak kiegészíti a jóval hangsúlyosabb gazdasági érveket, mégis a könyv sikeréhez, egyben a heves tiltakozásokhoz ez szolgáltatta az alapot. Lényeges azonban, hogy a két jellemzés nem fedi teljesen a valóságot, ezért a hosszú ideig fennmaradt keynesi vélemény szerencsétlen módon befolyásolta a közvéleményben a békeszerződésről és a felelősségről általa kialakított képet. Főleg a wilsoni portré sikeredett nagyon vitriolosra: *„Amikor közelebről szemügyre vettük Wilsont, első benyomásra megrendült bennünk néhány, de nem valamennyi illúzió [...] Elég volt egyetlen pillantást vetnünk az elnökre, hogy megállapítsuk: bármilyen más adottságokkal rendelkeznek is, lelki alkata távolról sem egy tudósé, mi több, még olyan gyakorlati kultúrával sem igen rendelkezik, ami Clemenceau-t és Balfourt osztályuk és nemzedékük tökéletesen iskolázott úriembereivé teszi.”*²⁶ Keynes nem sok esélyt látott arra, hogy az elnök képes akaratát európai partnereivel szemben érvényesíteni: *„Az óvilág amúgy is megátalkodottan gonosz, kőszívén a legbátrabb kóbor lovag legélesebbre fent szablyája is kicsorbulna. Ámde ez a vak és süket Don Quijote²⁷ olyan barlangba lépett be, ahol az ellenfél kezében volt a suhanó, csillogó penge.”*²⁸ *„De ha az elnök nem volt vágyaink filozófuskirálya, vajon mi volt?”*²⁹ – tette fel a kérdést a szerző. *„Az elnök olyan mint egy nonkonformista, esetleg presbiteriánus lelkész.”*³⁰ Gondolkodásmódja és lelki alkata alapján véve nem intellektuális, hanem teológiai jellegű, ennek a gondolkodásmódnak, érzésvilágnak és kifejezés módjának minden erejével és gyengéjével.” Lényeges megemlítenünk, hogy még mielőtt a könyv nyomdába került, ezt a részt többen kifogásolták Keynes barátai közül. Úgy gondolták – s ezzel egyetértünk mi is –, hogy Keynes alábecsülte az elnököt, s egy-egy jellemvonását túlságosan kihangsúlyozva, hamis képet festett róla. Például nem beszélt arról, hogy Wilson volt az amerikai békedelegációban az egyetlen, aki hajlott volna az együttműködésre, s komolyan érdekelte Európa sorsa. Ennek fényében a Keynes által leírtak se hitelesnek, se méltányosnak nem tűnnek.

A kortársak közül legtöbben mégsem ezt hangsúlyozták, inkább az elmondottak következményeitől tartottak. Elsősorban attól, hogy megmérgezhethi a későbbi kapcsolatot az Egyesült Államokkal, esetleg veszélyezteti az amerikai támogatás jövőbeli esélyeit. Amikor 1919 októberében

²⁶ Uo. 64. o.

²⁷ Kiemelés tőlem – R. V.

²⁸ J. M. KEYNES 2000, 65. o.

²⁹ Uo. 65. o.

³⁰ Kiemelés tőlem – R. V. Ebbe a kifejezésbe kötöttek bele talán a legtöbben. Köztük Arthur Salter 1919. október 14-én kelt levelében. Erre a későbbiekben részletesebben kitérünk.

elkészült a könyv, annak előolvasói sorra megjósolták az amerikai reakciókat. Közülük is Arthur Salter, a Jóvátételi Bizottság Főtitkára tette ezt legvilágosabban, aki addigi tapasztalatai alapján a tapintatot az amerikaiak esetében mindennél fontosabbnak ítélte.³¹ S mivel Keynes neve szorosan összefonódott a nemzetközi hitel-elképzelésekkel,³² így bántó szavai – Salter szerint – kockára tehettek az ilyen tervek megvalósítását.³³ Salternek igaza volt. Azt azonban még ő sem képzelte, hogy évekkel, sőt évtizedekkel később is heves reakciókat vált majd ki a könyvnek ez a része.³⁴

Keynes munkájának valódi mondanivalója azonban csak ezután következik. A szerző Németország háború előtti jólétéből indult ki. Elmagyarázta, hogy a rendkívül élénk külkereskedelem, a számottevő külföldi befektetések és az olcsó, jó minőségű iparcikkek adták a német gazdaság ütőerejét. Ez utóbbiak sikerét nagyrészt a francia–porosz háború eredményeképpen megszerzett gazdag vasérclelőhelyek (Lotaringia) tették lehetővé. A sűrű vasúthálózat is hozzájárult a német gazdaság háború előtti dinamikus fejlődéséhez. Az ellenségeskedések után a szövetségesek célja a német hadigépezet megsemmisítése volt, amit a német gazdaság teljes szétzúzásával kívántak elérni, lehetőleg úgy, hogy későbbi talpra állását is megakadályozzák. Keynes véleménye szerint a békeszerződést ehhez a célkitűzéshez igazították. Az angol közgazdász sorra vette a Németországgal szemben támasztott követeléseket, s mérlegelte azok következményeit. Németország elvesztette kereskedelmi flottája nagy részét, ezzel

³¹ „After several years close working with Americans I am convinced that the greatest of all our difficulties in dealing with them is that, in anything like diplomacy, they think we're too clever for them. They are unsure of themselves and in particular unsure of their representatives (to whom for that reason they give less authority than any country). This will I think certainly be the greatest difficulty of all in getting effective co-operation in the League of Nations.” Arthur Salter levele Keyneshez. 1919. október 14. JMK Vol. XVII. 5. o.

³² Keynes a békekonferencia idején két javaslatot is benyújtott Európa helyreállítására vonatkozólag. Az első az adósságok eltörlését szorgalmazta, a második a kontinens hitelekkel történő talpra állítását indítványozta. Ennek címe *Scheme for the rehabilitation of European credit and for financing relief and reconstruction*. (Ápril 1919) JMK Vol. XVI. 429–436. o. Ezen a két tervezeten kívül Keynesnek számos nem hivatalos elképzelése volt a nemzetközi kölcsön kérdésével kapcsolatban.

³³ „The importance of this is that in all official circles, and with the President himself, you are the man mainly associated with the idea of an international loan, and if that idea is revived this winter any resentment against you is bound to prejudice it.” Arthur Salter levele Keyneshez. 1919. október 14. Uo. 6. o.

³⁴ Egészen az 1920-as évek közepéig fennmaradt a vita, sőt egyes esetekben, ahogy azt lentebb láthatjuk – Paul és Étienne Mantoux esetében – több generáción is átívelt. S akkor még nem beszéltünk az igazán időtálló – a társadalom különböző rétegeiben kialakult és megmerevedett – elképzelésekről.

pezsgő nemzetközi kereskedelmét egy csapásra tönkretették. Elvették tengerentúli gyarmatait, s kisajátították az ott található valamennyi német magántulajdont. A gyarmatok korábban felhalmozott adósságaiért azonban a legyőzött ország továbbra is felelősséggel tartozott.

A német gazdaságot alaposan meglékeltek a szénre és a vasra vonatkozó követelések is. Ezen túl kárpótolnia kellett az észak-franciaországi bányákat a háború alatt elszennvedett káraikért, s egy évtizeden át évi 7 millió tonna szenet tartozott szállítani Franciaországnak. Ugyanakkor Belgium évi 8 millió, Olaszország 4,5 millió tonna szenet követelt. Ehhez járult még Luxemburg igénye, amellyel együtt az összmennyiség elérte az évi 25 millió tonnát. Keynes kiszámolta, hogy ebben az esetben a lakossági igények kielégítésére 78 millió tonna jutna, ami nagyjából a fele a háború előtti fogyasztásnak.³⁵ A szén mellett azonban Németország vasércét is elvesztette, mivel Lotaringiát át kellett adnia a franciáknak. Valójában értelmes magyarázatot nem talált arra, hogy a győztesek mindezt miért tették.

Keynes egyébként nem a jóvátételt ellenezte, csak annak mértékét. A pontos összegről ugyan még jó ideig vitatkoztak, de már a békekonferencián érzékelhető volt, hogy a követelések határa akár a csillagos ég. Keynes ezt elítélte. Az egyik legvitatottabb kérdés az volt, hogy mennyire képesek a németek ezeknek a kötelezettségeknek eleget tenni. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy vajon milyen áron, és mennyi idő alatt mehet mindez végbe. Keynes természetesen a gazdaság egészséges működése mellett tudta csak elképzelni a követelések végrehajtását. Ha Németország mindent likvidál, úgy Keynes számításai szerint talán 3 milliárd dollárt tudott volna fizetni. Németország utóbb megkísérelt nem fizetni. A franciák ezt nem hagyták annyiban, és a belgákkal együtt 1923-ban megszállták a Ruhr-vidéket. Erre válaszul a németek passzív rezisztenciába kezdtek, aminek következtében a márka teljesen elértéktelenedett. A német pénzt Hjalmar Schacht 1923-as tevékenységének köszönhetően, a Dawes-terv közreműködésével 1924-ben stabilizálták. 1929-ben a Young-terv keretében újra mérsékeltek a német kötelezettségeket, s a pontos összeget is meghatározták. Ez a summa nagyon közel állt a keynesi adatokhoz.³⁶

A szerző szerint a helyzet kulcsa az lehetett volna, ha a háborús adósságokat és a jóvátételeket is eltörlik.³⁷ Ez az amerikaiak magatartása miatt

³⁵ Az angol közgazdász figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy Németország másodlagos szénforrásokkal is rendelkezett. Azokkal kapcsolatban azonban nem állnak rendelkezésünkre adatok.

³⁶ 8 milliárd dollár, 5,5%-os kamatra 58 és fél éven át.

³⁷ Keynes ezt a kérdést a békekonferencia idején, 1919 márciusában többször is felvetette, sőt kész tervszöveggel is előrukkolt: „*Memorandum on the Treatment of Inter-Allied Debt*

teljesen kivihetetlen volt. Az angol közgazdász másik javaslata az volt, hogy fogadják a német exportot. Erre se Európa, se az Egyesült Államok nem volt hajlandó.

Az igazság az, hogy Keynes nagyon közel járt az igazsághoz, amikor a könyv elején Wilsont, s rajta keresztül az amerikai oldalt kritizálta. Ugyan más okból – hogy az amerikaiak a jóvátételeket és a háborús adósságokat nem voltak hajlandóak együtt kezelni –, de többek között rajtuk múltott Európa jövője.

Ha a könyv korabeli hatását vizsgáljuk, biztosan állíthatjuk, hogy kevés írás váltott ki olyan heves tiltakozást, mint ez.³⁸ Az amerikai reakciók voltak a legerőteljesebbek. Ezek nagyrésze nem csupán a wilsoni portré miatt kritizálta Keynest; sok esetben a könyv tartalmi részével, főleg a német jóvátétellel kapcsolatban megfogalmazott gondolatokkal sem értettek egyet.³⁹ Keynes az Egyesült Államok reflexióira egy népszerű amerikai havilap, az *Everybody's Magazine* (Mindenki magazinja) hasábjain válaszolt.⁴⁰ Ebben újból kifejtette a békével kapcsolatos álláspontját, és újragondolta az amerikai elnökről festett képet. Elismerte, hogy Wilson volt a konferencián az egyetlen államférfi, aki „tökéletes célokra” törekedett, s „őszintén szem előtt tartotta a világbéke követelményét”.⁴¹

Arising Out of the War. Ebben világosan kimondta, hogy az adósságokat el kell törölni. „It is therefore suggested that the opening of the peace conference, this country should propose to the United States that all debts incurred between the governments and the associated countries...should be cancelled...” (kiemelés tőlem – R. V.) JMK Vol. XVI. 418. o.

³⁸ Eltekintve az amerikai ellenérzésektől, Keynest hazájában és Európa más országaiban is sokan kritizálták. Nemcsak azzal vádolták, hogy elidegeníti az amerikaiakat Európától és az Európával való együttműködéstől, de egyenesen németbarátnak titulálták. Szinte propagandát folytattak ellene. Keynes protestált az ilyen bírálatokkal szemben. 1920 júniusában a *National Review* hasábjain válaszolt arra a cikkre, amelyet Lord Plimouth, a Cambridge-i Egyetem egyik tanára fogalmazott meg ellene. Keynes válasza rávilágít arra, hogy ebben az esetben is szavainak félreértelmezéséről volt szó. JMK Vol. XVII. 19–21. o.

³⁹ Ez a kérdés nyomon követhető a „*Reaction in the United States*” című 2. fejezetben. JMK Vol. XVII. 24–50. o.

⁴⁰ 1920. május 11-én. A cikk fellelhető JMK Vol. XVII. 51–77. o.

⁴¹ Ezt elsősorban az általa tisztelt amerikai tekintélyek kedvéért tette. Allyn A. Youngnak 1920. február 28-án írt levelében a következőképpen magyarázta a vitriolosra sikerült Wilson portrét, „...nem volt tudomásom az elnök betegségről, s annak ellenére, hogy az általam leírtak felfoghatók az elnök elleni támadásként, én inkább magyarázatnak szántam.” (JMK Vol. XVII. 45. o.) A következőképpen módosult az elnökről alkotott kép: „But I do not forget that he, alone amongst the statesmen of Paris, sought ideal aims, and sincerely pursued, throughout the conference, the future peace of the world as his supreme and governing purpose.” (kiemelés tőlem – R. V.) JMK Vol. XVII. 57. o.

A *Javallatok (Remedies)* című szakaszban Keynes továbbra is síkraszállt a békeszerződés felülvizsgálataért.⁴² A nemzetközi kölcsön lehetőségét és a szövetségesek közötti háborús adósságok eltörlését azonban a jelenlegi helyzetben, „*az USA magartatása és Európa helyzete mellett*” utópisztikusnak ítélte.⁴³ A következő és egyben záró passzusban Keynes leszögezte, hogy a békeszerződés revíziója elkerülhetetlen, s hogy Amerika elzárkózása mellett azt lehetetlen végrehajtani.⁴⁴

A fent említett amerikai magazinban 1920 novemberében André Tardieu, Clemenceau jobbkeze indított támadást Keynes ellen. *The Treaty and its Critic* (A békeszerződés és annak bírálata) című írásában azzal vádolta az angol közgazdászt, hogy túlságosan elkötelezett a német nézőpontnak. Az amerikai kritika folyamatosan napirenden maradt a hetente megjelenő *Saturday Evening Post* hasábjain.⁴⁵

Bernard M. Brauch, a békekonferencia egyik amerikai delegáltja *The Making of the Reparation and Economic Sections of the Treaty* címmel könyvet jelentetett meg. A munka egyértelmű válasz volt Keynes munkájára. Brauch megmagyarázta, hogy az amerikai delegáció miért hagyta jóvá a békeszerződést. A könyv olyan, mint egy védőbeszéd. Keynes a *Manchester Guardian* hasábjain ismertette és értelmezte az amerikai szerző írását.⁴⁶

A békeszerződés gazdasági következményeivel kapcsolatos reakciók folyamatosan felbukkantak az 1920-as évek közepéig, egyes esetekben még azon túl is. Keynes egyik fő kritikusa Étienne Mantoux⁴⁷ például apját

⁴² „*For my own part I hold with increasing conviction that the revision of the treaty is the necessary and inevitable first step forward.*” JMK Vol. XVII. 76. o.

⁴³ „*In the book which I wrote nearly a year ago I proposed various other remedies, including international loan and the cancellation of war debt between Allies. I believe that these, perhaps utopian, plans were of value a year ago; [...] But I concede that this moment of time the attitude of the United States and the actual condition of Europe have combined to render them impracticable.*” JMK Vol. XVII. 76–77. o.

⁴⁴ „*This revision is bound, as matters now are, to be primarily the affair of Europe. But it will be a disaster for the world if America isolates herself. I do not regret that the Congress of the United States has repudiated the Treaty of Paris. But I pray that out of the ashes of this treaty and out of the embryonic shapes of the present League of Nations, a new settlement and a new League may even now arise which will command the allegiance of all man.*” JMK Vol. XVII. 77. o.

⁴⁵ A cikkek szerzője egy amerikai gazdasági szakember, Alonzo E. Taylor.

⁴⁶ Erről részletesebben lásd: JMK Vol. XVII. 91–100. o.

⁴⁷ Paul Mantoux fia, aki azt állította, hogy Keynes soha nem vett részt a Négyek Tanácsának ülésén, ezzel cáfolva a Clemenceau-ról és Wilsonról írt jellemrajzok eredetiségét. P. Mantoux állítására egy olyan munkában hivatkoztak, amely amerikai küldöttek nyilvános előadásait gyűjtötte egybe *What Really Happened at Paris* címmel. A hivatkozást a *The Times* hozta nyilvánosságra, amikor a fenti könyvet ismertette 1921. május 21-én. Keynes felháborodott levelét a New York-i *Evening Post* június 2-án a szóban forgó hivatkozással együtt, teljes terjedelmében leközölte.

követve bírálta a könyvet. A fiatal francia közgazdász *A karthágói békeszerződés, avagy Mr. Keynes gazdasági következményei*⁴⁸ (1946) című művében két szempontból kritizálta az angol szerzőt. Az egyik a német fizetőképesség kérdése, amelyet a francia szakember szerint Keynes alaposan alábecsült. Ebben a kérdésben ugyan nehéz igazságot tenni, az azonban bizonyos, hogy az angol közgazdász legfőbb argumentumával, vagyis hogy a németek az erősen protekcionista országokba képtelenek voltak szállítani, Mantoux nem tudott mit kezdeni. A másik: a francia közgazdász úgy gondolta, hogy a franciákat nem a Keynes által hangoztatott szélsőséges nemzeti érzések és a bosszú vezérelte a németekkel szemben folytatott politikájukban. Mantoux szerint Franciaország csupán meg akarta akadályozni az 1870 óta folyamatosan érzékelhető német agresszió fennmaradását. A másik, hogy a franciák nem érezték magukat biztonságban a németek demográfiai fölénye miatt.

Az egyik legnagyobb skandalum éppen Étienne Mantoux apja, Paul Mantoux véleménye miatt bontakozott ki. A francia ipari forradalom történésze azt állította, hogy Keynes soha nem vett részt a Négyek Tanácsának rendes ülésén („*Mr. Keynes never attended a regular session of the Council of Four*”⁴⁹). Ezt az információt C. H. Haskins felhasználta egy cikkében, s arra utalt, hogy Keynes leírása a Négyek Tanácsáról hiteltelen. Haskins cikke a *What Really Happened at Paris* című könyvben jelent meg, amely a békekonferencia amerikai küldötteinek nyilvános előadásait gyűjtötte egybe. A szóban forgó hivatkozás a könyv ismertetése kapcsán, a *The Times* 1921. május 21-i számában kapott nagyobb nyilvánosságot. Keynes természetesen reagált a vádra; felháborodott levelét június 2-án a New York-i *Evening Post* – a Mantoux-ra való hivatkozással együtt – teljes terjedelmében leközölte.

Keynes munkája tehát a korban egyedülálló figyelmet kapott. Nehéz azonban megítélni, hogy vajon mennyiben befolyásolta az események menetét.⁵¹ Az érthető, hogy Keynes neve a könyv megjelenését követően nem

⁴⁸ MANTOUX 1946.

⁴⁹ Valójában ezen a szón múltott a félreértés.

⁵⁰ Paul Mantoux a konferencia hivatalos értelmezője *Proceedings of the Council of Four* című fejezetének bevezetője.

⁵¹ Keynes munkájával kapcsolatban többen felvetették, hogy a közgazdász az amerikaiakkal való kapcsolat jövőjét veszélyezteti, s hogy eljuttassa a későbbi amerikai támogatás lehetőségét. Chamberlain, akinek Keynes személyesen dedikált egy példányt *A békeszerződés gazdasági következményeiből*, 1919. december 22-én kelt levelében ezt fel is róttá a szerzőnek. Keynes véleménye azonban teljesen egyértelmű volt: „*As regards the effect on the Americans, I should be very sorry if I were to make a difficult position worse. But in this realm who can predict the final reactions of his words? The policy of humbugging*

mutatott jól a brüsszeli konferenciát életre hívó memorandumon, de vajon befolyásolt-e olyan horderejű fejleményeket, mint az USA kimaradása a Népszövetségből – tették fel a kérdést a kortársak. Érdemben valószínűleg nem, mégsem elhanyagolható, hogy a Keynes által Európáról és annak jövőjéről alkotott kép hosszú időre felborzolta a kedélyeket. Véleményem szerint azok a reflexiók, melyek az angol közgazdász könyvével kapcsolatban felszínre kerültek, éppen olyan jól érzékeltetik Európa kilátásait, mint maga *A békeszerződés gazdasági következményei*.⁵²

Az első világháború következtében kialakult helyzetről és annak orvoslásáról Gerard Vissering, a holland jegybank elnöke több alkalommal is kifejtette véleményét. Legrészletesebben a *Nemzetközi gazdasági és pénzügyi problémák*⁵³ című munkájában fogalmazta meg rekonstrukciós elképzeléseit. A könyv 1920-ban jelent meg Londonban, Amszterdamban és Hágában. Ezt megelőzően az aranykérdésről írt hosszabb tanulmányt,⁵⁴ de a legrangosabb nemzetközi és holland folyóiratokban is folyamatosan cikkezett.

A háború végétől jó néhány éven keresztül rendkívül aktív diplomáciai tevékenységnek köszönhetően létrejött az első olyan nemzetközi összefogás, mely a háború során kialakult problémák kezelésére próbált megoldást találni. Ennek kézzelfogható eredményeként ült össze az 1920. őszi Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencia. A holland bankelnök ennek a szimpóziumnak az egyik alelnöke volt, és a valutakérdéssel kapcsolatban tartott hosszú, alapos, minden részletre kiterjedő előadást.⁵⁵

Vissering elképzeléseinek vizsgálata során két lényeges körülményt kell figyelembe venni. Egyrészt, hogy a bankelnök Hollandiában, egy semleges országban tevékenykedett. Ebből következett, hogy a politikai befolyás által szinte érintetlenül maradt gazdaság és pénzügyek terén jó-

with the Americans has been given a good trial and has not been a brilliant success. Who can say but that the candid expression of views sincerely held may not open their eyes in the long run more effectively than oceans of semi-sincere platform sentiment. Tehát Keynes úgy gondolta, hogy az őszinteséggel nagyobb az esély arra, hogy célba érnek. Levél Austen Chamberlaintől Keynesnek. 1919. december 22. és a válasz 1919. december 28. JMK. Vol. XVII. 10–14. o.

⁵² Fontos utalni arra, hogy Keynes munkáját és annak következményeit még napjainkban is többféleképpen értékeli. Így Majoros István egyik legújabb könyvében azt állítja, hogy Keynes munkája nem hiteles, s ezért kimondottan káros következményeket okozott. Kutatásai ugyanis egyértelműen alátámasztják, hogy gazdasági és pénzügyi kérdésekkel – szemben az angol közgazdász állításaival – már az első világháborút megelőzően sokat foglalkoztak. Részletesen lásd MAJOROS 2004, 160–163. o.

⁵³ VISSERING 1920, 107. o.

⁵⁴ VISSERING 1919.

⁵⁵ LN 1920, 41–70. o.

val szabadabban mozgott, mint háborús országbeli kollégái. Ezt a különleges helyzetét Európa és az USA is felismerte, így szívesen fogadták akár partnerként, akár közvetítőként.

A másik figyelmet érdemlő körülmény Vissering személyiségéből következett. Vissering szigorúan racionális alapon gondolkodó és következetes pénzügyi szakember volt, aki roppant körültekintően járt el, ha egy probléma gyökerét kellett feltárnia. E mellett kiváló elemző készséggel rendelkezett, és jó előadó volt. A világos, érthető és jól követhető beszéd és írás volt az egyik legfőbb erőssége. Úgy tudta megfogalmazni a különböző kérdéseket, hogy azokat mindenki megértse. Ez a másik oka annak, hogy Vissering elképzelései eljuthattak a korszakban mindazokhoz, akik a háborút követő helyzet megoldása terén fontosak lehettek, s azokhoz a hét-köznapi emberekhez is, akiket csak egyszerűen a saját sorsuk érdekelt.

Vissering a háborút követő helyzetértékelése során a leglényegesebb tényezőket két csoportba gyűjtötte. Az egyik csoportba kerültek a kevésbé kézzel fogható faktorok. Ilyen volt a helytálló információk hiánya, a határozatlanság, a folyamatos habozás, az önzés és szűkkeblűség minden olyan esetben, amikor összefogásra lett volna szükség.

A bankelnök a másik csoportba a válság konkrét elemeit sorolta. Ezek közül is első helyre tette azt a mesterségesen létrehozott vásárlóerőt, amely a háború során a roppant méretű kiadások kiegyenlítésére szolgált. Ezzel a tényezővel szinte minden elemző számolt a korszakban. A folyamatosan és korlátok nélkül kibocsátott pénznek a veszélye ismert volt közgazdász berkekben. Ennek ellenére a legtöbb országban a fegyvernuygvást követően is fenntartották a bevétel mesterséges létrehozásának gyakorlatát, melynek következménye az árak gyors és nagymértékű emelkedése lett. A probléma mértéke ugyan helyenként nagyon különböző volt, ám a háborús országokban kivétel nélkül megfigyelhető volt, és enyhébb formában a semleges országokban is jelen volt.

A holland bankelnök helyzetértékelése során a világgazdaság rendszerének szétesésére és az ebből fakadó szerteágazó problémákra is felhívta a figyelmet. Ezzel ugyan nem fogalmazott meg semmi újat, mégis hozzájárult a kérdés tudatosításához.

Vissering rekonstrukciós elképzeléseit öt (4+1) pontban foglalta össze. (1.) Véleménye szerint a világgazdaság rendszerének helyreállítása érdekében a mesterségesen létrehozott bevételt, vásárlóerőt fel kell számolni. Ezt a gazdasági-, pénzügyi talpra állás egyik alapvető feltételének tekintette. Az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország, Németország és Ausztria pénzügyi helyzetének elemzésén keresztül tette szem-

léletessé a nem kontrollált állami kölcsönök következményeit. Az égbe szökő árak, az abszolút értéküket tekintve egyre alacsonyabb jövedelmek a gazdaságin túl társadalmi problémákat is előidéztek valamennyi országban. A külső pénzügyi támogatás pedig ezekben az esetekben csak az adósságok növelésére szolgált. Így az egyetlen megoldást a mesterségesen fenntartott bevételek megfélemezése jelentheti. A határozatlanság és a hezitálás ebben a kérdésben Vissering szerint nem engedhető meg.⁵⁶

A bankelnök következő ajánlata (2.) a fennálló adósságok felülvizsgálataira vonatkozott. Ebben a kérdésben Vissering egyetértett azzal az elképzeléssel, melyet legkorábban és legnyomatékosabban J. M. Keynes fejtett ki *A békeszerződés gazdasági következményei* című munkájában. Nevezetesen azzal, hogy az adósságok mértékének nem szabad irracionálisnak lenniük. Ha ugyanis az adós nincs abban a helyzetben, hogy tartozását visszafizethesse, a szerződés mit sem ér. Vissering utalt azokra a körbe tartozásokra is, melyek az adósságok tekintetében kialakultak; arra, hogy míg az egyik adós nem fizet, addig a másik sem tud, illetve arra, hogy a mértéktelen, valóságtól elrugaskodott követeléseknek milyen negatív hatásuk lehet egy ország gazdasági teljesítőképességére. Vissering tehát Keyneshez hasonlóan úgy gondolta, hogy az adósságok tekintetében rövid távon a mértékletesség a legcélravezetőbb magatartás. Hosszú távon azonban az adós országoknak a világkereskedelemben való ismételt bekapcsolódása lehet a kölcsönök visszafizetésének egyetlen eszköze.⁵⁷

(3.) Olyan általános hitelszervezetet kell létrehozni, melybe a világ valamennyi országának pénzügyi és gazdasági forrásai bevonhatók – érvelt Vissering. Ebből az alapból a háború következményeitől leginkább szenvedő országokat kell segíteni, hogy képesek legyenek talpra állni, és vásárlóként újból megjelenni a világpiacon. Amíg ez nem következik be, addig nincs helye versenynek, profitorientáltságnak és rivalizálásnak a hitelt kibocsátók részéről – vélte a holland szakember.⁵⁸

A kölcsönök kérdése Visseringnél az egyik legalaposabban tárgyalt probléma, amely 1919 tavaszától egyre gyakrabban volt terítéken. Legfontosabb partnere ebben a témában Frank Arthur Vanderlip,⁵⁹ a New York-i

⁵⁶ VISSERING 1920, 28–34. o.

⁵⁷ Uo. 34–37. o.

⁵⁸ Uo. 38–48. o.

⁵⁹ Frank Arthur Vanderlip (1864–1937) az Illinois állambeli Aurórában született. Húszas évei környékén a *Chicago Tribune* riportere és rövid ideig pénzügyi szerkesztője lett. A *Tribune*-nél töltött évek alatt a pénzügyi témákról szóló írásai szereztek neki hírnevet. Ugyanakkor politikai gazdaságtant is hallgatott a Chicago-i Egyetemen, ezért eljött a *Tribune* című laptól, s az *Economist* szerkesztője lett. Ezután a Chicago-i

National City Bank elnöke volt, akivel kísértetiesen hasonló elképzeléseket vallottak. A felmerülő problémák a következők voltak: ki lehet támogató és ki támogatott; abban az esetben, ha nem nyersanyaggal, élelmiszerral támogatnak egy rászoruló országot, akkor vajon melyik valutát használják az elszámolások alkalmával; s a támogatott milyen garanciákat nyújthat adóssága visszafizetésére.

(4.) A barter rendszer⁶⁰ bevezetését Vissering átmeneti jelleggel ugyan, de rendkívül lényegesnek tartotta. Az erős nemzeti valutával pillanatnyilag nem rendelkező, és külkereskedelemre utalt országok számára lehetővé kell tenni, hogy gazdaságukat működtetni tudják. Ezt a kérdést rendkívül részletesen és roppant világosan fejtette ki a bankelnök. Talán ebben a részben érezni leginkább, hogy valamennyi olvasóját meg kívánta szólítani és meg kívánta győzni. Ennek megfelelően hosszasan magyarázta a tranzakciók forgatókönyvét és az év végi elszámolások menetét.⁶¹ Vissering utolsó (5.) pontként, kizárólag az első négy megvalósulását követően, a legnehezebb helyzetben lévő valuták és árfolyamok helyreállítását fogalmazta meg.

A holland bankelnök már 1919 tavaszától foglalkozott a nemzetközi összefogás gondolatával. Ennek jegyében állította fel öt pontba foglalt rekonstrukciós elképzelését is. A *Nemzetközi gazdasági és pénzügyi problémák* című munkában külön fejezetet szentelt ennek a kérdésnek.⁶² Pontról pontra bebizonyította, hogy a talpraállás, a világgazdaság reorganizációja általános összefogás nélkül nem valósítható meg. Kiemelte ebben a semle-

Nemzeti Bank elnökének magántitkáraként dolgozott. Két hónappal később a pénzügyminisztérium titkári asszisztense lett, és a kormány pénzügyeivel foglalkozott. Több fontos pozíciót is felajánlottak neki, 1898-ban például a spanyol-amerikai háborús kölcsön kezelését, de visszautasította őket. A Pénzügyminisztériumnál ledolgozott négy év után a National City Bank alelnöke lett New York-ban. Mielőtt elfoglalta a posztot, ellátogatott az összes európai fővárosba és tanulmányt készített az európai pénzügyekről. Utazása során anyagot gyűjtött egy üzleti témájú cikksorozathoz, amely a *Scribner's Magazine*-ban jelent meg „Az amerikai kereskedelmi invázió” címmel. Ezt később könyv formájában is kiadták, és több nyelvre lefordították. 1909-ben a National City Bank elnökének választották. Több nagyvállalat és szervezet igazgatója és vagyongazdálkodója volt New York-ban, Washingtonban és Chicagóban. (BOOTH 1914.) Legismertebb munkái: *What happened to Europe?* MacMillan Co., New York, 1919. Egyéb ismert művei: *What next in Europe?* New York, Harcourt, Brace and Company, 1922.; *Reconstruction, National City Bank of New York*, New York, 1918.; *VANDERLIP* 1920.

⁶⁰ Termékcseré: az egyik jószág közvetlen cseréje egy másikra, a pénz mint közvetítő eszköz alkalmazása nélkül. SAMUELSON-NORDHAUS 1992, 1299. o.

⁶¹ VISSERING 1920, 48–55. o.

⁶² Uo. 81–87. o.

ges országok szerepét, amelyek gazdasági értelemben elég erősek maradtak, sőt a háborút követően általában meg is erősödtek.

Vissering a nemzetközi összefogás gondolatának elfogadtatása és a komoly helyzetfelmérés céljából nemzetközi konferencia összehívására tett javaslatot, amelyet minél több ország bevonásával kívánt megszervezni. Elsősorban nem politikusok és államférfiak meghívását kezdeményezte, hanem közgazdászokét és bankárokét, akik a megoldásra váró kérdésekben a legjáratosabbak. Röviden összefoglalta a legfontosabb lépéseket, melyeket nézete szerint mielőbb meg kell tenni. Első helyen említette a mesterséges vásárlóerő létrehozásának megállítást, mivel úgy gondolta, hogy rekonstrukciós intézkedésekről csak ezt követően van értelme beszélni. Azt javasolta, hogy a termékcsereiben érdekelt országok vegyék fel a kapcsolatot a kérdésben szintén érdekelt szomszédokkal, s amennyiben ez a folyamat elhúzódna, úgy a semleges országok közvetítőként segídkezzenek. Mindkét indítvány az államok önálló kezdeményezését feltételezte. Majd Vissering olyan kérdéseket sorolt fel, melyekről közösen kell dönten. Ilyen volt a kölcsönök felülvizsgálatának kérdése és a hitelek kibocsátásának feltételei; ezeket azonban a bankelnök nem fejtette ki.

Vissering 1919 tavaszától több nem hivatalos, 5–6 fős mini-konferencián vitatta meg elképzeléseit külföldi kollégáival. 1919. október 13–14-én amerikai, angol és francia tárgyalópartnerekkel elfogadták a rekonstrukciós folyamat során nélkülözhetetlen nemzetközi összefogás elvét. November 2–3-án svéd, norvég, dán és svájci kollégákat vontak be a tárgyalásokba, akik szintén csatlakoztak a kooperáció gondolatához. Miután a gazdasági és a pénzügyi szakemberek megegyeztek élszóban egy széles alapokon nyugvó nemzetközi összefogás szükségességéről, memorandumot fogalmaztak meg. Az iratot 1920 januárjában a világ szinte valamennyi kormányához eljuttatták, aminek eredményeképpen 1920. szeptember 24. és október 8. közt sor kerülhetett a Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferenciára.

Vissering 1919–20-ban rendkívül tevékeny volt a nemzetközi gazdasági és pénzügyi életben. Személyes ambíciói és szakmai elképzelései Európa rekonstrukciója tekintetében ekkor valóban meghatározók voltak.

Felhasznált irodalom

- ALDCROFT 2002 = ALDCROFT, Derek H.: The European Economy 1914–2000. (4th Edition) Routledge, London, 2002.
- BOOTH 1914 = BOOTH, Charkes Edwin: The Vanderlip, Van Derlip, Vander Lippe Family in America. New York, 1914.
- EICHENGREEN 1992 = EICHENGREEN, Barry: Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939. Oxford University Press, New York, 1992.
- JMK = Collected Writings of JOHN MAYNARD KEYNES
- KEYNES 2000 = KEYNES, J. M.: A békeszerződés gazdasági következményei. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000.
- LEAGUE OF NATONS 1920 = LEAGUE OF NATIONS: International Financial Conference Brussels, 1920. Proceedings of the Conference. Volume II. Verbatim Record of the Debats. Harrison and Sons, London, 1920.
- LEAGUE OF NATIONS 1925 = LEAGUE OF NATIONS: Memorandum on Balance of Payments and Foreign Trade Balances, 1910–1924. Geneva, 1925.
- MAJOROS 2004 = MAJOROS István: Vereségtől a győzelemig. Franciaország a nemzetközi kapcsolatok rendszerében (1871–1920). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2004.
- MANTOUX 1946 = MANTOUX, E.: The Charthaginian Peace or the Consequences of Mr. Keynes. Oxford University Press, London, 1946.
- NÉMETH 2005 = NÉMETH István (szerk.) 20. századi Egyetemes Történet II. (Európán kívüli országok). Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- SAMULESON - NORDHAUS 1992 = SAMUELSON, Paul - A. NORDHAUS, William D.: Közgazdaságtan. 3. kötet Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992.
- SVENNILSON 1954 = SVENNILSON, I.: Growth and Stagnation in the European Economy. United Nations, Geneva, 1954.
- VANDERLIP - WILLIAMS 1920 = VANDERLIP F. A. - WILLIAMS, John: The Future of our Foreign Trade, a Study of our International Balance in 1919, New York, 1920.
- VISSERING 1919 = VISSERING, Gerard: Het Goudvraagstuk. Amsterdam, 1919.
- VISSERING 1920 = VISSERING, Gerard: International Economic and Financial Problems. Macmillan&Co.Ltd, London, 1920.
- WITHERS 1917 = WITHERS, Hartley: England's Financial Position. Macmillan and Co, London, 1917.

AZ ALSÓ–DUNA-VÖLGYI DUNA MENTI KISVÁROSOK
MEZŐGAZDASÁGA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT
DUNAFÖLDVÁR MEZŐGAZDASÁGA AZ 1930-AS ÉVEKBEN

Célok és felhasznált források

A tanulmány célja, hogy bemutassa Dunaföldvár mezőváros mezőgazdasági rendszerét a két világháború közötti időszakban. Alapvető forrásként a korszakban tartott 1934–35-ös nagy mezőgazdasági összeírást használtam. A birtokstruktúrára vonatkozó adatok összegyűjtése és elemzése után elsősorban a mezőgazdaság állapotáról kaphatunk információkat, valamint ugyanez mondható el a művelési eszközökről is. A művelési ágak szerinti megoszlásból, a termesztett növények és a tenyésztett állatok vizsgálatából az alapvető termékstruktúrára következtethetünk.¹ A korszakban tartott három népszámlálás (1920, 1930, 1941) adataiban a mezőgazdasági népesség alapvető változásainak irányát kerestem.

A statisztikai források mellett alapvető szakirodalomként használtam a Töttös Gábor által szerkesztett Dunaföldvár történetéről szóló monográfia korszakra vonatkozó fejezetét.² Emellett fontos kiegészítő információkat tartalmaztak a korabeli országos mezőgazdasági állapotokat feldolgozó könyvek és tanulmányok,³ valamint a speciális részegységekre koncentrááló agrár szakirodalom is.⁴

Dunaföldvár az első világháború után

Az első világháború, és elsősorban annak elvesztése súlyos gazdasági és társadalmi kihívásokat jelentett Magyarország számára. Tolna vármegye az 1918–19-es általános zűrzavarból az idegen csapatok pusztítását

¹ A mezőgazdasági statisztika legnagyobb hibáját már az adatfelvétel készítői és a korabeli szerkesztők is jelezték, hogy az adatszolgáltatás nem volt korrekt. Az adatfelvételkor a gazdák eltitkolták bizonyos javaikat, különösen az állatok terén vallottak be kevesebbet a ténylegesnél.

² A fejezetet Götzinger Károly írta.

³ Itt Gunst Péter munkáit emelném ki.

⁴ Különösen fontos volt számomra a Magyarországon honos állatok tenyésztéséről szóló agrárszakirodalom.

átvészelt. Az ország közepén elhelyezkedő kicsi vármegye sem gazdasági, sem katonai szempontból nem bizonyult érdekesnek és értékesnek a megszálló csapatok számára. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság csapatai csak a megye déli csücskét foglalták el a Baja – Bonyhád vasút vonaláig. Tolna megyében a budapesti kormányzat hatalma érvényesült mind a köztársaság, mind a Tanácsköztársaság fennállása idején. 1919. március 21-e után Tolna megyében komoly ellenállás alakult ki a proletárdiktatúrával szemben. Szamuely Tibor páncélvonatával és a Vörös Hadsereg rendfenn tartó alakulataival többször is megfordult a térségben, hogy a megyei felkeléseket leverje.⁵ Az „ellenforradalom”⁶ biztos bázisának számított a Dél-Dunántúl, így 1919. augusztus 9-én Horthy Miklós ide költöztette át a Nemzeti Hadsereg főhadiszállását, de Dunaföldvárt román csapatok szállták meg. Az 1919. augusztus 4-én Budapestig előrenyomuló román hadsereg dunántúli csapatainak biztosítása érdekében hídfőállást létesített Dunaföldváron. A katonai kormányzást ugyan bevezették a községben, de ez a Nemzeti Hadsereg közelsége és a megszálló kontingens minimális létszáma miatt közel sem volt annyira „hatékony”, mint a Duna-Tisza közén vagy a Tiszántúlon. A párizsi békekonferencia rendelkezései értelmében a románok november 14-én vonultak vissza a Tisza mögé. Ettől az időponttól kezdve Dunaföldvár is a Horthy Miklós vezette Nemzeti Hadsereg fennhatósága alá tartozott. A különítményesek⁷ akcióitól eltekintve Tolna vármegyében viszonylagos béke volt. Az idegen csapatok rövid ideig tartó megszállása és a korlátozott szállítási lehetőségek megmentették Dunaföldvár gazdaságát, az ipari üzemek berendezései, a szállítóeszközök, az állatállomány, a gépek jelentős része megmaradt.⁸ A Trianonban rögzített állapotok 1921. szeptembertől álltak fenn, Magyarország területileg ekkor lett újra szuverén állam, bár kisebb kiigazítások még ezek után is történtek. A városok jogi státuszát ekkor rendezték, és bizonyos mértékig racionalizálták a rendszert, valamint csökkentették az igazgatási apparátus nagyságát. Tolna azon kevés vármegyék közé tartozott, melyet nem csonkítottak meg a trianoni határok, ezért itt a minimális változtatásoktól és kiegészítésektől eltekintve a megye élete a régi mederben folyt tovább. A trianoni békediktátum nem érintette a megye területét, a megye szerves

⁵ GÖTZINGER 2002, 164–165. o.

⁶ Az „ellenforradalom” jelző nem szerencsés, de maga a rendszer is hangsúlyozta e tulajdonságát, ezért ezt használok. Erről bővebben lásd: ORMOS 1998, 62. o.

⁷ Prónay Pál tiszti különítménye tevékenykedett Tolna vármegyében, bár Dunaföldváron tevékenységük csak minimális volt. Erről bővebben lásd: DOBOS 1992, 419. o.

⁸ A szállítóeszközöket és az állatállományt nagyobb veszteségek érték, de közel sem beszélhetünk a terület gazdasági kirablásáról.

gazdasági és politikai egysége megmaradt. A gazdaság újraindítását a régi alapokon könnyen megvalósították, ezért Dunaföldvár viszonylag gyorsan pótolta a mérsékelt háborús veszteségeket.

Dunaföldvár lakossága és a mezőgazdaság

Az 1920-as évek elején a háborús vereség és a régi rendszer szétesése után az élet újraindítása volt a legfontosabb feladat. A város mezőgazdasága könnyen pótolta a háborús veszteségeket. A szántóföldi termelés helyreállítása önellátást biztosító alacsony szinten viszonylag gyorsan megoldható, és ugyanilyen gyorsan regenerálódik a szárnyasok állománya is. Az igazi problémát a nagyállatállomány hiánya jelentette, mivel sem igaerejűkre, sem a szervestrágya-mennyiségre nem lehetett számítani. A szarvasmarha- és a lóállomány regenerálódásához⁹ az első világháborúhoz hasonló pusztítás után legalább tíz évre volt szükség. Ugyanilyen helyzetben voltak a helyi gyümölcsösök is, mivel az elpusztított fák helyére telepített újaknak legalább öt évre volt szükségük a termővé éréshez. Az elavult és kiszállított¹⁰ mezőgazdasági gépállományt az országos trendnek megfelelően Tolnában is az 1920-as évek közepétől pótolták a népszövetségi kölcsön tőkéjéből. A város mezőgazdasága az 1930-as évekre heverte ki teljes egészében a háborús pusztításokat.

A két világháború közötti Magyarországon a mezőgazdaság adott munkát az emberek legnagyobb részének, és a legtöbb településen fő gazdasági ágazatnak számított. Országos szinten a mezőgazdaságból élők részaránya az 1920-as 55,8%-ról 1941-re¹¹ 49,2%-ra csökkent. Dunaföldváron a mezőgazdasági népesség a helyi sajátosságokból eredően csak távolabbról követte az országos tendenciát, sőt ellentétes mozgásokat is megfigyelhetünk.

1. táblázat: A mezőgazdaságból élők aránya Dunaföldváron a korabeli népszámlálások alapján

Év	Mezőgazdaság (fő)	Összlakosság (fő)	Arány (%)
1920	6.994	11.733	60
1930	6.335	11.340	56
1941	6.589	11.480	57

⁹ E kettőnek ártott a legjobban a román megszállás.

¹⁰ Minimális mennyiséget szállítottak el a románok Dunaföldvár környékéről, mert nem volt megfelelő szállítási kapacitásuk. Erről részletesen lásd: GÖTZINGER 2002, 168. o.

¹¹ A trianoni határookra vonatkozó adat.

2. táblázat: Az összlakosság és a mezőgazdasági népesség változásai a népszámlálások alapján

<i>Időszak</i>	<i>Mg.-i népesség vált. (%)</i>	<i>Összlakosság vált. (%)</i>
1920–30	-9	-3
1930–41	4	1
1920–41	-6	-2

A táblázatok adataiból látszik, hogy Dunaföldvár lakossága a két világháború között szinte változatlan maradt. A mezőgazdaságból élők aránya és annak változása ezzel szemben változatos képet mutatott. 1920 és 1930 között létszámuk az abszolút számokat tekintve 9%-kal csökkent, a mezőgazdaságból élők részaránya ezzel párhuzamosan 60%-ról 56%-ra esett vissza. Az 1920-as évek népességváltozása a mezőgazdaság szempontjából egyenesen csökkentést mutat. A mezőgazdasági népesség ilyen arányú csökkenésére két infrastrukturális beruházás adja meg a magyarázatot. 1922–28 között pótlólagos vízrendezési munkálatok keretén belül a használaton kívüli gemenci téli kikötőt végleg felszámolták, a Bogyiszlói-Dunaágot pedig leválasztották a folyóról.¹² A 40 km² nagyságú holtág vízrendezési munkálatai stabil megélhetést biztosítottak a környékbeli nincstelenek számára, akik a mezőgazdasági idénymunka helyett a gátépítést választották.

1928-ban megkezdődött a dunaföldvári híd építése. A partvédő művek átalakítása és a hídépítés szintén sok építőmunkást foglalkoztatott. A hidat 1930-ban átadták, de a dunaföldvári vízrendezési munkálatok 1935-ig elhúzódtak, így a földmunkások jelentős része nem tért vissza a primer szektorba.¹³ Az 1930-as években megváltozott a helyzet, a mezőgazdasági foglalkoztatottak arányának változása szembefordult az országos trenddel. A mezőgazdaságból élők aránya abszolút számban 4%-kal, arányában pedig 1%-kal növekedett. A nagy gazdasági világválság és a nagy infrastrukturális beruházások elmaradása fordította meg az 1920-as évek folyamatát, emellett a Gömbös-kormány mezőgazdaságot támogató intézkedései következtében sokan visszatértek eredeti foglalkozásukhoz.

Dunaföldvár birtokstruktúrája

Egy terület mezőgazdaságának elsődleges meghatározó tényezője a birtokstruktúra. A két világháború között a mezőgazdasági tőkeállomány

¹² DOBOS 1992, 442. o. és POGONYI 1929, 203. o.

¹³ GÖTZINGER 2002, 170–173. o.

85%-át a termőföld tette ki.¹⁴ A szántóföldi termelés esetén hatványozottan érvényesül a méretgazdaságosság elve, de vannak speciális piaci lehetőségek, amelyeket kihasználva egy kisbirtokos is megélhetett a földje jövedelmeiből. A két világháború között Magyarországon még döntően a hagyományos szántóföldi gabonatermesztés folyt, ezért is lényeges a birtokkoncentráció vizsgálata. A statisztikai adatok elemzése során az adatok könnyebb kezelhetősége végett összevonásokat¹⁵ alkalmaztam a kategóriák között. Az összevonások után a következő kategóriákat hoztam létre: 1 holdnál¹⁶ kisebb szántó nélküli, 1 holdnál kisebb szántós, 1-5 holdas, 5-50 holdas, 50-100 holdas, 100-500 holdas, 500-1000 holdas és 1000 hold feletti.

3. táblázat: A dunaföldvári földbirtokok száma nagyságcsoportok szerint 1935-ben

Nagyságcsoportok (hold)	Földbirtokok száma (db)	Arány (%)
1 alatti	496	17,70
1 alatti szántóval	313	11,17
1-5	1.164	41,54
5-50	808	28,84
50-100	18	0,64
100-500	1	0,04
500-1000	0	-
1000 felett	2	0,07
összesen	2.802	100

4. táblázat: A dunaföldvári földbirtokok száma területük alapján 1935-ben

Nagyságcsoportok (hold)	Földbirtokok területe (hold)	Arány (%)
1 alatti	196	1,06
1 alatti szántóval	237	1,28
1-5	2.943	15,84
5-50	9.986	53,76
50-100	1.227	6,61

¹⁴ TÓTH 1987, 86. o.

¹⁵ Az 5-10, a 10-20 és a 20-50 holdas csoportokat minden táblázatban összevontam egy 5-50 holdas kategóriává, mivel a statisztika néhol ezt önkényesen megteszi. Ugyanezt tettem a két legfelső kategóriával is, így én csak az 1000 hold feletti csoportot alkalmazom, ezzel szemben az összeírásban egy 1000-3000 és egy 3000 hold feletti csoport található.

¹⁶ Az 1935. évi mezőgazdasági összeírás a katasztrális holdat használja (1 k. hold = 1597 négyszögöl = 0,575 hektár), a tanulmányban szereplő minden „hold” megnevezés katasztrális holdat jelent.

100-500	106	0,57
500-1000	0	-
1000 felett	3.880	20,89
összesen	18.575	100

A földbirtokok számát tekintve az első három kategória részaránya kiemelkedő. Ez egy városi sajátosság, ami részben az 1920. évi Nagyatádi-féle földreformnak a következménye.¹⁷ A városi nincstelenek nagy tömege igényelt földet Dunaföldváron, de a felosztható terület korlátozott volta miatt a legtöbben csak egy házhelyet kaptak kerttel.¹⁸ A törpebirtokosok számát növelte az 1919-22 között a Délvidékről menekülők csoportja. E csoport tagjai elsősorban Baján vagy Szekszárdon próbáltak meg letelepedni, de egy kisebb részük északabbra is eljutott. Az ő számuk tovább növelte a nincstelen igénylők számát. Az itt élők azonban kihasználhatták a városi piac biztosította értékesítési lehetőségeket, és a legtöbbjük zöldség és gyümölcsstermesztésre specializálódott. Ez a birtoktípus gyakorlatilag életképtelen volt, és a számuk folyamatosan csökkent, 1935-ben arányuk csak 17,7% volt. Ugyanilyen rossz helyzetben voltak az 1 holdnál kisebb, de szántóval rendelkező parasztok is, arányuk 11,17% volt.

Az 1-5 holdas gazdák helyzete már valamivel kedvezőbbnek mondható. A Horthy-korszakban Magyarországon nagyjából 5 hold földre volt szükség egy parasztcsalád szűkös megélhetéséhez.¹⁹ Az ország déli, jó minőségű földterületein valamilyen helyi specialitást kihasználva ez már stabil életkörülményeket biztosíthatott, és Dunaföldvár a zöldségtermesztés adta lehetőségek miatt ilyen helynek számított. Az ebbe a csoportba tartozó kiemelkedően magas 41,54%-os részarány az egész korszakban stabilnak mondható. Dunaföldváron az 1-5 holdas gazdák voltak a legtöbben, ezt a tény azzal magyarázhatjuk, hogy az 1920-as földreform során a város viszonylag nagy területére relatíve kevesebb igénylő jutott. Az így kiosztott 2-3 holdas birtokok házhellyel és kerttel – és természetesen a mezőgazdaságot kiegészítő egyéb tevékenységekkel – már biztosítottak akkora jövedelmet tulajdonosaiknak, hogy a kisbirtokosi réteg hosszabb távon fennmaradjon. A földbirtokok 70,41%-a tartozott az 5 holdnál kisebb kategóriákba, e birtokon élők elsősorban önellátásra berendezkedő szegényparasztok voltak, akik számára a felemelkedés minden útja zárva volt. A kisbirtokok a város területének csak 18,18%-át tették ki.

¹⁷ KAPOSÍ 2002, 286. o.

¹⁸ GÖTZINGER 2002, 178. o.

¹⁹ Természetesen ez tájegységenként jelentősen eltérhetett, 5 hold hozzávetőleges átlagnak tekinthető.

A következő két kategóriába tartoznak azok a középbirtokok, amelyek elvileg a megélhetés felett már biztosítottak némi felesleget is tulajdonosaik számára, amellyel megjelenhettek a helyi piacon. A viszonylag erős középbirtokosi réteg a Duna menti kisvárosok specialitása. A dualizmus korában szabályozott folyó felszabaduló árterei a törvények értelmében a városok birtokába kerültek, ezért népességükhöz képest minden város nagy földterülettel rendelkezett. Ennek megfelelően a földreform idején egyes igénylők a már meglévő földjeikhez kaptak egy további birtoktestet, az úgynevezett ragasztást. Ez a középbirtokosi réteg, különösen az 5–10 holdas alsó csoport, megerősödéséhez vezetett. A Nagyatádi-féle földreform speciális juttatása volt a vitézi telek, melyet Tolna megyében sokan igényeltek a Tanácsköztársaság alatt az ellenforradalomnak tett szolgálataikra hivatkozva. Az 50 holdas tisztí és a 12 holdas legénységi telekért minimális megváltással tartoztak új tulajdonosaik. A többi nagyobb Tolna megyei településhez viszonyítva Dunaföldváron kevesebben igényeltek vitézi telket,²⁰ de az 5–50 holdas birtokosok csoportja így is kiemelkedően erős a városban (28,84%). A középbirtokosok két rétege 29,48%-os részesedéssel bírt. Birtokaik területe elérte a város területének 60,37%-át.

A felső három kategóriába sorolhatjuk a tényleges nagybirtokokat. A 3 nagybirtok aránya a városi földbirtokok között mindössze 0,11%, de együttesen a város területének 21,46%-át tették ki.

A földbirtokstruktúrát a szabad és a korlátozott forgalmú birtokok megoszlása szempontjából vizsgálva azt a megfigyelést tehetjük, hogy a szabad és kötött forgalmú földbirtokok aránya nagy egyenlőtlenséget mutat. A városban található 2.802 birtokból több mint 90% a szabad forgalmúak közé tartozott. A szabad forgalmú földbirtokok elsősorban a kisebbek közül kerültek ki.

A földek művelési ágak szerinti megoszlása Dunaföldváron

A birtokstruktúra mellett egy adott terület mezőgazdaságát legjobban a földek felhasználását bemutató művelési ágak szerinti felosztásból ismerhetjük meg. Dunaföldvár területének e megoszlása egy súlyos ellentmondásokkal terhelt mezőgazdasággal rendelkező város képét mutatja.

²⁰ GÖTZINGER 2002, 178. o.

5. táblázat: Dunaföldvár területének megoszlása a művelési ágak szerint 1935-ben

<i>Művelési ágak szerint</i>	<i>Terület (hold)</i>	<i>Arány (%)</i>
szántó	13.301	71,61
kert	287	1,55
rét	775	4,17
szőlő	1.324	7,13
legelő	129	0,69
erdő	649	3,49
nádas	113	0,61
földadó alá nem eső	1.997	10,75
összesen	18.575	100

Az utolsó kategóriának számító földadó alá nem eső területek (utak, épületek, stb.) 10,75%-os részesedése nem mondható magasnak, a legtöbb magyarországi város esetében ez az arányszám a két világháború között elérte, sőt meghaladta a 15%-ot is. A ténylegesen beépített terület mindössze 71 hold volt, és az épületekhez tartozott további 118 hold udvar és szérűskert. A városi épületek összesen 189 holdat foglaltak el, ami figyelembe véve azt a tényt, hogy elvileg egy nagyközségből rendezett tanácsú várossá váló, nagy hagyományokkal rendelkező kereskedőtelepülésről van szó, soknak mondható. Dunaföldvár a két világháború között a korábbi mezővárosokra jellemző széttelepült város képét mutatta.

A városban feltűnően magas a szántóknak az aránya. A 70,61%-nyi szántó a hasonló nagyságú magyarországi városok 30–50%-os arányához viszonyítva azt jelzi, hogy a városban még mindig nem szakítottak a hagyományos szántóföldi gabonatermesztéssel. Egy város szűkös területén nem volt célszerű a nagy területeket igénylő szántóföldi gabonatermesztést folytatni. A szántóföldi gabonatermesztés uralkodó volta miatt az intenzív kertgazdálkodásnak csak minimális területek jutottak Dunaföldváron. A 287 holdnyi kert a város területének 1,55%-át tette ki.

A kertek alacsony részesedése mellett a 4. kategóriába tartozó szőlők aránya feltűnően magas, 7,13%. A magyarországi városok területének művelési áganként történő megosztását szemlélve megállapíthatjuk, hogy ez az adat átlagosnak mondható.²¹ Olyan alföldi nagyvárosokban, mint Szeged vagy Debrecen is előnyben részesítették a szőlőket a kertekkel szemben, ezért nem meglepő, hogy a viszonylag jó fekvésű és jó löszös talajon, a szekszárdi borvidék közelében egy város területén a szőlők területe

²¹ GUNST 1970, 132. o.

arányát tekintve a harmadik művelési ág. Ennek magyarázata a korabeli társadalmi presztízsből és a jövedelem szerkezetéből keresendő. Sok tulajdonos ugyanis azt állította magáról, hogy szőlősgazda, az adatfelvevőt meg nem érdekelte, hogy a gazda a szőlőtőkék között milyen egyéb hasznónövényeket termeszt, így nagyon sok pár szőlőtőkével rendelkező kertész nem a megfelelő kategóriába soroltak be.²² Természetesen Dunaföldváron nagy hagyományai voltak a szőlőtermesztésnek és a borászatnak, bár a környékbeli borok nem vehették fel a versenyt a szekszárdiakkal.

Két további művelési ág arányszáma külön magyarázatra szorul. Egy város esetében magas, 4,17% a rétek aránya. A rétek megoszlása nem kimondottan kedvezett az állattenyésztésnek. A 775 hold területnek a 62,84%-a, 487 hold volt nedves-savanyú talajú rét, a másik 37,16%, 288 hold jó minőségű száraz rét volt. A rétek viszonylag magas arányára a város fekvése adhat magyarázatot. A dualizmus korában az ármentesítések következtében Dunaföldvár területe jelentősen gyarapodott a Duna gátak mögé szorításával. A védőgátak rendszere a város kezelésébe került, melyek beerdősülését az árvízvédelem érdekében mindenképpen meg kellett akadályozni. E területeket ezért rendszeresen legeltették, vagy kaszálták, így az összeíráskor a hasznosításuknak megfelelő csoportba (legelő vagy rét) kerültek. Dunaföldváron e két terület közül a rét volt a domináns.

Az erdők mindössze 3,49%-os részaránya nagyon alacsonynak mondható, a hasonló méretű városok esetében ez az arányszám a 20%-ot is megközelítette. Dunaföldvár közelében nem voltak jelentős ártéri erdők, ezek a Duna bal partján helyezkedtek el és közigazgatásilag Solthoz tartoztak.

A szabad forgalmú és a korlátolt forgalmú földbirtokok művelési ágak szerinti megoszlását figyelembe véve markáns különbség volt a két csoport között. A szabad forgalmú, azaz a magántulajdonban lévő földeken a szántó volt a domináns művelési ág, ezzel szemben a korlátolt forgalmú földeken a szántók mellett meghatározó szerep jutott a réteknek és a szőlőknek is.

Az állattartás a városban

Az 1935. évi mezőgazdasági összeírás részletes képet ad Magyarország állatállományáról is. A szarvasmarha, a ló, a sertés és a juh esetében kor és nemek szerinti, valamint fajták szerinti bontásban is közli az állatok létszámát, de emellett még a szárnyasokról és az egyéb állatokról is van

²² Uo.

egy kimutatás. A szárnyasok esetében már a statisztika készítői is megálapították, hogy valószínűleg hibás az adatfelvétel.

6. táblázat: A dunaföldvári szarvasmarha-állomány nemek és fajták szerinti megoszlása 1935-ben

<i>Szarvasmarha</i>	<i>db</i>	<i>Arány (%)</i>
<i>Nemek szerinti megoszlás</i>		
bika	103	9,22
ökör	286	25,60
tehén	728	65,17
összesen	1.117	100
<i>Fajták szerinti megoszlás</i>		
magyar erdélyi	192	17,19
szimentáli	182	16,29
egyéb piros-tarka	663	59,36
másféle nyugati	4	0,36
egyéb	74	6,62
bivaly	2	0,18
összesen	1.117	100

Dunaföldváron 1935-ben 1.117 szarvasmarhát írtak össze. A város lélekszámát figyelembe véve ez nagyjából az önellátást biztosító mennyiség. Az állomány kor és nemek szerinti megoszlása nagyon beszédes. Az állatok 54,12%-a, azaz 504 a fejőstehén, és ehhez jön még további 190 üsző, vagyis a dunaföldvári szarvasmarhák tetemes részét kisüzemi keretek között háznál, a tejéért tartották. A maradék állományt 103 bika és 286 ökör képezte. A hímnemű egyedek 9,22%-os aránya alacsonynak mondható a tehének nagy számához képest. Valószínűleg a szaporulat e részét a környékbeli gazdaságok vették fel. Az ökrök 25,6%-os aránya magasnak mondható a többi hasonló jellegű városhoz képest. Ez azt jelenti, hogy a városi gazdaságok többségében még a hagyományos igaerőt képező ökröt részesítették előnyben. A nemek szerinti megoszlás a korra jellemző képet mutat, de a fajták szerinti megoszlás jelentősen eltér a várakozásainktól. Az őshonosnak mondható magyar erdélyi fajtát 192 példány képviselte, amely az állomány 17,19%-a. Emellett magas a szimentáliak aránya is, 16,29%. E két tiszta fajta aránya kiemelkedően magas, ami a Magyar Királyi Tudományegyetemi Alap dunaföldvári mintagazdaságának köszönhető. Az alap birtokában lévő 2.708 holdas területen elsősorban külterjesen

tartották a szarvasmarhákat. A telep fajtanemesítési kutatások céljából létesült, de emellett jó üzleti vállalkozásnak is bizonyult, 12.747 aranykorona²³ jövedelmet is termelt az 1934-es évben. Természetesen az állomány nagyobb részét (59,36%) már a jól tejlő nyugati fajták és az őshonos magyar tarka marha keresztezéséből származó, házilag tartott egyéb piros-tarka fajta tette ki.

7. táblázat: A dunaföldvári loállomány nemek és fajták szerinti megoszlása 1935-ben

Ló	db	Arány (%)
<i>Nemek szerinti megoszlás</i>		
mén	38	3,27
herélt	604	51,93
kanca	521	44,80
összesen	1.163	100
<i>Fajták szerint megoszlás</i>		
angol telivér	0	-
nonius	155	13,33
angol félvér	8	0,69
arab telivér	0	-
lipicai	20	1,72
arab fajta	33	2,84
egyéb melegvérű	695	59,76
hidegvérű	252	21,67
összesen	1.163	100

A dunaföldvári szarvasmarha-állomány nagyságával azonos mértékű a lovak száma is. Első ránézésre kettő adat emelkedik ki a nemek szerinti megoszlásból és kettő a fajták szerintiből. A herélt lovak 51,93%-os aránya magasnak mondható. A korszakban általános irányvonal volt az igásökrök visszaszorulása, helyettük a sokkal gyorsabb és könnyebben kezelhető lovakat használták. A magyarországi városok igásló és igásökrök állományát figyelembe véve Dunaföldvár jelentősen eltért az átlagtól. Az igásökrök aránya, hasonlóan a herélt lovak arányához, magas. E jelenség azzal magyarázható, hogy Dunaföldváron és környékén a szállítás nagyobb részét közúton bonyolították le. Dunaföldváron mind dunai rakodó, mind vasútállomás volt, de a kettő összeköttetését közúton oldották meg. 1930-tól, a

²³ GÖTZINGER 2002, 211. o.

dunaföldvári híd átadása után a közúti szállítás még hangsúlyosabbá vált a térségben. Ennek megfelelően a városi lóállomány nagyobb része a szállításban vett részt, míg a viszonylag nagyszámú ökröt a szántóföldeken alkalmazták.

A másik kiemelkedő adat az 521 db kanca, mely a 1.163 db-os állomány 44,8%-át tette ki. Az adatsor figyelmesebb vizsgálata után egy érdekes megállapítást tehetünk. 1935-ben Dunaföldváron a 3 év alatti lovak száma összesen 59 db volt, mely a 521 kancához viszonyítva hihetetlenül kevés. Itt hiba lehet a statisztikában, mivel az adatfelvétel során a gazdák valószínűleg a fiatal állomány szinte teljes egészét letagadták, vagy átörözték.

Az összeírt lovak fajtamegoszlását vizsgálva is az állapítható meg, hogy elsősorban igaerőként használható, gyengébb minőségű és igénytelenebb fajták voltak többségben. A drágán tartható és érzékenyebb lipicai állománya 20 db volt, angol és arab telivért egyáltalán nem találhatunk az összeírásban. A dunaföldvári lovak jelentős részét (13,33%) tette ki az őshonos magyar fajtának számító nonius állománya és a hidegvérűek (21,67%). A Tudományegyetemi Alap kísérleti állattenyésztő telepén e két fajta keresztezésével foglalkoztak.²⁴ A szarvasmarhához hasonlóan a lovak állományának legnagyobb részét (59,76%) a fajtára meghatározhatatlan, egyéb melegvérű kategóriába tartozók tették ki.

8. táblázat: A dunaföldvári sertésállomány nemek és fajták szerinti megoszlása 1935-ben

Sertés	db	Arány (%)
<i>Kor és nemek szerinti megoszlás</i>		
malac	1.251	25,30
süldő	2.287	46,26
tenyész	433	8,76
hízó	973	19,68
összesen	4.944	100
<i>Fajták szerinti megoszlás</i>		
zsírsertés	4.552	92,07
hússertés	392	7,93
összesen	4.944	100

A városi lakosság hússal való ellátásában a sertés is jelentős szerepet játszott. A 4.944 db-os városi állomány legkisebb részét (8,76%) a tenyészállatok tették ki. A legnagyobb részt a süldők képezték, 2.287 db, azaz az

²⁴ BÖKÖNYI 1968, 311. o.

állomány 46,26%-a tartozott ide. Ez az abszolút szám egy ilyen nagyságú város esetében a lélekszámhoz viszonyítva arányosnak mondható. A malacok 25,30%-os aránya magasnak mondható, a hízók 19,68%-os aránya pedig alacsonynak. Erre kézenfekvő magyarázatot ad az összeírás időpontja. Az állatállomány felmérésére a központ 1935. február 28-át jelölte meg fordulónapként, így az adatfelvétel a téli disznóvágások közepette zajlott. Abban a városban, ahol már a hízók nagyobb részét levágták – Dunaföldvár esetében – természetesen sokkal alacsonyabb volt e kategória aránya. A malacok és süldők létszáma, valamint az állomány megoszlása azt mutatja, hogy a városban a sertéstartás stabil alapokon nyugodott, és valószínűleg az adatfelvétel is korrekt volt. A fajták szerinti megoszlás szerint az állomány 92,07%-át a zsírsertések tették ki, azaz a mangalica. Ez a városi lakosság viszonylag egészséges táplálkozását jelentette, ugyanis a süldő koráig a legelőn tartott, majd kukoricán hizlalt mangalica szalonnájában telítetlen zsírsavak keletkeztek, melyek élettani hatása kedvező volt.²⁵ Természetesen a két világháború között az emberek táplálkozásában nem az egészséges életmód játszotta a főszerepet. Ekkor a legolcsóbb állati eredetű, energiában gazdag élelmiszernek a zsírszalonna számított. A zsírszalonna a mangalicán volt a legvastagabb és a legfinomabb, ezért szinte minden családnál tartottak mangalicát.²⁶ A nagyobb értéket képviselő hússertések arányszáma csak 9,73% volt.

8. táblázat: A dunaföldvári juhállomány nemek és fajták szerinti megoszlása 1935-ben

<i>Juh</i>	<i>db</i>	<i>Arány (%)</i>
<i>Kor és nemek szerinti megoszlás</i>		
6 hónaposnál fiatalabb	188	36,43
növendék kos	48	9,30
toklyó ürü	118	22,87
toklyó anya	64	12,40
tenyészkos	8	1,55
3 évnél fiatalabb ürü	30	5,81
anyajuh	60	11,63

²⁵ Természetesen ezt csak tölgyesben és bükkösben lehetett megvalósítani. A Duna szabályozásakor a természetes környezetet felforgatták, így a természetes zárótársulás – a tölgyerdő – sok helyen eltűnt. Nagyobb összefüggő területek csak Mohács környékén maradtak.

²⁶ HANKÓ 1954, 145. o.

hízó- és selejtjuh	0	-
összesen	516	100
<i>Fajták szerinti megoszlás</i>		
posztó-gyapjas merinó	177	34,30
fésűs-gyapjas merinó	0	-
húsmerinó	0	-
egyéb	339	65,70
összesen	516	100

A juhokat még a két világháború között is a hagyományos legeltető pásztorkodás keretei között tartották. Ennek megfelelően juhtenyésztéssel csak a megfelelő legelőterületekkel bíró mezőgazdasági nagyüzemek foglalkozhattak.²⁷ Dunaföldváron több nagybirtok is volt, ez a nagyüzemi juhtartás alapvető feltételét biztosította, de közülük mindössze egy foglalkozott juhtenyésztéssel. Az 516 db-os állománynak csak 11,63%-át tették ki az anyajuhok, ami kevés. A 60 anyajuhhoz viszonyítva a 188 bárány soknak mondható. E két kiugró adattól eltekintve a dunaföldvári juhállomány és -tenyésztés országos mintákat követett. A fajták szerint megoszlásból egy, a település textiliparát és háziiparát ellátó juhállomány képe bontakozik ki, a minőségi ipari nyersanyagot adó posztó-gyapjas merinó állománya (177 db) azonban kicsi ahhoz, hogy egy nagyobb gyapjűfeldolgozót stabilan ellásson nyersanyaggal. A fajtára meghatározhatatlan egyéb kategóriáról nem állíthatjuk határozottan, hogy gyapjukat ipari nyersanyagként használták fel, mivel sok tehetősebb gazda a húsvéti, vagy a szüreti birka-pörköltnek valót általában hazai vágásból teremtette elő.

9. táblázat: A dunaföldvári szárnyasok fajták szerinti megoszlása

Szárnyasok	db	Arány (%)
<i>Fajták szerint</i>		
tyúk	25.048	88
pulyka	193	0,68
lúd	1.572	5,52
kacsa	1.412	4,96
galamb	238	0,84
összesen	28.463	100

²⁷ DÉNES-JUHÁSZ 1963, 804. o.

A szárnyasok összesítését tartalmazó táblázattal kapcsolatban már a statisztika készítői is több problémát jeleztek. Az összeírás során szinte mindenütt megpróbálták az állomány egy részét eltitkolni, ezért az abszolút számok pontatlanok, de az általános elhallgatást figyelembe véve az arányszámok minden bizonnyal a valóságot tükrözik. A szárnyasok városi állományában meghatározó a tyúkfélék aránya (88%), ez egy városi sajátosság. A két világháború között szinte minden háztartásban tartottak baromfit, melyek közül a tyúk volt a legigénytelenebb és a legsokoldalúban használható. A pulyka tenyésztése a két világháború között kezdett el terjedni Magyarországon,²⁸ általában csak néhány darabot tartottak az ünnepi alkalmakra a tehetősebb családok. A libát és a kacsát már a szegényebbek is megengedhették maguknak, húsukat szintén ünnepi alkalmakkor fogyasztották.

A gyümölcsfaállomány Dunaföldváron

A gyümölcsfákról felvett adatok sokkal pontosabbak, mint az állatösszeírás eredményei, ugyanis a fákat ténylegesen megszámozták az adatfelvétel során, elkülönítve a gyümölcsösökben álló fákat.

10. táblázat: A dunaföldvári gyümölcsfák állománya 1935-ben

Fajta	Összesen	
	<i>db</i>	<i>Arány (%)</i>
alma	4.646	11,07
körte	3.498	8,33
birs	181	0,43
naspolya	55	0,13
cseresznye	9.215	21,96
meggy	4.111	9,80
őszibarack	3.729	8,89
kajszibarack	2.471	5,89
magvaváló szilva	1.415	3,37
más szilva	469	1,12
ringlő	167	0,40
dió	1.497	3,57
mogyoró	107	0,25

²⁸ ASZTALOS 1962, 122. o.

mandula	546	1,30
gesztenye	87	0,21
eper	9.740	23,21
egyéb	35	0,08
összesen	41.969	100

Dunaföldvár 1935-ös gyümölcsfaállományában a statisztika adatai szerint kettő faj volt a meghatározó. A cseresznyefák 21,96%-os és az eperfák 23,21%-os aránya meghatározta az egész város gyümölcstermesztését. A 9.740 fát számláló állomány arányát tekintve országos szinten is kiemelkedően magas adat. A város délies fekvése és mikroklímája tökéletesen megfelelt a selyemszövés alapját képező selyemhernyó-tenyésztésnek. A hernyók tápláléka az eperfa levele, ezért az 1850-es évektől a város területén, valamint a környező utak mentén szisztematikusan telepítették az eperfákat. A selyemgubók feldolgozására ugyan nem hoztak létre selyemszövő-üzemet, de a nyersanyagot leszállították a tolnai és a szekszárdi gyárakba.²⁹ A tolnai selyemszövő-üzemeket az első világháború után modernizált gépparkkal újraindították, ezért az eperfák telepítése folyamatos maradt.

A másik, arányában kiemelkedő faj a cseresznye volt. Részaránya 21,96%, ami 9.215 egyedet jelentett. A dunaföldvári cseresznyetermesztésben a korábbi Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági hagyományai éltek tovább. A dualizmus korában az ország középső területeit és a fővárost innen látták el cseresznyével. A trianoni béke után a hagyományos felvevőpiacok megmaradtak, a budapesti gyümölcs-nagykereskedők továbbra is rendszeresen látogatták a földvári piacokat.

Az eperből és a cseresznyéből eltekintve a város korabeli gyümölcsfaállománya tükrözte Dunaföldvár éghajlati adottságait, a meleg, napos időt igénylő fajták lassan szorultak vissza a térségben. Ez legjobban az almafák–körtefák egymáshoz viszonyított arányán tükröződik vissza. Magyarországon a melegebb éghajlatú déli területektől eltekintve az alma mindig előnyben volt a körtével szemben, ez Dunaföldváron is így volt, a körte 8,33%-os és az alma 11,07%-os aránya országos szinten átlagosnak mondható. A dualizmus korában a Duna biztosította kedvező szállítási lehetőségek miatt több folyóparti településen is foglalkoztak alma- és (vagy) körtetermesztéssel. Az értékesítési lehetőségek ugyan beszűkültek a két világháború között, de a hagyományok miatt a termesztésük továbbélt.³⁰

²⁹ GÖTZINGER 2002, 272. o.

³⁰ GÖTZINGER 2002, 273. o., erről bővebben lásd: GAÁL 1992, 351. o.

A kedvező mikroklíma miatt magasnak mondható az ősziarack aránya (8,89%). A barackfélék, különösen az ősziarack, talán a legkényesebb a Magyarországon termesztett gyümölcsök közül. A fertőzésekre kiemelten érzékenyek, a kártevők elsődleges célpontjai és a hosszabb hideget is nehezen viseli, mindemellett folyamatos gondozást is igényel. A nagybani baracktermesztés sok járulékos költséggel jár, nagy szakértelmet és rengeteg munkát igényel. A barackot általában a városi piacokon értékesítették közvetlen fogyasztási céllal, a rosszabb minőségűből pedig pálinkát főztek.

A mezőgazdasági gépek

Egy térség mezőgazdaságának állapotát, korszerűségét az ott található mezőgazdasági gépek állományával is jellemezhetjük. A mezőgazdasági statisztika is fontos szerepet tulajdonított a technikai felszereltségnek, hiszen külön táblázatot szentelt a gépállomány összeírására.

12. táblázat: A mezőgazdasági gépek Dunaföldváron 1935-ben

<i>Mezőgazdasági gépek</i>	<i>db</i>	<i>Arány (%)</i>
<i>Erőgépek</i>		
motoros erőgép	21	75
kerekes traktor	5	17,86
lánctalpas traktor	0	-
járgány	2	7,14
összesen	28	100
<i>Motoros mezőgazdasági munkagépek</i>		
motoreke	0	-
traktor- és billenőeke	3	10,71
cséplőgép	14	50
másféle gép	11	39,29
összesen	28	100
<i>Emberi vagy állati erővel hajtott mezőgazdasági munkagépek</i>		
eke	781	28,82
borona	821	30,30
henger	563	20,77
trágyázó	2	0,07
vető- és ültető	85	3,14
kapáló	194	7,16

arató- és terménybetakarító	4	0,15
cséplő-, tisztító- és osztályozó	18	0,66
takarmány-előkészítő	242	8,93
összesen	2.710	100

A statisztikai felmérés során négy gépkategóriát hoztak létre. Az elsőbe az erőgépeket sorolták. Az 1930-as években a belsőégésű motorok elterjedésével kezdtek áttérni az állati erőről a gépesítésre, de ez Magyarországon 1935-ben még nagyon gyerekcipőben járt. A drágán beszerezhető erőgépeket egy átlagos gazdálkodó nem tudta megfizetni, és a kezelésükhöz szükséges szakértelem, valamint a megfelelő szervizhálózat hiánya is hátráltatta elterjedésüket.³¹ Dunaföldváron összesen 28 db ilyen célú gépet írtak össze, amely a teljes gépparknak az 1,01%-át érte el.

A második kategóriába a motoros mezőgazdasági munkagépek tartoztak. Ezekről pontosan ugyanazt mondhatjuk el, mint az előző kategóriáról. További hátráltató tényezőt jelentett a méretgazdaságosság kérdése. A kisbirtokosok számára egyszerűen nem érte meg egy drága motoros mezőgazdasági gép, mert nem tudták kihasználni. A felsorolt gátló tényezők ellenére 28 db ebbe a kategóriába tartozó gépet is összeírtak Dunaföldváron.

A harmadik kategóriába az emberi vagy állati erővel hajtott mezőgazdasági munkagépeket sorolták be, ide tartozott a legtöbb gép. A város állatállományában található különösen sok igavonásra alkalmas ló és ökör elsősorban ezzel magyarázható. A gépek közül három típusnak nagy a száma. A 781 eke, amely a gépek 28,82%-a, a 821 borona, amely a gépek 30,3%-a és a 563 henger, amely a gépek 20,77%-a, még nem meglepő, ugyanis a városban nem elhanyagolható mennyiségű a szántóterületek nagysága. A 242 takarmány-előkészítő gép, amely a teljes állomány 8,93%-át tette ki, a városban lévő nagyállatállomány igényeivel magyarázható. A mezőgazdaság nagy idénymunkás igényét jelzi, hogy a betakarításkor használható gépek nagyon kicsi számban voltak a városban. Cséplő-, tisztító-és osztályozógép mindössze 18, arató- és terménybetakarító-gép pedig még ennél is kevesebb, csak 4 db volt. Ez is azt mutatja, hogy az 1930-as években a város mezőgazdasága elsősorban nem piacra termelt. A kézi erővel végzett termény-betakarítás és cséplés ugyan olcsóbb volt az adott körülmények között, de rosszabb minőséget eredményezett, és az így keletkező termékeket már nem lehetett nagyobb piacra vinni. A dunaföldvári mezőgazdaság technikai problémáira utal a trágyázó gé-

³¹ KAPOSI 2002, 297. o.

pek szinte teljes hiánya is. A 2 db ilyen típusú gép azt jelzi, hogy a talajerő-visszapótlásra kevés figyelmet fordítottak a helyi gazdák. Kétségtelen, hogy ezt is meg lehetett oldani kézi erővel, de ez sokkal nehezkesebb volt, továbbá műtrágyát szakszerűen kiszórni csak gép segítségével lehetett, ezért ezt a technikai újítást is jelentősen korlátozta a megfelelő eszközök hiánya.³² A táblázatban külön figyelmet érdemel a kapálógépek 7,16%-os aránya. A 194 ilyen típusú gép jelenléte fejlett kertgazdálkodásra vagy szőlőművelésre utal.

A negyedik kategóriába tartozó egyéb gépeket kivettem a szorosan vett mezőgazdasági gépek közül, ugyanis itt írtak össze minden, az előző három kategóriába be nem sorolható gépet. Az egyéb gépek között óriási aránytalanság látható a létrehozott négy alkategória között. A tejgazdasági-, borgazdasági-, gyümölcsgazdasági- és keltetőgépek közül Dunaföldváron a 1652 borgazdasági gép mellett összeírtak 13 gyümölcs-gazdasági- és 3 keltetőgépet is.

Következtetések

Dunaföldvár népességének és a mezőgazdaságban dolgozók arányának alakulásából egyértelműen látszik, hogy a városban – igazodva az országos trendhez – a mezőgazdaság maradt a meghatározó gazdasági ágazat. A birtokstruktúráról és a termékszerkezetről talált adatokból kialakított képből egyértelmű, hogy Dunaföldvár mezőgazdaságát a két világháború között a fokozatos hanyatlás jellemezte. A hosszú távon legfeljebb önelátásra képes kis- és törpebirtokosok nagy száma, valamint a meghatározóan szántóként hasznosított földterület folyamatos tökehiányt és fokozatos lemaradást jelentett. A város elhelyezkedéséből következően több helyi specialitással rendelkezett, – kiemelkedő volt a cseresznyetermelés és a selyemhernyó-tenyésztés – melyeket kihasználva könnyebben tudta átvészelné a kritikus gazdasági időszakokat. A gyümölcsstermelésben megmutatókozó pozitívumok azonban nem tudták kompenzálni a földterület korszerűtlen hasznosításából és az elavult mezőgazdasági gépparkból adódó hátrányokat.

Az 1930-as évek magyarországi mezőgazdaságát egy érdekes kétarcúság jellemezte.³³ A modern mezőgazdaság kialakításának igénye már megjelent, de az átalakításhoz hiányoztak mind az anyagi, mind a tech-

³² KAPOSZI 2002, 297. o.

³³ GUNST 1970, 82. o.

nikai feltételek. A hagyományos formák uralkodóak maradtak, mellettük a modern gazdálkodás elemei ugyan párhuzamosan éltek. Ez a kettősség azonban nem jelentett hosszú távú növekedési pályát. A magyar történelemnek csupán egy speciális időpillanata az 1930-as évek, de Magyarország gazdasági struktúrájában ekkor alapvető változások mentek végbe. A vidéki városok mezőgazdasága fokozatosan visszaszorult az iparral szemben. A második világháború pusztításai után pedig Dunaföldvár mezőgazdasága ugyanonnan kezdhetette, ahol 1919-ben volt, de 1945 után a hivatalos gazdaságpolitika már az ipar fejlesztését erőltette.

Felhasznált irodalom

Források, dokumentumok

- Az 1920. évi népszámlálás. 1. rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 69. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1923.
- Az 1930. évi népszámlálás. 1. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 83. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1932.
- Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 99. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1936.
- Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfaállománya az 1935. évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 101. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1936.
- Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 105. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1938.
- Az 1941. évi népszámlálás. A népesség nemzetiség szerint községenként és törvényhatóságonként. (Ideiglenes eredmények.) Statisztikai kéziratok közlemények. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1944.

Az 1941. évi népszámlálás. 1. Foglalkozási adatok községek szerint. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1975.

Szakirodalom

ASZTALOS 1962 = ASZTALOS István: Magyarország baromfitenyésztésének gazdaságföldrajzi vizsgálata. *Földrajzi Értesítő* 1962/1. szám. 109–130. o.

BÖKÖNYI 1968 = BÖKÖNYI Sándor: Az állattartás történeti fejlődése Közép- és Kelet-Európában. *Agrártörténeti Szemle* 1968/3-4. szám. 277–342. o.

CZIRÁKY = CZIRÁKY Gyula: Dunaföldvár múltja és jelene. Budapest, k.n., é.n.

DÉNES-JUHÁSZ 1963 = DÉNES Ferenc – JUHÁSZ Imre: A juhtenyésztés jelentősége és alakulása Magyarországon. *Statisztikai Szemle*. 1963/8-9. szám. 802–812. o.

DOBOS 1992 = DOBOS Gyula: A két világháború között. In: GLÓSZ József – V. KÁPOLNÁS Mária (szerk.): Tolna mezőváros monográfiája. Tolna város önkormányzata, Tolna, 1992. 407–493. o.

GAÁL 1992 = GAÁL Zsuzsanna: Tolna a polgári korszakban 1867–1918. In: GLÓSZ József – V. KÁPOLNÁS Mária (szerk.): Tolna mezőváros monográfiája. Tolna város önkormányzata, Tolna, 1992. 339–406. o.

GÖTZINGER 2002 = GÖTZINGER Károly: A századfordulótól a II. világháborúig. In: Dr. TÖTTÖS Gábor (szerk.): Dunaföldvár története az őskortól napjainkig. Part – Oldalak Kulturális Egylet, Dunaújváros, 2002. 150–284. o.

GUNST 1970 = GUNST Péter: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920–1938. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

GUNST 1996 = GUNST Péter: Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989). Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996.

HANKÓ 1954 = HANKÓ Béla: A magyar háziállatok története ősidőktől máig. Művelt Nép, Budapest, 1954.

JANKOVICH 1967 = JANKOVICH Miklós: Adatok a magyar szarvasmarha eredetének és hasznosításának kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle*. 1967/3-4. szám. 420–431. o.

KAPOSI 2002 = Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 2002.

MAKKAI 1961 = MAKKAI László: A magyar városfejlődés történetének vázlata. Vidéki városaink. Tankönyvkiadó, Budapest, 1961.

- MOSSE 1927 = MOSSE, Rudolf: Magyarország ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi cím és névtára. Atheneum, Budapest, 1927.
- ORMOS 1998 = ORMOS Mária: Magyarország a két világháború korában (1914–1945). Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998.
- POGONYI 1929 = POGONYI György: Egyéb folyami és a téli kikötők. In: GUÓTHFALVY DORNER Zoltán, et al. (szerk.): Technikai fejlődésünk története 1867–1927. Magyar Mérnök- és Építészegylet, Budapest, 1929. 201–205. o.
- TÓTH 1980 = TÓTH Tibor: Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történelmi háttere és problémái. Magvető Kiadó, Budapest, 1980.
- TÓTH 1987 = TÓTH Tibor: A magyar mezőgazdaság struktúrája az 1930-as években. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.

MUNKÁSÖNIGAZGATÁS A BAKONYBAN 1956 ESEMÉNYEI A HALIMBAI BAUXITBÁNYÁNÁL

Az 1956-os forradalom során létrejött vidéki munkástanácsok történetébe ritkán tekinthetünk be a saját maguk által megtermelt iratcsomók révén. Ezeket többnyire megsemmisítették, vagy a vizsgáló hatóságok lefoglalták és idővel elkeveredtek, pedig jelentőségük óriási, hiszen írott formában csak ezekből kaphatunk hiteles – és egykorú – képet a korabeli munkásság hangulatáról, a Rákosi rendszer, illetve a forradalmi időszak megítéléséről, a követelésekről és döntésekről.¹ Ezért jelentősek a forradalom ötvenéves jubileuma idején a Központi Bányászati Múzeum Dokumentumtárába került – korabeli – halimbai és nyirádi dossziék.²

1908-ban már felfedezték a Halimba melletti Malomárokban rejlő bauxitkincset, de kitermelése csak a második világháború idején, a német hadiipar igényeinek növekedésével párhuzamosan indult meg.³ A bauxitbányászat súlypontja ekkoriban még Gánt térségében volt, ahol a vörös ásvány felszín közeli fekvése – olcsóbb – külfejtéses bányászatot tett lehetővé.⁴ A halimbai terület geológiai tulajdonságai bonyolultabbak. Bár itt található az ország legnagyobb rétegszerű telepe, a bauxitréteg északi irányban dől, vagyis egyre mélyebben, a felszíntől 50–300 méterre található.⁵ Ilyen mélységből csak mélyműveléssel lehet az ércet a felszínre hozni, ami több befektetést és komolyabb technikai beruházásokat követel. Minderre a háború utolsó harmadában már csak részben adódott lehetőség, ezért a halimbai (és a hozzá kapcsolódó szőci) bányászat kibontakozása csak 1945 után kezdődhetett meg.

Az 1950-ben kidolgozott timföld- és alumíniumprogram keretében első lépcsőben a timföldgyártási kapacitás bővítését, majd – a bauxit hazai feldolgozásának növelése érdekében – az alumíniumkohók fejlesztését

¹ BELÉNYI 2005, 72–73. o.

² Az iratanyag KBM D2008.01. –03. leltári számok alatt került nyilvántartásba. Mivel a Halimbán keltezett dokumentumok száma jelentősebb, a nyirádi eseményekre nem térek ki ugyan, de érintőleges említésük a két bánya 1957-es egy vállalattá történt egyesítése miatt megkerülhetetlen.

³ Bauxitbányászat a Bakonyban 60–62. o.

⁴ FAZEKAS 1996, 475. o.

⁵ Uo. 477–478. o.

irányozták elő.⁶ Az ágazat fejlesztése ugyanakkor már 1946-tól folyamatos volt, hiszen a korábbi német tulajdonú vállalatok helyébe lépő magyar-szovjet bauxit-alumínium társaságok – elsősorban a jótételi szállítások zavartalanságának biztosítása érdekében – nagy hangsúlyt fektettek erre.⁷ Ebben az időben (1950) készült el az Almásfüzitői Timföldgyár is, mely a szocialista Magyarország egyik büszkeségének számított.⁸

Mindezek ellenére a szénbányászat mögött eleinte csak másodlagos szerep jutott a bauxitbányászatnak, s azon belül dolgozóinak is, akik nagyobb részt már szintén a föld alatt termeltek.⁹ Jól példázza ezt, hogy a szénbányászokat megillető hűségjutalmat¹⁰ csak a Politikai Bizottság 1953. augusztus 5-i határozata terjesztette ki a bauxitbányászokra is.¹¹

Mivel a magyar bauxitbányák többsége korábban nem iparosított falusi-as környezetben létesült, a termelés felfuttatása során komoly termelési és

⁶ Ez a törekvés meglehetősen sikeres volt. Míg 1945 előtt a Magyarországon kitermelt bauxit 93,1%-át exportálták a náci Németországba, addig 1956-ban már csak 55,7% került az új szövetségeshez, a Szovjetunióba. Lásd: FAZEKAS 1996, 510. o.

⁷ A potsdami egyezmény értelmében minden magyarországi német tulajdon a Szovjetunióra szállt, ennek megfelelően előbb szovjet–magyar vegyes vállalatok alakultak, majd ezekből létrehozták az *Alumíniumércbánya és Ipar Magyar–Szovjet Bauxit–Alumínium Rt.-t.* és a *Magyar Bauxitbánya Magyar–Szovjet Bauxit–Alumínium Rt. -t*, míg a svájci tulajdonú *Bakonyi Bauxitbánya Rt.* (melyhez Halimba is tartozott) az államosításig változatlanul működhetett tovább. Az államosításokat követően szükségessé vált az iparág irányításának egységesítése. Az 1950. január 1-jén megalakult *Magyar–Szovjet Bauxit Alumínium Részvénytársaság* (MASZOBAL) centralizálta a hazai bauxitkutatást, a bauxitbányászatot és a bauxit-alumínium termékek feldolgozását. A jótételi szállítások kifutásával az orosz érdekek csökkentek a hazai kitermelésben, ezért Magyarország és a Szovjetunió 1952. szeptember 30-án egyezményt írt alá, melynek keretében hazánk visszavásárolta a szovjet tulajdonba került vállalatokat. A MASZOBAL 1954 végén szűnt meg, irányító szerepét a Vegyipari és Energiaügyi Minisztérium szervezeteként 1955. január 1-jén felállított Alumíniumipari Igazgatóság vette át. Magában a bányászati ágban öt bányavállalat, köztük a *Halimbai Bauxitbánya Vállalat* jött létre. HONVÁRI 2006, 92–93. o. és A magyar alumínium, 35–49. o.

⁸ A magyar alumínium, 38. o.

⁹ FAZEKAS 1996, 491. o.

¹⁰ A szénbányászatban 1950. december 31-ével kezdődően minden évben kiosztott hűségjutalom (ez kb. egy havi fizetés összegét tette ki) a dolgozók legnagyobb elismerését jelentette. Hűségjutalom minden olyan földalatti dolgozó kaphatott, akinek egész éven át nem volt igazolatlan műszak mulasztása. Egy igazolatlan mulasztás a hűségjutalom felének, kettő a teljes összegének elvesztését jelentette. Mint minden elismerést, első alkalommal ezt is csak a szénbányászat fizikai dolgozói kapták meg, majd a következő évben már a műszakiak is (akikre szintén kiterjesztették a 30%-os földalatti pótlékot, amennyiben havi munkaidejüknek legalább 2/3 részét földalatti munkában, illetve bányajárásban töltötték). GERGELY 1983, 117. o. és SZVIRCSEK 2005, 45. o.

¹¹ Az MDP határozata, 480. o.

szállítási nehézségek adódtak, melyek leküzdése nagyobb léptékű technikai és infrastrukturális fejlesztéseket igényelt az első öt éves terv folyamán.

Az 1944-ben 624 lakossal és 118 házzal bíró kisközségben, Halimbán a Bakonyra jellemző paraszti gazdálkodás folyt. A környéken kibontakozó ipari munkába csak részben, segéd munkásként kapcsolódott be a férfi lakosság.¹² A háború után az ország gazdasági arculatát átformáló iparpolitika a Bakony térségét sem hagyta érintetlenül.¹³ Számos iparosított kistelepüléshez hasonlóan, a közelbe települő bányüzem, Halimba életét is gyökerestül alakította át.

Az 1956-ra már 600–700 fővel termelő és öt nagyobb üzemegységre tagolódó (Cseres [termelő], Határvölgy [termelő], az Iparvasút, a Műhely és a Nagyiroda) Halimbai Bauxitbánya Vállalat viszonylag gyorsan épült ki. Az első ütem során a bányát bekapcsolták a közlekedési hálózatba. Halimba és Ajka között vasúti szárnyvonal épült (1953-ban készült el), míg a Padrag–Halimba–Nyírád–Sümege közutat makadámúttá építették át.¹⁴ Komoly építkezések színhelye volt természetesen maga a bányüzem is. 1951-ben lejtakna, iroda- és műhelyépületek épültek a Határvölgyben. 1953 végére elkészült a Halimba I. légakna és a két aknát összekötő vágatrendszer is, továbbá megkezdődött a Halimba II. akna feltárása is.¹⁵

Szépen haladtak tehát a technikai fejlesztések, viszont a szociális beruházások csak lassabban követték azokat. A Tervhivatal által az 1952. évre előirányzott 72 munkáslakás csak 1954-re, míg a munkásszálló csak 1955-re készült el. Ugyanekkor adták át a település víztornyát és közműhálózatát is. A falu legimpozánsabb épületét, a „Csorba kastélyt” 1956-ban kultúrházzá alakították át.¹⁶ Mindez azonban kevés volt kellő számú munkás idecsábításához, ami pedig elengedhetetlen volt, mert a faluban elenyésző szabad munkáskéz kínálkozott, míg a bejárók szállítása a MÁVAUT (a korabeli Volán) zárt felépítményű Csepel teherautóival (korabeli elnevezéssel Fakarusz) időszakonként lehetetlen volt a bakonyi útviszonyok miatt. (Halimbára 34 településről szállították be a munkásokat!)¹⁷ A magyar bányászat eleve komoly munkaerőhiánnyal küzdött, mert a szénbányászatban előirányzott többszörös mértékű termelésnövekedésnek sem a

¹² Magyarország helységnevtára 1944, 254. o. A helyi lakosság a későbbiekben is csak alig-alig érdeklődött a bányamunka iránt, az 1950-es évekre az állandó munkaerőhiány volt jellemző. Lásd: Bauxitbányászat a Bakonyban, 214. o.

¹³ GERMUSKA 2004, 97–98. o. és KAPOSÍ 2002, 64–67. o.

¹⁴ Bauxitbányászat a Bakonyban, 215. o. és FAZEKAS 1996, 490. o.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Bauxitbányászat a Bakonyban, 217. és 226. o.

¹⁷ Uo. 214. o.

személyi, sem a műszaki feltételei nem voltak adottak, ezért az ipar más területeihez hasonlóan kizárólag új, képzetlen munkaerő tömeges bevonásával lehetett eredményt elérni.¹⁸ A tervgazdaság központi munkaerő-gazdálkodását szervező Munkaerőtartalékok Hivatala (MTH) bányászati vonalon mindenekelőtt a szénbányavállalatok igényeit igyekezett kielégíteni.¹⁹ Szigorúan megszabott keretszámú toborzási engedélyeket a bauxitbánya vállalatok is kaptak, de toborzó munkájuk során közel sem tudtak olyan sikeresek lenni, mint a szénbányák, melyeket a számos felkínált kedvezmény mellett a túlzásba vitt propaganda is vonzóbbá tett.²⁰

Komoly problémákat vetett fel a MASZOBAL megszűnése is, ugyanis a vegyes vállalatoknál a hazaiaktól eltérő volt a pénzügyi és számviteli rend, ami a teljes rendszer átszervezését követelte. Ezen kívül a szovjet vezetéssel számos szakember (a műszaki állomány 30%-a) is távozott, akiket nehéz volt pótolni.²¹ Egy szerencsés véletlen folytán Halimbán nem okozott problémát az 1954–55-ös átmenet, mert az adminisztrációt 1951 óta ugyanaz az ember, Rácz Rezső (1915, Sárospatak – 1976, Miskolc)²² – az 1956-os események egyik főszereplője – vezette.

Ráczot – mint főkönyvelőt – 1951. május 16-i hatállyal, azzal a feladattal helyezték Halimbára a MASZOBAL iszkaszentgyörgyi üzemétől, hogy szervezze meg a vállalat ügyvitelét, könyvelését és egész adminisztrációját. Mindezt rendkívül hatékonyan oldotta meg. Egy 1957 elején kelt dokumentum így emlékezik meg a Rácz által leküzdött nehézségekről:

¹⁸ Az ötéves terv első elfogadott verziójában 480 ezer, míg az 1951-ben megemeltben már 650 ezer más ágazatban – főleg a mezőgazdaságban – dolgozó felnőtt iparba irányításával számoltak. HONVÁRI 2006, 150. o.

¹⁹ Az MTH kiemelt feladata volt a bányászat növekvő munkaerő-szükségletének kielégítése, amit a párt direktívája szerint három fő forrásból: 1. a parasztság, 2. az először munkát vállaló ifjúság és a 3. a háztartásbeli nők köréből kellett biztosítani. A toborzás főként az ország mezőgazdasági vidékein folyt, ahol utazó toborzók tevékenykedtek, míg a fővárosban és más nagytelepüléseken vállalati toborzóirodák nyíltak. A csábítás eszköze az egyéves szerződés mellé adott toborzási jutalom volt, ami eleinte meglehetősen csábítóan hatott. BELÉNYI 1995, 621. o. és BELÉNYI 2005, 51. o.

²⁰ A MASZOBAL üzemei 1951-ben Vas, Zala, Veszprém és Zala megyék területére kaptak toborzási engedélyt. Azonban a központilag irányított több hétig tartó toborzás nem járt eredménnyel. A halimbai csoportnak összesen két főt sikerült felvennie (!!!). Bauxitbányászat a Bakonyban, 214. o.

²¹ Uo. 217. o. és FAZEKAS 1996, 491. o.

²² Rácz Rezső jogi akadémiát végzett 1933–1938 között, majd ügyvédgyakornok lett Sárospatakon egészen 1939-ig, katonai szolgálatra történt bevonulásáig. Időközben felhagyott az ügyvédbajtársággal és különböző helyeken dolgozott. Majd 1944. március hónapban az Iszkaszentgyörgyi Bauxitbányához került, mint főkönyvelő. ÁBTL 3.1.9.V-145454 Rácz Rezső és társai, 15. o.

„...mivel a bányatelep egy félreeső kis község határában fekszik, csak a helyi vagy közeli lakosok között válogathatók, akik között kellő előképzettséggel és gyakorlatlan rendelkező szakmunkaerőt nem talált. Így arra kényszerült, hogy a munkások közül kiemeltek tanítsa be és azokkal dolgozzék. Ezt a feladatát is megoldotta úgy, hogy az általa neveltek túlnyomó része ma is [értsd 1957-ben – S. B.] a vállalat adminisztrációjában dolgozik és annak igen nagy erőssége.”²³ A teljes embert kívánó szervező munka felőrölte a főkönyvelő erejét, „munkáját azonban betegen is folytatta, majd amikor betegsége miatt kórházba kényszerült, a kórházból való hazatérése után lakásáról, ágyban fekvő irányította munkatársait és teljes felgyógyulása előtt újból munkába állt.”²⁴ A vállalat vezetésénél többször is kérvényezte felmentését, de határozott szándékkal sem találtak megfelelő embert felváltására egészen 1953 júliusáig. Ekkor Ráczot a számviteli osztály vezetésével bízták meg, mely pozícióban 1957-ig dolgozott, s ez alatt több alkalommal is elismerésben részesítették.

Az események másik főszereplője, a Rácznál alig néhány évvel fiatalabb Ebergényi László viszont éppen a MASZOBAL megszűnésének idején, 1954. szeptember 22-én került a bányához, mint üzemvezető bányamérnök.²⁵ Ebergényi 1919-ben született a már román megszállás alatt álló Zsil-völgyi Petrillán. Valószínűleg édesapja is bányászként dolgozott a monarchia egyik legjelentősebb szénmedencéjében, s ezért, mint az a bányászcsaládokban oly jellemző volt, ő is a szakmában maradt, sőt mérnök lett.²⁶

A forradalmat megelőző időszak munkahelyi légkörének jellemzésére sajnos csak nyírádi dokumentumok állnak rendelkezésünkre, de a térségi jellemzőket ezek is remekül mutatják. Az átlagos fegyelmi ügyek (engedély nélküli telefonhasználat, munkaidő „szabadon” értelmezése) mellett²⁷ a legérdekesebb ügy egy csoportos munkamegtagadás volt, amit a tervvédelmi törvény figyelembevétele esetén komolyan büntethettek volna, de nem utalták tovább külső hatóságnak, így a résztvevők „megúszták” egy vállalaton belüli eljárással. Sz. Gyula, G. János, P. József, Sz. István, L. György és F. Béla 1956. április 20-án „a zalahalápi állomáson a felügyelet

²³ KBM D2008.03.01. Működési bizonyítvány. Halimba, 1957. január 18.

²⁴ Uo.

²⁵ ÁBTL 3.1.9. V-147905. Ebergényi László vizsgálati dossziéja., 16. o.

²⁶ Uo. 5. o. Érdekességként megemlítendő, hogy több '56-os bányászvezető (pl. az Esztótestvérek Tatabányán és a minisztériumban) is a Zsil-völgyében született, ami ennek a szénmedencének a súlyát ismerve igazából nem is meglepő. Erről lásd: SCHULLER 2006, 247. o., KBM D2008.03.03. Kimutatás a halimbai ideiglenes munkástanács tagjairól. Halimba, 1958. december 29.

²⁷ KBM D2008.01.02–04. Nyírádi Bauxitbánya Vállalat fegyelmi ügyek. 1956. január–február. KBM D2008.01.05–06. Nyírádi Bauxitbánya Vállalat fegyelmi ügyek. 1956. március–április, október és KBM D2008. 01.08. ua. 1956. május.

utasítását, hogy a baggerhoz adjanak vagont, megtagadták azzal, hogy ők a kötélpályához lettek felvéve és ez plusz munka, amit nem végeznek el. A kihallgatott dolgozók egyenként, de egyöntetűen ragaszkodnak ahhoz, hogy nem tagadták meg a munkát, ez azonban nem helytálló, mert a felügyelet utasításának nem tettek eleget, melyből kifolyólag két óras szállítási és ezen keresztül termelési kiesés volt.”²⁸ Még ha mindez sztrájkkísérletnek nem is nevezhető, 1953 nyarát megelőzően biztosan keményebb büntetést vont volna maga után a munkamegtagadás ténye, ugyanakkor 1956. április 23-án a fegyelmi határozat „mindössze” 2 nap igazolatlan mulasztásnak számítást és az április havi csilleprémium megvonását rendelte el.²⁹ A bauxitbányászat prioritási szintjének, illetve az 1953–56 közötti viszonylagos politikai enyhülésnek tudhatjuk be azt, hogy bár nyilvánvalóan működtek ügynökök Nyírádon és Halimbán, a valós súllyal nem rendelkező ügyeket, szemben az ipar más területeivel, nem fújták fel, és nem jutatták el bírósági stádiumba.

A magyar bányásztelepüléseket, ahogyan a vidék nagy részét is, néhány napos késéssel érték el a forradalmi események.³⁰ Országos viszonylatban nagyon jelentős volt a bányászok aktivitása, ami nem véletlen, hiszen 1956-ban már több mint 100 ezer ember dolgozott e szakmában, s hozzátartozóikat is számítva már az összlakosságon belüli részarányuk is tekintélyes.³¹ Nem volt ez másként Veszprém megyében sem. Október 25-én már ott találjuk a helyi bányászságot a várpalotai tüntetésen, másnap Ajkán, majd sorban a többi érintett faluban is.³²

A budapesti hírek hallatán a halimbai pártszervezet – az üzemnél tartott 8–9 db karabély kiosztásával – fegyveres órséget alakított a bánya védelmére. Ennek valószínűleg nem konkrét fenyegetettség érzése, hanem a felgyorsuló események miatti bizonytalanság volt az oka.³³ A tényleges forradalmi eseményeket – mint annyi más helyen – nem a később vezetővé váló, elismert és megbecsült emberek indították el, hanem egy hevesebb vérmérsékletű, a rendszer egészével alapvetően elégedetlen, egzisztenciálisan megalázott egyén. Ő Halimbán az 1951-ig köztisztviselőként dolgozó Trágy László baggerkezelő volt, akit később többen is „agresszív, durva személynek” írtak le.³⁴

²⁸ KBM D2008.01.07. Nyírádi Bauxitbánya Vállalat. Jegyzőkönyv. 1956. április 23.

²⁹ Uo. Fegyelmi határozatok. Nyírád, 1956. április 23.

³⁰ SZAKOLCZAI 2001, 51. o.

³¹ FALLER 1997, 642. o. és HALKOVICS 2003, 112. és 114–115. o.

³² Lásd: 1956 kézikönyve, kronológia, 98, 125–126. o.

³³ ÁBTL 3.1.9.V-145454. Rác Zsolt és társai, 34. o.

³⁴ Trágy László (1921, Alsólendva – 1979, Szekszárd) munkácsoládban született a Muravidéken. A magyar bevonulás után lehetőséget kapott a kereskedelmi iskola

Trágy október 26-án Hertling István vajúrral vitatta meg a rádióban hallottakat, majd megállapították, hogy Halimbán is meg kell alakítani a forradalmi szervezetet, amit a leszállásra készülők munkatársakkal is közöltek. A fellelkesült bányászok skandálni kezdték az ismert forradalmi követeléseket, de ekkor még engedtek a csillapító szavaknak és megkezdték a munkát.³⁵ Másnapra községi forradalmi tanácsválasztást hirdettek meg a cseresi kultúrterembe. Rácz Rezső visszaemlékezése szerint az itt összegyűlt kb. 300 ember elé lépett ki Trágy és „közölte a tömeggel, hogy ő a Megyei Forradalmi Tanács megbízottja és annak megbízásából vezeti a választást. Felszólította a tömeget, hogy jelöljenek, most nem olyan választás lesz mint régen, amikor előre elkészített listára szavaztak.” A jelölés úgy zajlott, hogy a résztvevők bekiabáltak neveket, amihez a többiek hozzászóltak, majd „szótöbbséggel” döntöttek. Trágy jelöltjét, Térceli Béla volt bányaigazgatót, vegyes bekiabálások fogadták, ezért ő nem is vállalt tagságot. A megválasztott 12 tanácstag – köztük Szabó József bányász – ezután átvonult Trágy vezetésével egy kisebb terembe, ahol maguk közül egy Kanker nevű férfit választottak meg elnöknek. A választás tényét és az új vezetők nevét ezután bejelentették a devecseri Járási Forradalmi Tanácsnak, ahol regisztrálták őket.³⁶

Rácz szerint ugyanezen a napon (szombaton), Trágy és Hertling összehívták a bánya szakmai vezetőségét, ahol azt állították, hogy őket bízták meg a Megyei Forradalmi Tanácsnál a bánya forradalmi munkástanácsának megválasztásával.³⁷ Az egybegyűltekkal közölték, „hogy úgy látszik itt jól érzik magukat a vezetők ezzel a vezetőséggel, amikor már mindenütt lefolyt a választás. Itt felszólította az igazgatót [Mezős Lászlót – S. B.], hogy hétfőre a dolgozók be legyenek szállítva a tanács megválasztására.” Ezen a megbeszélésen döntöttek el, hogy az üzemegységek arányosan hány főt (összesen 42-t a kb. 1300 dolgozóból) delegálhatnak a munkástanácsot megválasztó gyűlésre.³⁸

befejezésére. 1945-ben átköltözött az anyaországba. Az adóhivatal tisztviselőjeként dunántúli községekben dolgozott, majd Balatonhenyén 1950-ben megválasztották tanácstitkárnak. Itt 1951-ben beszolgáltatásnál elkövetett mulasztással vádolták meg és 18 hónapnyi rabmunkára ítélték, amit Inotán töltött le. Szabadulása után az építőiparban helyezkedett el, majd 1954-ben a Halimbai Bauxitbányához került baggerkezelőként, itt a „Pipás” nevet kapta, mivel állandóan pipa volt a szájában. ÁBTL 3.1.9.V-145454. 66, 147-148. o.

³⁵ ÁBTL 3.1.9.V-147905. 16. o.

³⁶ Uo. 66., 149. és 151. o.

³⁷ KBM 2008.02.04. Kimutatás a halimbai Bauxitbánya ideiglenes munkástanács tagjairól. Halimba, 1958. december 29.

³⁸ ÁBTL 3.1.9.V-1145454. 67 és 152. o. és KBM D2008.03.03. Forradalmi tanácsstagok névsora.

A forradalmi hangulatban megélenkült a falvak közötti kapcsolat, a megyében mindenki a veszprémi központra figyelt, és mind több küldöttség indult oda irányításért, vagy legalább tanácsokért. A vidék tanácsatlansága teljességgel érthető, hiszen az ország közigazgatása napok alatt szétesett. A központi irányítás megszűntével, a megyei szervek többnyire csak magukra, míg a községek az utóbbiakra számíthattak.³⁹ A tanúvallomások ellentmondásossága, illetve időzavar miatt nehéz megállapítani, hogy október 28-án (ahogy Trágy állította), vagy előtte (ahogy logikusnak tűnik), Trágy Hertlinggel és Bali Jenővel útmutatásért Veszprémbe utazott.⁴⁰ Ott a Megyei Nemzeti Forradalmi Tanács elnöke, Lóránd Imre a káosz kialakulásának megakadályozására hívta fel a figyelmüket. Mint mondta, törekedni kell a közigazgatás működésének folytonosságára, illetve mindenképpen be kell vonni az addigi nomenklatúra nem kompromittálódott elemeit. Továbbá a – szintén általa ismertetett – tanácsválasztás során lehetőség szerint el kell érni, hogy a régi tanácselnököt válasszák meg ismét. A „gyorstalpaló tanfolyam” után Lórándék megbízólevéllel bocsátották útjukra őket. Jellemző, hogy Trágyék már a veszprémi busz-megállóban elkezdték megtárgyalni a lehetőségeket és üzemi szinten Mezős igazgató eltávolítását, illetve elődje, Téceli Béla visszahívását „határozták el”.⁴¹

Másnap (október 29. hétfő) a veszprémi tapasztalatok szellemében került sor az ideiglenes munkástanács megválasztására.⁴² Az ülést levezető

³⁹ Ellentétben a Kádár-korszak hivatalos szemléletét tükröző megyei monográfiával, mely így fogalmaz: „A megye területén 1956. október 26-án megalakultak a munkástanácsok. Ezek tevékenységüket a 'Megyei Nemzeti Forradalmi Tanács' és a 'Nagybudapesti Munkástanács' irányításával végezték. Tevékenységük célja a 'Megyei Nemzeti Forradalmi Tanács' támogatása volt, szervezték a tüntetéseket és a sztrájkot. Biztosították a munkanélküli fizetést, november 4-e után gátolták a konszolidációt.” Lásd: ÁBTL 3.1.9.V-150379 5. o. Valójában nem beszélhetünk kikristályosodott rendszerről. A helyi, a megyei, illetve a fővárosi munkástanácsok együttműködése csak november 4-e után vált olajozottá, továbbá a fő célkitűzések megvalósítására hivatott Központi Munkástanács megalakítását a kádári erők éppen időben akadályozták meg ahhoz, hogy a konszolidáció hosszú távon valóban veszélybe kerülhessen.

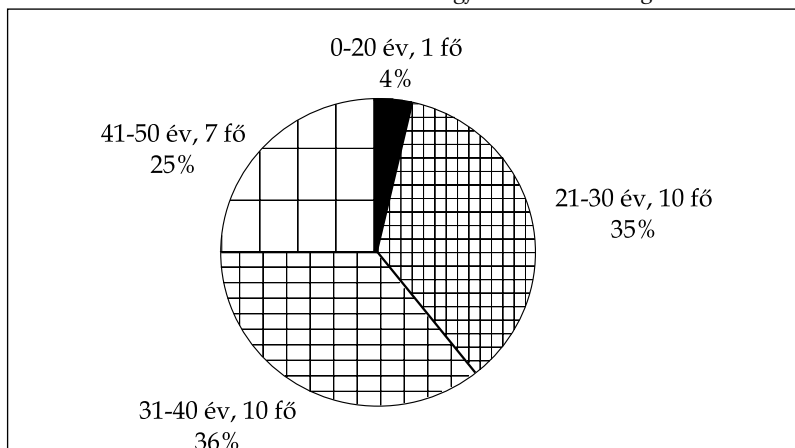
⁴⁰ Trágy szavai azért sem ellenőrizhetőek, mert mindkét társa „disszidált”, továbbá a tanúvallomásokban amúgy is mindenki, amit csak tudott, Hertlingre hárított, ami láthatóan a politikai rendőrséget sem zavarta.

⁴¹ ÁBTL 3.1.9.V-1145454. 150. o.

⁴² Az ülést előzetesen – stílszerűen – kidobták a faluban, majd a kultúrházba gyűlteknek előbb egy német cirkuszfilmet vetítettek le, s maga az ülés csak a film után kezdődött meg. ÁBTL 3.1.9.V-1145454. 151. o. és KBM D2008.02.04. Érdekességként megemlíthető, hogy az „újjaéledő” politikai nyomozók által 1957. április–május folyamán sebtében összeállított országos munkástanács „körképben” Halimbárol a következők szerepelnek: „Az ideiglenes MT. október 26-án alakult meg a soproni diák-

Trágy üdvözlő beszédében elmondta, „*hogy a munkástanács arra lesz hivatva, hogy aktívan részt vesz a vállalat vezetésében és a munkabérek megállapításában*”.⁴³ A delegáltak maguk közül 19 főt, míg az elnökségbe 10 főt választottak be. Amint azt az 1. diagram is mutatja, a tapasztaltabb 30–50 év közötti korosztály kapott bizalmat, szemben az országos átlaggal, ahol a 18-30 évesek magasabb aránya figyelhető meg.⁴⁴ A tanács elnöke Ebergényi László, titkára Rácz Rezső, elnökhelyettese pedig Ulrich József lett.

1. ábra: A halimbai munkástanács tagjainak életkori megoszlása

Még a választás elején három diák kért és kapott szót. Egyikük Budapestről érkezett és az ottani véres eseményekről adott érzékletes képet, míg a másik kettő gyűjtő hangú beszédben számolt be a keszthelyi eseményekről, a letartóztatásokról és a harcok utcára vezényléséről.⁴⁵ Mindez meglehetősen felzaklatta a hallgatóságot, egymást érték a bekibálások. Majd amikor a diákok segítséget kértek, hogy a vállalat gépkocsi-

küldöttség javaslatára [sic!] Elnöke Ebergényi László főmérnök lett. A MT-nek 33 rendes és 3 elnökségi tagja volt. A tagok túlsúlyban volt horthysta katonatisztekéből, volt csendőrökből és lumpenproletárokból tevődtek ki. [sic!] Az ideiglenes MT. leváltotta az igazgatót, vezető beosztásban levő kommunistákat, a párttitkárt és a személyzeti osztály vezetőjét. [sic!] ÁBTL 3.1.5.O-11804/1A Munkástanácsok, 490–491. o. Az összeállítás egyértelműen sablonokkal dolgozott, a vezetők jellemzése egyoldalú és szintén előre fogalmazott frázisokkal operál.

⁴³ ÁBTL 3.1.9.V-1145454. 152. o.

⁴⁴ A halimbai adatok forrása: KBM 2008.02.04. Kimutatás a halimbai Bauxitbánya ideiglenes munkástanács tagjairól. Halimba, 1958. december 29. 3–5. o. Az országos adatokról lásd: SCHULLER 2006, 271. o.

⁴⁵ A keszthelyi eseményekről lásd: '56 Keszthelyen.

jával Győrbe utazhassanak, a gyűlés egyhangúlag megszavazta a kocsi sofőrrel. A hallottakon feldühödött dolgozók egy része rögtön indult volna Keszthelyre, ha Trágy nem csillapítja le őket azzal, hogy előbb a bánya belső „ügyeit” kell megoldaniuk. A választás befejezése után előterjesztette a Vörös Akadémiát végzett igazgató leváltását, amit a kellő szakképzettség hiányával indokolt.⁴⁶ Más sem kellett a felzaklatott tömegnek, hirtelen „felismerték” Mezős Lászlóban a démoni kommunistát. A józanabb és tekintélyesebb munkások – túlordítva társaikat – kiálltak a jó szakembernek tartott igazgató mellett, s végül közmegegyezés született arról, hogy az igazgatói posztról a munkástanács döntsön, ami aztán helyén hagyta Mezőst. Erről és minden egyéb döntésről is, az üzemi hangosbemondón értesítették a dolgozókat.⁴⁷

A munkástanács első ülésén elsősorban bérkérdések kerültek szóba. Határozatot hoztak a műszaki dolgozók prémiumának kifizetéséről, amit a minisztériummal való kapcsolat megszakadása miatt amúgy nem lett volna, aki engedélyezzen, továbbá most már annak is megítélték a prémiumot, aki eddig nem kaphatott. A munkásszállítást végző vállalati teherautósofőrök bérért a MÁVAUT azonos munkát végző dolgozóit megillető bér színvonalára emelték. Ugyanígy vélekedtek összefoglalóan a bauxitbányászoknak a szénbányászokhoz viszonyított bérkülönbségéről is, viszont az erről hozott határozatuk nem lehetett hosszú életű. Gyors munkára kötelezték a bérelszámolókat, a bérszámfejtést november elsejére be kellett fejezni. A bánya működését illetően a fenntartási munkák folytatását szorgalmazták. Politikai téren a káderlapok kiosztását rendelték el, ami több részletben meg is történt a következő napokban. Mivel a legfontosabb kérdéseket sikerült az első ülésen tisztázni, másnap, október 30-án, a tanács tagjai közül öttagú ügyvivő bizottságot választottak, annak érdekében, hogy ne kelljen mindennap beutaznia a vidéki tagoknak.⁴⁸

November 1-jén, mindenszentek napján, a munkástanács újabb gyűlést tartott, ahol az egyes üzemszervezők beosztását tárgyalták, de semmilyen döntést nem hoztak, „mert a dolgozók véleménye szerint helytelen volt a vezetők cserélgatése”. Szóba került viszont a vállalat önállósága, amit a jövőben kívánandó célként említettek, de ünnepnap lévén ezzel sem foglalkoztak komolyabban, és 14 órakor berekesztették az ülést.⁴⁹

⁴⁶ ÁBTL 3.1.9.V-145454. 153. o.

⁴⁷ Uo. 67. és 154. o.

⁴⁸ A bizottság tagjai közül csak Ebergényi Lászlót, Rácz Rezsőt és Hertling Istvánt nevezte meg Trágy. ÁBTL 3.1.9.V-145454. 144. o.

⁴⁹ Uo.

A budapesti harcok hevességéről hallott hírek, majd a semlegesség és a Varsói Szerződésből való kilépés bejelentése, s nem utolsósorban az országban zajló szovjet csapatmozgásokról szivárgó híradások joggal keltették egy orosz invázió rémképét.⁵⁰ Többen a fegyveres ellenállás mellett törtek lándzsát, aminek első lépcsője a nemzetőrség megalakítása volt. Ennek felfegyverzéséhez november 2-án Hertling és Trágy (a munkástanács megbízólevelével) Veszprémből hozott – a meglévő 8–9 karabély mellé – 10–12 db szuronnal ellátott puskát, egy golyószórót és 2 láda lőszer, illetve 1 láda kézigránátot. Bár az üzemegységeket folyamatosan őrizte a nemzetőrség, a fegyverekhez egészen november 4-ig nem nyúltak, azokat elzárva, az igazgatói irodában tartották.⁵¹

November 4-én hajnalban az irodaépület egyik öre figyelmeztette Ráczot (aki egyben a telep őrségének a parancsnoka is volt), hogy a rádió vészes híreket közvetít. Nagy Imre segélykérését hallva azonnal a fegyverek ellenőrzésébe kezdtek, egyidejűleg a faluból is elkezdtek szállingózni a dolgozók. A helyszínre hívott Hertling és Trágy – akin láthatóan pánik uralkodott el – némi zsörtölődés után, miszerint miért nem fegyverezte már fel magát az őrség, megállapították, hogy a rendelkezésre álló tüzérvé elégtelen, ezért újabb fegyverszerző utat javasoltak, ezúttal Tapolcára. Egyidejűleg utasítást adtak Molnár László raktárosnak, hogy kezdjen molotov-koktélok gyártásába, amit ő teljességgel fölöslegesnek ítélt, s a nap folyamán abba is hagyott.⁵²

Önkéntes alapon hárman, Hertling, Rác és Kottás István geológusmérnök – felfegyverkezve puskákkal és kézigránátokkal –, indultak el a vállalat egyik teherautójával. Mivel a szovjetek mozgásáról semmit sem tudtak, többször is megálltak érdeklődni, de szerencséjükre az oroszok csak keresztülhaladtak Devecseren, így nem kellett tartaniuk véletlen találkozásoktól. Tapolcára érve a reptéren a rangidős Szilágyi századossal tárgyaltak, aki elmondta, hogy fegyvert már nem tud adni, mert a lakosság széthordta a raktárt. Majd sietve hozzátette, hogy a páncélos ezred nagy részét korábban Budapestre vezényelték, s a Tapolcán maradt harceszközökhöz se lőszer, se személyzet nincs elegendő, ezért a maga részéről

⁵⁰ RIPP 2002, 163–167. o.

⁵¹ Ehhez hozzá kell tenni, hogy Hertling és Trágy 1–1 puskát és 5db kézigránátot magához vett november 3-án. A munkástanácsnak, ami igazolást adott a fegyverkiadásról, azt mondták, vadászni akarnak. Trágyról sokan beszélték a faluban, hogyha bejönnek a szovjetek, akkor agyonlövik, amiről ő tudomást szerezve sokakat keményen megfenyegetett. Mindebből Trágyynak súlyos problémái lettek a későbbiekben. ÁBTL 3.1.9.V-145454. 34. és 165–166. o.

⁵² ÁBTL 3.1.9.V-145454. 42. o.

kizártnak tartotta a szovjetekkel szembeni ellenállást.⁵³ Hertlingék erre felvetették, hogy miért nem nézik meg a Devecser melletti fegyverraktárt. Szilágyi közölte, hogy az objektumot szovjet páncélosok vették körbe, de ő képtelen azok felderítésére. Erre Hertlingék teherautóba pattantak és a helyszínre mentek. Szomorúan kellett tapasztalniuk, hogy a raktártelepet 20–25 páncélos vette körbe. Mindezt meghallva Szilágyi végleg elzárkózott a harctól és ugyanez az álláspont hallatszott ki a település forradalmi tanácsának zárt – de annál hangosabb – üléséről is, ahol a hegyekbe vonulás merült fel egyetlen harci alternatívaként.⁵⁴ Ezzel lényegében megszűnt a térség együttes, fegyveres ellenállásának lehetősége.

Hertlingék hazafelé megálltak Újdörögdön, ahol egy felbomlott páncéltörő üteg katonáit rávették lőszerkészletük egy részének, illetve két löveg átadására. Ezeket az ágyukat – tartva a szovjetek civilek elleni esetleges bosszújától – a falu határában helyezték el. A faluba érve nagyobb tömeg verődött össze, melynek hangulata igen vegyes volt. A bizonytalanság nem volt véletlen, ugyanis míg Ráczék úton voltak, a Cseresben maradtakra átragadt Trágy rettegése, a harcot esélytelennek látták. Úgy döntöttek, a Határvölgyi aknába rejtik a már meglévő fegyvereket. Az aknát őrzők viszont ezt nem engedték, érveik szerint az aknát átkutató szovjetek a lakótelepen állnának bosszút. Így a fegyverek visszakerültek Cseresbe, Trágy pedig – orosz támadás esetére (sic!) – saját házánál rejtette el puskáját és gránátjait.⁵⁵

Nem csodálható hát, hogy a férfiak egyáltalán nem égtek harci lázban. A többség tartózkodva szemlélte, amint a tanácsolókat további géppisztolyokat és egy golyószórót hoztak elő. Rácz határozott felszólítására, miszerint mindenki döntse el, fegyvert fog-e, vagy hazamegy, kb. 15 fő – többségében legényszállói bányász – felkapaszkodott a teherautóra. Hozzájuk később továbbiak csatlakoztak a bányatelep fürdőjében, ahol rövid erőfelmérésre került sor. A csoport nagyobbik részéről hamar kiderült, hogy nem volt katona, ami nem volt túl biztató a jövőre nézve. Nem is beszélve arról, hogy rövidesen befutott két katonai vontató, azzal a parancscsal, hogy a rekvirált ágyukat Sümegre vigye. Ezzel Halimba védőinek harcértéke minimálisra csökkent.

Mindez a többségnek nem szegte kedvét. Rácz (ő lett a parancsnok, mivel neki volt a legtöbb harci tapasztalata a háborúból) három-négy fős

⁵³ Tapolcán ekkor a 27. páncélos ezred és az 58. páncéltörő tüzérsztály állomásozott, melyek együttesen komoly tüzerőt jelenthettek volna. A keszthelyi járás eseményeiről lásd: '56 Keszthelyen.

⁵⁴ ÁBTL 3.1.9.V-145454. 35. o.

⁵⁵ ÁBTL 3.1.9.V-145454. 167. o.

szakaszokra osztotta a 15–18 embert, akiket a vállalat raktárából gumicsizmával és esőköpennyel is elláttak. Napi étkeztetésüket a legényszállón oldották meg, ahol a konyhavezető hölgynek jellemző módon az volt a legnagyobb problémája, hogy ki fogja megtéríteni mindezt.⁵⁶

Rácz terve az volt, hogy a falu fölé magasodó dombon épült víztorony lábánál megfigyelő állást foglalnak, és innen figyelik a bevezető műutat. Kikötötte, hogy zárt alakzatban érkező oroszokkal nem veszik fel a harcot, viszont egy esetleges kisebb – fosztogató vagy rendzavaró – csoportot szét kell verni. A megfigyelő állást el is foglalták, viszont az oroszok nem jöttek. (A megfigyelés minden nap pirkadattól késő estig tartott, az éjszakát őrség adása mellett mindenki otthon töltötte.) November 5-én Szóc irányából lövöldözés hallatszott, de annak forrását nem tudták kideríteni. A műúton keresztülhaladó teherautóktól sem sikerült semmi újat megtudni. A helyzet kezdett tragikomikussá válni. Ahogy egy faluban lenni szokott, az emberek pletykálni kezdtek. A népboltban az a hír járta, hogy a csoport ágyúkkal várja az oroszokat, de azt is beszéltek, hogy a szöci hegyekbe járnak borért. Az eseménytelenség és az egész helyzet romantikája kíváncsivá tette a falusiakat, és eleinte csak gyerekek, majd november 6-án felnőttek is elkezdtek fel-feljárni a dombra, megnézni a „védőket”. A tétlenség különösen négy később csatlakozott – ismeretlen – személyt bosszantott. Ők kijelentették, vagy lemegy a csoport a devecseri útra és megtámadja az első arra járó orosz egységet, vagy kiválnak. Mivel a csoport többsége csak a falu túlsó szélén található szakadékba költözést vállalta, a négy fő kivált és eltűnt a környékről. A nap folyamán valakik – valószínűleg ez a négy fő – rálöttek Ráczék csoportjára, de ennek nem sikerült utána járni. Estére mindenki belátta, hogy az örködésnek már aligha van értelme, ezért a csoport feloszlatta önmagát és mindenki hazament.⁵⁷

Bár a „fegyveres ellenállás” és a forradalom hivatalosan véget ért, Halimbán semmi sem változott, sőt a munkástanács működése még csak most bontakozott ki. Voltak viszont olyanok, akik borúlátóan ítélték meg a helyzetet, s tartva az elmúlt években tapasztalható állapotok visszaren-

⁵⁶ ÁBTL 3.1.9.V-145454. 36. o.

⁵⁷ Másnap Devecserből rendőrök és katonák érkeztek, akik megkezdték a nemzetőrség fegyvereinek begyűjtését. Trágy leadta ugyan puskáját, de a nála lévő gránátok közül kettőt elrejtett és nem kevés rettegés mellett azokat egészen tavaszig őrizte, azokról még letartóztatásakor sem tett említést. Későbbi állítása szerint ezek segítségével kívánt kibújni üldözői kezéből. Elképzelhető, hogy Trágy titkának köze volt ahhoz az 1957 májusában Halimbán bekövetkezett balesethez, amelyben egy felrobbanó kézigránát megölt egy 8 éves kislányt, két másikat pedig súlyosan megsebesített. ÁBTL 3.1.9.V-145454. 17., 37. és 167. o.

deződésétől, inkább az ország elhagyását választották. Az eseményekben aktívabb szerepet vállalók közül így tett Hertling István és további három személy is.⁵⁸

November 15-én „sürgős levél” szólította az üzem két küldöttét a veszprémi területi Munkástanács értekezletére. A sebtében összetrombitált halimbai tanácsülésen (ahova valóban úgy kellett összetrombitálni a tagokat, hiszen a vidékiek otthonukban tartózkodtak a forradalmi időszak nagy részében) egyhangúlag Rácztot és Ebergényit választották meg küldöttnek, akiknek közvetítenie kellett az üzem álláspontját, vagyis a nagyüzemek elképzelései, illetve az „október 23-ai követelések” melletti kiállást.⁵⁹ Ennek megfelelően Veszprémben Rácziek megszavazták a megye követeléseit (a szovjetek kivonulása, a Nagy Imre-kormány visszaállítása), illetve a sztrájkot, amit addig kívántak folytatni, amíg a helyzetért felelős Kádár-kormány le nem mond. A gyűlésen a szénbányák képviselői vállalták, hogy az erőművek működéséhez szükséges szénmennyiséget biztosítják. Továbbá határozat született arról, hogy minden bányá megindítja a fenntartási munkákat, de a termelést nem. RácZ javaslatára Ebergényi tárgyalásokat folytatott a szénbányák képviselőivel, miszerint a bauxitbányászok részt vennének az erőművek ellátását szolgáló szénki-termelésben, ha ezért cserébe Halimba kaphatna némi szén, megállapodásra azonban nem jutottak.⁶⁰

Rácziek hazatérve tájékoztatták az elérhető tanácsstagokat, és önkéntes alapon két csoportot szerveztek, mely otthonukban kereste fel a vidéki dolgozókat s hívta be őket a fenntartási munkálatokra. Ez nem volt egyszerű feladat, mert mint azt már korábban említettük, a forradalomig 34 településről jártak be az emberek az üzemegységekbe, ezért a közlekedés normalizálódásáig szó sem lehetett a teljes újraindulásról.

Bár november 20-án a megyében megalakult a karhatalom,⁶¹ semmi sem akadályozhatta meg, hogy november 25-én Veszprémben megalakulhasson a Megyei Munkástanács. Ezen mint küldött, RácZ Rezső élben hallhatta névrokonának, RácZ Sándornak, a Nagybudapesti Központi

⁵⁸ KBM D2008.02.05. Kimutatás a vállalatnál ellenforradalmi tevékenységet kifejtett személyekről. Halimba, 1957. október 11.

⁵⁹ KBM D2008.03.03. Megbízólevél. Halimba, 1956. november 16.

⁶⁰ Az ülésen kisebb incidens is történt, ugyanis a felszólaló kormánybiztos hosszasan taglalni kezdte az „ellenforradalom” rémtetteit, beszédét azonban a heves bekiabálások és általános elégedetlenség miatt nem tudta befejezni. ÁBTL 3.1.9V-145454. 33–34. o.

⁶¹ 1956 kézikönyve, kronológia. 252. o.

Munkástanács (KMT) elnökének beszédét.⁶² Utóbbi az országos helyzetről tartott tájékoztatója után a munka felvételét szorgalmazta, majd kifejtette, hogy ezentúl csak országos összefogással érdemes sztrájkolni, a kádári propaganda ugyanis a helyi munkabeszüntetéseket a munkástanácsok tekintélyének lejáratására használta fel. Az általános sztrájkról majd a közeljövőben megalakítandó országos munkástanács fog felhívást közreadni.⁶³

Halimbán november 27-én került sor a végleges munkástanács megalakítására,⁶⁴ majd napirendre került a munka megkezdése, amit a megyei munkástanács szorgalmazott. Ebben a kérdésben a gyűlés úgy határozott, hogy két napra ugyan felveszik a munkát, de ezen túlmenően a nagyüzemekhez kell igazodni, ha azok országos viszonylatban beszüntetik a munkát, akkor Halimbának is csatlakoznia kell.⁶⁵ Ezután a munkástanács kijelölt egy hattagú bizottságot (ennek Rác is tagja volt), mely az üzemi létszámcsökkentést és a munkakörök racionalizálását kapta feladatul. Fő irányelvnek a munkára való rátermettséget tekintették, de a racionalizálás cseppet sem titkolt célja a politikai lojalitásuk miatt kinevezettek leváltása volt. Elbocsátásra nem került sor, de vita alakult ki például Verebélyi Kálmán geológus mérnök leváltása körül, akit Rác is jó szakembernek tartott – sőt benne az is visszatetszést keltett, hogy Kottást, a fegyveres csoport tagját léptették a helyére. Megszüntették a munkavédelmi előadó tisztségét, mondván, hogy arra nincs szükség. A javaslatokat ezután az elnökség elé terjesztették, ami egyetértett azzal és tovább utalta a munkástanács elé. Itt kb. 15 fő ügyével foglalkoztak, és egyes személyek kapcsán itt is parázs vita kerekedett. Az ülés demokratikus jellegét mutatja, hogy minden vitatott személynek biztosították a megjelenés és felszólalás lehetőségét. De nem mindenki tudta, vagy akarta magát tisztázni. Szakál József munkásellátási vezető például nem volt hajlandó beszélni arról a Verebélyi mérnök lakásán tett kijelentéséről, miszerint az orosz parancsnokságtól olyan megbízása van, „*hogy bárkit kinyírhat*” (sic!). A neki kijelölt fizikai munkaköréről kijelentette, hogy az számára megalázó, majd felállt és elhagyta az ülést. Erre a tanács azonnali hatállyal – egyedülként – elbocsátotta.⁶⁶

Az 1956 novemberében – tömegtámogatás híján – akadozva meginduló kádári konszolidáció fondorlatos eszközökhöz folyamodott hatalmának

⁶² Rác Sándorról lásd: Ripp 2002, 344. o. és „Szuronyok hegyén...”, 148–167. o. Rác Rezső küldött társa ekkor Ölbei Kálmán volt. KBM D2008.03.08. Megbízólevél. Halimba, 1956. november 24.

⁶³ ÁBTL 3.1.9.V-145454. 58–59. o.

⁶⁴ KBM D2008.02.04.

⁶⁵ ÁBTL 3.1.9.V-147905. 13. o.

⁶⁶ ÁBTL 3.1.9.V-145454. 43–44.o. és KBM D2008.03.08.

megerősítése érdekében. A kormány taktikája a látszólagos engedékenységre és kompromisszumkészségre, illetve a munkástanácsok mielőbbi ellehetetlenítésére épült.⁶⁷ A forradalmat túlélő, vállalati öngazgatást célzó munkástanácsokat – egészen decemberig – nem támadták meg közvetlenül, sőt elismerték helyi politikai tényezőknak.⁶⁸ Más módszert választottak ellehetetlenítésére: az üzemi szakszervezeti és párt alapszervezetek újjászervezésével, egyfajta harapófogóba fogva, belülről akarták megfojtani, majd a régi centralizált vállalatvezetést visszaállítani. Különösen nehéz diónak bizonyult a bányászat, azon belül is a szénbányászat, hisz annak munkástanácsai rendelkezhetek az ország gazdasági újraindításához nélkülözhetetlen széntermelésről, amire pedig nem voltak hajlandóak. Ezért Kádárék külön szén-kormánybiztosságot alakítottak a bányavidékek megtörésére.⁶⁹ A tény, hogy a bauxitbányászat is állt, ismét másodlagos kérdésnek számított, elvégre szén hiányában amúgy sem indulhatott volna meg a termelés.⁷⁰ Halimbán nem jelent meg kormánybiztos, viszont itt is megkezdődött az MSZMP szervezése.

November utolsó napjaiban a munkástanács is tárgyalta a pártszervezés ügyét. Érthető módon szükségtelennek tartották egy újabb üzemi szervezet⁷¹ megalakulását. Álláspontjukat az október végi kommunistaellenes hangulattal, illetve a feszültségek kiújulásának lehetőségével magyarázták. Mindez nem volt alaptalan, hisz a nemrég alacsonyabb besorításba helyezett „kommunistának” nevezett dolgozók, mint Verebélyi Kálmán – akinek korábban még kövel is dobálták az ablakát – élen járt a szervezésben. Rác és Verebélyi többször tárgyalt ez ügyben, végül arra jutottak, hogy lehet üzemi pártszervezet, de vezetője műszaki szakember legyen. A civilizált párbeszédnek köszönhetően a két szerv december végéig nem akadályozta egymás működését.

Budapesten viszont szó sem volt kompromisszumokról. December első napjaira nyilvánvaló vált a Kádár-kormány hajthatatlansága. Számos

⁶⁷ Erről bővebben ír: RIPP 2002, 227–235. o.

⁶⁸ Lásd: A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának törvényerejű rendelete a munkástanácsokról. *Népszabadság*, 1956. november 22. A 8.§ alapján a munkástanács legfőbb jogköre: „A munkástanács a vállalat legfontosabb kérdéseiben dönt, irányítja a vállalat egész tevékenységét.”

⁶⁹ Fehér Lajos kormány megbízott és a területi kormánybiztosok 5 hónapos tevékenységéről lásd: SCHULLER 2006, 275–282. o.

⁷⁰ Kiküldöttek révén tájékoztódtak arról, hogy a közeli szénbányákban is csak fenntartási munkák folynak. A munkástanács december 4-i ülésén a fenntartás folytatásáról határoztak, és elrendelték, hogy minden dolgozónak egyéni nyilatkozatot kell tennie arról, hogy részt vesz-e a fenntartásban, illetve fizetett, vagy fizetés nélküli szabadságot kér erre az időszakra. ÁBTL 3.1.9.V-147905. 7. o.

⁷¹ ÁBTL 3.1.9.V-145454. 51. o.

incidens és a karhatalom nyílt fellépése a vidéki munkástanács-központok ellen cselekvésre készítette a Központi Munkástanácsot. December 8-ra országos küldöttgyűlést szerveztek, ahol Rednágel Sándor vájár és Hajgató Lajos képviselték Halimbát (Rácz Rezső már nem vállalta a részvételt). A plénumon épp arról folyt a vita, hogy a Nagybudapesti Munkástanács – mint megbízott központi szerv – tovább tárgyaljon-e a kormánnyal, vagy esetleg forduljanak közvetlenül a szovjet parancsnoksághoz, amikor megjött a hír a salgótarjáni sortűzről. A döbbenetes mérsárlás hatására elfogadták a 48 órás sztrájk javaslatát, mely céljai között felsorolta egy félelem nélküli élet kívánságát, követelte a munkásság beengedését a karhatalomba, illetve a KMT lapjának és az ENSZ megfigyelők beutazásának engedélyezését. Valójában a keserű tiltakozáson kívül a sztrájk már nem érhetett el eredményt, sőt, ez jelentette az országos ellenállás végét.⁷²

A kormány felgyorsuló ellenoffenzívája a területi ellenállás lehetőségét is hamar lehetetlenné tette. Másnap (december 9.) Halimba szomszéd-ságában – a fontos ipari üzemeket tömörítő – ajkai területi munkástanács ülésén (itt Ebergényi képviselte a bauxitbányát) szintén a sztrájkhoz való csatlakozás mellett döntöttek.⁷³ Az országos sztrájk szervezésére reagálva a kormány az összes területi (városi, kerületi, megyei) munkástanácsot törvényen kívül helyezte.⁷⁴ Tehát a sztrájk felvétele most már nagyobb kockázattal járt, de Halimbán ezzel mit sem törődtek, sőt még az iskolában is munkabeszüntetést rendeltek el. Tették mindezt annak ellenére is, hogy december 10-én az ajkaiak visszaléptek, s ezzel derékba törték a területi összefogást.⁷⁵ A 48 órás sztrájk 1956. december 11-én 0 órától 12-én 24 óráig tartott, és mivel termelés amúgy sem folyt a bányában, a hangsúly a szolidaritás kimutatására helyeződött.

Bár a nagy nehézségek árán újjászervezett megyei politikai nyomozó osztályok még 1957 áprilisában is arról tettek jelentést, hogy nem ismerik eléggé a munkástanácsok működését és tagjairól többnyire csak közvetett úton szereznek információt,⁷⁶ a 48 órás sztrájkjal kapcsolatban már

⁷² „Szuronyok hegyén...”, 159–160. o. és ÁBTL 3.1.9.V-145454. 59. o.

⁷³ ÁBTL 3.1.9.V-145454. 59. o. és ÁBTL 3.1.9.V-147905. 3. o.; A környék legerősebb forradalmi koncentrációja az erősen iparosodott Ajkán volt. Az ajkai erőmű látta el villamos energiával az összes környező gyárat és bányát, ami aduásként lapult az ajkaiak tarsolyában. Jelentősebb üzem volt még itt az Ajka–Csingervölgyi Szénbányászati Tröszt kb. 1800 bányással, az Ajkai Timföldgyár 1000 munkással, továbbá az Ajkai Üveggyár kb. 700 fővel. ÁBTL 3.1.5.O-11804/1 A Munkástanácsok összefoglaló dosz-szié. 479–481. és 489. o.

⁷⁴ RIPP 2002, 312. o.

⁷⁵ ÁBTL 3.1.9.V-147905. 9. o.

⁷⁶ ÁBTL 3.1.5.O-11804/1A Összefoglaló jelentés a Veszprém megyei munkástanácsokról. Veszprém, 1957. május 18. 490–492. o.

mindenütt eröltetett adatgyűjtés folyt. A „törvénytelen” sztrájkban résztvevő munkástanácsokra – mintegy lefejezve azokat – határozott csapást intéztetett a kormány. Ennek keretében december 17-én Ebergényit és Ráczt is – akik éppen a termelés újraindításán dolgoztak – letartóztatták, majd 22-én tervbűncselekmény címén indítottak nyomozást ellenük.⁷⁷ A Devecseri Járási Ügyészség vádiratában már ad absurdum „sztrájkszervezéssel elkövetett, honvédelem érdekeit veszélyeztető bűntett” szerepelt, holott a bánya legfeljebb közvetetten termelt katonai célokra.⁷⁸ Mindezt a másodfokon eljáró megyei bíróság is elismerte, és 1957. február 25-én felmentette a vádlottakat.⁷⁹

A per ideje alatt a bánya termelése újraindult, illetve a munkástanács is tovább működött egészen április végéig. Ugyanakkor valódi önigazgatásról ebben az időszakban már nem beszélhetünk, mert a tanács működése szorosan összefonódott a vállalat hivatalos vezetőségével, tagjai szinte ugyanazok voltak.⁸⁰ A kádári konszolidáció jóléti intézkedései a bauxitbányászatban is gyors sikert értek el, a megemelt bérek elhallgattatták az elégedetleneket.⁸¹ A forradalmi eseményekben vezető szerepet vállalt dolgozók egy része elhagyta Halimbát, de sem ők, sem a maradók nem érezhették magukat biztonságban, mert a megerősödő megyei Politikai Nyomozó Osztály júniustól „sikeresen” felderítette a munkástanács történetét, majd letartóztatta annak egykori vezetőit. Az őszi-téli perekben kemény ítéletek születtek, amiket az alábbi táblázatban foglaltam össze:

2. ábra: A halimbai munkástanács tagok megbüntetésére hozott döntések⁸²

Név	Ítélet
Trágy László	15 év börtön ⁱ
Ráczt Rezső	10 év börtön ⁱⁱ
Bencze Lajos	Elbocsátva
Börcsök János	Elbocsátva
Kottás István	Elbocsátva
Mód Tibor	Internálva
Molnár József ^{fii}	Internálva
Németh Károly	Internálva

⁷⁷ ÁBTL 3.1.9.V-147905. 3–4. és 14. o.

⁷⁸ ÁBTL 3.1.9.V-147905. 8. o.

⁷⁹ ÁBTL 3.1.9.V-147905. 32. o.

⁸⁰ A munkástanács jellegtelenné válásáról tudósító iratok: KBM D2008.03.09–15.

⁸¹ SCHULLER 2006, 280–282. o.

⁸² ÁBTL 3.1.9.V-145454. 210–213. o. és KBM D2008.02.05.

Páldi Béla	Elbocsátva
Tatai Ferenc	Elbocsátva
Török József	Internálva

Talán a legjobb végszó a történet legellentmondásosabb szereplőjének, Trágy Lászlónak 1957. július 8-án kihallgatói előtt mondott zárszava, mely így szólt: *„Céлом [az] volt, miután a Rákosi rendszer megdőlt[, hogy] jobb beosztást kapjak a vállalatnál. Céлом volt, hogy a vállalat az államtól gazdaságilag független legyen, célunk volt, hogy idegen beavatkozástól független magyar demokráciát építsünk, ezért akartunk ellenállni fegyveresen az oroszoknak.”*⁸³

Felhasznált irodalom

- '56 KESZTHELYEN = '56 Keszthelyen és a Keszthelyi Járásban. A forradalom és megtorlás dokumentumai, kronológiája és személyi adattára. Zalaegerszeg. Zala Megyei Levéltár, 2006.
- „SZURONYOK HEGYÉN...” = „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni”. Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből. Budapest, 1993.
- 1956 KÉZIKÖNYVE, KRONOLÓGIA = 1956 kézikönyve. I. kötet, Kronológia. Főszerk.: Hegedűs B. András. Budapest, 1996.
- A MAGYAR ALUMÍNIUM 50 ÉVE = A magyar alumínium 50 éve. Szerk.: VÁRHEGYI Győző. Budapest, 1984.
- AZ MDP HATÁROZATAI = A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. Szerk.: HABUDA Miklós – IZSÁK Lajos – RÁKOSI Sándor – SZÉKELY Gábor – T. VARGA György. Budapest, 1998.
- BAUXITBÁNYÁSZAT A BAKONYBAN = Bauxitbányászat a Bakonyban. Szerk.: GÁDORI Vilmos – SZEPESHEGYI István. Tapolca, 1987.
- BELÉNYI, 1995 = BELÉNYI Gyula: Az extenzív iparosítás politikája és a fizikai dolgozók foglalkozási átrétegződése (1948–1953). In: Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Szerk.: VALUCH Tibor. Budapest, 1995.
- BELÉNYI 2000 = Munkások Magyarországon 1948–1956. Dokumentumok. Szerk.: BELÉNYI Gyula. Budapest, 2000.
- BELÉNYI 2005 = BELÉNYI Gyula: A munkások állami ellenőrzése és a munkásellenállás (1949–1956). In: *Századok*, 2005/1. sz. 43–82.o.

⁸³ ÁBTL 3.1.9.V-145454.

- CZOTTNER 1951 = CZOTTNER Sándor: Jelentősen emelnünk kell szén- és elektromos energiatermelésünket, mert nélkülük szocialista iparunk gyors fejlődése lehetetlen. In: A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusának anyagából. Budapest, 1951.
- FALLER 1997 = FALLER Gusztáv: A bányászat a központi tervezésű gazdaságban – előzményekkel és következményekkel. In: A magyar bányászat évezredes története. I. köt. Szerk.: FALLER Gusztáv – KUN Béla – ZSÁMBOKI László. Budapest, 1997.
- FAZEKAS 1996 = FAZEKAS János: Bauxitbányászat. In: A magyar bányászat évezredes története. II. köt Szerk.: BENKE István – REMÉNYI Viktor. Budapest, 1996.
- GERGELY 1983 = GERGELY Ernő: A bányaiipari dolgozók szakszervezetének története. Budapest, 1983
- GERMUSKA 2004 = Germuska Pál: Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok. Budapest, 2004.
- HALKOVICS 2003 = HALKOVICS László: A magyar bányászat történeti statisztikai adataira. Budapest, 2003.
- HONVÁRI 2006 = HONVÁRI János: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Budapest, 2006.
- KAPOSI 2002 = KAPOSI Zoltán: A magyarországi gazdaság változásai (1945–90). Pécs, 2002.
- MAGYARORSZÁG HELYSÉGNÉVTÁRA 1944 = Magyarország helységnévtára 1944. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1944.
- RIPP 2002 = RIPP Zoltán: 1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon. Budapest, 2002.
- SCHULLER 2006 = SCHULLER Balázs: A példaképek lázadása. Bányászok és bányászvárosok forradalma, 1956. Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulója tiszteletére. In: A Központi Bányászati Múzeum közleményei 5. Szerk.: BIRCHER Erzsébet – SCHULLER Balázs. Sopron, 2006.
- SZAKOLCZAI 2001 = SZAKOLCZAI Attila: Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Budapest, 2001.
- SZVIRCSEK 2005 = SZVIRCSEK Ferenc: A nógrádi szénbányászat az első öt éves terv időszakában (1950–1954). Az extenzív fejlesztés évei. In: A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXIX. Salgótarján, 2005. 35–65. o.

ⁱ 1963-ban szabadult.

ⁱⁱ 1963-ban szabadult.

ⁱⁱⁱ A halimbai polgármesteri hivatal közlése szerint nevezettet halálra ítélték és kivégezték, ennek nyomát azonban sehol sem találtam.

SOMOGYI ANDREA

AZ ŐSHAZA ÉS A POGÁNY MÚLT ÁBRÁZOLÁSA PRÁGAI COSMAS KRÓNIKÁJÁBAN.

AZ ANTIK ELŐKÉPEK SZEREPE AZ ELSŐ
KELET–KÖZÉP–EURÓPAI TÖRTÉNETI SZINTÉZISEKBEN

Az elmúlt időszakban Magyarországon is előtérbe került a kelet-közép-európai régió összehasonlító vizsgálata. Jelen tanulmány a régióban keletkezett, 12. századi krónikák őshazaképét kívánja bemutatni és összehasonlítani. A vizsgálatnál Norbert Kersken azon feltételezéséből indulunk ki, hogy a korabeli Európában két történetírói tradíció létezett. A nyugat-európai történetírók a kész mintákat alakították ízlésük és a dinasztia érdekeinek megfelelően, míg a kelet-közép-európaiak saját tartalmi megoldásokra törekedtek.¹ Ha Kersken megállapítását a „régiók szempontjából” vizsgáljuk, arra a következtetésre juthatunk, hogy Köztes-Európa létezése a történetírói tradíciók mentén is igazolható.

Az ezredforduló táján Európa a keresztény világgal volt azonos. Ebben az időszakban ment végbe Európa régióinak kialakulása, melynek következtében a 13. századra kikristályosodott Europa Oriens, illetve Occidens. E két régió szomszédságában alakult ki a Szűcs Jenő után köztes Európának nevezett régió, amely tulajdonságaiban mind a nyugati, mint a keleti régiótól különbözik.²

A nemzetközi medievisztikában Kelet-Közép-Európa vizsgálata nem új keletű dolog. A második világháború után keletkezett, Francis (František) Dvornik³ és Oskar Halecki⁴ nevéhez köthető összefoglaló munkák után 1965-ig nem jelent meg átfogó elemzés a régióról. Graus 1965-ben megjelent munkájában a közép-európai államok keletkezését vizsgálta. Megállapította, hogy a régió egy egységet alkot, és sajátos, a nyugati és a keleti régiótól is eltérő vonásai vannak.⁵ Néhány évvel később Barbara Krzemieńska a magyar, a lengyel, valamint a cseh történelem hasonló vonásaira helyezte a hangsúlyt. Magyarországon a nyolcvanas években jelent meg Szűcs Jenő tanulmánya Európa három történeti régiójáról, amely ma már az egyetemi oktatásban is alaptanulmánynak számít.⁶

¹ KERSKEN 1999, 119–121. o.

² SZÚCS 1983, 313–359. o.

³ DVORNIK 1949.

⁴ HALECKI 1952.

⁵ GRAUS 1965.

⁶ SZÚCS 1983, 313–359. o.

A rendszerváltás éveit követően ismét megnőtt az érdeklődés a kelet-közép-európai térség története iránt. 1992-ben jelent meg Piotr S. Wandycz könyve Kelet-Közép-Európáról.⁷ A régió középkori története nem kap hangsúlyt a műben, csak a 15. századtól kezdve tárgyalja részletesen a történéseket. Kelet-Közép-Európa definíciójaként Lengyelországot, Magyarországot és Csehországot adta meg.⁸ Ettől eltérően közelítette meg a kérdést Jean W. Sedlar, aki a Balkánt is belevonta Közép- és Kelet-Európa fogalmába.⁹ A cseh történetírás részéről ezúttal Josef Žemličkát kell megemlítenünk, aki emlékeztetett a magyar, cseh és lengyel államfejlődés kezdetének azonosságára.¹⁰ Majd Jerzy Kłoczowski írt egy újabb összefoglalót, Kelet-Közép-Európát a keresztény civilizáció részeként bemutatva.¹¹ Végül Font Márta¹² és Christian Lübke¹³ jelentetett meg egy-egy átfogó tanulmányt a régióról. A két munka sok tekintetben különbözik egymástól, abban azonban megegyeznek, hogy a Kijevi Ruszt is bevonják vizsgálódásukba.¹⁴ A nemzetközi medievisztikai vizsgálatokkal ellentétben a téma kutatása Magyarországon csak néhány éve került előtérbe.¹⁵ A magyar krónikakutatás területén rengeteg résztanulmány készült,¹⁶ átfogó képet azonban csak Kristó Gyula munkáiban olvashatunk. A szerző utolsó nagy munkájában, a „Magyar historiográfia” című műben áttekinti a Mohács előtti magyar történetírást,¹⁷ másik, kisebb terjedelmű alkotása a tatárjárás előtti történeti irodalmat tárgyalja.¹⁸ A 12. századi közép-európai történeti szintéziseket Veszprémy László foglalja össze egy tanulmányában.¹⁹

Font Márta összefoglaló jellegű munkájában a 12. századi Kelet-Közép-Európát mutatja be a források teljes áttekintése alapján, részletesen tárgyalva a régió országainak történetét, nagy hangsúlyt fektetve az irodalomtörténetre is.²⁰ Összefoglalva tehát a régió népeinek irodalomtörténetéről a magyar kivételével konkrét műveket elemző munka magyar

⁷ WANDY CZ 1992.

⁸ Uo. 1–18. o., különösen 2–4. o.

⁹ SEDLAR 1994.

¹⁰ ZEMLICKA 1995, 267–278. o.

¹¹ KŁOCZOWSKY 2003.

¹² FONT 2005, 16–18. o.

¹³ LÜBKE 2001, 475–496. o. és 477. o., különösen 6. sz. lábjegyzet.

¹⁴ Lásd ennek részletes indoklását: FONT 2005, 17. o.

¹⁵ NIEDERHAUSER 1995, 108–109., 27–29. és 197–198. o.

¹⁶ FONT 2005, 33 o.

¹⁷ KRISTÓ 2002.

¹⁸ KRISTÓ 1994.

¹⁹ VESZPRÉMY 2004, 325–349. o.

²⁰ FONT 2005.

nyelven nem készült. A 12. századi lengyel történeti irodalom feldolgozását Bagi Dániel kezdte el Gallus Anonymus krónikájának elemzésével.²¹

Az általunk vizsgált régióban az írásbeliség megindulása és terjedése lassú és fokozatos volt. Lengyelországban 1200 előttről 71 oklevélről tudunk, amiből 40 hiteles.²² Csehországban is nehézkesen indult az oklevelezés, Magyarországon az elbeszélő források megjelenése pedig kb. a 11-12. századra tehető.²³

1113–16 között a lengyeleknél Gallus Anonymus (*Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*), 1119–25 között a cseheknél Prágai Cosmas (*Cronica Boemorum*) írt ilyen szintézist.²⁴ Nem egységes a kutatók álláspontja abból a szempontból, mikor keletkezett az első magyar krónikaszerkesztmény. Az eltérő kutatói álláspontok miatt lehetetlen a konszenzus. 1116–18 körül keletkezett az órosz krónika első redakciója a *Povesty vremennich let is*, bár ez utóbbit annak ellenére is, hogy az utóbbi évek kutatásai egyértelműen bizonyították, hogy a Kijevi Rusz a 13. századig szorosan kötődik a közép-európai régióhoz,²⁵ az eltérő formai és nyelvi sajátosságok miatt nem kívánjuk bevonni vizsgálódásunkba.

Kersken a fent említett történeti szintéziseket egy közös elődre vezeti vissza, az egy évszázaddal korábban keletkezett Corvey Widukind krónikájára (*Res Gestae Saxonicae*).²⁶ Widukind műve jelzi a középkori nemzeti történetírás kezdetét és kijelöli a fejlődési irányát. A mű három könyvből áll, az első könyv az *origo gentis*t tárgyalja, a második könyv Ottó uralkodásának első tíz évét, a harmadik könyv pedig a kortörténet. Az összehasonlító vizsgálatnál azonban lényeges kérdés, hogy mit mivel hasonlíthatunk össze. Bár Widukind művének is az *origo gentis* áll a középpontjában, és műfajilag a nemzeti történeti szintézisekhez sorolható, egy évszázaddal megelőzi az általunk vizsgált kelet-közép-európai munkákat. Az általunk vizsgált három munka a 12. században, a kelet-közép európai régióban keletkezett, és mindhárom tartalmaz őstörténeti leírásokat. Úgy véljük, hogy ezek alapján a három történeti szintézis egymással összehasonlítható. Widukind krónikájával talán csak Cosmas Pragensis alkotása hozható összefüggésbe, amelynek tárgyalására a későbbiekben kitérünk.

Elemzésünk kiindulási pontja a krónikákban olvasható őstörténeti leírás. Ezek – ahogy Kersken²⁷ legutóbb kifejtette – struktúrájukban nagy-

²¹ BAGI 2003.

²² ADAMSKA 2000, 83–100. o.

²³ KERSKEN 2000, 863–867. o.

²⁴ Uo. 863–865. o.

²⁵ FONT 2005, 18–19. o.

²⁶ KERSKEN 2000, 864. o.

²⁷ KERSKEN 1999, 119–121. o.

részt eltérnek a két alapvető európai őstörténeti modelltől, melyek közül az egyik Sevillai Izidorra visszavezethető, és a népeket Noé fiaitól származtatja, a másik pedig egyfajta „római őstörténeti tudatot” közvetít, amely a trójaiaktól való leszármazás mintájára valamelyik régi néptől származtatja a történeti munka középpontjában álló nációt. Ugyancsak Kersken érdeme annak a megállapítása, hogy Európa nyugati, romanizált részében ez utóbbi modell vált népszerűbbé, azonban a kontinens északi és keleti régiójában nem tudott gyökeret eresztetni, hanem ott elsősorban autochton, a náció saját történeti kezdeteit feldolgozó megoldásokkal találkozunk, amelyek nem az univerzális keresztény világba beágyazva találják a nép eredetét, hanem saját tartalmi megoldásokra törekednek. A továbbiakban a korábban említett három történeti szintézis őshazaképét kívánjuk bemutatni, és elemezni, különös tekintettel a saját tartalmi megoldásokra.

A magyar történeti irodalom kezdete a homályba vész. Nem áll rendelkezésünkre olyan szöveg, amelyről egyértelműen bizonyítható, hogy a kezdeteket reprezentálja. Az őstörténeti ábrázolásokra csak a későbbi irodalomból következtethetünk.

A magyar történetírás, mint a vizsgált régió többi részén is, szorosan összekapcsolódott az államisággal. Az államalapítás előtti időkről csak a szájhagyomány útján terjedő emlékek maradtak fent.²⁸ A magyarországi történetírás első emléke az ősgeszta, amely nem maradt fent eredeti alakjában.²⁹ Jelentős részét azonban a későbbi folytatói átvették és beépítették a munkájukba. Az ősgeszta keletkezési idejét tekintve különböző a kutatók álláspontja. A 11. század közepe táján keletkezhetett, vagy később, de korábban nem.³⁰ Az ősgeszta a magyarság eredetének elbeszélésével és Szkítia leírásával kezdődött, amely az ősgesztában a pogány múltat reprezentálja.³¹ A Szkítiából való származtatással a szerző az általános európai véleménynek adott hangot. Pompeius Trogus és Iustinus után az európai történetírók a nomád népeket Szkítiából származtatták. Az ősgeszta szerzője a Szkítiáról szóló leírást alapnak tekintette. Ezt egészítette ki a szájhagyomány útján a néperől fennmaradt információkkal. A mű szerzője nagyon szigorú egyházi szemlélet alapján alkotott. A keresztény ideológia, amely Augustinus nyomán az emberiség történetét 6 korszakra osztotta, a másodikat Noéval, a hatodikat pedig Krisztus születésével kezdte. A geszta szerzője azzal, hogy a bibliai elbeszélést tette a történet vezető motívumává, a keresztény egyház elsőbbségét akarta kifejezni.

²⁸ MÁLYUSZ 1967, 26–34 o.

²⁹ FONT 2005, 37. o.

³⁰ Uo., 37. o.

³¹ KÉPES KRÓNKA, 284–285. o.

A magyarokat a 10–11. századi nyugati történetírók két bibliai őshöz is megpróbálták hozzákapcsolni. A Jafettól és Sémától való leszármazás elméletét az ősgeszta írója nem fogadta el. Ő egy harmadik őst választott, Kámot, Noé harmadik fiát.³² A pogány ősöket annyira elítélte és nem érzett velük semmilyen közösséget, hogy a népek utolsó, megvetett sorába helyezte őket.³³ A kalandozásokról szóló leírásnál is Reginot használja, és a rablásokat, fosztogatásokat sem szépíti. Az abszolút fordulópontot a kereszténység felvétele jelenti.

A krónikakompozícióban kétféle Szkítia-leírást olvashatunk. A fent idézett Szkítia-leírástól eltérően, pozitívan ábrázolja magyar őshazát (pl. gazdag berkekben).³⁴ A kereszténység elterjedése és megszilárdulása után az ősgeszta történelemszemlélete nem volt többé követendő történetírói minta. Az ősgeszta szerzőjének megállapításában sem értenek egyet a kutatók. Abban viszont egységes az álláspontjuk, hogy a szerző klerikus volt, és széleskörű latin, grammatikai, valamint retorikai ismeretekkel rendelkezett. Hóman Bálint álláspontja szerint a geszta írója korábbi nagy mintákat követ.³⁵ Ezzel szemben Mályusz Elemér a geszta átfogó elemzésével kimutatta, hogy Hóman nézete nem állja meg a helyét. A geszta szerzője ismerhette a nagy antik elődök mintáit, de sem nyelvileg, sem a mintákat tekintve nem hozható szoros kapcsolatba a nagy antik elődökkel.³⁶

A Gallus-krónika első könyvének váza a Piast-monda. A Piast monda történelmi funkciója a hatalomra került uralkodóház legitimálása. A monda első része tartalmazza a Gallus Anonymus által hagyományozott legrégebbi összefoglalását. Két barát megjelent Popiel fejedelem ünnepi lakomáján, de fogadtatást csak egy parasztházban, Piastnál és Rzepkánál találtak, Piast és Rzepka a fiúk hajnyírására tartogatott ételt osztják meg a vendégekkel, akik azután csodát tesznek, és a fiú, Siemowit hajnyírás ünnepségét is elintézik. Siemowit lesz Popiel utódja. Bár vannak a mondának különböző történelmi értelmezései, néhány pont azonban változatlan. Az értelmezések középpontjában a hajnyírás ünnepség, Piast és családja, valamint Popiel halála áll, akit pogánysága és gonoszsága miatt felfaltak az egerek.

Cosmas krónikája az özönvíz utáni helyzetet mutatja be, majd rövid földrajzi leírás után megismerjük a csehek őst, Boemust, akiről az ország később a nevét kapja. Nem tudjuk, honnan érkeztek Boemusék erre a föld-

³² MÁLYUSZ 1967, 34. o.o

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ MÁLYUSZ 1966.

³⁶ Uo. 610. o.

re. Aztán a bibliai korszakolásnak megfelelően tárgyalja a krónika a cseh őstörténetet. Az aranykor után a bírák korát mutatja be. A bírák korán belül egy szakasz a nőuralom ábrázolása, amely nem tetszik a népnek, és tekintélyes férfi-uralkodót kíván. Přemysl lesz az uralkodójuk, majd Cosmas leírásából megismerjük a további fejedelmeket is. A tizedik fejezet egy mondatából értesülhetünk, hogy az eddig hallottak a pogány múltra és az őstörténetre vonatkoztak.³⁷

Ha összevetjük a három leírást, szembetűnő, hogy Cosmas krónikájában a pogány múlt ostromozása nem hangsúlyos elem, valamint, hogy az őshaza bemutatásánál egy nagy antik mintát, Vergilius Aeneis-ét követi.

Ha megvizsgáljuk a másik két krónika leírását, és megpróbáljuk valamilyen nagy antik előképpel összefüggésbe hozni, azt láthatjuk, hogy a magyar és a lengyel szerző saját megoldást választ. Ennek az volt az oka, hogy a szóbeli hagyományokon és a történeti feljegyzéseken kívül semmilyen más forrás nem állt rendelkezésükre, valamint a 12. század valóságából, az adott kor politikai viszonyait szem előtt tartva kellett rekonstruálniuk népük múltját.³⁸ Cosmasnak sem volt a szóbeli hagyományokon és a történeti feljegyzéseken kívül semmilyen információja, de ő a nagy antik minták és a nyugati tradíciók szerint írta meg művét.

Az általunk tárgyalt krónikák esetében összehasonlítási szempont lehet még az államalapítás ábrázolása, a dinasztia legitimizációja, valamint a birodalomhoz való hozzáállás, mivel ezekről az eseményekről is találunk a krónikákban információt. A magyar történetírás esetében a krónikakompozíció elég szűkszavú, azonban az István legendákkal kiegészítve képet kaphatunk az államalapításról.³⁹

Az államalapítás ábrázolásánál a magyar történeti hagyomány I. István alakját állítja a középpontba, Gallus Anonymus pedig Bátor Boleszlót. Cosmasnál az államalapítás ábrázolása a korábban már mintaként használt Aeneist követi. Bátor Boleszló és István középpontba állításának első sorban aktuálpolitikai okai voltak, Cosmas esetében nem találkozzunk nagy király-elődökkel, az ő hősei inkább eposzi hősök.

A birodalomhoz való hozzáállás kérdéskörét tekintve ismét a magyar és a lengyel krónika hozható párhuzamba, mindkét esetben a legfontosabb írói cél a királyság szuverenitásának igazolása volt.⁴⁰ Cosmas azon-

³⁷ COSMAS I., 10. o.

³⁸ BAGI 2005, 63. o.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo. 226. o.

ban a koronázásnak csak egy fejezetet szentelt, és nem foglalt állást.⁴¹ Ennek háttérében az áll, hogy nem volt udvari történétíró, függetleníteni tudta magát az ilyen jellegű elvárásoktól, valamint nem tapasztalható nála a másik két krónika esetében tapasztalt birodalomellenesség.⁴²

Ha a fentieket figyelembe vesszük, megállapíthatjuk, hogy a lengyel és a magyar történeti szintézis esetében a hasonlóság nagyon szembe-tűnő, egyedi megoldásokkal mutatják be népük őstörténetét, a dinasztia legitimitációját és szuverenitását. Tehát Norbert Kersken azon feltételezése, hogy a kelet-közép-európai történétírói leírások a regionális hagyományok szerint íródtak, és egyéni megoldásokat láthatunk bennük, a magyar és a lengyel krónika esetében megállja a helyét. De mi a helyzet Cosmas krónikájával?

Visszatérve arra a kérdésre, hogy Köztes-Európa léte a történétírói tradíciók mentén is igazolható-e, a fentiek ismeretében azt a választ adhatjuk, hogy a Magyar és a Lengyel Királyság mindenképpen a régió része. Ha azonban a kutatástörténeti áttekintést figyelembe vesszük, azt tapasztaljuk, hogy a vitás kérdések nem a csehekre, hanem inkább a Kijevi Ruszra és a Balkánra vonatkoznak.

Cosmas krónikájának „különlegessége” az antikvitással való szoros kapcsolat. A krónikás, műveltségéből adódóan, (lüttichi iskola) nagyon jól ismerte a nagy antik mintákat, és alkalmazta is őket. Nem csak az őstörténet ábrázolásánál találunk rengeteg antik utalást, az antik párhuzamok jelenléte az egész krónikán végigvonul. A krónika egyedisége nemcsak az antik párhuzamokkal magyarázható, hanem a középkori cseh történelemmel is. A cseheknél nem volt pogánylázadás, ezért sem kapott a pogány múlt ostromozása nagy hangsúlyt Cosmasnál, és birodalomellenesség sem figyelhető meg, hiszen II. Vratislavot IV. Henrik koronázta meg, és ez meg is jelenik a krónikában. A krónikásnak másfajta történelmi szituációban kellett alkotni, mint kortársainak.

Véleményünk szerint a cseh régió is Köztes-Európa része, de a magyar és a lengyel államfejlődéstől eltérő sajátosságokat mutat. Egyedisége esetleg több ponton is igazolható, egy ilyen szempont lehet még a hatalom-megosztás és az öröklés kérdésköre is.

⁴¹ COSMAS II., 37. o.

⁴² BAGI 2005, 129. o.

Felhasznált irodalom

Forráskiadványok

- AB URBE CONDITA = Livius, Titus, *A római nép története a város alapításától*, Budapest, 1963.
- AENEIS = Vergilius, Maro, Publius, *Aeneis*, főszerk.: Szádeczky-Kardoss Samu, Budapest, 1990
- COSMAS = Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag. Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum germanicarum 2. München, 1995. Ed: Bertold Bretholz
- DE CONIURATIONE CATILINAE = Sallustius, Crispus, Gaius, *De coniuratione Catilinae*. Budapest, 1970.
- DE INVENTIONE = Cicero, Marcus, Tullius, *De inventione*, (ed.) F, Sroebel, 1965.
- GALLUS = Galli Anonymi Cronica et Gesta Ducum sive principum polonorum, MPH NS, II, ed. Maleczynski Carolus, Kraków, 1952.
- KÉPES KRÓNIKA = Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky, Scriptorum Rerum Hungaricarum, edendo opere praefuit Emericus Szent-pétery, Bp. 1999.

Szakirodalom

- ADAMSKA 2000 = ADAMSKA, Anna: „From Memory to Written Record” in *the Periphery of Medieval latinitas. The Case of Poland in the eleventh and twelfth centuries*. In: HEIDECKER, Karl (Ed.): *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*. (Utrecht Studies in Medieval Literacy) Turnhout, 2000. 83–100. o.
- BAGI 2003 = Bagi Dániel: *Remény a királyságra: A gnieznói találkozó „koronázási jelenete” a lengyel ősgestában és a mű kapcsolata a Könyves Kálmán kori magyar belpolitikával*. Századok 137.(2003), 2, 349–380. o.
- BAGI 2005 = Bagi Dániel: *Gallus Anonymus és Magyarország. A Geszta magyar adatai, forrásai, mintái, valamint a szerző történetiszemlélete a latin Kelet-Közép Európa 12. század eleji latin nyelvű történetírásának tükrében*. Budapest, 2005.
- DVORNIK 1949 = DVORNIK, Francis: *The making of Central and Eastern Europe*. London 1949.
- FONT 2005 = FONT Márta: *Keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*. Budapest, 2005.

- GRAUS 1965 = GRAUS, Frantisek: *Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa*. *Historica* 10 (1965), 5–65. o.
- HALECKI 1952 = HALECKI, Oskar, *Grenzraum des Abendlandes. Eine Geschichte Ostmitteleuropas*. Salzburg 1952.
- KERSKEN 1999 = KERSKEN, Norbert: *Mittelalterliche Geschichtsentwürfe in Alt- und Neueuropa*. In: Jarosław Wenta [Hrsg.], *Die Geschichtsschreibung in Mitteleuropa. Projekte und Forschungsprobleme*, Toruń 1999. 111–134. o.
- KERSKEN 2000 = *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Bd.2, (Hrsg.) WIECZOREK, Alfred, und HINZ, Mathias, Stuttgart, 2000.
- KLOCZOWSKI 2003 = KLOCZOWSKI, Jerzy: *Młodsza Europa, Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej*. Warszawa 2003.
- KRISTÓ 1994 = KRISTÓ Gyula, *A történeti irodalom kialakulása Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Irodalomtörténeti füzetek 135*, Budapest, 1994.
- KRISTÓ 2002 = KRISTÓ Gyula, *Magyar Historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest, 2002.
- LÜBKE 2001 = LÜBKE, Christian: *Das "junge Europa" in der Krise: Gentilreligiöse Herausforderung um 1000*. *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung* 50 (2001), 4.
- MÁLYUSZ 1966 = MÁLYUSZ Elemér: *Krónikaproblémák*. Századok 100. (1966). 610–613. o.
- MÁLYUSZ 1967 = MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy Krónika és forrásai*. Budapest, 1967.
- NIEDERHAUSER 1995 = NIEDERHAUSER Emil: *A történetírás története Kelet-Európában*. *História Könyvtár, Monográfiák*, 6, Budapest, 1995.
- PUKÁNSZKY-NÉMETH 1996 = PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András: *Neveléstörténet*. Budapest-Szeged, 1966.
- SEDLAR 1994 = SEDLAR, Jean W.: *East Central Europe in the Middle Ages, 1000-1500. A History of East Central Europe*. Vol. III., Washington 1994.
- SZŰCS 1983 = SZŰCS Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, 1983.
- VESZPRÉMY 2004 = VESZPRÉMY László: *Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez*. Századok 138.(2004), 2, 325–349. o.
- WANDY CZ 1992 = WANDY CZ, Stefan, Piotr: *The Price of Freedom. A History of East Cenentral Europe from the Middle Ages to the Present*. London 1992.
- ŽEMLICKA 1995 = ŽEMLICKA, Josef: *Das Reich des böhmischen Boleslavs und die Krise an der Jahrtausendwende*. *Archeologické rozhledy XLVII* (1995), 2., 267–278. o.

VÁZLAT PRIMO DE RIVERA DIKTATÚRÁJÁRÓL (1923. SZEPTEMBER – 1930. JANUÁR)

Bevezetés

„Az elmúlt több mint száz esztendőben a spanyol jobboldal meghatározó súlyú volt a spanyol társadalomban. Kortárs történelmünket sem ismerhetjük meg anélkül, hogy ne ismernénk pontosan a jobboldal pártalakulatait, s jellegzetességeiket.” – olvashatjuk Pedro Carlos González Cuevas: *A spanyol jobboldal története. A felvilágosodástól napjainkig*¹ című könyvének hátsó borítóján.

A két világháború közötti Európában különböző színezetű totális diktatúrák, diktatórikus és tekintélyelvű rendszerek sora jött létre, szinte kizárólag az iparosodást későn megkezdő, kevésbé fejlett országokban.

A sort Portugália nyitotta meg, ahol még az első világháború előtt, 1907-ben és a világháború alatt 1917-ben két rövid diktatórikus kísérlet zajlott le, majd következett a sorban Oroszország, Magyarország, Törökország, Olaszország, Spanyolország, Bulgária, Litvánia, Lengyelország, Portugália, Jugoszlávia, Németország, Ausztria, Észtország, Lettország, Görögország, Románia. A felsoroltak közül a két legfejlettebb állam, Olaszország, illetve Németország egy rövidebb és egy hosszabb demokratikus időszak után lépett a fasizmus, illetve a nemzetiszocializmus útjára.

Az első spanyol diktatúra nem nevezhető totálisnak, de sokkal elnyomóbb jellegű volt, mint az egyszerű tekintélyelvű rendszerek.

Historiográfia

Miguel Primo de Rivera y Orbaneja tábornok diktatúrájának időszaka mind a mai napig a történettudomány kevésbé ismert területei közé tartozik. A legfontosabb források a madridi Országos Történeti Levéltár (Archivo Histórico Nacional – AHN) elnöki fondjának, valamint a Királyi Történelmi Akadémia (Real Academia de la Historia – RAH) anyagában található.² Ezen kívül a különböző irányvonalú spanyol folyóiratok (*El Sol*,

¹ CUEVAS 2000.

² AHN, Katonai direktórium, általános ügyek, leg. 231, exp. 1257; RAH, Romanones Levéltár, leg. 2, exp. n.º44.

A.B.C., *El Debate stb.*) a korszakot felölelő évfolyamaiban található értékes források, amelyek a madridi Biblioteca Nacional sajtótárában lelhetők fel. Fontosak még a dokumentum-kötetek, melyek közül Fernando Díaz-Plaja 1923–1936, illetve Jordi Casassas i Ymbert 1923 és 1930 közötti válogatását emelem ki.³

Az elmúlt évtizedekben néhány történész már vállalkozott e korszak monografikus feldolgozására. Az izraeli származású Shlomo Ben-Ami 1983-ban írta meg angol nyelven *Fasizmus felülről*⁴ címmel a diktatúra történetét. A könyv még abban az évben megjelent spanyol nyelven is *Primo de Rivera diktatúrája*⁵ címmel. María Teresa González Calbet 1987-ben megjelent könyvében kizárólag az 1923 és 1925 között regnáló katonai direktóriummal foglalkozik. A *Primo de Rivera diktatúrája. A katonai direktórium*⁶ című kötet a polgári kormányzat megalakulásáig részletekbe menően elemzi a diktatúra létrejöttének okait, a rendszer berendezkedésének folyamatát és a politikai eseménytörténetet.

1991-ben jelent meg José Luis Gómez-Navarro *Primo de Rivera uralma*⁷ című 550 oldalas műve, mely minden korábbinál átfogóbb és részletesebb bemutatást ad Spanyolország 1923 és 1930 közötti éveiről.

Ramón Tamames és Javier Casals Meseguer történészek közös könyve olyan kétrészes, egymást kiegészítő életrajz, mely eltérő nézőpontokból tárja fel a diktatúra és a diktátor életének pozitív és negatív elemeit. A *Miguel Primo de Rivera* című kötetet 2004-ben adták ki.⁸ Eduardo González Calleja 2005-ben megjelent műve a legfrissebb alkotás Primo de Rivera diktatúrájáról: *Primo de Rivera Spanyolországa. Tekintélyelvű modernizálás 1923–1930.*⁹ A kötet újabb részletekkel gazdagítja a diktatúráról már kialakított képet. Külön erénye a húszas évek kulturális életéről szóló önálló fejezet és a gazdag fotóanyag.

A kortársak írásai közül az egyik legjelentősebb José María Pemán Primo de Rivera pártjáról, a *Hazafias Szövetségről* szóló műve (*A Hazafias Szövetség tettei és eszméi*),¹⁰ továbbá José Pemartín értekezése a diktatúra értékeiről (*A spanyol diktatúra történelmi értékei*¹¹). Mindkét könyv Primo

³ DÍAZ-PLAJA 1964.

⁴ BEN-AMI 1984.

⁵ BEN-AMI 1983.

⁶ CALBET 1987.

⁷ NAVARRO 1991.

⁸ TAMAMES 2004.

⁹ CALLEJA 2005.

¹⁰ PEMÁN 1929.

¹¹ PEMARTÍN 1929.

uralmának végén született, és mindkét szerző a diktátor elkötelezett híve volt, így egyik kötet sem mentes az elfogultságtól.

A Magyarországon fellelhető és a témára vonatkozó legértékesebb elsődleges forrásokot a Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) K 63-as levéltári jelzet alatt található anyagából a 273-as csomó tartalmazza. A MOL K 428-as levéltári jelzet alatti 1100–1101-es csomók a korszakból származó könyvatos sajtó levéltári anyagai. Ezekből, a Magyar Távirati Iroda számára megküldött külföldi sajtójelentésekből a diktatúra olyan vetületeiről is képet kapunk, amelyek más forrásokból alig érhetők el.

Primo de Riveráról magyar nyelven önálló monográfia még nem jelent meg. A diktatúráról azonban magyarul olvashatunk José García *Spanyolország a XX. században* című könyvében, ahol a szerző külön fejezetben taglalja a hatéves időszakot. José García szovjet emigrációja során írta művét, mely 1967-ben jelent meg Moszkvában; így a kornak és a hely követelményeinek megfelelően elfogultan tárlja az eseményeket.

Az említetteken kívül magyar nyelven Harsányi Iván folyóiratokban, tanulmánykötetekben megjelent írásai szólnak –különböző aspektusokból – a diktatúra éveiről.

A diktatúra előfeltételei

Az 1917 óta tartó destabilizációs időszak után a barcelonai katonai körzet parancsnoka, Miguel Primo de Rivera tábornok 1923. szeptember 13-án puccsal katonai diktatúrát vezetett be, XIII. Alfonz király utólagos, de készséges beleegyezésével.

1923 szeptemberére a spanyol társadalom mély válságba jutott. Meglehetősen szerteágazók azok a politikai, gazdasági és ideológiai előfeltételek, amelyek lehetővé tették a katonai megmozdulásból kibontakozó államcsíny sikeres és vértelen végrehajtását.

A politikai előfeltételek közül a legfőbb a restaurációs korszak¹² fokozódó válsága. Az 1876-os alkotmánnyal Antonio Cánovas del Castillo miniszterelnök által létrehozott, ún. *cánovista*-rendszer visszasságai mély bizalmi válságot okoztak a társadalomban. Az emberek egyre jobban elutasították az erkölcsstelen és korrupt politikai elitet.¹³

A belpolitikai feszültséget fokozta, hogy az országos politikában egyre nagyobb súlyt képviseltek a különböző *területi autonómiára*, illetve elkülö-

¹² Az 1875–1931 közötti, visszaállított Bourbon (spanyolul Borbón) királyság időszaka Spanyolországban.

¹³ MARTÍN 1994, 14. o.

nülésre irányuló törekvések. A katalán és a baszk nemzeti mozgalom (a *gallego* nemzeti mozgalom csekély szerepet játszott) így vált a diktatúra egyik kiváltó okává. Országos szinten kétfajta nacionalizmus összecsapásának lehetünk szemtanúi: a regionalista nacionalizmus és a Spanyolország területi egységét védő hiszán nacionalizmus vívta küzdelmét. Helyi szinten is kétféle irányvonal feszült egymásnak. Katalóniában a mérsékelt szárny regionalista, a radikális szárny nyíltan szeparatista volt. A katalán ipari nagypolgárság nem volt érdekelt a szeparatizmusban, ezért támogatta Primo de Riverát a hatalom megszerzésében, annak reményében, hogy majd ő képviselheti Madridban a katalán gazdasági és politikai érdekeket.

1923-ra a legfelsőbb politikai és katonai köröket is elérte az a vizsgálat, mely az 1921. júliusi, ún. *annuali katasztrófa* felelőseit kereste. A már évtizedek óta Észak–Afrika területén zajló és hatalmas központi költségvetési összegeket felemészítő spanyol–marokkói konfliktus fordulópontjához érkezett ezzel a 15 ezer spanyol katona életét követelő vereséggel.

1917-ben az első világháború éveiben tapasztalt gazdasági fellendülés lelassult, majd megállt, és csak évekkel később, 1922-ben kezdett lassú tempóban újra beindulni.¹⁴ A gazdasági visszaesés munkahelyek tömeges megszűnését és az életszínvonal csökkenését hozta magával. Az egyre nagyobb méreteket öltő sztrájkhullámok és terrorcselekmények is kihatottak a gazdasági szférára; számos munkanap esett ki a sztrájkok következtében, ami aláásta a gazdasági stabilizációt.

Az 1923 nyarán Barcelonában kirobbant sztrájkok többek szerint Primo de Riverához köthetők. A tábornok megegyezett a katalán nagypolgárság vezetőivel abban, hogy a kormány gyengesége miatt katonai kormányzásra van szükség, és neki kell a kormányrúdhöz állnia.¹⁵ A marokkói katonai jelenlét és háborúskodás a csökkenő gazdasági teljesítmény mellett egyre jobban megterhelte a mindenkori kormányok költségvetését. 1921 és 1923 között éves szinten 500–600 millió pezeta háborús kiadással kellett számolniuk. A katonaság jobbára támogatta a katonai hatalomátvételt. Amennyiben a katonai kiadásokat csökkentették volna, az elsősorban az 1912 óta fennálló marokkói spanyol és francia protektorátus területén állomásozó, ún. afrikanista katonaságot és tábornoki kart érintette volna a legérzékenyebben.

Az 1875 óta fennálló restaurációs időszak válsága, a dinasztikus (liberális és konzervatív) pártok felbomlása miatt az 1920-as évek elején kormányzati körökben is hangot adtak olyan elképzeléseknek, hogy időszerű

¹⁴ BEN-AMI 1983, 34. o.

¹⁵ CALBET 1987, 37. o.

lenne egy erőskezű katonai kormányzat létrehozása, melynek élére a király állhatna. A katonaság ideológiája kimerült a királyság intézményének feltétlen tiszteletében, a hadsereg hatalomban való részvételében és az általuk feltételezett népakarat érvényesülésének biztosításában.

XIII. Alfonz (uralk. 1886–1931) tudott a készülődő felkelésről, és amikor 1923. szeptember 12-én tudomást szerzett róla, csak egy nap késlekedéssel indult vissza San Sebastianból Madridba. Ha azonnal intézkedni akart volna a kormánnyal együtt, megállítható lett volna a felkelés. María Teresa González Calbet véleménye szerint a király támogatása nélkül, azaz az ő akarata ellenére az államcsíny nem lehetett volna sikeres.¹⁶

A király végül jóváhagyta a katonai kormányzatot, melynek élére Primo de Rivera tábornokot nevezte ki miniszterelnöknek. A *katonai direktórium* első intézkedései között *felfüggesztette az alkotmányt*, eltörölte a polgári szabadságjogokat, bevezette az előzetes cenzúrát és miután feloszlatta a parlamentet, rendeleti úton kezdte meg a kormányzást. Betiltotta a politikai pártokat, az anarcho-szindikalista és a kommunista szakszervezeteket, az önkormányzatokat feloszlatta, a polgári kormányzókat leváltotta, és a közigazgatási egységek élére katonákat helyezett. Katonai felügyelet alá helyezte az igazságszolgáltatás szerveit is, és félkatonai szervezetté alakította át a helyi polgárőrséget.¹⁷

A diktatúra legfontosabb eseményei

Egyes szerzők szerint a bevezetett diktatúrának voltak európai előzményei, illetve hatásai, mások szerint pedig nem. Utálnak az olasz, a görög, a magyar rendszerre. Az utóbbi autoritárius rendszer volt, az olasz rendszer pedig lassabban épült ki, mint Primo egyik napról a másikra bevezetett katonai diktatúrája. Ennek dacára más európai országok gyakorlata hatással lehetett a spanyol megoldásra is.

Más szerzők azt hangsúlyozzák, hogy a diktatúra egy történelmi zárójel volt, amelynek során nem történt fontosabb átalakulás, az ország társadalmi békében élt.¹⁸ Ezek szerint a politikai krízis megoldásának egyik útja volt a diktatúra, nevezetesen arra tett kísérlet, hogyan kell bevonni a tömegeket a politikai életbe.

¹⁶ Uo. 112. o.

¹⁷ HARSÁNYI 2003, 64. o.

¹⁸ CALBET 1987, 11. o.

A spanyol társadalom többsége passzívan, a katalán nagypolgárság, a regionalista Katalán Liga és a katolikus egyház örömujjongással fogadta az új rendszert.¹⁹

A diktatúra két fő periódusra osztható: az első a katonai direktórium időszaka, amely 1923. szeptember 13-tól 1925. december 2-ig tartott. Ezt váltotta fel a polgári direktórium, mely 1930. január 28-án, a diktátor lemondásával szűnt meg. José Luis Gómez-Navarro négy rövidebb szakaszra osztja a diktatúrát. Az első a rendszer megszilárdulásának szakasza a kezdetektől 1924 áprilisáig. A belpolitikai követi a sikeres *marokkói hadműveletet* is magába foglaló második szakasz 1926 közepéig. A harmadik szakasz 1928 végéig tart. Ekkor kezdődik meg a *Tanácsadó Nemzetgyűlés* (Asamblea Nacional Consultiva) működése és az új alkotmány előkészítése. Az utolsó 14 hónap már a válság időszaka.²⁰

A katonai direktórium első két évében kiépült a *diktatúra adminisztrációja*, mely igen sok személycserével járt, ugyanakkor a régi rendszer kiskirályai (spanyol szóval kacikái) is számos esetben meghatározó szerepben maradhattak. Primo de Rivera próbált *antikacikista* látszatot kelteni, holott a rendszere sok területen ezen az intézményen nyugodott.²¹ Különösen igaz ez a déli és a keleti provinciákra, ahol a régi rendszer politikusait sem váltották le.²²

1924 áprilisában zászlót bontott a kormány által szervezett párt, a *Hazaifias Szövetség*, ahol a kormányhoz hű közéleti szereplők vállaltak vezető szerepet. 1925 nyarán az észak-afrikai *alhucemasi partraszállás* hadműveletei után francia segítséggel sikerült megoldást találni a marokkói helyzetre, ami a diktatúra legnagyobb külpolitikai sikereként könyvelhető el.²³ (Az észak-afrikai ún. Rif Köztársaságban élő rif törzsek vezetője, Abd-el Krim valószínűleg túlbecsülte az erejét az 1921-es annuali győzelme után, ez is okozhatta ekkori vereségét.²⁴) A rif törzsek elleni győzelem tette lehetővé, hogy a katonai kormányzat 1925 végén polgári kormányzattá változzon, ahol a tábornokok helyére a polgári életből ismert szakminiszterek kerültek a bársonyszékekbe.

Primo de Rivera szándékai szerint vissza kívánt térni az alkotmányosságához, vagy ahogyan többen emlegették, a „normalitáshoz”. Miután 1926 nyarán sikeresen elhárította a katonaságot érintő intézkedéseivel elége-

¹⁹ Uo. 15. o.

²⁰ NAVARRO 1991, 507-519. o.

²¹ BEN-AMI 1983, 69. o.

²² NAVARRO 1991, 251-260. o.

²³ CALBET 1987, 181. o.

²⁴ PASCUAL 1999, 65. o.

detlen puccskísérletet (*Sanjuanada*), a diktátor az 1926. szeptemberi népszavazással legitimálatni vélte hatalmát. Az első óvatos lépést 1927-ben a Tanácsadó Nemzetgyűlés összehívása jelentette, mely az első *corporatívo* – azaz hivatásrendi – alapon létrehozott politikai szerv volt Spanyolország történelmében.²⁵ A testületben helyet foglalhattak egyes prominens ellenzékiek és a munkásosztály néhány képviselője is, de kritikai észrevételeiket, vagy esetenként az oktatáspolitikával szemben megfogalmazott véleményüket a kormány figyelmen kívül hagyta.²⁶ 1928-ban megkezdődött az új alkotmány szövegének kidolgozása.

Az 1929-es év az alkotmánytervezet parlamenti és társadalmi vitájáról szólt. Jellemző, hogy egyes konzervatív körök is támogatták egy új alkotmány létrehozását. Az addig következetesen konzervatív szemléletű *La Época* című lap így írt 1928 nyarán: „*Csak nem fog senki se bennünket oly naivnak tartani, mintha mi Cánovas 1876-ik évi művét a tökéletesség mintaképének tartanánk, amely örökérvényű kell legyen. Elérkezett a pillanat, amikor a nemzet nagy többsége azon a véleményen lesz, hogy meg kell változtatni az alkotmányt.*”²⁷

Az alkotmánytervezet: a katolicizmust ismét államvallássá tette (11.§), egykamarás országgyűlést hozott létre (54.§), létrejött egy 36 tagú Királyi Tanács (*Consejo del Reino*), mely egyaránt rendelkezett törvényhozói, végrehajtói és bírói hatáskörrel is (44.§). Rendkívül fontos kitétel, hogy a végrehajtó hatalom a szabadságjogokat ideiglenesen felfüggeszthette (31.§). Az alkotmány két szakasza a közoktatásról is rendelkezik (22. és 24.§), miszerint „*minden spanyolnak kötelessége megadni a lehetőséget gyermeke számára a közoktatásban való részvételre*”, „*az utódok oktatása és művelése a szülőik joga és természetes kötelezettsége, anélkül, hogy az állam jogait sértenék*”.²⁸

A magyar diplomácia így értékelte az eseményeket: „*Primo de Rivera tábornok a diktatúra által elért eredményekre való visszapillantás után újból lándzsát tört az alkotmánytervezet mellett és szavait azzal fejezte be, hogy erősen bizik programja sikeres végrehajtásában, melynek befejezése a hatalomnak az új alkotmány napján megalakuló kormány részére való átadása lesz.*”²⁹

Az elkészült alkotmánytervezetet azonban 1929-ben a Nemzetgyűlés többsége elutasította azzal, hogy a diktátor személyét megerősíteni kívánó, korporatív és antidemokratikus államberendezkedést meghonosító alkotmányt nem tudnak támogatni. Kifogásolták, hogy a Királyi Tanács döntő

²⁵ NAVARRO 1991, 271. o.

²⁶ Uo. 287. o.

²⁷ *La Época*, 1928. június 1.

²⁸ Anteproyecto de Constitución de la Monarquía Española, 1929.

²⁹ MOL, K 63, 273. csomó, 1929/29/1. tétel, 34/pol./1929.

súllyal bír a cortés-szel szemben.³⁰ A kormány által létrehozott testület, melyben javarészt a kormánydelegáltak ültek, nem teljesítette megbízói akaratát. Így a diktátor szemszögéből a Tanácsadó Nemzetgyűlés kudarcral végezte munkáját. Matuska Péter, a madridi Magyar Királyi Követség ügyvivője az 1929-es válság kibontakozásáról részletes jelentésekben számolt be a magyar külügyminiszternek. A hivatásrendi államforma irányába mutató alkotmánytervezet elutasítása után az alábbiakban értékeli a közhangulatot: *„Primo de Rivera egyre-másra kapja a közvélemény részéről a visszautasító megnyilatkozásokat. [...] És bizonyára van abban is valami igazság – amit különben a kormány kategorikusan cáfol –, hogy a király és Primo közt a közelmúltban a portugál határ mentén fekvő egyik városban vita folyt arról, hogy változás következhetik be a kormányzásban, hogy ezzel kapcsolatban Alba herceg neve, mint aki számbajöhetne mint a jövő embere, szóba került. A közvélemény számol azzal az eshetőséggel, hogy Primo mégse fogja tudni magát a végtelenségig tartani, és minthogy senki sem látja világosan, hogy a diktatúra után mi fog következni, erősödik a bizonytalanság érzése az emberekben, aminek egyik fokmérője a rossz tőzsde s a peseta állandó árhanyatlása.”*³¹ Matuska egyéb jóslatokba is bocsátkozott, melyek a későbbi események ismeretében politikai éleslátásra vallanak: *„Benyomásom szerint egy pár hónapig nem valószínű, hogy a helyzet felboruljon, Primo de Rivera csillaga azonban határozottan letűnő félben van, s ha a király az ő rendszabályait továbbra is feltétel nélkül fedezi, egy újabb megmozdulás esetén saját posztóját is veszélybe sodorhatja.”*³²

A belpolitikai kudarc sorozat után Primo de Rivera 1929 decemberében még új program adásáról beszélt, de erre már nem maradt ideje.³³ A diktátornak az a külpolitikai törekvése, hogy a nemzetközi zónának nyilvánított Tanger városában növelni próbálja a spanyol befolyást, szintén kudarcot vallott.³⁴ A konkrét terv az volt, hogy Spanyolország bekebelezze Tangert a marokkói spanyol zónába.³⁵ 1926-ban a spanyol kormányzat kis kötetbe gyűjtötte mértékadó politikusok véleményét a tangeri helyzetről. Primo de Rivera ekképp nyilatkozott: *„Spanyolországnak meggyőződése, hogy Tangert igazságtalanság és hiba volt elszakítani a spanyol protektorátustól. A tizenhét éves marokkói jelenlétünk, a nagy háborúban tanúsított semlegességünk és a marokkói ember- és pénzáldozatunk – 40 ezer élet és 5 millió peseta – után*

³⁰ MOL, K 63, 273. csomó, 1929/29/1. tétel, 29/pol./1929.

³¹ MOL, K 63, 273. csomó, 1929/29/1. tétel, 39/pol./1929. Tárgy: Belpolitikai helyzet Spanyolországban.

³² MOL, K 63, 273. csomó, 1929/29/1. tétel, 5/pol./1929.

³³ MOL, K 63, 273. csomó, 1930/29/1. tétel, 1/pol./1930.

³⁴ GARCÍA 1973, 109. o.

³⁵ A.B.C., 1926. augusztus 15.

úgy hiszem, nem kérünk azzal sokat a nemzetektől, hogy engedélyezzék Tanger betagozását a spanyol protektorátusba. [...] Minden más politika ingatag, átmeneti és veszélyes. A spanyol kézben lévő Tanger nem jelent veszélyt senki számára és garanciát nyújt mindenkinek.”³⁶

A Népszövetségben ezt nem így gondolták, félték a nemzetközi hatalmi egység felborulásától. Ez esetben Spanyolország elsősorban Franciaországgal került összeütközésbe, pedig 1925-ben még együtt oldották meg a marokkói helyzetet. Ebben a súrlódásban természetesen Anglia játszott közvetítő szerepet.³⁷ 1926 szeptembere és 1928 márciusa között Spanyolország felfüggesztette népszövetségi tagságát, de eredményt így sem tudott kicsikarni. A konfliktushelyzetről az alábbiak szerint számol be a madridi magyar ügyvivő 1927. január 29-i jelentésében: „A tangeri kérdés rendezése tárgyában egyébként e percben folynak Párisban a tárgyalások, ahová a spanyol kiküldöttek [José María] Quiñones de León párisi spanyol nagykövet vezetése alatt két nap előtt utaztak el. Francia részről állítólag nincs sok engedékenységre kilátás. A Quai d’Orsay-tól sugalmazott sajtó rendőri és közigazgatási ügyekben helyez engedményeket és nagyobb befolyást kilátásba a spanyoloknak, de a nemzetközi rezsim megváltoztatásáról hallani sem akar. Az angol admirális álláspontja még merevebb lenne. [...] Mindenesetre egy újabb nemzetközi érvényesülésre irányuló spanyol törekvéssel állunk szemben. Ha eredménnyel jár, úgy presztizs szempontból bizonyára előnyös lenne, ha azonban e fellépés ugyanolyan kudarccal és duzzogással végződne mint a népszövetségi állandó tanácstagságért folytatott kampány, úgy lehetetlen lenne azon megállapítás elől elzárkózni, miszerint Primo de Rivera tábornok külpolitikai téren távolról sem olyan szerencsés kezű mint a belpolitikában.”³⁸

Az ország európai külpolitikájának relatív sikertelensége mintegy előrevetítette a rendszer lassú belső bomlását is. De ez a szintér másodlagos volt Spanyolország számára, hiszen Primo de Rivera külpolitikájában kezdetektől fogva az első helyen a latin-amerikai országokhoz való közeledés szerepelt. Ennek előzménye a diktátor 1923. októberben elhangzott nyilatkozata arról, hogy szeretnék kiépíteni a kapcsolatot Latin-Amerikával. A lelki és kulturális kapcsolatokat előtérbe helyezték a gazdasági és politikai kapcsolatokkal szemben.³⁹ A külkapcsolatok ápolásával és megerősítésével az addigi egy helyett jóval több spanyol követség jött létre a szubkontinens országaiban, és a kulturális kapcsolatépítés is új erőre kapott.⁴⁰

³⁶ Tänger ha de der español. La opinión de España. Editorial Ibero-africano-americana, Madrid, 1926, 13–14. o.

³⁷ TUSELL 1986, 40. o.

³⁸ MOL, K 63, 274. csomó, 1935-29/29/43. tétel, 4/pol./1927.

³⁹ CALLEJA 2005, 125. o.

⁴⁰ Uo. 126–127. o.

A diktatórikus Spanyolország szorosan kötődött Portugáliához és Olaszországhoz is. Ám mindvégig szem előtt tartották az együttműködést Nagy Britanniával,⁴¹ hiszen Primo is érdekelt volt az európai *status quo* megőrzésében. Egyébként az Angliában hatalomra került első munkáspárti kormányzat is jó kapcsolatokat ápolt a Mussolini vezette fasiszta Olaszországgal. Primóra nagy hatással volt Mussolini hatalomgyakorlása, de ideológiájának lemásolása nem állt szándékában, és ehhez társadalmi háttérrel sem rendelkezett. A harmadik mediterrán országban, Portugáliában pedig 1926-tól a tábornoki kar vezetésével szintén diktatórikus kormányzat jött létre. Az 1929-es sevillai ibér-amerikai kiállításra Carmona tábornok, portugál államfő is ellátogatott, aki pár hónappal korábban már élvezhette Primo de Rivera vendégszeretét. Ezzel demonstrálták a *portugál-spanyol kapcsolatok erejét*.⁴²

A diktatúra kialakuló belső válságát tetézte a *gazdasági válság miatti fokozódó tiltakozás*. 1929-re elszabadultak az indulatok, és a társadalom szinte minden rétege szembe fordult a diktatúrával – a korábbi szövetségesek is. A szocialisták megszakították a süllyedőben lévő diktatúrával folytatott korlátozott együttműködést. Ellenzéki egységbe tömörültek a katalánok, az értelmiség, a diákság, a katonaság.⁴³ Az 1928-as felsőoktatási törvény elleni diáklázadások utcai összecsapásokká fajultak, melyek széleskörű tanári elbocsátásokhoz és iskolabezárásokhoz vezettek.⁴⁴

Mikor a katonai vezérkar is megvonta tőle a bizalmat, Primo de Rivera 1930. január 28-án habozás nélkül benyújtotta lemondását a királynak, aki elfogadta azt. A diktatúra úgy távozott, ahogyan jött; szinte minden olyan hibát maga mögött hagyott, amelynek a megoldására létrehozták. XIII. Alfonz király, hogy koronáját mentse, feláldozta Primo de Rivera kormányát és kinevezte Dámaso Berenguer tábornokot miniszterelnöknek. Az ő feladataként határozták meg, hogy a lehető legrövidebb időn belül visszatérjen az alkotmányosságához. Egy kevésbé ismert tényt világít meg Gonzalo Álvarez Chillida José María Pemánról⁴⁵ írt könyve. Ebben a szerző leírja, hogy *„lemondása után egy héttel, 1930. február 5-én Primo de Rivera összeült volt minisztereivel. Az volt a szándékuk, hogy létrehozzanak egy új pártot, melynek feladata a bukott rendszer eredményeinek védelme lesz. Az új politikai képződményt a politikai spektrum centrumában képzelték el. A tero semmivé fosz-*

⁴¹ TUSELL 1986, 23. o.

⁴² CALLEJA 2005, 125. o., vö. TUSELL 1986, 88. o.

⁴³ MARTÍN 1994, 24. o.

⁴⁴ RAH, Romanones Levéltár, leg. 2, exp. n.º 44.

⁴⁵ Író, rendszerhű politikus.

lott, amikor a nagyfokú ellenségeskedést látva, a diktátor 1930. február 12-én franciaországi száműzetésbe vonult, ahol néhány héttel később elhunyt.”⁴⁶ A Hazafias Szövetség rövid idő alatt eltűnt a történelem süllyesztőjében, a tagság és a vezetőség jelentős része pedig új pártokat hozott létre, vagy beépültek a már létező politikai szervezetekbe.

A diktatúra elnyomó intézkedései

1923-ban a megoldásra váró feladatok között szerepelt *Katalónia regionalizmusának kérdése*, *Marokkó problémája* és főképp a *közrend helyreállítása*. Mindemellett ügyelni kellett az államcsóddal fenyegető államháztartás kiegyensúlyozására is. Ezek helyretétele nem történhetett meg súlyos elnyomó intézkedések nélkül.

1923. szeptember 13-i manifesztumában nem véletlenül szólt a diktátor – ebben a sorrendben – a *szeparatizmus*, a *terrorizmus* és a *kommunizmus* ellen. A „*mérsékelt autonómia köntösébe bújtatott*”, általa szeparatizmusnak tekintett autonomizmust súlyosabb problémának tartotta, mint a már csilapodó terrorizmust.⁴⁷

Barcelona volt az egyik kiváltó oka és egyben kiindulópontja a katonai felkelésnek. A katalóniai előjárók mind a közrend helyreállításában voltak érdekeltek, és bíztak abban, hogy a diktátor segít nekik ebben.⁴⁸ Ez az illúzió csak öt napig tartott. Szeptember 18-án jelent meg a *szeparatizmus elleni dekrétum*. Ebben betiltották a katalán nemzeti jelképek használatát – a zászlót és a himnuszt –, és korlátozták a katalán nyelv használatát.⁴⁹ A tanároknak utasításba adták, hogy az óráközi szünetekben is a kasztíliai spanyol nyelv használatára ösztökéljék a diákokat. Az önkormányzatok feloszlatása után 1924 első heteiben eltörölték az 1913-ban bevezetett korlátozott katalán önkormányzatot (*Mancomunitat*). 1924 márciusában Ángel Ossorio y Gallardo⁵⁰ kezdeményezésére és aláírásával 117 értelmiségi vállalt szolidaritást a katalán nyelvvel, egyben elutasították a vernakuláris nyelvek ellen indított hajtóvadászatot.⁵¹

⁴⁶ CHILLIDA 1996, 34. o.

⁴⁷ CALBET 1987, 37. o.

⁴⁸ CALLEJA 2005, 163. o.

⁴⁹ Uo. 171. o.

⁵⁰ Jogász és politikus, egy időben Barcelona polgári kormányzója, majd miniszter. A diktatúra alatt nem viselt politikai tisztséget.

⁵¹ CALLEJA 2005, 102. o.

Ennek ellenére a regionalista törekvéseket sikerült elnyomni. Primo de Rivera ezzel éppen azok egy csoportját támadta hátra, akik hatalomra juttatásában segítettek. A diktátor a haza ilyen értelemben vett egységét mindennél fontosabbnak tartotta, mint azt a diktatúra végén egy cikkében kifejtette.⁵² Az afrikanista katonákat, akik kvázi idegen földön, Marokkóban védték a spanyol nemzeti érdekeket, szintén a spanyol egység oszlopának tekintette.

A kulturális életre nagy csapást mért az 1923. szeptember 15-től bevezetett *szigorú előzetes cenzúra*, mely szerint tilos volt minden kormánykritika, az intézmények, a kormánytisztviselők, az olasz fasizmus és a marokkói hadműveletek bírálata. Támadtak és üldöztek minden regionalista, sztrájkra buzdító és „pornográf” megnyilatkozást.⁵³ A modern divat- és zeneirányzatok éles ellenzésével a rendszer – a mából visszatekintve – a teljes puritanizmust hirdető, és minden újszerű jelenségben ártó szándékú káros idegen begyűrűzést látó Franco-rendszer előképévé vált.

A kormányzat az egyházzal jó kapcsolatot tartott fenn, nézeteltérésük csak a katalán nyelvű misék tilalma miatt támadt. Az egyháznak az oktatásban elfoglalt szerepe és jelentősége kimagasló volt, így hathatósan támogatta a kormányzati ideológiát.⁵⁴

A rendszer legdiktatórikusabb lépései közé tartozott a protestáló értelmiségiek üldözése, bebörtönzése, kitelepítése és száműzetése. A Magyar Királyi Követség 1929. május 31-i jelentése szerint olyan hírek keringtek, hogy a „rossz hírek keltőit Primo de Rivera megfosztaná az állampolgárságuktól, ill. a külföldieket azonnal kiutasítaná az országból”.⁵⁵ Erre nem került sor, de a tervezet jól mutatta a belpolitikai feszültség miatt kialakult kormányzati idegességet. A kormányzat 1929-ben elsősorban a világkiállítások sikerességét és ennek zálogát, Spanyolország külföldön terjesztett jó hírét féltette.

A diktatúra eredményei és kudarcai

A diktatúra által a maga szempontjából elkövetett hibák mellett az eredményeit is fel kell sorolnunk. A marokkói válság megoldását nem lehet elvitatni Primo de Rivera kormányától; a jogok szűkítését átmenetileg követő társadalmi béke, az ország modernizálása, az infrastruktú-

⁵² CASASSAS 1983, 43–49. o.

⁵³ CALLEJA 2005, 55. o.

⁵⁴ Uo. 99. o.

⁵⁵ MOL, K 63, 273. csomó, 1929-29/1. tétel, 22/pol./1929.

rafejlesztés, a munkásosztály életminőségének bizonyos szintű javítása sorolható az eredmények közé.⁵⁶ A szocialista szakszervezeti vezetőkkel folytatott korlátozott együttműködés hatására minimálisra csökkentek a sztrájkok és a kieső munkaórák, ezáltal nőtt a termelékenység, és emelkedett az életszínvonal.⁵⁷

Léteztek azonban komoly nehézségek is. Az államháztartás rendbetétele ellenére a pénzügyi kilátások az évtized végére, még a világválság kirobbanása előtt leromlottak, az ország modernizálására felvett hitelek súlyos adósságba vitték az országot. A spanyol mezőgazdaság és a falusi lakosság nagy része még mélyebb nyomorba süllyedt. Hiba volt erőltetni az igazgatási centralizmust, mert a katalán szeparatizmus növekvő ellenállása is aláásta a rendszert, akárcsak az értelmiség véleményének negligálása, örökös üldözése. A legnagyobb hiba, hogy Primo nem tért vissza időben az alkotmányosság útjára.⁵⁸ Ez azonban nem tekinthető mulasztásnak, egész felfogásából eredt.

Shlomo Ben-Ami egy cikkében kifejti,⁵⁹ hogy a korszak gazdasági fejlődése lerakta a modern Spanyolország alapjait. A népesség ez idő alatt 10%-kal nőtt, és egyre gyorsuló tempóban indult meg a vidéknek és lakosságának az urbanizálódása.

Az évi 6-8%-os gazdasági növekedésből következően kerülhetett sor a spanyol történelem addigi legnagyobb szabású infrastruktúrafejlesztésére (út- és vasútépítés, vízvezetékrendszer-bővítés) és iskolaépítéseire. A katonai kormányzatot felváltó polgári kormányzat intézkedéseinek következtében addig soha nem látott mennyiségű vasúti sínt raktak le; ezáltal közelebb kerültek egymáshoz és jobban megközelíthetővé váltak a spanyolországi tartományok. 1923 és 1930 között 9.455 km-rel nőtt az utak és vasutak hossza, szemben az 1918–1923 közötti időszak 2.796 megépített km-ével.⁶⁰ A járművek száma megnégyszereződött, igen megnőtt az emberek utazási kedve. Mindez a vasutak és a közutak nagyarányú fejlesztésének köszönhető. Az intenzív iskolaépítésekkel és -alapításokkal a kultúraterjesztés és az oktatáshoz való hozzáférés emelkedett magasabb szintre.

⁵⁶ MARTÍN 1994, 25. o.

⁵⁷ BEN-AMI 1983, 187. o.

⁵⁸ MARTÍN 1994, 26. o.

⁵⁹ BEN-AMI 1976, 37. o.

⁶⁰ BEN-AMI 1983, 169. o.

A rendszer ellentmondásai

Primo de Rivera diktatúrájának történetírói visszhangja iskolapéldája annak, hogy a különböző tekintélyelvű rendszerek leírása és értékelése milyen sokféleképpen történhet. Ezt a rendszert igen árnyaltan kell megközelíteni, mert sok az olyan ellentmondásos momentuma, melyek más diktatúráknál nem fordultak elő.

A hatalom megragadásakor a diktátor nem tekintette tartós rendszernek a direktóriumot. Csak addig kívánta fenntartani az erős végrehajtó hatalmat, az ún. „*vaskezű sebészi beavatkozást*”,⁶¹ ameddig sikerül biztosítani a gazdasági fellendülést, a társadalmi feszültségek feloldását és a nemzeti öntudat visszaállítását.⁶² Ígérete szerint, ezen célok elérése után a bizalmat megköszönve a diktátor lemondana. A gyógyításra tervezett időt először hat hétben határozta meg, később kilencven napra, majd hat hónapra kért bizalmat. A rendszer végül csaknem hat és fél éven át fennállt, de végezetül a diktatúrától szokatlan módon önszántából vált meg a hatalomtól, miután meggyőződött róla, hogy már a katonaság legfelsőbb körei sem támogatják.

A rendszer roppant szűk keretek között engedte működni a pártokat;⁶³ a gyülekezési jog megvonásával szinte minden politikai szervezet gyors sorvadásnak indult. A konzervatív és más jobboldali párttörödékek integrálódtak a felülről megszervezett kormánypártba, a Hazafias Szövetségbe. A kormánypárton kívül csak a formálisan betiltott szocialista párt maradt a politikai palettán, amelynek számos vezető politikusát a diktátor szerette volna a látszólagos „kétpártrendszerbe” bevonni. Így jött létre a sajátos spanyol korporációs „*másfélpartrendszer*”, melyben a kormánypárt volt felelős a politikai irányításért, a karanténba zárt baloldal pedig részfelelősséget vállalt a szociális és munkaügyi egyeztetésért.⁶⁴ Ezzel hosszú időre marginalizálták a terrorizmusért felelős anarchistákat és a bolsevik eszméket terjesztő kommunistákat, de a munkásság körében népszerű szocialistákat is szemmel tarthatták.

A munkaadókat és a munkavállalókat ún. *organikus egységbe* szervező korporációs rendszer – mely egyik alappilléret képezte volna az új al-

⁶¹ CALBET 1987, 78. o. – Joaquín Costa író–politikus dolgozta ki a „*vaskezű sebész*” fogalmát. Olyan személyt kívánt felruházni ezzel a jelzővel, aki valójában társadalmi egyetértéssel hajtja végre reformelképzeléseit. Ezt a pozitív tartalmú fogalmat Primo de Rivera alaposan átértelmezte.

⁶² ELLWOOD 1997, 41. o.

⁶³ CALBET 1987, 251. o.

⁶⁴ Uo. 256. o.

kormány korporatív államának – nem olasz mintára jött létre. Mussolini ugyanis szétverte a meglévő szindikátusokat, hogy a külön testként szintén felszámolt fasiszta szakszervezeteket a saját szája íze szerint szervezze meg. Primo de Rivera ezzel szemben részben a már meglévő szocialista szakszervezetekre alapozva kezdte meg a korporációs rendszer kiépítését.⁶⁵ Ez az együttműködés 1928–29-ig tartott, amikor a szocialisták elérkezettnek látták az időt a terhessé váló együttműködés felfüggesztésére és az ellenzékhez történő csatlakozásra.

A diktatórikus kormányzatok leggyakrabban súlyos erőszak alkalmazásával jártak el akaratok végrehajtása közben. Ezzel szemben Primo de Rivera rendszere vérontás nélkül érkezett, vérontás nélkül távozott és működése során sem esett kár emberéletben. Érdekes ez annak fényében, hogy a diktatúrát megelőző és az azt követő alkotmányos korszakokban egyaránt szabtak ki halálbüntetéseket, és a megtorlás is szép számmal szedett áldozatokat.

Konklúzió

A rendszer bukása legfőbb okának tekinthetjük, hogy a diktátor nemcsak „természetes ellenségeivel” veszett össze, hanem a természetes szövetségesei által feltett kérdésekre sem találta meg a hatékony kormányzati válaszokat. Oda sem figyelt rájuk igazán, ezáltal sikeresen elidegenítette magától őket.⁶⁶ Ez okozta a tekintélyuralom bukásán túl a monarchia összeomlását is. Miguel de Unamuno úgy látta, hogy Spanyolországban valójában több volt az antimonarchista, mint a köztársaságpárti mozzanat. Ramón Tamames szellemes vélekedése szerint pedig a második köztársaságot a monarchisták hozták létre, és a köztársaságiak veszejtették el.⁶⁷

Spanyolország 20. századi történetének további fejezeteit figyelembe véve látható, hogy Primo de Rivera diktatúrája sokban előképnek számít a kiépülő Franco-rendszer számára. Utódai sok esetben lemásolták őt, de Francóék kompromisszum-mentessége, ellenfelekkel szembeni könyörtelessége össze sem hasonlítható Primo de Rivera diktatúrájának gyakorlataival.

65 BEN-AMI 1983, 193. o.

66 Uo. 227. o.

67 ANDERLE 1999, 118. o.

Felhasznált irodalom

Források

- Madridi Archivo de Historia Nacional (Országos Történeti Levéltár - AHN) Katonai direktórium, általános ügyek, leg. 231, exp. 1257; RAH, Romanones Levéltár, leg. 2, exp. n.º 44.
- Real Academia de la Historia, Madrid (RAH), Romanones Levéltár, leg. 2, exp. n.º 44.
- Magyar Országos Levéltár (MOL), Külügyminisztérium Politikai Iratai, 1921-1931. K 63 273-274. csomó
- Magyar Országos Levéltár, MTI sajtólevéltár, 1925-1931., K 428 1100-1101. csomó
- La Época*, 1928. június 1.
- A.B.C.*, 1926. augusztus 15.
- Anteproyecto de Constitución de la Monarquía Española, 1929
- Tánger ha de der español. La opinión de España. Editorial Ibero-africano-americana, Madrid, 1926.

Szakirodalom

- ANDERLE 1999 = ANDERLE Ádám: Spanyolország története. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1999.
- BEN-AMI 1983 = BEN-AMI, Shlomo: La dictadura de Primo de Rivera. Planeta, Barcelona, 1983.
- BEN-AMI 1984 = BEN-AMI, Shlomo: Facism from above: the dictatorship of Primo de Rivera in Spain, 1923-1930. Clarendon, Oxford, 1984.
- BEN-AMI 1976 = BEN-AMI, Shlomo: Los estudiantes contra el Rey. Papel de la F.U.E. en la caída de la Dictadura de Primo de Rivera. *Historia*, 1976/6., 37-47. o.
- CALLEJA 2005 = CALLEJA, Eduardo González: La España de Primo de Rivera. La modernización autoritaria 1923-1930. Alianza Editorial, Madrid, 2005.
- CASASSAS 1983 = CASASSAS YMBERT, Jordi (szerkesztés, bibliográfia, előszó): La dictadura de Primo de Rivera (1923-1930). Textos. Editorial Anthropos, Barcelona, 1983.
- CHILLIDA 1996 = CHILLIDA, Gonzalo Álvarez: José María Pemán. Pensamiento y trayectoria de un monárquico (1897-1941). Universidad de Cádiz, Cádiz, 1996.

- DÍAZ-PLAJA 1964 = DÍAZ-PLAJA, Fernando: El siglo XX. Dictadura... República (1923–1936). Instituto de Estudios Políticos, Madrid, 1964.
- ELLWOOD 1997 = ELLWOOD, Sheelagh: Franco. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
- GARCÍA 1973 = GARCÍA, José: Spanyolország a XX. században. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973.
- NAVARRO 1991 = GÓMEZ-NAVARRO, José Luis: El régimen de Primo de Rivera. Reyes, dictaduras y dictadores. Cátedra, Madrid, 1991.
- CALBET 1987 = GONZÁLEZ CALBET, María Teresa: La dictadura de Primo de Rivera. El Directorio Militar. Ediciones El Arquero, Madrid, 1987.
- CUEVAS 2000 = GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos: Historia de las derechas españolas. De la Ilustración a nuestros días. Biblioteca Nueva, Madrid, 2000.
- HARSÁNYI 2003 = HARSÁNYI Iván: Az Ibériai-félsziget 20. századi diktatúrái. *Limes*, 2003/2., 45–74. o.
- MARTÍN 1994 = LÓPEZ MARTÍN, Ramón: Ideología y educación en la dictadura de Primo de Rivera (I). Escuelas y maestros. Universitat de Valencia, Valencia, 1994.
- PASCUAL 1999 = PASCUAL, Pedro: Así fue el desembarco de Alhucemas. *Historia*, 283. sz., 10/1999., 64–77. o.
- PEMÁN 1929 = PEMÁN, José María: El hecho y la idea de la Unión Patriótica. Ediciones de la Junta de Propaganda Patriótica y Ciudadana, Madrid, 1929.
- PEMARTÍN 1929 = PEMARTÍN, José: Los Valores Históricos en la Dictadura Española, Arte y Ciencia, Madrid, 1929.
- TAMAMES 2004 = TAMAMES, Ramón – CASALS, Xavier: Miguel Primo de Rivera. Caracruz, Barcelona, 2004.
- TUSELL 1986 = TUSELL, Javier – GARCÍA QUEIPO DE LLANO, Genova: El dictador y el mediador. Las relaciones hispanoinglesas durante la dictadura de Primo de Rivera. Centro de Estudios Históricos, Madrid, 1986.

VÁZLATOK EGY PÉCSI AMATŐR RÉGÉSZ PÁLYAFUTÁSÁNAK
KEZDETEIHEZ A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN.

DR. HORVÁTH ANTAL (1848–1912) RÉGÉSZETI JELLEGŰ
TEVÉKENYSÉGÉNEK ADATOLHATÓ KEZDETEI KIADATLAN
LEVELEZÉSEK ALAPJÁN (1866–1867)

Egy-egy jeles személyiség pályaképének mind teljesebb bemutatása sosem egyszerű feladat, azonban elengedhetetlen kötelessége az utókor-nak. Egyrészt sokat köszönhetünk nekik egy-egy tudományterület mai fejlettsége tekintetében; másrészt tanulhatunk tőlük módszert, elhiva-tottságot, kitartást, az akkortájt rendelkezésre álló, korlátozott adottságok-ból fakadó kreativitást. Ebből kifolyólag példaképekké válhatnak a későbbi korszakok kutatói számára.

Nincs ez másképp dr. Horváth Antal esetében sem. Vagy talán csak annyiban, hogy igazi polihisztorként sokkal összetettebb személyiség volt annál, semminthogy mindössze egy tudományterület számára szolgáljon példaként. Ezt tükrözi emléktáblája¹ is, mely a Ferencesek utcájában – az egykori „Barátok utcában” – a mai számozás szerinti 25. számú ház² falán található. A táblán az alábbi felirat olvasható: „E házban lakott dr. Horváth Antal (1848–1912) ügyvéd, műgyűjtő és műpártoló, a Pécs–Baranya megyei Múzeum Egyesület és a Pécsi Városi Múzeum létrehozásának tevékeny részese, geológus, a filoxéra elleni küzdelem és a szőlőnemesítés nemzetközi hírű szakembere.”

E sorokból kitűnik, hogy Horváth Antal polgári szakmáját illetően ügyvéd volt, de igen komoly eredményeket mutatott fel a szőlészet terén is. Baranyában a szőlőfajták meghatározásának szakértője volt. A szőlő-nemesítésben is élen járt, ugyanis magyarürögi szőlőjében – halála után ez lett a Szőlészeti és Borászati Kutatóintézet mintatelepe – csak cseme-geszőlőből mintegy kétszáz fajtát termesztett.³ A filoxéra járvány idején a szénkénezési eljárás elterjesztésén munkálkodott. Eredményeit a *Borászati Lapokban*⁴ publikálta.

¹ Állíttatta a Janus Pannonius Múzeum 1988-ban.

² Ezt a házat még nagyapja, Horváth Ignác szűrszabó és gabonakereskedő vásárolta meg 1798-ban, s nemzedékeken keresztül volt a Horváth-család otthona. GÁL 2002, 94. o.

³ GÁL 2002, 94. o.

⁴ HORVÁTH 1910.

Emellett széles körű közéleti tevékenységet is folytatott: virilis joga tagja volt a pécsi Törvényhatósági Bizottságnak⁵ és szakmájából kifolyólag természetesen a Pécsi Ügyvédi Kamarának is. Mindazonáltal szociális érzékenysége folytán a Jóléti Bizottságnak, de a szűken vett hivatásától látszólag eltérően tagja volt az 1873-ban a bécsi világkiállítás pécsvidéki bizottmányának, mely a megye régészeti bemutatását is tervezte;⁶ az 1878-ban megalakult Országos Régészeti és Embertani Társulatnak;⁷ az 1897-ben, Pécssett megalakult Múzeumi Bizottságnak.⁸ Neve az 1901-ben alapított Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület alapító tagjai között is feltűnik,⁹ majd 1908-ban az egyesület ügyésze lett.¹⁰ Akárcsak szólászeredményeit, régészeti eredményeit is publikálta az akkori szakirodalmi folyóiratokban, így az *Archaeologia Közlemények*,¹¹ valamint az *Archaeologiai Értesítő*¹² hasábjain.¹³

A nem feltétlenül szakmai jellegű, azaz a nem kifejezetten ügyvédi mivoltához kötődő társulati, bizottsági és egyesületi tagságaiból kitűnik, hogy élénk érdeklődést tanúsított a régészet iránt. Jelen tanulmány célja ezen érdeklődés kezdeteinek körvonalazása, továbbá annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy melyek voltak Horváth Antal régészeti jellegű tevékenységének kezdeti, főbb mozzanatai – pl. fontosabb leletek, lelőhelyek, személyiségek, akikkel kapcsolatban állt –, s nem utolsó sorban, hogy milyen eredményekre vezetett dr. Horváth Antal efféle érdeklődése, mi az, amit ma neki köszönhetünk.

⁵ NEKR. 1912, 2. o.

⁶ DOMBAY 1956, 186. o.; GÁL 1989, 167. sk.

⁷ Az elhunyt tagok között olvasható Horváth Antal neve az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1913. február 25-i közgyűlés tudósításában. AÉ 1913, 187.

⁸ GÁL 2002, 94. o.

⁹ TICHY 1908, 2-3. o.

¹⁰ PBMÉ 1908, 89. o.

¹¹ HORVÁTH 1871a; HORVÁTH 1871b; HORVÁTH 1873a; HORVÁTH 1873b.

¹² HORVÁTH 1869; HORVÁTH 1870a; HORVÁTH 1870b; HORVÁTH 1870c; HORVÁTH 1870d; HORVÁTH 1870e; HORVÁTH 1872; HORVÁTH 1878a; HORVÁTH 1878b; HORVÁTH 1885a; HORVÁTH 1885b.

¹³ Szinyei József a magyar írókról írt összefoglaló művében tévesen Horváth Antal névrokonának, egy 1818-ban született, katolikus plébánosnak és címzetes kanonoknak tulajdonítja ezeket a tanulmányokat. Pedig a munka – már csak az eddig leközölt kézirat anyag alapján is, miszerint Horváth Antal a régészet iránt érzett elhivatást – egyértelműen íj. Horváth Antal alkotása. SZINNYEI 1896, 1136. o.

A kezdetek (1866)

Ifj. Horváth Antal középiskolai tanulmányait a pécsi ciszterci főgimnáziumban végezte kitűnő eredménnyel.¹⁴ Már ekkor komolyabb kutatótevékenységet folytathatott, ugyanis ekkorra tehetőek a „VIII. osztályos főgimnasiunai tanuló/hallgató úr” régészeti kutatásaira vonatkozó első, adatolható és datálható bizonyítékok.

Rómer Flóris¹⁵ így jellemzi Horváth Antalt 1866-ban az Archaeologiai Közlemények hasábjain: *„A régészet iránti kedv és buzgalom az ifjuság közt is kezd terjedni. Ennek igen jeles példájául szolgál Horváth Antal pécsi VIII-ik gymn. osztálybeli urfi levele és küldeménye, melyet a m. n. muzeum igazgatóságához mentesített, s melyben Irma hugát is, mint gyűjtőt bemutatja. A levélből az tűnik ki, hogy Horváth úr, kinek már is figyelemre méltó régészeti és őslénytani gyűjteményei vannak, a régészet alapelveit jól felfogta, és kecséget azon reménnyel, hogy tudományunkat tovább is kegyelni, és előmozdítani fogja.”*¹⁶

1866-ban a Nemzeti Múzeum igazgatójaként Kubinyi Ágoston¹⁷ is felfigyelt a tehetséges pécsi fiatalemberre, ugyanis 1866. október 29-én levélben kereste meg a „főgymnasiumi tanuló urat”: *„...értésemre esvén, hogy ön 4 kőkori szekerczét talált, és kész volna ezeket a nemzeti muzeumnak átengedni, van szerencsém erre a tudomány érdekében felkérni, valamint arra is: szíveskednék*

¹⁴ GÁL 2002, 94. o.

¹⁵ Rómer Flóris Ferenc (Pozsony, 1815. április 12. – Nagyvárad, 1889. március 18.): régész, művészettörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja (l. 1860, r. 1871). 1861-ben Pestre költözött, kivált a bencések kötelékéből, előbb az MTA kéziratártnoka, 1862-től a pesti katolikus Királyi Főgimnáziumi igazgatója, 1863-ban az MTA Archaeologiai Bizottságának titkára, 1868-ban az egyetemen az archaeologia tanára lett. 1869-től a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának őre. 1877-ben nagyváradi kanonokká nevezték ki. 1861–68 között Ráth Károllyal együtt szerkesztette a Győri Történeti és Régészeti Füzeteket. 1864–73 között az Archaeologiai Közleményeket, 1868–72 között az Archaeologiai Értesítőt. Részt vett az 1867-es párizsi világgkiállításon, s Rómer érdeme, hogy az ősrégészek és antropológusok VIII. nemzetközi kongresszusát 1876-ban Budapesten tartották meg. Kiadatlan, saját rajzaival ellátott több kötetes naplója a magyar régészet, művészettörténet és műemlékvédelem igen értékes forrása. A magyar régiségtudomány egyik alapítója és kiváló művelője volt. Alapító tagja volt a Magyar Történelmi Társulatnak is. ÚMÉL 2004, 793. o.

¹⁶ RÓMER 1866a, 209. o.

¹⁷ Kubinyi Ágoston (Videfalva, 1799. május 30. – Bp., 1873. szeptember 19.): múzeumigazgató, természettudós, régész, az MTA tagja (t. 1843, ig. 1853). A pesti egyetemen filozófiai, növénytanai, diplomatikai, numizmatikai és archeológiai tanulmányokat folytatott. 1843–1869-ig, nyugdíjba vonulásáig a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója. Fiatalkora óta bátyjával, Kubinyi Ferencsel együtt szenvedélyes természetkutató és gyűjtő volt. Közreműködésével alakult 1851-ben a Magyarhoni Földtani Társulat, amelynek első elnöke volt. ÚMÉL 2002, 1233. o.

az illető lelhelyet szemmel tartani, hogy, ha ismét találtatnék ott valamely régiség, az megmentessék a tudomány számára.”¹⁸ Mint ahogy további pályafutásából majd kiderül, komolyan vette Kubinyi Ágoston felkérését, hogy legyen a pécsi, illetve Pécs környéki „lelhelyek” felügyelője és őre. Rengeteg leletet az ő gondos odafigyelése által sikerült megmenteni ténylegesen, vagy legalábbis említés szintjén¹⁹ a tudomány számára.

Horváth Antal nem késlekedett sokat, ugyanis már november 3-án, egy levél kíséretében felküldte a kért tárgyakat. A küldött leletekről egyrészt Rómer Flóris tudósít az *Archaeologiai Közlemények* VI. (1866) kötetének II. füzetében: „A Péctől nyugatra fekvő Makár nevű szőlőhegyen talált Horváth Antal VIII. oszt. gymnas. tanuló, ki ide Irma hugával régiségek kutatására többször kirándul, kőszközöket, u.m. kőkalapácsot, kőéket, rozstörő golyót, cserepeket, melyekből több érdekes példányt a m. nemz. muzeumnak, a lelhely igen érdekes leírásával, beküldött.”²⁰ „N.-Mányokon (Tolnam.) vett Horváth Antal ur a kanász feleségétől kőszekerczét, azon vidéken lett találva, s babonára használták. A kő azon általános hiszemű próbánál pattant ketté, midőn a tulajdonos a reá tekert fonál elnemégethetését bebizonyítandó, azt a süttökemenczébe dobta. Előfordulnak itt is alúl lecsiszolt szarvas agancsok, melyenek egyéb ősi lelhelyeken már találtattak”²¹ Másrészt azonban fennmaradtak a küldeményről Horváth Antal saját, jegyzetfüzetecskében rögzített feljegyzései is, melyek képet adnak arról, hogy milyen természetből adott tehetséggel és alapossággal fordult a régészeti leletanyaghoz, s milyen mérhetetlen szerencse, hogy egy hozzá hasonló személy akadt az ország ezen területén, aki e tárgyakat – vagy legalábbis pontos leírásukat – megmentette az utókor számára. Az alábbi sorokat olvashatjuk Horváth Antal jegyzetfüzetében az 1866-ban a Nemzeti Múzeumba felküldött leletekről:

„November 3-án a következő tárgyak küldettek a nemz. Muzeumba: Ide vonatk. I, II és III levél továbbá *Arch. Közl.* VI, 203 és 209 lap.

1. Egy feketés basaltból készült kőkalapács; az éle le van törve, foka gömbölyű, az ütés és a használás világos nyomaival, az egész kalapács csiszolva volt, lyukja épen /azaz éppen – szerző betoldása/ a középre esik. Találtam 1866. aug. 15-én Wenger korcsmája előtt az üröghi út közepén sárba taposva; ezen helyre valószínűleg a Makárhegyről került. (*Arch. Közl.* VI. 177. lap.)

¹⁸ PPKI MS 1231. 20. mell.

¹⁹ A 4501 darabos numizmatikai gyűjteményéből 142 db került a Nemzeti Múzeumba, 269 db a pécsi Városi Múzeumba, míg a fennmaradó 4090 db érme további sorsa ismeretlen GÁL 2002, 97. o. 5. jegyzet.

²⁰ RÓMER 1866b, 177. o.

²¹ Uo. 176. o.

2. *Egy a mo.i-nál világosabb, és apróbb szemcséjű basaltból készült kőgolyó; csi-szoloa nem volt. – Nem egészen gömbalakú, hanem kissé lapított, fölül egy lyuk van rajta, mely oly nagy, hogy egy ember mutatóujja belefér; ez a lyuk gömbölyű és csak 4 // mély. Azon igen kis lyuk, mely ezen gömbölyű lyuk közepébe van fúrva, csak később, a találó ember által árral lett bele csinálva. Találtatott a Makárhegy tetején (Gergits (Dobos) Márton szüllejében annak gazdája által egy sziloofa ültetésekor 1865-ik év őszében, ki is azt nekem 1866 év augusztus havában adta. Ezen golyó középszerű almának nagyságával megegyez. (Arch. Közl. VI. 177. lap.)*
3. *Egy az előbbivel szemcséségre megegyező, de vöröses színű basaltból készült kőék, foka kerek, simítva nem volt; fokánál egy karika van egy vonal mélységre beoágvva, mely alighanem nem egyéb, mint a megkezdett lyuk... Találta Irma hugom a Makárhegy tetején Gergits Márton szüllejében 1866 augusztus vége felé. (Arch. Közl. VI. 177. lap.)*
4. *Egy igen finom szemcséjű vörös homokkőből (?) készült szekerce, közepén két-tétörött akkor, midőn a babonás tulajdonos nő épen azt akarta rajta megmutatni, hogy a rája tekert fonál a tűzben nem ég le róla; ezen próba alkalmával a tűzben elpattant. Ezen szekerce simítva volt. Vettem Nagy Mányokon Tolna megyében a kanász feleségétől 1 új fréret 1866 év szeptemberében. Állítólag a Nagy Mányok mellett fekvő Száraz puszta nevű helyen találtatott. (Arch. Közl. VI. köt 176. lap.)*
5. *Egy két ágú (az egyik ág rövidebb) szarvasagancs; alúl el van fűrészelve; találtatott a Makárhegy északi felén Platz cipész szüllejében, ki is azt préház ajtaja fölé szegezte, a honnan rajta a szög lyukja most is látható. (Hibásan Arch. Közl. VI. 176. lap.)”²²*

Feljegyzései már-már leltárkönyvi leírásnak minősülnek, hisz a lelőhelyet, a tárgy anyagát, színét, s ahol tudja, a fellelés dátumát, illetve a fellelő személyét is mindenütt pontosan közli. Mindössze a méretek hiányoznak többnyire, illetve ahol megjelennek, ott csak erősen viszonylagos módon (pl. középszerű almának nagysága). A másik fontos hiányosság a datálás elmaradása, azonban ez nem volt elvárható: sem Horváth Antal ifjú kora, sem képzettsége, de még a tudomány akkori állása alapján sem. Leírásai mindazonáltal érdekes társadalomrajzot nyújtanak arról is, hogy a falusi lakosság miként tekintett a földmunkálatok során (feltehetően viszonylagos gyakorisággal) előkerülő régészeti leletekre. Részletes tárgyleírásával érdekes, mára már egyáltalán nem, vagy legalábbis nehezen megfogható etnográfiai hagyományokat is megragad a 19. század népi babonáiból, me-

²² PPKI MS 1231. 32. mell.

lyekkel a földművelő népesség a nehezen értelmezhető, beazonosíthatatlan, párhuzam és funkció nélkül álló, földből előkerülő régi tárgyak felé fordult.

E sorokból az is kitűnik, hogy Horváth Antal a leletek további sorsára is gondot fordított, ugyanis a széljegyzetek – itt zárójeles közlések – arra utalnak, hogy nyomon követte az általa felküldött leletek lekölzését, sőt személyes jegyzeteiben az esetleges hibás, vagy legalábbis általa annak tartott közlést is jelezte. Jelen esetben a szarvasagancs kapcsán merültek fel benne kételyek. Talán nem elég részletességgel közölte a tárgyat Rómer, s ez lehetett a hiba oka az ifjú kutató számára.

Kubinyi Ágoston következő, Horváth Antalhoz intézett leveléből is kitűnik, hogy tényleg egy héten belül felküldte a kért anyagot, sőt kérdéseket is intézett a felküldött tárgyakról a Nemzeti Múzeum igazgatójához. Kubinyi válaszelevele 1866. november 16-án így szól: *„Vevén a f. hó 3-án költ becses levelével küldött régiségeket, van szerencsém ezekért intézetünk hálás köszönetét kifejezni. A kőgolyóra és agancsra vonatkozó kérdéseit illetőleg, mind Rómer ur, mind Ferencz²³ bátyám, mind pedig én magam is azon nézetben vagyunk, hogy ezek a kőkorból valók, és hogy a kőgolyó valószínűleg rozstörésre használtatott...”*²⁴ A talált leletekre vonatkozó kérdések mindenképpen arra utalnak, hogy Horváth Antal komolyan vette régészeti kutatásait, tényleg érdekelte a leletanyag, minél többet szeretett volna tudni az előkerülő tárgyakról, s ehhez a korszak legjelentősebb régész egyéniségeitől, Rómer Flóristól, Kubinyi Ferenc²⁵ és Kubinyi Ágostontól kapott segítséget.

A szárnybontogatás időszaka (1867)

Rómer Flóris olyannyira felismerte a Horváth Antalban rejlő, a tudományos pályafutás számára igencsak kedvező adottságokat a régészet iránt, hogy alig néhány hónapra visszatekintő, mindössze levélváltásokon alapuló is-

²³ Kubinyi Ferenc

²⁴ PPKI MS 1231. 21. mell.

²⁵ Kubinyi Ferenc (Videfalva, 1796. március 21. – Videfalva, 1874. március 28.): paleontológus, politikus, Kubinyi Ágoston bátyja, az MTA tagja (l. 1841, t. 1858). 1848-ig fivérével együtt részt vett a magyar orvosok és természetvizsgálók tevékenységében, a vándorgyűléseken és a Természettudományi Társulat alapításában, maga is foglalkozott tudományos kutatásokkal. Több éven át a Magyarhoni Földtani Társulat elnöke volt. Számos tanulmánya jelent meg a paleontológia, geológia és archeológia köréből. ÚMÉL 2002, 1233. sk.

meretség után, 1867. január 17-i keltezésű levelében már baráti szavakkal²⁶ bízta kutatásai folytatására az ifjú kutatót: „Örvendenék szivemből, ha kalauzi munkálatom²⁷ hazánkban csak 4–5 ily derék apostolt képes volna teremteni. A bizottmány kötelességemmé tette, Kegyednek ezen szép igyekvésédet köszönőleg megemlíteni, és Kegyedet úgy Kedves nővéréd is a kutatások további folytatására felkérni. Minden a mi jó és nemes létezik e hazában, leginkább a lelkes honleányok műve, hadd legyen azon vidéken, mely különben ritkaságokban oly gazdag – de valódi művelőkben oly szegény legalább egy testvérpár, mely dicső tanulmányinkat elősegíteni törekszik. Remélem, hogy többször találkozandunk e kedves téren – és hogy ily jeles tanítványokra büszke vagyok, nem is kell említenem!”²⁸ Rómer Flóris e levél tanúbizonyossága szerint meglátta Horváth Antal személyében annak a lehetőségét, hogy legalább Baranyában legyen egy olyan segítőtársa, aki a magára vállalt irdatlan feladatban mellé szegődik, s a nemzeti múlt emlékeinek felkutatásán, dokumentálásán, a lehetőségekhez mérten azok megmentésén és biztonságba helyezésén ugyanolyan elhivatottsággal munkálkodik, mint ő maga. Ne feledjük, hogy ebben a korszakban kezdődik meg a társadalom szélesebb köreinek – főként a földművelő, paraszti lakosságnak – bevonása a régészeti múlt emlékeinek gyűjtésébe, ezen emlékeknek a kialakulóban lévő múzeumokhoz –, mindenekelőtt a Nemzeti Múzeumhoz – való eljuttatása érdekében.

Ezt tükrözi a Magyar Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottmányának 1866. évi júniusi ülésén 61. pontként bemutatott *felszólítás a magyar földművelő néphez*²⁹ –, melyben rövid utasítás foglaltatik a hazaszerte talált régiségek megmentésére – című felhívás, melynek kapcsán elrendeltetett, hogy „4000 példányban kinyomtassék és régészetünk baráti által a nép közt terjesztessék”.³⁰ A felhívás sikeresnek volt tekinthető, ugyanis már a Bizottmány augusztusi ülésének „84-ik pontja alatt örömmel jelenti előadó, hogy a kiosztott felszólítások következtében már is nagyobb részvét mutatkozik a régiségi leletekre nézve”.³¹ Ugyanezen ülés 96. pontja szerint többek között Horváth Antal beküldött régészeti tudósításáért az előadó köszönetet fog mondani.³²

²⁶ A levél megszólításában „Kedves Uram Öcsém”-nek szólítja Horváth Antalt, az aláírás pedig: barátja Rómer Flóris.

²⁷ Utalás Rómer Flóris egyik legjelentősebb művére, a 19. század második felének általános kézikönyvévé vált, s az Akadémia Archaeologiai Bizottmánya kiadásában, 1866-ban megjelent Műrégészeti kalauzra, melyben Rómer írta az őskori műrégészet fejezetet. Vékony 2003, 18. o.

²⁸ PPKI MS 1231. 17. mell.

²⁹ RÓMER 1866a, 204. skk.

³⁰ ARCH. KÖZL. 1866, 202. o.

³¹ Uo. 203. o.

³² Uo.

E leírásokból kitűnik, hogy egy év elteltével is fejlődött, módosult Horváth Antal tárgyleírása. Bár a tárgyak méreteinek megadása még itt is ritkán, mindössze négy esetben – kétszer pontos érték, kétszer viszonyítás – fordul elő, de zárójelben minden tárgy mögött megtalálható egy betű- és számkombináció. E jelölés kapcsán legalább két lehetséges értelmezésre gondolhatunk: egyrészt lehet egyfajta leltári szám, mely a fellelt leletanyagnak valamiféle csoportosítására, leltárba vételére utal. Ebben az esetben a „T” betű talán tárgyat jelöl, a második elem, a római szám jelentése még tisztázatlan,³⁴ míg a harmadik elem, az arab szám egyfajta sorszám lehet. Vajon gondolhatunk arra, hogy ekkortájt már gyűjteménye nagysága miatt is szükséges volt egy efféle rendszerezés? Nem kizárt, de van egy talán valószínűbb megoldás is ezekre a zárójeles megjegyzésekre. Lehetséges, hogy ezek a jelzetek a készített tárgyrajzokra utalnak. Ebben az esetben a „T” a tábla, a római szám a tábla száma, az arab szám pedig a táblán szereplő tárgy sorszáma. Fennmaradt Régészeti Naplójában a részletes leírások mellett rajzok is találhatók,³⁵ ami méginkább megerősíti az utóbbi feltételezés valószínűségét. Mindenesetre van előrelépés az 1866-os évhez képest, mert vagy leltárt, vagy valószínűbb esetben tárgyrajzokat készítettkészített az előkerült tárgyakról.

Rómer e leletekről is tudósít az *Archaeologiai Közlemények* lapjain, bár elég szűkszavúan: „Pécs mellett fekvő Makári szőlőhegyen ismét talált Horváth Antal ur többféle bronz, kő- és agyagrégiséget; kőgyöngyvet és agyag kupokat, melyek az eddig találtaknál kisebbek. A többi közt érdekes egy agyagminta, mely valami bronz- vagy más fémalak öntésére szolgált.”³⁶

A Horváth Antal által talált, illetve a Nemzeti Múzeumnak felküldött leletek jelentőségét talán legjobban a párizsi világiállításra készülő Rómer Flóris³⁷ 1867. március 11-én Horváth Antalhoz intézett válaszelevele tük-

³⁴ Lelőhelyet biztos nem jelöl, mert minden tárgy a Makárról került elő, a római szám mégis változik; az előkerülés hónapját sem gondolnám, hisz akkor célszerű lenne az évszámnak is belefoglalni a leltári számba. Gondolhatunk még esetleg tárgycsoportra, de ez sem állja meg teljes mértékben a helyét.

³⁵ GÁL 2002, 95. o.

³⁶ RÓMER 1868a, 77. o.

³⁷ 1867-ben az országgyűlés egyhangúlag megszavazta, hogy Rómer Flóris legyen a világiállításra szereplő magyar művészeti anyag kísérője: Az országgyűlés 93. üléséről 1867. február 19-én az alábbiakat olvashatjuk: „Gajzágó Salamon előadó (olvassa a közintézetek tárgyában kiküldött bizottság jelentését: a Nemzeti Múzeum ritkaságainak a párisi világ-tárlatba kiküldetése módját, biztosítékait és feltételeit illetőleg. A bizottság 180 régiségi tárgy kiküldését javasolja, kellő óvatosság mellett s Rómer Flórián [feltehetően a Flóriánt veszik alapul, mert a Flóris a Flórián – s kicsinyítőképzős származéke –V.W. A] akad. tag mint országos biztos fölügyelete alatt.) Elnök: Méltóztatnak elfogadni a bi-

rözi: „... Most egy kéréssel jövök; a tárgyakat nem adtam meg át a Múzeumnak; mert némelyikét p. o. az agyagkúpot, a mintát Parisba akarván vinni – mert ott előbb tudhatok meg valami bizonyosabbat felőlük; de ha a muzueumé a tárgy, igen nehéz azt onnan kikapni – az az – inkább lehetetlen. Azért kérem várjon nekem forduló postával, szabad-e a tárgyakat tanulmányozni végett magamnak Párisba vinnem...?”³⁸ Tehát Horváth Antal olyan kuriózumokat (agyagkúp, öntőminta) is felküldött a Nemzeti Múzeumba, melyekhez foghatókkortájt még maga Rómer Flóris – a magyar régészet első igazán jelentős egyénisége, alapítóatyja³⁹ – sem látott, s meghatározásukhoz, vagy legalábbis a párhuzamaik felállításához külföldi segítségben bízott.

Mint a későbbi levelezésből kitűnik,⁴⁰ Horváth Antal hozzájárult ahhoz, hogy tárgyait Rómer Flóris a párizsi közönségnek bemutassa, s hogy a régészet nemzetközi szaktekintélyeivel megvitassa azokat. Sőt ez a fajta siker arra ösztönözte a „VIII-dik osztálybeli hallgató urat”, hogy a Rómer Flóris levelére 3 nappal később adott válaszával újabb tárgyakat küldjön fel, melyek kapcsán talán abban bízott, hogy méginkább felkeltik Rómer érdeklődését:

„A negyedik (IV) számú levélre Rómernek felelvén, egyszersmind ezen felelethez új tárgyakat mellékeltem, és azokat [1867. – a szerző beszúrása] március 14-én elküldöttem; voltak pedig a küldött tárgyak a következők:

1. Egy bronz hajtó (?), patinája szép, és sötétzöldes, a bronz színe aranysárga. Találtam Madarász szőlőjében (T.V; 1.). (megcsillagozott)
2. Egy basaltkúp, alighanem akkor nyeretett, midőn egy eszközre lyuk furatott, mit a rajta levő párh gyűrűvonalak is tanúsítanak (T.V; 2.). (megcsillagozott)
3. Egy, azon közönséges mészkőből, mellyel a pécsi utcák burkolva vannak, készült kocka, melynek azonban mind a négy sarka le van gömbölyítve, a mi oda mutat, hogy tán golyóvá akarták idomítani; két ellentett oldalán befurások vannak, a mik bizonyosan onnét származnak, hogy a lyuk furását mindkétfelől egyszerre akarták megkezdeni. A golyó tele van az ezen mészkőben bőven előforduló fehér erekkel; különben az időtől igen meg van rongálva (T.V; 3.). (megcsillagozott)

zottság-javaslatát? (Elfogadjuk!) A javaslat ennél fogva úgy, a mint a bizottság ajánlja, elfogadtatik, és e szerint fog a rendelkezés és végrehajtás is történni.” – KN 1865 III 184. Párizsban részt vett az akkortájt és pont ott megrendezésre kerülő ősrégészeti kongresszuson is. Rómer egyébként párizsi munkásságáért kapta Ferenc Józseftől a királyi tanácsosi címet. VALTER 2006, 10. o.

³⁸ PPKI MS 1231. 16. mell.

³⁹ VÉKONY 2003, 17. o.

⁴⁰ PPKI MS 1231. 15. mell.

4. Egy szarvasagancs darab, mely két végén el van fűrészelve, középen pedig egy lyuk van készítve (T.V; 4.).
 5. Egy fekete, és pedig nagyságát illetőleg a VII táblán 5 szám alatt lerajzoltnál 2-szer nagyobb, vörösös színű cserép gula töredék.⁴¹
 6. Egy vörösös cserép gula töredék; felső lapján két egymást keresztező bevágással (T.VII; 6.).
 7. Egy vörösös, meglehetősen érdekes gula töredék agyagból; felső lapján egy gömbölyű benyomott mélydedéssel; felső négy szöglete le van gömbölyítve (T.V; 7.).
 8. Egy durva, sárgásszínű cserépedény töredék (T.VIII; 8.).
 9. Egy finom és sima fölületű, feketeszínű cserépedény töredék, melyen az edény füle is rajta van (T.VIII; 9.).
 10. Egy kis, sárgás-hamú színű kőből készült kővéső; éle hiányzik, mert már régen letörött; - négy oldal éle el van simítva. Találtatott Madarásznál. –
- NB. Megjegyzendő, hogy ezen marcius 14-én küldött küldeménynek is minden tárgya a Makárhegyi lelhelyről való.⁴²

1867-ből még egy adatolható küldeménye van a Nemzeti Múzeum számára, melyet személyesen vitt fel Pestre június 12-én. Ez a küldemény minden korábbiánál jóval több tárgyat tartalmaz, s van közöttük olyan is, mely feltehetően már akkor is komoly anyagi értéket képviselt:

„A pesti koronázásra felrándulva, egyszersmind több régiséget is vittem föl magammal, melyeket aztán muzumnak június 12.én át is szolgáltattam. A tárgyak a következők:

- 7 db. Kisebb-nagyobb cserépgolyó, találtatott mindannyi a Makárhegyen (T.I:b; T. IV:ß). – (megcsillagozott)
- 3 db. Egész, és 2 db törött cserépgula, találatott (sic) mind az öt darab a Makárhegyen (T.VII:5; T.IX:1; XII:1; és XIII: 2,3,4.).(megcsillagozott)
- Egy feketés basaltból készült kalapács fele, fölülete simitatlan, épen a közepén, a hol a lyuk van, van eltörve, és pedig valószínűleg akkor, midőn a lyuk beléje furatott, mert ez nem megy rajta keresztül, hanem csak meg van kezdve. Talált a Makárhegyen (T: IX 2a, 2b; X 1,2.).
- Egy feketés basaltból készült kalapács töredék, Találatott a Makárhegyen (T:X 3; és XI 1.).
- Egy szintén feketés basaltból készült kőkalapács töredék, találatott szintén a Makárhegyen (T: XIII 1; és XIV 1.).

⁴¹ Ez a leírás utalhat arra, hogy a zárójelben feltüntetett jelölések táblákon ábrázolt tárgyrajzokra utalnak.

⁴² PPKI MS 1231. 32. mell.

- Egy igen finom szemcsés, még egészen nyers állapotban lévő basaltdarab. Tal. Makáron.
- Egy szintén nyers állapotban lévő, még földolgozatlan sugaras törésű kődarab. Tal. Makárhegyen.
- Egy igen kicsi, borsószem nagyságával bíró, átlukasztott kőgyöngy fele; a kő színe szürkés. Talált. Makárhegyen. (piros ceruzás feljegyzés: vissza dec. 20-án)
- Egy kis cifra bronzdarab, találatott a makári hegyen.
- Egy közönséges folyami békateknő fele, hosszabb végén az erőszakos föltörés nyomaival, találatott a Makárhegy legmagasabb csúcsán Madarász szőlőjében (T.VI.a.).
- Egy feketés és finom törésű kőszköz töredéke. Találatott Szilváson, ott is inkább a falú előtti szántóföldeken.
- Egy nem igen jól átégett, vöröses színű, átlukasztott, nagyságra egy nagyobbféle dióval megegyező cserépgolyó. Találatott Szilvás falú alatt, azonban valószínűleg azon népek készítménye, melyek a falú fölötti szántóföldeken találatok. (megcsillagozott)
- Egy igen csekély füststopáz töredék, és egy másik kova töredék. Találatott Szilváson a falu fölött.
- Egy kicsi, sárgásszürke kőből (talán kovapalából) készült kőszekerce. Találatott Belác körül Tolna megyében, vettem 1 ft. 0 ért.
- Egy igen szép, zöld, fehér, barnás és fekete márványos serpentintből készült kőszekerce éltöredéke, a törés már régi. Talált Belácon, vettem 50 krért.
- Egy bronz kelt; füle nincs, hanem csak lyukja; - lelhelye ismeretlen. (megcsillagozott)
- Egy bronz karperec. lelhelye ismeretlen. (megcsillagozott)
- Egy igen szép kis cserépedény, a rajta levő cifraság mélyedett, és ezen cifraság fehér festékekkel be van töltve; füle letörött. Találatott a Pécestől délre fekvő Postavölgy nevű szőlőben több más mivezetű egyéb edénnyel egyetemben, melyek pécsi püsp. könyvtárban⁴³ őriztetnek. Ezen edényt Horvát János⁴⁴ kir. tanácsos küldte be általam.

⁴³ A pécsi Városi Múzeum előfutárának tekinthető a püspöki könyvtár, mely az ásványgyűjtemény mellett érem- és régiséggyűjteményekkel is rendelkezett. A régiséggyűjtemény leginkább kőtárnak minősült, de mint Horváth Antal említése is utal rá, egyéb régiségek is megtalálhatóak voltak benne. SZÖNYI 1906; POHÁNKA 2008.

⁴⁴ Neve két alkalommal is felmerül Horváth Antal iskolájának, a ciszterci rend pécsi katolikus Főgymnasiumának Értesítvényében, mint az intézet jötevője, aki az 1866-67-es tanévben (ekkor volt ott nyolcadik osztályos Horváth Antal), valamint az 1868-69-es tanévben két esetben is adományozott régi pénzeket – összesen több mint 1100 darab érmet – az iskola tanszereinek (!) gyarapodása végett. CFÉ 1867-68. 22. o.;

- Egy római, szép művezetű, bronzból készült fibula. Lelh. ismeretlen vettem 50 krért. (megcsillagozott)
- 14 ezüst és 20 réz, részint barbár és római, részint ujabbkori pénz. (piros ceruzás feljegyzés: 15 db vissza 20/XII) (megcsillagozott)
- Egy byzanci stílű kereszt vörösrézből; megvolt igen erősen aranyozva. A rajta levő Krisztus, és az azt környező díszítmények emailből vannak. Lelh. ismeretlen. (megcsillagozott)
- Egy, alighanem hamis, római bronzalak. Lelh. ismeretlen. (megcsillagozott)
- Egy cseréptégla töredék, rajta domború munkában egy állat két lába látszik, mely lábnak térdhajlásain különös csücskök állanak, egy cifraság is látszik még ezen töredéken; a hátsó félen vászonruha lenyomata látható. Talált kertünkben 1° mélyen. (megcsillagozott)
- Egy kis kékesszürke agyagból készült régi pipa szája egy sárkányszáját ábrázol. Találtatott Dittler Kovács háza építésekor több ily pipa, sőt még pipamintákkal is együtt, de azok már elvesztek. (megcsillagozott)
- Egy kis sötétbarna, mázos, hollandi alakú régi pipa, fölülete cifraságokkal van elborítva, mely részint fehér, részint vörös festékkel van betöltve. Találtatott a Széchenyi téren Zsolnay háza építésekor 2° mélyen; beküldte általam Horváth Ján. kir. tanácsos. (megcsillagozott)
- Egy $\frac{3}{4}$ lt súlyú vörösréz esztergályozott tál, lelhelye ismeretlen, vettem 3 frt 15 krért. (megcsillagozott)
- 4 db a 16-, 15-, és 17-ik századból való régi könyv.⁴⁵

Több alapvető és fontos változás figyelhető meg ezen küldemények feljegyzéseiből: a jelzetknél egy darab tárgyhoz több jelzet is kapcsolódik, mely arra utal, hogy ezek inkább tárgyra utalnak, s hogy egy-egy tárgyról már több rajz is készült, feltehetően több nézetből. Továbbá kitágul Horváth Antal gyűjtőköre mind korszak, mind a gyűjtött anyag, mind a gyűjtési terület tekintetében, közvetítői funkciót is magára öltött, továbbá már anyagi ráfordításokat is eszközölt. A korszakot tekintve már nemcsak ő- és ókori leleteket gyűjtött, hanem koraközépkori (bizánci kereszt), illetve feltehetően még későbbi korok tárgyi emlékei (pipák), sőt a

CFÉ 1868–69, 21. o. Még egy esetben felmerül a neve az iskola adományozói kapcsán, mikor is az Archaeologiai Közlemények VIII. kötetében (1871) Rómer Flóris megemlíti nevét: „(A pécsi gymnasiumot) 1050 db-ból álló régiségeivel Horváth János kir. tanácsos ajándékozta meg!” RÓMER 1871, 59. o. Mivel azonban az iskola 1871–72-es Értesítőnyében nincs megemlítve ez az adomány, arra gondolhatunk, hogy az 1868–69-es adomány került kicsit megkéskve megemlítésre az Archaeologiai Közleményekben. CFÉ 1871–72, 18.

⁴⁵ PPKI MS 1231. 32. mell.

régi könyvek⁴⁶ is bekerültek érdeklődési körébe. A gyűjtési területe már nemcsak Pécsre illetve Pécs környékére (Szilvás) terjedt ki, hanem a szomszédos megyékben (Belác – Tolna) is felkutatatta a régiségeket. Pécssett egyébként ekkor már szemmel tartotta a folyó építkezéseket (Dittler kovács háza, Zsolnay háza), s az ott előkerülő leleteket is begyűjtötte. Ráadásul már nemcsak saját gyűjtésből származó leleteket vitt fel Pestre, hanem közvetítőként a más személyek (pl. Horváth János) által beküldött leleteket is ő juttatja el a Nemzeti Múzeumba.

Az utolsóként említett változás azért igazán lényeges, mert ekkor még gimnazistaként, illetve 1867 második felében már joghallgatóként, önálló kereset nélkül kész volt anyagi áldozatokat hozni azért, hogy egy-egy különlegesebb tárgyhoz hozzájusson. Ezt a tényt egyébként Rómer Flóris is kiemeli az *Archaeologiai közleményekben*: *„Mióta Párisból visszatértem, jön levél levélre, melyek arról tanuskodnak, hogy a vidéken a régészet baráti gyűjtenek, és szerencsével gyűjtenek. Horváth Antal pécsi jogász legujabban ernyedetlen szorgalommal kutatja Pécs vidékeit, és érdekesnél érdekeseb tudósításokat küld be az archaeologiai bizottsághoz. Küldeményei között nem egy darab fordúl elő, mely maga nemében unicum. S ezt egy diák teszi, ki sem ezekkel nem bír, sem tudományos pályáját még nem végzé. Mivel fogja gazdagítani hazai irodalmunkat és a régészeti anyagot – ha ezen szép pályán kitartással tovább is halad?!“*⁴⁷ Ráadásul ekkor még nincs említés arra nézve, hogy a Nemzeti Múzeumnak felküldött leletekért bármiféle anyagi ellentételezést kapott volna.⁴⁸ Ez méginkább alátámasztja azt, hogy Horváth Antal *„a régészet alapelveit jól felfogta“* (Rómer 1866),⁴⁹ s a tudomány gyarapítására törekedett, nem anyagi haszonszerzésre. Ekkor már szakszavakat is használt (kelt, azaz tokosbalta), amely arra utal, hogy nemcsak terepen szerezte tapasztalatait, hanem szakkönyveket, illetve folyóiratot (pl. *Archaeologiai Közlemények*) is tanulmányozhatott.

⁴⁶ Régi könyves gyűjteménye kapcsán halála után Horváth Antal örököseit gróf Zichy Gyula püspök 1913 márciusában perbe fogta az ún. Nyirkállói-kódex kapcsán. POHÁNKA 2005. A jelen tanulmányban leközölt levelek, illetve feljegyzések ebből a peranyagból kerültek elő, s itt köszönöm meg Pohánka Éva, a Pécsi Egyetemi Könyvtár Történeti Gyűjtemények Osztálya osztályvezetőjének szíves jelzését e dokumentumok fellelhetőségére.

⁴⁷ RÓMER 1868c, 221. o.

⁴⁸ A Magyar Nemzeti Múzeum későbbi (1872–1901) levelezési naplójából kiderül, hogy alkalomadtán kapott pénzt a beküldött leletekért. MNM ÉRN 1872. 50. tétel; 1873. 841. tétel; 1875. 39. tétel, 44. tétel. Itt köszönöm meg a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattárának munkatársai, Szende László, fősztályvezető úr és Varga Tiborné, gyűjteménykezelő részéről a kutatásomhoz nyújtott sok segítséget.

⁴⁹ RÓMER 1866a, 209. o.

1867 decemberében is küldhetett fel néhány érdekes leletet, melyek listája eddig még nem került elő. Az Archaeologiai Bizottmány 1867. decemberi üléséről olvashatjuk: „*Horváth Antal pécsi jogász [sic! – ekkor még csak joghallgató] Pécs vidékéről többféle érdekes régiséget küld be, s azokat becses adatokkal kíséri.*”⁵⁰

Néhány gondolat Horváth Antal leggyakoribb lelőhelyéről, a Makárhegyről

A Horváth Antal által 1866–67 folyamán talált leletek arra utalnak, hogy első „terepbejárásai” alkalmával a Makárhegy egyes neolitikus, rézkori (?) és bronzkori telepeit járhatta be a fiatal kutató.

Az 1866 novemberében makári leletekként felküldött kőkalapács, kőgolyó (feltehetően őrlőkő), kőék (talán egy törött, vagy befejezetlen kőbalta éle, vagy egy kővéső) és a megmunkált szarvasagancs egyértelműen neolitikus emlékek.

Az 1867. február 24-én felküldött 11 db makári régiség már több kor-szaktól származik, s a meghatározásuk sem mindig egyértelmű – főleg a méretek hiányában. A megmunkált szarvasagancs nagy valószínűség szerint neolitikus lelet, míg a „*jókora, gömb alakú agyaggolyó*” (T.I; 2.)⁵¹ talán hálónéhezék, míg az előbbinél jóval kisebb, lapított cserépgolyó (T.II; 3.) feltehetően orsógomb lehetett. A talán hálónéhezéknek tekinthető tárgy sima felülete arra utal, hogy már komolyabb technikai szinten állhatott a kézművesség, így talán késő rézkori, bronzkori leletről lehet szó esetében, míg a „*erősen lapított, hamvas színű cserépgolyó*” datálása a kevés információ alapján ma már nem lehetséges. A díszített, „*édes fölületű,*” sárga, hosszúkás cserépgolyó (T.II; 4.) leírása alapján akár egy rézkori gyöngy vagy orsógombra is gondolhatnánk; míg „*a diónyi nagyságú erősen lapított, sima fölületű, fekete-vöröses cserépgolyó*” talán egy bronzkori orsógomb lehetett (T.II; 5.). Az erősen lapított, vörös festéknyomokkal bíró, „*mogyoró nagyságú, átllyukasztott, fekete sima fölületű cserépgolyó*” kapcsán talán késő rézkori orsógomb lehetett, míg a rossz állapotú (T.III; 7.), illetve „*nem igen sima*” (T.III; 8.) cserépgúla talán rézkori szövőszék-, vagy hálónéhezék lehetett. A sima felületű, bekarcolásokkal díszített cserépgúla (T.I; 9.) talán bronzkori szövőszék- vagy hálónéhezék volt, míg a felsorolás utolsó két eleme:

⁵⁰ ARCH. KÖZL. 1868, 226. o.

⁵¹ Itt általános jelzetként használom Horváth Antal jelöléseit attól függetlenül, hogy valamiféle leltári szám vagy tárgyrajz-jelölések voltak-e.

az öntőminta (T.IV; 10.) és a „*horogalakú vörösréz töredék*” (T.IV; 11.) – talán fibula, vagy valamiféle bronzhuzal töredék – egyértelműen bronzkori leföhelyre utalnak.

A 1867. március 14-én, szintén a Makárhegyről felküldött tíz tárgy korszakolás tekintetében ugyancsak vegyes képet mutat. A „*bronz hajtó*” (TV; 1.) nagy valószínűséggel bronzkori, esetleg kora vaskori, a „*basaltkúpot*” (TV; 2.) a neolitikus kőmegmunkálás egyik melléktermékeként aposztrofálta az ifjú Horváth Antal, ami a leírás alapján akár meg is állhatja helyét. A legömbölyített sarkú mészkőkocka (TV; 3.) közelebbi meghatározása igen nehéz feladat, ugyanis a legömbölyített végek akár utalhatnak öröklőkre, de az anyaga ezt a feltételezést kizárja, a megkezdett lyukak esetlegesen valamiféle függesztett nehezékre (háló-, szövőszék) engednének következtetni, de az anyagából kifolyólag ez nem jellemző. Persze azt sem zárhatjuk ki, hogy mindössze egy természetes folyamatok által alakított mészkőről van szó, melyet a még tapasztalatlan Horváth Antal emberi kezek nyomának vélt. A megmunkált szarvasagancs darab (TV; 4.) egyértelműen neolitikus lelet. A soron következő három cserépgúla (egy jelzet nélküli, a felsorolásban 1. helyen álló, T.VII; 6. és TV; 7.) feltételezhetően szövőszéknehezék volt, de korszakolásuk nem lehetséges teljes mértékben: a keresztező bevágás (T.VII; 6.) talán rézkori eredetre utal. A durva, sárgás színű cseréptöredék (T.VIII; 8.) kapcsán jó lenne tudni, hogy a durva kifejezés mire utal: ha kavicsos soványításra, akkor talán kora bronzkori leletről van szó, ha mondjuk pelyvás, nem túl alaposan összedolgozott anyagra utal a durva kifejezés, akkor rézkori kerámia is lehetett. A „*finom és sima felületű, feketeszínű cserépedény töredék*” (T.VIII; 9) egyértelműen a simított felületű késő bronzkori, kora vaskori leletanyagra utalhat. Az utolsóként, jelzet nélkül közölt, törött kővéső minden bizonnyal neolitikus lelet.

Az 1867. június 12-i küldemény, Makárhegyről származó leletei közül a szűkszavú feljegyzés miatt már nem mindegyik határozható meg, s ami igen, az is csak hozzávetőlegesen: A 7 db kisebb nagyobb cserépgolyó beazonosítása, illetve datálása nem lehetséges, hisz nem tudjuk át voltak-e fúrva, mekkora volt a méretük, volt-e rajtuk díszítés. Ugyanez a helyzet a cserépgúlákkal, melyek valamiféle nehezékek lehettek, de a korszakolásra ennyi információ alapján nincs mód. A három, említett kőkalapács (T: IX 2a, 2b; X 1.2. valamint T:X 3; és XI 1., illetve T: XIII 1; és XIV 1.), valamint a jelzet nélküli bazaltdarab és megmunkálatlan kődarab egyértelműen neolitikus emlékeknek tekinthetők. A jelzet nélküli kőgyöngy datálása nem egyszerű, ugyanis a neolitikumtól a vaskorig minden leletanyagban előfordul. A jelzet nélküli „*cifra bronzdarab*” datálás szempontjából bronzkori,

vaskori de akár római kori lelet is lehet, sajnos a részletek hiányában sem a datálás, sem pedig a meghatározása közelebbről nem lehetséges. A „*bé-kateknő erőszakos feltörés nyomaival*” (T.VI.a.) ennyi információ alapján korszakhoz nem köthető, leletösszefüggésekből lehetne megállapítani, hogy vajon mely korszakban került terítékre.

Összegzés

Ebből a néhány forrásból is kitűnik, hogy miben volt más, illetve fontosabb, jelentősebb személyiség Horváth Antal, mint a korszak több, manapság többnyire névtelenné vált amatőr régésze, vagy helyesebben talán inkább rablórégésze. Egyrészt nem feltétlenül, illetve nem csak saját célra, vagy rosszabb esetben anyagi haszon reményében kutatta fel a lelőhelyeket – mint ahogyan sokan teszik ezt manapság is –, hanem a nemzeti múlt iránti érdeklődés, valamint annak megőrzése érdekében, a tudomány szolgálatában. A leleteket ugyanis nem tartotta meg, hanem felküldte a Nemzeti Múzeumba – a régiségeknek akkor még egyedüli tudományos igényű gyűjteményébe –, s azáltal pedig, hogy törekedett a lelőköri körülmények, a „lelőhely” mind pontosabb dokumentálására egyértelműen a tudományos igényű régészeti kutatások egyik pécsi úttörőjének tekinthető. Mivel köztiszteltetnek örvendett, így a kezdeti saját gyűjtés mellett idővel gyakran értesítették arról, ha pl. a városban folyó építkezések, illetve a mezőgazdasági – elsődlegesen a szőlőtermesztést (makárhegyi leletek), fakitermelést (sellyei éremlelet) kísérő – földmunkák alkalmával leletek kerültek elő, azaz már akkor ott volt a „tűzvonalban”, amikor az efféle módon előkerülő régészeti leletek védelmére még semmiféle törvényi szabályozás sem volt. A Nemzeti Múzeum teljes mértékben elismerte tevékenységét, a rengeteg köszönetnyilvánítás mellett igazi szakembernek tekintették.⁵²

1866 és 1907 között 349 db tárgyat küldött be részletes tudósítás kíséretében a Nemzeti Múzeumba,⁵³ s haláláig 226 db tárgyat ajándékozott a

⁵² Miután 1873-ban Horváth Antalt beválasztották a bécsi világkiállítás pécsvidéki bizottságába, Römer Flóris ezt így kommentálta az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain: „Nagyon örvendek, hogy már nem kizárólag a tekintetes urak sorából alkalmaznak mindenre fényes neveket, hanem szakférjakra is kezdenek tekinteni; és ez már magába véve a haladási kívánságnak biztos előjele olyan országban, melyben a tudományt, a készültséget egyedül a páratlan gombú koronák egyedáročták.” RÓMER 1872, 286. o.

⁵³ GÁL 1989, 167. o.

pécsi Városi Múzeumnak.⁵⁴ A kutatás további iránya e leletek mai fellelhetőségére,⁵⁵ illetve a róluk született publikációkra,⁵⁶ a régészeti tudományba való beépülésükre fog irányulni.

Felhasznált irodalom

- AÉ 1913 = Szerző nélkül: Az Országos Régészeti és Embertani társulat 1913. évi február hó 25-én ... tartott közgyűlése... Archaeologiai Értesítő XXXIII (1913), 186-188. o.
- ARCH. KÖZL. 1866 = A Magyar Tudom. Akadémia Archaeologiai Bizottmányának munkálkodása 1866-dik év második felében. Archaeologiai Közlemények VI (1866) II. füzet, 202-203. o.
- ARCH. KÖZL. 1868 = A Magyar Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottmányának munkálkodása. (1867. évben és 1868. első felében.) Archaeologiai Közlemények VII. (1868) II. füzet, 225-227. o.
- CFÉ 1866-67 = Ciszterci rend pécsi kath. Főgymnasiumának Értesítője az 1866-67-ki tanévre. Pécs, Püspöki Joglyceum könyvnyomdájában 1867.
- CFÉ 1868-69 = Ciszterci rend pécsi kath. Főgymnasiumának Értesítője az 1868-69-ki tanévre. Pécs, Püspöki Joglyceum könyvnyomdájában 1869.

⁵⁴ Uo. 168. o.

⁵⁵ Ez azért is lehet igen érdekes kérdés, mert optimális esetben akár az is előfordulhat, hogy egy esetlegesen ismeretlen lelőhellyel leltárba vett, Horváth Antal adományról a magánlevelezések alapján kiderülhet a pontos lelőhely, így a mindig „mostohán kezelt” szórványleletek sorából is „legitimitást” nyerhet néhány lelet.

⁵⁶ Példának okáért álljon itt Gallus Sándor tanulmánya 1941-ből! Horváth Antal mindhárom, adathalálta 1867-es, Rómer Flórisnak címzett küldeményében ún. cserépgúlákat említ, melyek nagy bizonyossággal a későbbi szakirodalomban is megemlézésre kerülnek. Az 1867. február 24-én felküldött tárgyak közül a 7-9. sorszámmal ellátott cserépgúlái, illetve a március 14-i küldemény 5-7. sorszámmal jelölt cserépgúlái, valamint a június 12-i küldemény második helyen említett cserépgúlái közül négy darab még fellelhető volt az 1940-es években is, akkor már a Budapesti Történeti Múzeum raktárában, amelyekről Gallus Sándor tudósításából értesülhetünk. Mivel a leltári számnak részét képezi a leletek gyűjteménybe kerülésének éve is, így nagy bizonyossággal állítható, hogy a Gallus által Horváth Antal ajándékként feljegyzett tárgyak – „51/1867. Hallstatt C típusú kislakú agyaggyűlák, 3 db., vörösbarna, átfúrással. M.: 4,5-6,7 cm. Egy negyedik darabnak csak a töredéke van meg. Ez a darab nagyobb volt a többinél.” GALLUS 1941, 25. o. – ezen küldeményekből kerültek fel először a Nemzeti Múzeumba, majd később a Történeti Múzeumba.

- CFÉ 1871-72 = Ciszterci rend pécsi kath. Főgymnasiumának Értesítője az 1868-69-ki tanévre. Pécsset, Püspöki Joglyceum könyvnyomdájában 1872.
- DOMBAY 1956 = DOMBAY János: A Janus Pannonius Múzeum kialakulásáról. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve I (1956), 184-192. o.
- GALLUS 1941 = GALLUS Sándor: A magyar Történeti Múzeum raktárának baranyamegyei leletei. Pécs szab. kir. város „Majorossy Imre Muzeumának” 1941. évi Értesítője, 25-29. o.
- GÁL 1989 = GÁL Éva: Dr. Horváth Antal (1848-1912). Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 34 (1989), 167-174. o.
- GÁL 2002 = GÁL Éva: In memoriam Horváth Antal (1848-1912). *Pécsi Szemle* 2002. ősz, 94-97. o.
- HORVÁTH 1869 = HORVÁTH Antal: Archaeologiai levelek. Archaeologiai Értesítő I. (1869), 115. o.
- HORVÁTH 1870a = HORVÁTH Antal: Archaeologiai levelek. Archaeologiai Értesítő II. (1870), 237. o.
- HORVÁTH 1870b = HORVÁTH Antal: Archaeologiai levelek. Archaeologiai Értesítő III. (1870), 105. o.
- HORVÁTH 1870c = HORVÁTH Antal: Archaeologiai levelek. Archaeologiai Értesítő III. (1870), 148-149. o.
- HORVÁTH 1870d = HORVÁTH Antal: Archaeologiai levelek. Archaeologiai Értesítő III. (1870), 187-189. o.
- HORVÁTH 1870e = HORVÁTH Antal: Archaeologiai levelek. Archaeologiai Értesítő IV. (1870), 18. o.
- HORVÁTH 1871a = HORVÁTH Antal: Az 1868. év őszén Sellyén talált római érmek leírása. Archaeologiai Közlemények VIII (1871), 114-118. o.
- HORVÁTH 1871b = HORVÁTH Antal: Pécsvidéki és egyéb leletek. Archaeologiai Közlemények VIII. (1871), 60-62. o.
- HORVÁTH 1872 = HORVÁTH Antal: Archaeologiai levelek. Archaeologiai Értesítő VI (1872), 286. o.
- HORVÁTH 1873a = HORVÁTH Antal: A m. n. muzeumban levő kiadatlan Aurelianus-féle érmek. Archaeologiai Közlemények IX. (1873), 58-59. o. (sic! rontott oldalszámozás, kezdő oldal a reális)
- HORVÁTH 1873b = HORVÁTH Antal: Legújabb baranyai és pécsvidéki leletek. Archaeologiai Közlemények IX (1873), 55-57. o.
- HORVÁTH 1878a = HORVÁTH Antal: Baranya vármegyei őstelepek. Archaeologiai Értesítő XII (1878), 36-37. o.
- HORVÁTH 1878b = HORVÁTH Antal: Őskori erődítmény. Archaeologiai Értesítő XII (1878), 189-191. o.

- HORVÁTH 1885a = HORVÁTH Antal: A duna-szekesői római falmaradványok. *Archaeologiai Értesítő* V (1885), 37–38. o.
- HORVÁTH 1885b = HORVÁTH Antal: A pécsi romokról. *Archaeologiai Értesítő* V (1885), 237. o.
- HORVÁTH 1910 = HORVÁTH Antal: Magról nevelt és szelektált hibridek. *Borászati Lapok* 1910. március 14.
- KN 1865 III. = Képviselőházi Napló 1865–1893, III. kötet (1866. november 19. – 1867. március 21.), 184. o.
- MNM ÉRN = Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának Naplója 1872. jan. 13 – 1873. sept. 6.; valamint 1873. sept. 12 – 1882.
- NEKR. 1912 = Horváth Antal ügyvéd nekrológja. *Dunántúl* 1912. augusztus 31., 2. o.
- PBMÉ 1908 = Szerző nélkül: X. Közgyűlés. A „Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület” Évkönyve I. 2. füzet (1908), 89. o.
- POHÁNKA 2005 = POHÁNKA Éva: A Pécsi Püspöki Könyvtár Nyirkálói-kódexének pere (1913–16). *Pécsi Szemle* 2005. tavasz, 28–34. o.
- POHÁNKA 2008 = POHÁNKA Éva: Éremlopás a Pécsi Püspöki Könyvtárban 1803 és 1804 között. *Pécsi dénár. A baranyai éremgyűjtők híradója*. 8. (2008) 11., 6–7. o.
- PPKI MS 1231. = Pécsi Püspöki Könyvtár Irattára Manuscriptum 1231. A nyirkálói kódex peranyaga – Horváth Antal pécsi ügyvéd iratai.
- RÓMER 1866a = RÓMER Flóris: *Archaeologiai mozgalmak*. *Archaeologiai Közlemények* VI. (1866), II. füzet, 204–210. o.
- RÓMER 1866b = RÓMER Flóris: *Magyar régészeti krónika*. *Archaeologiai Közlemények* VI. (1866) II. füzet, 164–191. o.
- RÓMER 1868a = RÓMER Flóris: *Magyar régészeti krónika*. *Archaeologiai Közlemények* VII. (1868) I. füzet, 76–78. o.
- RÓMER 1868b = RÓMER Flóris: *Magyar régészeti krónika*. *Archaeologiai Közlemények* VII. (1868) II. füzet, 181–198. o.
- RÓMER 1868c = RÓMER Flóris: *Archaeologiai mozgalmak*. III. közlés. *Archaeologiai Közlemények* VII. (1868) II. füzet, 213–224. o.
- RÓMER 1871 = Dr. RÓMER Flóris: *Éremtani adalékok*. *Archaeologiai Közlemények* VIII. (1871), 56–59. o.
- RÓMER 1872 = RÓMER Flóris kommentárja Horváth Antal leveléhez. *Archaeologiai Értesítő* VI. (1872), 286. o.
- SZINNYEI 1896 = SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 4. kötet. (Gyalai-Hyrtl.) Budapest, Hornyánszky Viktor császári és királyi Könyvnyomda, 1896.

- SZŐNYI 1906 = SZŐNYI Ottó: A Pécsi Püspöki Múzeum kótára. Pécs, Taizs József Könyvnyomdája, 1906.
- TICHY 1908 = Dr. TICHY Ferenc: A „Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület” megalakulása és eddigi működése. A „Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület” Értesítője I. 1. füzet (1908), 2–3. o.
- ÚMÉL 2002 = ÚJ MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON. III. kötet H-K. (Főszerk.: Markó László). Budapest, Magyar Könyvklub, 2002.
- ÚMÉL 2004 = ÚJ MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON. V. kötet P-S. (Főszerk.: Markó László). Budapest, Magyar Könyvklub, 2004.
- VALTER 2006 = Dr. VALTER Ilona: Rómer Flóris Ferenc. (1815–1889). A magyar műemlékvédelem nagyjai. Életrajzok, visszaemlékezések 1. Budapest, Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft., 2006.
- VÉKONY 2003 = VÉKONY Gábor: A régészeti terepkutatás története Magyarországon. In: Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest, NKÖM Teleki László Alapítvány, 2003, 15–21. o.

A kötet tanulmányait lektorálták:

BENE ADRIÁN: Jean-Paul Sartre történelemfogalma – Dr. habil. Hahner Péter PhD, egyetemi docens

BIRÓ TEOFIL: A hatalom legitimációjának problematikája a két világháború közötti Köztes-Európában – Dr. Hornyák Árpád PhD, egyetemi adjunktus

BÓTOR TÍMEA: A „Moszkva-Harmadik Róma” elmélet megalapozottsága a legújabb szakirodalom tükrében – Dr. habil. Sashalmi Endre PhD, egyetemi docens

CSABAI ZOLTÁN: Egy különös hitelszerződés I. Dareiosz korából – Dr. habil. Vargyas Péter DSc, egyetemi tanár

GONDA GÁBOR: Ki volt „hűséges a hazához”? A „nemzethűség” megállapításának problematikája Tolna vármegye Völgységi járásában – Dr. habil. Vonyó József PhD, egyetemi docens

HOSSZÚ CSABA: A köskönyök világa – Dr. Kuti Klára PhD, egyetemi adjunktus

KERN TAMÁS: Vázlat 10 pontban a rendszerváltás utáni védelem- és katonapolitikáról – Dr. habil. Tuka Ágnes PhD, egyetemi docens

KOVÁCS TAMÁS: Vitéz Kisbarnaki Farkas Ferenc élete – Dr. Rab Virág PhD, egyetemi adjunktus

MACSÁDI JÓZSEF: Gregory Bateson és az Anonim Alkoholisták – Dr. habil. Nagy Zoltán PhD, egyetemi docens

NÉMETH NIKOLETTA: A Jobboldali Ellenzék közigazgatási programja – Dr. Katus László, CSc, egyetemi tanár – Dr. Nagy Mariann PhD, egyetemi docens

RAB VIRÁG: Két elképzelés Európa kilátásairól az első világháborút követően – Dr. Ormos Mária, az MTA r. tagja, professor emerita

SARLÓS ISTVÁN: Az alsó-Duna-völgyi Duna menti kisvárosok mezőgazdasága a két világháború között. Dunaföldvár mezőgazdasága az 1930-as években – Dr. habil. Kaposi Zoltán DSc, egyetemi docens

SCHULLER BALÁZS: Munkásönigazgatás a Bakonyban. 1956 eseményei a Halimbai Bauxitbányánál – Dr. habil. Vonyó József PhD, egyetemi docens

SOMOGYI ANDREA: Az őshaza és a pogány múlt ábrázolása Prágai Cosmas krónikájában – Dr. habil. Bagi Dániel PhD, egyetemi docens

SZIGETVÁRI KRISZTIÁN: Vázlat Primo de Rivera diktatúrájáról (1923. szeptember – 1930. január) – Dr. Harsányi Iván CSc, professor emeritus

VITÁRI-WÉBER ADRIENN: Vázlatok egy pécsi amatőr régész pályafutásának kezdeteihez a 19. század második felében. Dr. Horváth Antal (1848–1912) régészeti jellegű tevékenységének adatolható kezdetei kiadatlan levelezések alapján (1866–1867) – Dr. habil. Fekete Mária PhD, egyetemi docens